

2025. 12 (6)

Asian Journal

"STEPPE PANORAMA"

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті. (АҚШ)

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Томохико Уяма — PhD, Хоккайдо университетінің Славян және Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония)

Ян У. Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, Калифорния университетінің профессоры (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қайпбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03.04.2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://ajspiie.com>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Депутат Мажилиса Парламента РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва. (Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского Национального университета им. аль-Фараби. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

Томохико Уяма — PhD, профессор Центра славяно-евразийских исследований Хоккайдского университета (Япония)

Ян Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, профессор Калифорнийского университета (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03.04.2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://ajspiie.com>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Member of the Mazhilis of the Parliament of the RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ian W. Campbell — PhD, Professor at the University of California (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Tomohiko Uyama — PhD, Professor at the Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University. (Sapporo, Japan)

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1563-1574, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.09.55
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1563-1574

**THE «SCHOOL QUESTION» IN THE HISTORY OF THE TURKIC-MUSLIM PEOPLES
OF RUSSIA (BASED ON THE MATERIALS OF THE PRE-REVOLUTIONARY TATAR
PRESS)**

Gulmira Y. Kупenova¹, Aigul M. Smanova^{2}*

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University
(34, Aliya Moldagulova Str., 030021 Aktobe, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, Associate professor
<https://orcid.org/0009-0009-1223-9514>. E-mail: Gulia_79_79@inbox.ru

²Kazakh National Women's Teacher Training University
(114, Gogol Str., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, Associate professor
<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

© Valihanov IHE, 2025

© Kупenova G.Y., Smanova A.M., 2025

Abstract. Introduction. For the Turkic-Muslim peoples in Russia, the issue of preserving madrasahs as the national spirit and stronghold of Islam in the framework of the Jadid reforms was important. In this regard, the issue of proposals and ideas began to be raised on the pages of Tatar newspapers about the progress of the process of reforming schools and madrasahs. Thus, in the course of increasing state control over schools in the new method, a "school problem" arises, as a result of which the tool for solving this problem was the periodical press. *Goals and objectives.* The study of the «school issue» on the pages of the pre-revolutionary Tatar press, the consideration of issues presented on the pages of Tatar newspapers about the process of reforming schools and madrasahs in the early twentieth century, the determination of the importance of discussions and discussions on the pages of the periodical press, a tool to solve the problem that arose in connection with the strengthening of state control over schools in a new method for the Muslim community of Russia. The source base of the research consisted of materials from the Tatar periodical press and archival documents. *Results.* The unique articles collected by the Tatars from the Koysh newspaper allow us to take a fresh look at the problems of reforming Muslim schools, and the consequences have turned into a struggle around the loss of the place of the madrasah or its preservation. The article, based on archival materials, examined the state of Muslim educational institutions in the post-reform period by the authorities, the current situation around them and the purpose of forming a flexible mechanism for its modernization and preservation by the Tatar Public under strict control of the Tsarist government. *Conclusions.* From here we came to the conclusion that the discussion of the «school problem» on the pages of the Tatar press regarding the history of the Turkic-Muslim world in Russia means not only to decide the future fate of the madrasah. At the same time, realizing the weak position of the entire Turkic-Muslim world at that time, we also note the desire for self-determination on the national side.

Keywords: «School problem», jadidism, new method, periodical press, shakirds, national intelligentsia, education

For citation: Kупенова Г.У., Сманова А.М. The «school question» in the history of the turkic-muslim peoples of Russia (based on the materials of the pre-revolutionary tatar press) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1563-1574. (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1563-1574

РЕСЕЙДЕГІ ТҮРКІ-МҰСЫЛМАН ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНДАҒЫ «МЕКТЕП МӘСЕЛЕСІ» (РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТАТАР БАСПАСӨЗІНІҢ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Купенова Гульмира Ыхласовна¹, Сманова Айгуль Молдалиевна^{2*}

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(34-үй, Ө.Молдағұлова көшесі, 030021 Ақтөбе Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0009-0009-1223-9514>. E-mail: Gulia_79_79@inbox.ru

²Қазақ қлттық қыздар педагогикалық университеті
(114-үй, Гоголь көшесі, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

*Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Купенова Г.У., Сманова А.М., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ресейдегі түркі-мұсылман халықтары үшін жәдиттік реформалар аясында медреселерді исламның ұлттық рухы мен қорғаны ретінде сақтау мәселесі маңызды болды. Осыған байланысты татар газеттерінің беттерінде мектептер мен медреселерді реформалау барысына қатысты ұсыныстар мен ой-пікірлер туралы мәселе көтеріле бастады. Осылайша, жаңа әдістегі мектептерге мемлекеттік бақылаудың күшеюі барысында «мектеп мәселесі» туындайды, нәтижесінде бұл мәселені шешудің құралы мерзімді баспасөз болды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Революцияға дейінгі татар баспасөз беттеріндегі «мектеп мәселесін» зерттеу, XX ғасырдың басындағы мектептер мен медреселерді реформалау үдерісінің барысы туралы татар газеттерінің беттерінде ұсынылған мәселелерді қарастыру, Ресейдегі мұсылман жұртшылығы үшін жаңа әдістемедегі мектептерге мемлекеттік бақылаудың күшеюіне байланысты туындаған мәселені шешудің құралы мерзімді баспасөз беттеріндегі пікірталастар мен талқылаулардың маңыздылығын айқындау. Зерттеудің дереккөз базасына татар мерзімді баспасөзінің материалдары мен архив деректері кіреді. *Нәтижелер.* Татарлардың «Қояш» газетінен жинақтаған бірегей мақалалар бізге мұсылман мектептерін реформалау мәселелеріне жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік береді, ондағы басты мәселе медресенің орнын жоғалту немесе оны сақтап қалу төңірегіндегі күреске болды. Мақалада архив материалдары негізінде билік тарапынан реформадан кейінгі кезеңдегі мұсылман оқу орындарының жай-күйін, олардың төңірегіндегі қалыптасқан жағдайды және патша үкіметінің қатаң бақылауы жағдайында татар жұртшылығы тарапынан оны жаңғырту мен сақтаудың икемді механизмін қалыптастыру мақсаты қарастырылды. *Қорытынды.* Бұл жерден біз Ресейдегі түркі-мұсылман әлемінің тарихына қатысты «мектеп мәселесінің» татар баспасөз беттерінде талқылануы тек медресенің болашақ тағдырын шешу дегенді ғана білдірмейді деген тұжырымға келдік. Сонымен бірге бүкіл түркі-мұсылман әлемінің сол кездегі әлсіз позициясын түсіне отырып, ұлттық жағынан өзін-өзі анықтауға деген ұмтылысын да байқаймыз.

Түйін сөздер: «Мектеп мәселесі», жәдидшілдік, жаңа әдіс, мерзімді баспасөз, шәкірттер, ұлт зиялылары, ағартушылық

Дәйексөз үшін: Купенова Г.Ы., Сманова А.М. Ресейдегі түркі-мұсылман халықтары тарихындағы «мектеп мәселесі» (революцияға дейінгі татар баспасөзінің деректері негізінде) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1563-1574 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1563-1574

«ШКОЛЬНЫЙ ВОПРОС» В ИСТОРИИ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКИХ НАРОДОВ РОССИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ТАТАРСКОЙ ПЕЧАТИ)

Купенова Гульмира Ыхласовна¹, Сманова Айгуль Молдалиевна^{2}*

¹Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова
(д. 34, ул. А.Молдагулова, 030021 Актобе, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0009-0009-1223-9514>. E-mail: Gulia_79_79@inbox.ru

²Казахский национальный женский педагогический университет
(д. 114, ул. Гоголя, 050040 Алматы, Республики Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Купенова Г.Ы., Сманова А.М., 2025

Аннотация. *Введение.* Для тюрко-мусульманских народов России вопрос сохранения медресе как национального духа и оплота ислама в рамках джадидских реформ имел важное значение. В связи с этим на страницах татарских газет стал подниматься вопрос о предложениях и идеях о ходе процесса реформирования школ и медресе. Таким образом, в ходе усиления государственного контроля над школами по новой методике возникает «школьная проблема», в результате чего инструментом решения этой проблемы стала периодическая печать. *Цели и задачи исследования.* Изучение «школьного вопроса» на страницах дореволюционной татарской прессы, рассмотрение вопросов, представленных на страницах татарских газет о ходе процесса реформирования школ и медресе начала XX века, определение значимости дискуссий и дискуссий на страницах периодической печати, инструмента решения проблемы, возникшей в связи с усилением государственного контроля над школами в новой для мусульманской общественности России методике. Источниковую базу исследования составили материалы татарской периодической печати и архивные данные. *Результаты.* Уникальные статьи, собранные татарской газетой «Кояш», позволяют по-новому взглянуть на проблемы реформирования мусульманских школ, главной проблемой в которых была борьба вокруг утраты места медресе или его сохранения. В статье на основе архивных материалов рассмотрено состояние мусульманских учебных заведений в пореформенный период со стороны власти, сложившаяся вокруг них ситуация и цель формирования гибкого механизма их модернизации и сохранения татарской общественностью под строгим контролем царского правительства. *Выводы.* Отсюда мы пришли к выводу, что обсуждение «школьного вопроса» на страницах татарской прессы, посвященной истории тюрко-мусульманского мира в России, имеет целью не только решение дальнейшей судьбы медресе. В то же время, осознавая слабую позицию всего тюрко-мусульманского мира в то время, мы отмечаем и стремление к самоопределению со стороны национальных меньшинств.

Ключевые слова: «Школьная проблема», джадидизм, новый метод, периодическая печать, шакирды, национальная интеллигенция, просвещение

Для цитирования: Купенова Г.Б., Сманова А.М. «Школьный вопрос» в истории тюрко-мусульманских народов России (по материалам дореволюционной татарской печати) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1563-1574. (На Каз.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1563-1574

Кіріспе

Революцияға дейінгі (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы) Ресейдегі түркі-мұсылман әлемінің тарихында татар-мұсылман буржуазиясының жәдиттік реформалық қозғалысы үшін ерекше кезең болды. Әрине, бұл қозғалыстың бастамашысы да, тіпті қаржыгерлері де татар ағартушыларының өздері болатын. Жаңа экономикалық жағдайда қалыптасқан татар буржуазиясы XX ғасырдың басындағы ерекше қоғамдық-саяси үдерістердің негізін қалады, олардың мақсаты Ресей қоғамына бірігу барысында ұлттық және діни бірегейлікті сақтап қалу болды.

1905–1907 жылдардағы революция, «Азияның оянуы» кезеңі демократиялық бостандықтармен қатар, баспасөз бостандығына да жол ашты, бірақ ол 1907 жылы өз қызметін бастаған Баспасөз істері жөніндегі Қазан уақытша комитеті түріндегі цензураны жоя алған жоқ. Мұсылман мерзімді баспасөзінің бір ерекшелігі оның оқырмандарына толықтай тәуелді болуы еді. Сонымен қатар, кез келген еркіндік цензура ережелерімен шектетіліп отырды, бұл басылымдардың мазмұны мен сипатына елеулі із қалдырды. Осыған байланысты Б.Ю. Хайрутдинов 1905–1907 жылдардағы революциялық оқиғалар тек мұсылман басылымдарына ғана мемлекеттік бақылауды күшейтті, кейбір жағдайларда материалдарға немесе оларды қысқартылған түрде басып шығаруға тыйым салынды. Дегенмен татар баспасөзі жәдиттік реформалар сияқты факторлардың нәтижесінде одан әрі жандана түсті деген пікірді алға тартады (Хайрутдинов, 2011: 138). Татар халқының сауаттылығының артуы татар баспасөзінің де таралуына айтарлықтай ықпал етті, мұнда оқырмандардың өздері оның белсенді тілшілеріне айналды. Барлығында болмаса да, татар газеттерінің беттеріндегі қызу талқылаулар мен пікірталастар арқылы оқу-ағарту ісінің дамуы мүмкін болды деп айтуға болады. Баспасөздің мұндай ашықтығы сол кездегі «Шуро» (Кеңес), «Вақыт» (Уақыт), «Қояш» (Күн), «Йолдыз» (Жұлдыз), «Эль-ислах» (Реформа) және т.б. басылымдардың беделділігін арттыра түсті. Сөйтіп жаңа әдістегі мектептер сияқты, газеттер де ірі татар саудагерлері мен кәсіпкерлерінен қаржылық қолдауға ие болды. Осыған сәйкес татар баспасөзінің негізгі мәселелерінің бірі мектеп пен медресе реформасы, олардың жағдайы және оларға қатысты жүргізілген мемлекеттік саясат болды. Революцияға дейінгі кезеңде ең алдымен либералдық-буржуазиялық бағыттағы «Йолдыз» (1906–1918, Қазан), «Вақыт» (1906–1918, Орынбор), «Қояш» (1912–1918, Қазан) сияқты татар газеттерінің маңыздылығы зор болды және ұзақ уақыт қызмет етті.

1905 жылдан бастап мемлекеттік мекемелер арасында өзіндік «егеуқұйрық жарысына» айналған жаңа әдістегі мектептер мен медреселердің қызметі қызу пікірталас тудырды. Одан кейін медреселердегі шәкірттердің санының күрт азаюы татар молдаларының наразылығына дейін де талқыланған «маңызды және өзекті» (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 25-п.) мәселеге айналды. Яғни баспа беттерінде медреседен «шәкірттердің қашуының» себебі неде? деген өзекті мәселе «күн тәртібіне» қойыла бастады. Нәтижесінде «Қояш» газетінің беттерінде медресені ұлтқа өмір сыйлаған «рухани әке» және «шығыс рухының» қайнар көзі ретінде сақтау («жоймау») және модернизациялау («жандандыру») қажеттілігі туралы ашық айтылды. Татар жұртшылығының пайымдауынша, ұлттық ерекшеліктердің сақталуына ықпал еткен және кейінгі кездегі «ұлттық идеялардың» таралуына негіз болған медресе болды. Басқаша айтқанда, XX ғасырдың басындағы «мектеп мәселесінің» мәні ұлттық мәселеге, Ресей мұсылмандарының болашақта өзін-өзі анықтау мәселесіне айналды десе де болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

1917 жылға дейінгі татар мерзімді басылымдары ағартушылық тарихының дереккөздерінің біріне айналды, бұл XX ғасырдың басындағы Ресейдің мұсылман

халықтарына білім беру мәселесінің қандай жағдайда жүргізілгенін анықтауға мүмкіндік берді. Әсіресе, жергілікті мұсылмандар үшін татар мерзімді баспасөзінің заңдастырылуы (1905 ж.) мұсылман қауымының идеясын ұлттандыру барысында маңызды болды. Татар мерзімді баспасөзінің қалыптасу уақыты 1905–1906 жылдардан басталып, ал соңғы кезеңі 1917–1918 жылдармен аяқталды. 1907–1908 жылдары ұлттық баспасөз ретінде қалыптаса отырып, ол мұсылман қауымдастығын біріктіретін факторға айналды және оның мүдделерін қорғауға белсенді түрде кірісті. Н.А. Вагаповтың пікірі бойынша, 1905–1906 жылдар – татар газет-журналдары шығып, олардың өз бағытын іздеген кезеңі басталды (Вагапов, 2006: 30). Татарстан Республикасы Ұлттық архивінде сақталған «Түркі халықтарын зерттеуші лингвист және этнограф, Қазан университетінің профессоры Катанов Н.Ф. (1857–1919)» атты 969-қордағы құжаттық жинақтың материалдары осыған куә (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 44-іс, 59-п.). Аталмыш қорда, профессор Н.Ф. Катановтың «Қояш», «Вақыт» және «Йолдыз» сияқты татар газеттерінен жинақтаған материалдары бар, ол 1916 ж. 23 қаңтарда «Мектеп, медресе және басқа школдар туралы» атты жалпы атаумен топтастырылған. Мақалалар XX ғасырдың басындағы мектептер мен медреселердің жай-күйі туралы кешенді аналитикалық материалдардың бірегей жиынтығын ұсынады. Мақаламызды жазу барысында осы қордағы түрлі газеттерден, ең алдымен «Қояш» газетінен жинақталған мақалалар мысалға алынды, атап айтқанда: «О наших мектебах и медресе» («Біздің мектептеріміз бен медреселеріміз туралы»), «Новые взгляды на школы инородцев» («Бұратаналарға арналған мектептер туралы жаңа көзқарастар»), «О наших медресе» («Біздің медреселер туралы»), «Что такое медресе?» («Медресе деген не?»), «Почему шакирды бежали из медресе?» («Шәкірттер медреседен неге қашты?») және т.б. Бұл бізге «Қояш» газетінің алаңы «мектеп мәселесін» талқылау бойынша белсенді ұстаным қабылдады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Газетте білім беру мәселелеріне ерекше назар аударылды. «Қояш» газеті 1912 жылдан 1918 жылға дейінгі аралықта Қазан қаласында жарық көрді. Басылымның жақсы материалдық қамтамасыз етілуінің арқасында ол басқа татар газеттеріне қарағанда көптеген түпнұсқа материалдарды жарияланды (Айнутдинов, 2017: 64-65). Мәселен, профессор Н.Ф. Катанов топтастырып жинаған мақалалардың ішінде газеттің ең белсенді авторлары И. Беккулов пен Г. Гисмати сияқты беделді ағартушылардың жазған мақалалары бар.

Осы мақаламен жұмыс істеу барысында тарихшылық қағидатына негізделген тарихи үдерістерді талдау әдістері қолданылды. Татар мерзімді баспасөзін қалыптастыру процесін зерттеу және талқылау бағытын анықтау кезінде салыстыру әдісі қолданылды. Ғасырлар тоғысындағы тарихи үдерістің дамуы тарихнамада белгілі кезеңдерден тұратындықтан, хронологиялық-тақырыптық қағидаты бұл зерттеуге негіз болды.

Талқылау

Революцияға дейінгі татар мерзімді басылымдарын зерттеу ұлттық мәдениеттің құбылысы ретінде ғана емес, мұсылман тарихнамасы контекстінде Ресейдегі мұсылман түркі халықтарының тарихы мен мәдениетімен зерттеу аясымен де өзекті. «Азияның оянуының» көрінісі ретінде ол бүкіл Ресей мұсылмандарын біріктіретін біртұтас ақпараттық кеңістік ретінде қалыптасып, «халық үнінің» өз сұрақтары мен мәселелерін талқылап, шешетін ашық алаңына айналды.

Баспасөз істері жөніндегі Қазан уақытша комитетінің есептерінің мәліметтері бойынша Еділ жағалауы мен Орал өңірлерінің татар мерзімді баспасөзін зерттеу 1910 жылға дейін-ақ басталған болатын. Татар мерзімді баспасөзінің мәселелерін әр уақытта Г.Г. Ибрагимов (Ибрагимов, 1926), (Ибрагимов, 1927), М.Х. Гайнуллин (Гайнуллин, 1983), Р.У. Амирханов (Амирханов, 1988), Айнутдинов Р.А. (Айнутдинов, 2017), (Салихов, 2006), (Ахтямова, 2021) және т.б. зерттеушілер қарастырды. Татар ұлттық қозғалысын алғашқы зерттеушілердің бірі Г.Г. Ибрагимов (1887–1938) татарлардың қоғамдық ойларын революциялық дүмпу жылдарындағы татар саяси ұйымдары мен әлеуметтік топтарының қызметі призмасы арқылы зерттеді. Ғалымжан Ибрагимовтың «Шәкірт Зәкидің медреседен қуылуы» атты алғашқы мақаласы 1907 жылы «Әл-Ислах» газетінде жарияланған болатын. Мақалада Ибрагимовтың

өзі сияқты оның кейіпкері де еркін ойлылығы үшін медреседен қуылғандығы басты назарда айтылған. Ибрагимовтың еңбектерінде идеал мен шындық арасындағы өткір қайшылықпен ерекшеленетін қарқынды идеялық-эстетикалық ізденіс айқын көрінеді. Библиограф-ғалым, А.Г. Кудашев (1912–1981) артына мерзімді басылымдардың жалпы сипаттама беретін (шығарылған жері, саны, редакторлары, баспагерлері, қызметкерлері, мазмұны, т.б.) кейбірі жарияланған, кейбірі қолмен жазылған еңбектер қалдырды. Осылайша, мерзімді басылымдардың жалпы сипаттамасын библиограф А.Г. Кудашев берсе, XX ғасырдың басындағы баспасөздің классификациясын М.Х. Гайнуллин ұсынды. Ал 1970 жылдан бастап татар мерзімді баспасөзінің тарихындағы жетекші ірі мамандардың бірі – алғашқы татар газеттерінің құрылу тарихын жарыққа шығарған, татар баспасөзінің таралуының географиялық локализациясын, оның жалпы сипаттамасын және қазіргі классификациясын қамтамасыз еткен Р.У. Амирханов болды. Тарих ғылымдарының докторы Равиль Амирханов монографиясында XX ғасырдың басындағы татар халқы мен Татарстан тарихының ғалымдардың назары мен зерттеу мүдделерінен тыс қалған бірқатар маңызды аспектілері қарастырған. Ресей мен оны мекендеген халықтардың ғана емес, сонымен бірге бүкіл әлемдік қауымдастықтың дамуындағы бетбұрыс кезеңі болып табылатындығымен маңыздылығы көрсетілген. Автор өз зерттеуінде ұлт менталитетіне тікелей әсер етіп, оның дамуының негізгі бағыттарын айқындаған XX ғасырдың басындағы оқиғалар контекстінде татар халқы мен татарстанның өміріндегі белгілі бір кезеңнің ерекшеліктеріне тоқталады.

Соңғы жұмыстардың бірі – XX ғасырдың басындағы татар мерзімді баспасөзіндегі ұлттық білім мен тәрбие мәселелерінің мазмұнын берген Н.А. Вагаповтың (Вагапов, 2006) зерттеуін де ерекше атауға болады. Мерзімді баспасөздердегі оқу-ағарту мәселесіне қатысты көзқарастарды анықтап, XX ғасырдың басындағы ұлттық мектептердің жай-күйін көрсету зерттеушінің басты міндеті болды. Автордың пікірінше, XX ғ. басындағы мерзімді баспасөздерде оқу мен тәрбие мәселелеріне көп көңіл бөлді. Газеттер мен журналдарда халық ағарту ісіндегі түйінді мәселелер мен қиындықтар талқыланып, оларды шешу жолында атқарылған жұмыстар, жетістіктер мен сәтсіздіктер жазылды. Революцияға дейінгі соңғы онжылдықтағы оқу-ағарту мәселелерінің мерзімді баспасөзде жариялануын зерттеудің баспасөз тарихы мен халық ағарту ісін зерттеу үшін маңызы зор.

Сонымен бірге автор мектеп пен медреселерді реформалау, ұстаздық кадрларды даярлау мәселесіне ерекше көңіл бөлді. Н.А. Вагаповтың айтуынша, татар баспасөзі ұлттық білім берудің жай-күйіне сыни көзбен қарады, сондықтан оның беттеріндегі мектептер мен медреселерді реформалау мәселесі ең басты мәселе болды. Оның мақсаты заман талабына сай ұлттық білім беру жүйесін құру болатын.

Ал Р.Р. Салиховтың еңбегінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ресейдегі татар буржуазиясының қоғам және билік арасындағы өзара әрекеттесу үдерісі көрсетілген (Салихов, 2006). Автор зерттеуінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы татар баспасөзі тарихының мәселелерін, «мектеп мәселесіне» қоғамның қызығушылығының артуын, Ресей мемлекетіндегі бүкіл түркі-мұсылман әлемінің тағдырын анықтаған сол кездегі қоғамдық-саяси үдерістердің бірегейлігі мен күрделілігін жан-жақты түсіндіреді. Заманауи гуманитарлық ғылымдардың басты міндеті сол кезеңнің объективті тарихи бейнесін қайта құру ғана емес, сонымен бірге ғасырлар тоғысында империяның мұсылман үмбетін қамтыған әлеуметтік, мәдени және интеллектуалдық өрлеуді «ұғынуға» қабілетті іргелі теориялық тұжырымдамаларды тиянақтау екеніне мән берілген. Ең алдымен біз, исламның идеологиялық қорғалуын, дін талаптарына сәйкес қоғамдық институттарды қайта құруды қамтамасыз ететін реформалардың «нақты» бастамашылары мен қаржыгерлері татар мұсылман буржуазиясы болғанын байқаймыз. Осындай жағдайларды ескере отырып, реформалардың логикасы мен сипатын анықтаған татар баспасөзінің қоғамдық және саяси өмірдегі белсенділігінің қаншалықты өзекті болғанын да айта кетуіміз керек. Осы орайда профессор Р.Р. Салиховтың зерттеу объектісі XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы мұсылман қоғамындағы жетекші күш ретінде Ресей империясы құрамындағы татар буржуазиясы болды.

XX ғасырдың басындағы Ресейдегі мұсылман әлемінің рухани мәдениеті айқындалған кезең ұлттық дәстүрлердің қайта жаңғыруына ықпал етті. Жаңарған интеллектуалдық әлеуетті «жаңаша» білім аясында мұсылман қоғамының рухани-мәдени дамуының оңтайлы үлгілерін әзірлеуде «жадидизм» концепциясының пайда болуына түркі болды. Революцияға дейінгі қоғамдық қозғалыс жадидизмнің (араб тілінен аударғанда «жадид» «жаңа» дегенді білдіреді – авт.) құндылық идеалдарының ауысуы мен жаңа дүниетанымдық көзқарастардың пайда болу үдерісін көрсетеді. Ұлттық-мәдени болмыстың жаңа формаларын іздестіру жолында жадидшілдік динамикалық, жасампаздық, прогрессивті даму құбылысы ретінде бастамашыға айналды.

Соңғы жылдары татар жадидшілігінің табиғатын зерттеуге сүбелі үлес қосып, осынау қайталанбас жаңару қозғалысына саликалы баға берген бірқатар іргелі еңбектер пайда болды. Мұндай шығармашылық тәжірибе бүгінгі контексте өте өзекті болып қала береді, өйткені бүкіл мұсылман әлеміндегі саяси белсенділік артып, оның мазмұны мен салдары айтарлықтай қайшылықты пікірталастар төңірегінде өрбігені де жасырын емес. Осы тұрғыдан алып қарағанда Б.Ю. Хайрутдиновтың мақаласында XX ғасырдың басындағы татар мерзімді басылымдарының мұсылман ауылдық қауымдастықтарында жадидизм идеясының таралуына әсері қарастырылған (Хайрутдинов, 2011). А.В. Ахтямованың (Ахтямова, 2021) зерттеуінде 1906-1917 жылдардағы Уфадағы татар мерзімді баспасөзінің тарихына шолу жасалады. Автор мақаласын революцияға дейінгі Уфа қаласындағы татар баспасөзінің тарихына арнаған. Онда губерния астанасында 1906 жылдан бастап 1917 жылғы ақпан төңкерісіне дейін шыққан араб тіліндегі татар тіліндегі газет-журналдарға қысқаша шолу жасайды. Атап айтқанда: «Әл-Галәмел ислами» («Мұсылман әлемі») және «Тормыш» («Өмір») сияқты газеттер мен «Мәғлұмате мәхкәмәи шәрғияи Ырынбургия» («Орынбор мұсылмандары діни жиналысының жаңалықтары»), «Мәғлұмате жәдидә» («Жаңа жаңалықтар»), «Уфаның авыл көңкүреше журналы» («Уфа ауылшаруашылық ақпараты») атты журналдарында жарияланған оқу-ағарту мен жадидшілдік мәселесіне қатысты маңызды ойларын ортаға салған. Түйіндей келгенде, автор жергілікті мұсылман қауымы мен жалпы Ресей мұсылмандары үшін біртұтас ақпараттық кеңістіктің қалыптасуын атап өтеді. Татар мерзімді баспасөзінің позициясын жандандыру мұсылман қауымындағы жадидшілдік негіздерінің қалыптасуымен байланысты болды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Орал-Еділ және Қазақстанның түркітілдес халықтарының өзара іс-қимылында жадидшілдіктің идеяларын жүзеге асыру мәселелері Г.С. Сұлтанғалиеваның жұмысында зерттеледі (Сұлтанғалиева, 2001).

Жалпы, татар мерзімді баспасөзін, оның сипаттамасын, жіктелуін, жасалу тарихын зерттеуге, сондай-ақ жадидшілдік кезеңіндегі ұлттық тәрбие мәселелерін газет беттерінде талқылауға жеткілікті көңіл бөлінді. Бұл мақалада татар газеттеріндегі, ең алдымен «Қояш» газетіндегі реформалар кезіндегі «мектеп мәселесі» төңірегіндегі пікірталастарды қарастырамыз. Олардың кейінгі тағдыры үкіметтің жаңа әдістемедегі оқу орындарына деген ерекше көзқарасымен, патшалық қарым-қатынастың ерекше үлгісін жасау қажеттілігімен, жаңа жағдайда ұлттық білім мен мәдениеттің қалыптасуымен байланысты.

Мұндай зерттеулердің қажеттілігі қоғамдық ойы мен рухани мәдениетінің тарихын зерттеу үшін маңызды деп тұжырымдаймыз. Ұлттық тарих контекстінде оның XX ғасырдың басындағы мемлекеттің ішкі саясатын, әсіресе орыс емес халықтарға қатысты ұлттық саясатын зерделеу үшін өте маңызды. Мерзімді баспасөзде халық ағарту ісін көрсетудің тарихи тәжірибесін зерделеу қазіргі баспасөз үшін де өзекті болып табылады, өйткені білім беру әлі де көптеген қиындықтарға тап болып отыр.

Нәтижелер

XX ғасырдың басында медреселерге деген қоғамдық көзқарас өте жағымсыз болды, осыған байланысты архив материалдарында «қазір медреселер мен шәкірттер туралы жақсы пікірде болу принципісіздік мінез-құлықтың бір түрі болып саналады. Тақырыптың ең жексұрын тұстарын айтуға немесе талқылауға келгенде, медреселер мен шәкірттерді мысалға келтірді» (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 24-п.). «Шәкірттік» терминінің келесі жағдайларда

пайда болғаны соншалықты, біздің оқушылардың бойынан ерекше қасиеттер немесе ұлтшылдық байқалғанда, олар үнемі «шәкірттің исі шығып тұр» деп айтыла бастады (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 25-п.).

Медресенің кейінгі тағдыры татар жұртшылығы арасында қызу пікірталас тудырды, оның бірі «Қояш» газетінде жарияланған «Медресе деген не?» деген мақала болды (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 44-іс, 1-13-п.). Бұған мақала авторы сол кезде сәнге айналған нәрсемен жауап береді: «...оған көпшілік бірауыздан, – медресе – бұл бермеген, бермейтін және ешқандай пайда әкелмейтін үй», өйткені «медресе бұл тек пайдасыз, қажет емес «қуыс кеуделерді» дайындайтын мекеме», –деп түсіндірілді (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 44-іс, 9-п.).

Халықтың медресеге деген мұндай көзқарасына не себеп болды, неліктен «шәкірттер бар күшімен «шәкірттік әлемін» тастап, саудагер болуды жақсырақ деп танып, соған ұмтылады». Осылайша, «медреседе шәкірттер күн сайын азая бастады» (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 24-25-п.), демекші, кейіннен бұл мәселенің кеңінен талқыланғаны сонша, тіпті «татар молдаларының сөзінен бұрын да баспасөзде бірнеше мақалалар жарияланған болатын, ал Ибрагим Бикгулов болса бұл «мектеп мәселесін» өте тамаша жариялап отырды» (Беккулов – авт.).

Міне, осындай мәселелерден кейін татар газеттерінің беттерінен осынау өзекті мәселені шешуге жұртшылықты кеңінен атсалысуға шақырулар шыға бастады: «...мұндай сұрақтар жұртшылық алдында кеңінен талқыланып, тез арада жауап алу керекпіз, сондықтан бұл мәселеге біздің басшылық пен «ақылды молдалар назар аударуы керек». Бірақ бұл «ең жауапты және қиын мәселе» «Қояш» газеті мен басқа да татар газеттерінің беттерінде қанша талқыланса да, оған басшылық «біз мүлдем дайын емеспіз, өте таяз суда шомылып жатырмыз» деп шешімін таппай әлек болды. «Мектеп мәселесін» күн тәртібіне Троицктің ескі молдалары көтерілді деп есептелді, өйткені, олардың сөздері сол кездегі мұсылман қауымына қатты әсер етті. Нәтижесінде, «осындай жалпы түрде көтерілген бұл мәселе кейінірек Троицк мугаллим имадумдары (мұғалім имамдары – авт.) басшылары арасындағы жеке кикілжіңге айналды», яғни «бастамасы жоқ құбыжықтай» ауада ілініп тұрды (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 5-п.).

Татар жұртшылығының арасындағы мұндай белсенділіктің себебі олардың пікірінше, мұсылман мектептерін жабу және татар мұғалімдерінің қызметіне тыйым салудың негізсіз таралуы болды. 1905 жылғы оқиғалардан кейін мектептер мен медреселер әртүрлі мемлекеттік ведомстволар тарапынан жүйелі түрде әртүрлі тексерулерге ұшырап, мәліметтер жинақтала бастады. Ағартушылық министрлігі де, жандармерия да мектептер мен медреселер туралы үнемі бақылап, қадағалап, ақпарат жинауын татар жұртшылығы қысым көрсету деп бағалады. Бұл мәселе «Қояш» газетінің № 641 санында: «...біздің ұлттық мектептеріміздің қуғын-сүргіннің жағдайында өмір сүруі соңғы кездері қатты жүйке күйзелісіне түсті», – деп атап өтілді (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 1-п.).

XIX ғасырдың соңынан бастап белгілі болғандай, жәдидшілік идеялары ескі кадимистерді жаңа мектептерге айналдыруда өз көрінісін тапты, оқу бағдарламаларына ақиқат негіздері мен ғылыми пәндер енгізілді. Жәдидшілдік орталықтары ірі татар өнеркәсіпшілері мен саудагерлері тарапынан қаржыландырылып отырды, мәселен, Орынбордағы «Құсайния» (1891 ж.) медресесін ағайынды Ахмет (1837-1906), Ғани (1839-1902) және Махмұт (1939-1910) Құсайновтардың қаржылай қолдауымен ашылды, Уфада 1887 жылдың қазанынан 1918 жылға дейін жұмыс істеген «Усмания» (Ғұсмания – авт.) медресесі Ахун Хайрулла Ғұсмановтың (1846–1907) қаржылық қолдауымен ашылып, сол кісінің құрметіне аталды. Орынбор губерниясының Троицк қаласындағы (қазіргі Челябинь облысы) «Расулия» (1883) медресесі белгілі дін қайраткері Зайнулла Расулев пен көпес Сейфулла Ғаббасовтың қаржылық қолдауымен салынған. Бастапқыда «Расулия» медресесі конфессиялық мектеп болды және оның оқу бағдарламасы негізінен теологиялық пәндерге бағытталған. Зайнулла сол кездегі исламдық діни мектепте кең таралған схоластикаға қарсы болып, жәдидшілдікті ұстанады. Татарлар мен басқа да түркі халықтарына арналған Уфа қаласындағы «Ғалия» (1906) медресесі, негізін қалаушы және 1918 жылға дейін меңгерушісі Зияитдин Камалетдинов (Зия Камали) болды. Әрине, бұл мемлекеттік мекемелер тарапынан олардың қызметіне

қызығушылық тудырды, дегенмен «мектептер мен медреселер ресми түрде ешбір ведомствоға бағынбаған, «...қалай болды, солай өмір сүрді...» (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 1-п.). Барған сайын жиілеп бара жатқан тексерулердің мақсатын түсінген жұртшылық «мемлекет өзіне бағынышты адамдардың мектеп-медреселері туралы білуі керек» болғандықтан, мектептердің болашақта мемлекеттен қаржы алуына негіз болатындай ресми мәртебе алады деп үміттенді.

1904 жылы А.С. Будилович комиссиясының қорытындылары негізінде «шетелдік» білім беру мәселесі күн тәртібіне қойылып, 1905 жылы өткен «Шығыс бұратаналарын оқыту жөніндегі арнайы кеңесінде» үкіметтің мектеп пен медреселерге деген көзқарасы түпкілікті шешілді. Мемлекеттік органдардың салғырттығы, шешім қабылдауға қабілетсіздігі, енжарлығы белсенділіктің артуына жол берді.

Бақылау әр түрлі ведомстволар тарапынан ғана емес, сонымен қатар әртүрлі мақсаттарға ие болды, олардың негізінде шенеуніктердің айыптаулары, күдіктері мен қорқыныштары орын алды. Нәтижесінде көптеген мектептер мен медреселер жабылды. Айта кетерлігі, мектептерді тексеру барысында ведомство қызметкерлері бірінші кезекте шетелде білім алған ұстаздар мен олардың сабақ беру әдістемесіне қызығушылық танытты. Сот орындаушысының сапарынан кейін Пермь губерниясының мектептері жабылды. Дәл осы оқиғалардан кейін татар газеттерінің беттерінде «мектеп мәселесі» көтерілді.

Кейбір мектептерде бір жыл ішінде бақылау мен тексеріс бес-алты рет жүргізілгені атап өтілді. Жиналған ақпарат әдеттегідей болды, мәселен, мұғалімдердің әлеуметтік құрамына, сабақ кестесіне, оқытылатын оқушылар санына, оқу бағдарламасының мазмұнына, зайырлы пәндерді енгізуге, сонымен бірге, әрине, мектепті қаржыландыру көзіне қатысты болды. Жаңа әдіспен қатар ескі әдістегі мектептер мен медреселер де жұмыс істеді. Мектептердің жабылуынан қорыққан молдалар жаңа әдіс-тәсілдерді енгізуді жасырып, ескі әдіс ретінде медреселер туралы мәлімет берген жағдайлар да кездескен болатын. Осы жайттарды естіген жұртшылық молдаларды «шындықты жасырмау керектігін», «осылайша жауап бермеу керектігін» ескертіп, керісінше «байқап, істің мәніне үңілуге» шақырды. Осылайша, мектептер мен медреселерді реформалау ХХ ғасырдың басындағы татар қауымы алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі болды. Татар газеттерінің беттерінде олардың жағдайына және оған қатысты жүргізілген мемлекеттік саясатқа сыни баға берілді. Мектептер мен медреселерді реформалау, оқулықтар мәселесі және татар мектептері үшін педагогикалық кадрларды дайындау мәселелері қызу пікірталас тудырды. Татар біліміне қатысты мемлекеттік органдардың әрбір қадамы жарияланып тұрды, сол арқылы қоғамдық пікір қалыптасты. Бұл баспасөз беттерінде «мектеп мәселесінің» мазмұны ретінде ұсынылды. 1905 жылғы «Шығыс бұратаналарына білім беру жөніндегі арнайы кеңестің» нәтижесі 1906 жылы енгізілді, ол «Ресейдің шығыс және оңтүстік-шығыс бөлігінде тұратын бұратаналарға арналған бастауыш мектептер туралы ережелер» деп аталды. Көп ұзамай ол татарлардың наразылығына байланысты кенеттен тоқтатылды, олар оны кейіннен бес томдықты құрайтын наразылық жеделхаттарын үйіп-төгіп тастады (Бурдина, 2023: 128-131). 1911 жылы Мәскеуде өткен халықтық білім беру жөніндегі алғашқы жалпыземства съезі де осы жағдайды толық шеше алған жоқ.

Бұл кезде татар баспасөзінде «маңызды себептерге байланысты туындаған мектеп мәселесі» деп аталатын бүкіл талқылаулар жүріп жатты, оның бірі мектептер мен медреселерде халық есебінен орыс сыныптарын енгізу болды. Ең өзекті мәселе ерікті қайырымдылық негізінде өмір сүрген, сондықтан мемлекеттік бақылауға алынбаған жаңа әдістемедегі (жәдидтік) мектептердің құқықтық мәртебесін анықтау болды. Баспасөз беттерінде оларды заңдастыру туралы ұсыныстар да болды, мысалы жас заңгер Кәміл Кәрімов «Вакт» газетінің №1756 санындағы мақаласында жеке оқу орындарына қатысты жаңа ережелерді оларға қатысты қолдануды ұсынды, өйткені мектептер мен медреселер және онда оқытылатын ғылымдардың арқасында теологиялық мектеп болудан қалды деп жазды. Оның мектеп пен медреселерді осылайша заңдастыру туралы ұсынысы қажетті және маңызды деп саналды, бірақ олар медреселердің теологиялық мектеп мәртебесін жоғалтуымен келіспеді. Сондықтан әрине, олар ғылыми пәндер бағдарламасы енгізілгеннен кейін Медреселер тек рухани болудан қатынын мойындаған болатын. Бірақ бұл жағдайда олар мешіттердің

қамқорлығынан айырылуы мүмкін болды. Егер олар заңдастырылса және жеке деп танылса, онда мектептердің басқа түрлері мен тұрпаты пайда болады деп түсінді (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 11-п.).

Дегенмен татар жұртшылығы мектеп пен медреселерді жеке оқу орындары қатарына жатқызу туралы жаңа ережеге қарсы шықты. Олардың басты себебі, бұлар ең алдымен молдалар дайындайтын рухани оқу орындары болу керек болды. Осыған байланысты орыс тілі мұғалімдерін дайындайтын медреселер мен «мұғалімдер үйін» діни оқу орындары санатынан шығару ұсынылды. Осылайша, мұғалімдерді даярлау мәселесін шешу және «оларды жеке оқу орындары туралы жаңа заңға енгізу қажет болады». Олардың ойынша, мектептер де, медреселер де молдалар дайындап, рухани білім беретін, тіпті көмекші пәндер ретінде ғылыми пәндер енгізілсе де, өздерінің рухани мәртебесінен айырылмауы керек болды.

Сонымен бірге жұртшылық білімнің маңыздылығын түсіне бастады, бірақ олар үшін «не үйрететіні және қалай оқытатыны маңызды емес еді, олар үшін тек бір нәрсе ғана маңызды, тек білім алу». Халық арасында орыс біліміне деген тартымдылық, оқуға дайындық және білім берудің болашағын түсіну байқалды. Сөйтіп, «орыс біліміне деген тартылыс» орыс тілінің «көптеген үлкен татар ауылдарында» міндетті пән ретінде енгізілуіне себеп болды. Ал барлық «мектеп жасындағы ауыл балалар оны толықтырып» отырды. Әр жерде әр мектеп пен медреседе орыс сыныбы ашылып, «кеше ғана мектеп пен медреседе оқитын балалар енді орыс тілін үйрену үшін школдарға барады». Шәкірттердің «осы уақытқа дейін материалдық қажеттіліктермен, оқушылар санының азаюымен қандай да бір түрде күресіп келген» теологиялық мектептер мен медреселерге деген қызығушылығының жоғалуына не себеп болды, одан да нашар жағдай туды, олардың өмір сүру мерзімі аяқталуға жақын қалды. Осы орайда мектептер мен медреселерді қаржыландыру және мемлекеттік мектеп желісіне қосу шартымен медреселерде орыс сыныптарын енгізуге келісім түрінде оларды сақтап қалу үшін үкіметпен ынтымақтасуға ниет білдірілді, ол туралы баспа беттерінде «...бұл жағдайда біздің қажеттіліктеріміз және онымен бірге орыс азаматтығын нығайту жүзеге асырылады». Кәсіптік білім беруді енгізу қажеттігі туралы, өйткені түлектерге «ауыл шаруашылығы, омарта шаруашылығы және басқа да қажетті пәндер туралы ақпарат беру керек, содан кейін олар халықтық рухани және ұлттық істерде халыққа көшбасшы, басқа істерде үлгі болуы керек», - деп жазыла бастады (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 6-п.).

Жаңа әдіс мектептері заманға сәйкес келмеді, өйткені «өмір айтарлықтай алға жылжыды, бірақ медреселер артта қалды». «Олар қаншалықты ұйымшыл болып көрінсе де, өмір талабына жауап бере алмайды» және «шәкірттер медреселерге жаңа ғылымдардың енгізілуін күткен жоқ». Бұл «медреседегі шәкірттердің аздығы мен олардың медреседен қашуының» себебі болып, татар баспасөзі үшін «қиын әрі өткір» мәселеге айналды (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 5-п.). Сонымен «шәкірттердің медреселерден қашу себебін мугаллимдер мен махдумдардан емес, бұл медреселердің өмір талабын жеткілікті түрде қанағаттандыра алмауынан іздеу керек» болды (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 9-п.). Белгілі бір мақсатқа ие болмай, белгілі бір әлеуметтік жағдайы жоқ түлектер шығарып жатыр, «Бұл адамдар өмірге еніп, өмірдің бір мүшесіне айналғанда, олар қандай болмақ? Олар не үшін жарамды? Бұл сұрақтар әлі де жауапсыз қалады», - деп жалғасты мақалалар мәтіні (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 9-п.). Мектептер практикалық білім беруі керек, оқыту бағдарламаларына жаңа ғылымдарды енгізуге деген үміт өмірде практикалық қолдануға, яғни «материалдық қамтамасыз етуге» мүмкіндік бермеді. Медреселерде білім алу тек молдалар немесе мұғалімдер дайындаумен шектелді, бұл олардың барлығына жұмысқа орналасу мүмкіндігін азайтты. Шешім жолы медреселерді мамандандыру немесе «бөлімдерге бөліп, ондағы шәкірттерге кейіннен қандай адам болуға дайындалып жатқанын алдын ала хабардар етіп, медреселерімізді осы жаңа мақсатқа сай үнемі реформалап отыру» ұсынылды.

Жалпы, татар мерзімді баспасөзін, оның сипаттамасын, жіктелуін, жасалу тарихын зерттеуге, сондай-ақ жәдидшілдік кезеңіндегі ұлттық тәрбие мәселелерін газет беттерінде талқылауға жеткілікті көңіл бөлінді. Бұл мақалада татар газеттерінің, негізінен, «Қояш» газетінің білім реформасы кезіндегі беттеріндегі «мектеп мәселесінің» талқылануының

мазмұнын қарастырдық. Олардың одан әрі тағдыры үкіметтің жаңа әдістемедегі оқу орындарына деген ерекше көзқарасының қалыптасуымен, бір жағынан, патшалық режиммен өзара әрекеттестіктің ерекше үлгісін құру қажеттілігімен, екіншіден, жаңа жағдайда ұлттық білім мен мәдениеттің қалыптасуымен байланысты болды.

Қорытынды

Медресені исламның ұлттық рухы мен қорғаны ретінде сақтау мәселесі XX ғасырдың басында татар қауымы үшін маңызды мәселеге айналды. Осы «мектеп мәселесін» шешудің негізгі құралы мерзімді баспасөз болды, оның беттерінде пікірталастар жүріп, үкіметтік ведомстволарға назар аударылып, ал осы істі қолдау туралы халыққа үндеулер жарияланып отырды. Н.Ф. Катановтың бірегей мақалалар жинағы, ең алдымен, татарлардың «Қояш» газетінен шыққан мақалалары бізге мұсылман мектептерін реформалау мәселелеріне тың көзқараспен қарауға мүмкіндік берді, соның нәтижесінде медреселердің орнын жоғалтып, оны сақтап қалу үшін күрес жүргізілді.

Заман талабына сай сол кездегі жағдайға байланысты түркі-мұсылман әлемі бір жағынан үкіметтік биліктің қысымымен, екінші жағынан жаңа экономикалық нақты қалыптасқан жағдайдан шығудың жолын іздеді. Атап айтқанда, «мектеп мәселесінде» ең бастысы – мемлекеттің бақылауында емес жаңа әдістемедегі мектептердің құқықтық мәртебесін анықтау, мектептерге кәсіптік мамандандыруды енгізу туралы шешім. Жалпы, қалыптасқан жағдайды ескере отырып, медреселер мен мектептерде орыс сыныптарын енгізу мәселесімен келіскен жұртшылық оларды билік органдарына толық қаржыландыруды және осыған байланысты министрліктің бақылауына алуды ұсынды. Дегенмен, «мектеп мәселесі» медресенің болашақ тағдырын шешуге арналған жай ғана мәселе емес еді. Онда түркі-мұсылман әлемінің сол кездегі дамудың әлсіз деңгейін түсіну барысында ұлттық өзін-өзі анықтауға деген ұмтылысы көрініс тапты. Татар жұртшылығының осындай белсенді ұстанымының факторларының бірі 1905 жылғы төңкерістік жалпы үдерісі, цензура жағдайында бұл күресті осы қиын жағдайларда жүргізуге тырысқан татар газеттерінің пайда болған кезі деп қорытындылаймыз.

Дереккөз

ТР ҰА – Татарстан Республикасының Ұлттық Архиві

Sources

NA RT – National Archives of the Republic of Tatarstan

Әдебиеттер тізімі

- Айнутдинов, Гилазев, 2017 — *Айнутдинов Р.А., Гилазев З.З.* Татарская периодическая печать: научно-энциклопедическое издание. Казань: Издательство Академии наук РТ, 2017. 200 с.
- Амирханов, 1988 — *Амирханов Р.У.* Татарская демократическая печать (1905–1907 гг.). Москва: Наука, 1988. 191 с.
- Амирханов, 1995 — *Амирханов Р.У.* Образование татарской нации // Материалы по истории татарского народа. Казань: Татарское книжное издательство, 1995. 295 с.
- Амирханов, 2005 — *Амирханов Р.У.* Татарский народ и Татарстан в начале XX века // Исторические зарисовки. Казань: Татарское книжное издательство, 2005. 256 с.
- Ахтямова, 2021 — *Ахтямова А.В.* Обзор татарской периодической печати губернского города Уфы (1906–1917 гг.) // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. №11(1). 2021. С. 15–39.
- Бурдина, 2023 — *Бурдина Е.К.* К вопросу о национальной образовательной политике Российской империи в начале XX века // Этнодиалоги: научно-информационный альманах. 2023. №1 (70). С.126–134.
- Вагапов, 2006 — *Вагапов Н.А.* Проблема образования и воспитания в татарской периодической печати (1907–1916 гг.): диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань, 2006. 32 с. <https://new-dissert.ru/avtoreferats/01003303406.pdf>
- Гайнауллин, 1983 — *Гайнауллин М.Х.* Татарская литература и публицистика начала XX века. Казань: Татарское книжное издательство, 1983. 434 с.
- Ибрагимов, 1926 — *Ибрагимов Г.Г.* Татары в революции 1905 года / Перевод с тат. Г.Мухамедовой, под ред. Г.Ф.Линсера, Казань: Гос.изд-во ТССР, 1926. 259 с.
- Ибрагимов, 1927 — *Ибрагимов Г.Г.* «Урал» һәм «уралчылар». Казань: Тат. Гос. Издат, 1927. 44 б.

Салихов, 2002 — Салихов Р.Р. Татарский традиционализм и проблемы сохранения многовековых религиозных устоев // Ислам в Среднем Поволжье: история и современность. Казань, 2002. С. 129–139.

Салихов, 2004 — Салихов Р.Р. Медресе «Марджания» // Ислам на европейском Востоке: энциклопедический словарь. Казань: Изд-во Магариф, 2004. С.202–203.

Салихов, 2006 — Салихов Р.Р. Татарская буржуазия Российской империи: взаимодействие с обществом и властью (вторая половина XIX — начало XX века): диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Казань, 2006. 558 с.

Султангалиева, 2001 — Султангалиева Г.С. Джадидизм и взаимодействие тюркоязычных народов Урало-Поволжья, Казахстана (конец XIX – начало XX вв.) // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия историческая. 2001. № 3 (22). С. 38.

Хайрутдинов, 2011 — Хайрутдинов Б.Ю. Татарская периодическая печать начала XX века как источник по изучению новометодных преобразований в мусульманских сельских общинах // Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. №4(26). 2011. С. 138–141.

References

Ahtamova, 2021 — Ahtamova A.V. Obzor tatarskoi periodicheskoi pechati gubernskogo goroda Ufy (1906–1917 gg.) [Review of the Tatar periodical press of Ufa provincial city (1906–1917)]. İz istorii i kultury narodov Srednego Povol'ja. №11(1). 2021. P. 15–39. (In Russ.)

Ainutdinov, Gilazev, 2017 — Ainutdinov R.A., Gilazev Z.Z. Tatarskaia periodicheskaja pechat: nauchno-ensiklopedicheskoe izdanie [Tatar periodical press: scientific encyclopedic publication]. Kazan: İzdatelstvo Akademii nauk RT, 2017. 200 p. (In Russ.)

Amirhanov, 1988 — Amirhanov R.U. Tatarskaia demokraticeskaja pechat (1905–1907 gg.) [Tatar democratic press (1905–1907)]. Moscow: Nauka, 1988. 191 p. (In Russ.)

Amirhanov, 1995 — Amirhanov R.U. Obrazovanie tatarskoi nasii [The formation of the Tatar nation]. Materialy po istorii tatarskogo naroda. Kazan: Tatarskoe knijnnoe izdatelstvo, 1995. 295 p. (In Russ.)

Amirhanov, 2005 — Amirhanov R.U. Tatarski narod i Tatarstan v nachale XX veka [The Tatar people and Tatarstan in the early twentieth century] // İstoričeskie zarisovki. Kazan: Tatarskoe knijnnoe izdatelstvo, 2005. 256 p. (In Russ.)

Burdina, 2023 — Burdina E.K. K voprosu o natsionalnoi obrazovatelnoi politike Rosiskoi imperii v nachale XX veka [On the issue of the National Educational policy of the Russian Empire in the early twentieth century]. Etnodialogi: nauchno-informatsionnyi almanah. 2023. №1 (70). P. 126–134. (In Russ.)

Gainaullin, 1983 — Gainaullin M.H. Tatarskaia literatura i publisistika nachala XX veka [Tatar literature and journalism of the early twentieth century]. Kazan: Tatarskoe knijnnoe izdatelstvo, 1983. 434 p. (In Russ.)

Hairutdinov, 2011 — Hairutdinov B.Iu. Tatarskaia periodicheskaja pechat nachala XX veka kak istochnik po izučeniu novometodnyh preobrazovanii v musulmanskih selskih obščinah [The Tatar periodical press of the early twentieth century as a source for the study of modern transformations in Muslim rural communities]. Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo humanitarno-pedagogičeskogo universiteta. №4(26). 2011. S.138–141. (In Russ.)

Ibragimov, 1926 — Ibragimov G.G. Tatary v revoliutsii 1905 goda [Tatars in the 1905 Revolution]. Perevod s tat. G.Muhamedovoi, pod red. G.F.Linsera, Kazan: Gos.izd-vo TSSR, 1926. 259 p. (In Russ.)

Ibrahimov, 1927 — Ibrahimov G.G. «Ural» ham «uralchylar» [«Ural» and «Uralians»]. Kazan: Tat.Gos. Izdat, 1927. 44 p. (in Tatar)

Salihov, 2002 — Salihov R.R. Tatarski tradisionalizm i problemy sohraneniia mnogovekovykh religioznykh ustov [Tatar traditionalism and the problems of preserving centuries-old religious traditions]. Islam v Srednem Povol'je: istoria i sovremenost'. Kazan, 2002. P.129-139. (In Russ.)

Salihov, 2004 — Salihov R.R. Medrese «Marjania» [Madrasah «Marjaniya»]. Islam na evropeiskom Vostoke: ensiklopedicheski slovar'. Kazan: İzdatelstvo Magarif, 2004. P.202-203. (In Russ.)

Salihov, 2006 — Salihov R.R. Tatarskaia burjuazia Rosiskoi imperii: vzaimodeistvie s obščestvom i vlastu (vtoraia polovina XIX – nachalo XX veka) [The Tatar Bourgeoisie of the Russian Empire: interaction with society and government (the second half of the nineteenth and early twentieth centuries)]: disertacia na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoričeskikh nauk. Kazan, 2006. 558 p. (In Russ.)

Sultangalieva, 2001 — Sultangalieva G.S. Jadidizm i vzaimodeistvie türkoiazychnykh narodov Uralo-Povol'ja, Kazahstana (kones XIX – nachalo XX vv.) [Jadidism and the interaction of the Turkic-speaking peoples of the Ural-Volga region, Kazakhstan (late 19th – early 20th centuries)]. Vestnik KazNU im. al-Farabi. Seria istoričeskaja. 2001. №3 (22). P.38. (In Russ.)

Vagapov, 2006 — Vagapov N.A. Problema obrazovaniia i vospitaniia v tatarskoi periodicheskoi pechati (1907–1916 gg.) [The problem of education and upbringing in the Tatar periodical press (1907–1916)]: disertacia na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoričeskikh nauk. Kazan, 2006. 32 p. https://new-disser.ru/_avtoreferats/01003303406.pdf (In Russ.)

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1575-1587, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1575-1587

RELIGIOUS AND SOURCE-STUDY ASPECTS OF MASHKHUR ZHUSIP KOPEULY'S
MANUSCRIPT “DIN TAGYLYMY”

Kurmanbek Kasymkhan¹, Yeldos Sauyrkan^{2}*

¹Researcher at the Central Scientific Library of the RSE “Gylym Ordasy” under the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
<https://orcid.org/0009-0008-0072-1832>. E-mail: qqasymhan@gmail.com

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
2nd-year doctoral student at Al-Farabi Kazakh National University
<https://orcid.org/0000-0003-0079-0420>. E-mail: erekejan@gmail.com

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2025

© Kasymkhan K., Sauyrkan Y., 2025

Abstract. *Introduction.* The article provides a textual and source-based analysis of the manuscript *Din Tagylymy* (“Religious Teachings”) written by the prominent Kazakh educator and representative of Sufi thought, Mashhur Zhusip Kopeuly (1858–1931). *Goals and objectives.* The main focus of the study is to identify the structural, linguistic, and theological features of the manuscript and to determine its significance in the development of Islamic education and Kazakh religious thought. In *Din Tagylymy*, Kopeuly’s Qur’an-based spiritual and didactic reflections, as well as his views on the concept of *Insān al-Kāmil* (the Perfect Human), are systematized and shown in connection with the anthropological ideas of Islamic civilization. *Results.* Textual, source-critical, and hermeneutical methods were applied to reveal the internal coherence and historical authenticity of the work. As a result, Mashhur Zhusip Kopeuly’s *Din Tagylymy* is evaluated as an important manuscript heritage that preserved and transmitted the continuity of Islamic worldview and Sufi tradition within the spiritual culture of the Kazakh people. *Conclusion.* The concept of the “*Insān al-Kāmil*” (Perfect Human) in the Qur’an, the spiritual depth of the Sufi tradition, and the ideas expressed in Mashhur Zhusip’s “*Teachings of Religion*” collectively demonstrate the integrity and continuity of the Kazakh Islamic intellectual tradition. From a scholarly perspective, this highlights the relevance of examining Islamic anthropology, Sufi philosophy, and the Kazakh spiritual heritage in an integrated manner.

Keywords: Mashhur Zhusip Kopeuly, *Din Tagylymy*, textual analysis, source study, manuscript heritage, Islamic education, Kazakh religious thought, Sufi tradition

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under Program-Targeted Funding (PTF) “Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan” (IRN No. BR24993173).

For citation: Kasymkhan K., Sauyrkan Y. Religious and source-study aspects of Mashkhur Zhusip Ropeuly's manuscript “Din tagylymy” // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1575-1587. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1575-1587

МӘШХҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ «ДІН ТАҒЫЛЫМЫ» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ДІНТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Құрманбек Қасымқан¹, Елдос Сауырман^{2*}

¹ҚР Ғылым және жағары білім министрлігі Ғылым комитеті «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасы ғылыми қызметкері
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
<https://orcid.org/0009-0008-0072-1832>. E-mail: qqasymhan@gmail.com

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 2 курс докторанты
<https://orcid.org/0000-0003-0079-0420>. E-mail: erekejan@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Касымхан К., Сауырман Е., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада қазақ халқының көрнекті ағартушысы, сопылық ойдың өкілі Мәшхүр Жүсіп Көпейұлының (1858–1931) «Дін тағылымы» атты қолжазбасы мәтінтанулық және деректанулық тұрғыдан талданады. *Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері* – қолжазбаның құрылымдық, тілдік және теологиялық ерекшеліктерін анықтау және оның исламдық білім беру мен қазақтың діни ойының дамуындағы орнын айқындау. «Дін тағылымы» еңбегінде Көпейұлының Құранға сүйенген рухани-дидактикалық ойлары мен әл-Инсан әл-Кәмил (кемел адам) ұғымына қатысты көзқарастары жүйеленіп, ислам өркениетінің адамтану идеяларымен сабақтастығы көрсетіледі. Зерттеу барысында мәтінтану, деректану және герменевтикалық талдау әдістері қолданылып, еңбектің мазмұндық тұтастығы мен деректік сенімділігі айқындалды. *Нәтижелер.* Мәшхүр Жүсіп Көпейұлының «Дін тағылымы» шығармасы қазақ халқының рухани мәдениетінде исламдық дүниетаным мен сопылық дәстүр сабақтастығын сақтап жеткізген маңызды қолжазбалық мұра ретінде бағаланды. *Қорытынды.* Құрандағы «инсан-и кәмил» концепциясы, сопылық дәстүрдің рухани тереңдігі және Мәшхүр Жүсіптің «Дін тағылымы» еңбегіндегі ойлары қазақ мұсылмандық ойлау жүйесінің тұтастығы мен сабақтастығын дәлелдейді. Бұл ғылыми тұрғыда исламдық антропологияны, сопылық философияны және қазақ рухани мұрасын тоғыстыра қарастырудың өзектілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: Мәшхүр Жүсіп Көпейұлы, «Дін тағылымы», мәтінтанулық талдау, деректанулық зерттеу, қолжазбалық мұра, исламдық білім беру, қазақтың діни ойы, сопылық дәстүр

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру (тіркеу нөмірі: BR24993173) аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Касымхан К., Сауырман Е. Мәшхүр жүсіп көпейұлының «дін тағылымы» қолжазбасының дінтанулық және деректанулық аспектілері // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1575-1587 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1575-1587

РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РУКОПИСИ «ДІН ТАҒЫЛЫМЫ» МАШХУРА ЖУСУПА КОПЕЙУЛЫ

Курманбек Касымхан¹, Елдос Сауырман^{2*}

¹Научный сотрудник Центральной научной библиотеки РГП «Ғылым ордасы»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
<https://orcid.org/0009-0008-0072-1832>. E-mail: qqasymhan@gmail.com

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант 2 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби
<https://orcid.org/0000-0003-0079-0420>. E-mail: erekejan@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Касымхан К., Сауырман Е., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье проводится текстологический и источниковедческий анализ рукописи «Учение религии» выдающегося казахского просветителя и представителя суфийской мысли Машхура Жусупа Копейулы (1858–1931). *Цель и задачи исследования.* Цель исследования определить структурные, языковые и теологические особенности рукописи, а также выявить её значение в развитии исламского образования и казахской религиозной мысли. В труде «Учение религии» систематизированы духовно-дидактические идеи Копейулы, основанные на Коране, и его взгляды на концепцию аль-Инсан аль-Камиль (совершенного человека), показана их связь с антропологическими идеями исламской цивилизации. В ходе исследования применялись методы текстологического, источниковедческого и герменевтического анализа, что позволило выявить содержательную целостность и достоверность источника. *Результаты.* Произведение Машхура Жусупа Копейулы «Учение религии» оценивается как важное рукописное наследие, сохранившее и передавшее преемственность исламского мировоззрения и суфийской традиции в духовной культуре казахского народа. *Выводы.* Концепция «инсан-и камиль» (совершенного человека) в Коране, духовная глубина суфийской традиции и идеи, изложенные Машхуром Жусупом в труде «Учение религии», свидетельствуют о целостности и преемственности казахской мусульманской мыслительной системы. С научной точки зрения это подчёркивает актуальность комплексного изучения исламской антропологии, суфийской философии и казахского духовного наследия.

Ключевые слова: Машхур Жусуп Копейулы, «Учение религии», текстологический анализ, источниковедческое исследование, рукописное наследие, исламское образование, казахская религиозная мысль, суфийская традиция

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» ПЦФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Касымхан К., Сауырман Е. Религиоведческие и источниковедческие аспекты рукописи «Дін тағылымы» Машхура Жусупа Копейулы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1575-1587. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1575-1587

Introduction

The problem of the human being has not been the subject of reflection solely among Muslim Sufis; it has also been widely discussed by thinkers and scholars of other religions and cultures beyond Islam. Philosophers, in particular, are known to have devoted special attention to this issue and to have engaged in extensive reflection on it. From the earliest periods of Islamic kalām, various views concerning the human being were articulated, and the idea of the “pure human,” which was juxtaposed with the concept of al-insān al-kāmil, laid the groundwork for the formation of Sufi doctrine in Islam. Today, this concept is expressed as الإنسان الكامل in Arabic, انسان کامل in Persian and Urdu, insān-ı kâmil in Turkish, and kemel adam (“the perfect human”) in Kazakh; in the Islamic Sufi tradition, these designations denote concepts with deep historical roots and broad semantic scope. It is well known that the term was first employed by the renowned Andalusian thinker Muḥyiddīn Ibn ‘Arabī, who lived in the seventh century AH (Mutahhar, 1999). At the same time, there are accounts suggesting that the traditional foundations of this concept can be traced back to the famous thinker Ḥallāj Maṣṣūr, who was born in the city of Bayza in Iran and later lived in Bukhara (Sinanoğlu, 2008). This idea is not confined to the Abrahamic religions alone; in ancient cultures as well, the relationship between the human being and the cosmos was interpreted through the notions of the “microcosm” and the “macrocosm.” The understanding of the human being as a microcosm was articulated in various ways by thinkers from Socrates and his disciple Plato to Aristotle, and subsequently by intellectuals of the Renaissance period. For instance, the issue of the perfect human is specifically addressed in Aristotle’s *Metaphysics* and in al-Fārābī’s *Classification of the Sciences*.

The problem of the human being has remained a topical issue for society since the time of Adam. Especially in the formation of civilized societies, the essence of the human has been explained through such notions as akhlaq (ethics), “character,” and the “ontological qualities of the human being.” Nevertheless, within the frameworks of the concepts of “world,” bashar (the human as a biological being), and insān (the human as a moral and spiritual being), various assumptions have been proposed in the attempt to understand the human. In kalām, the “perfect human” (al-insān al-kāmil) represents the pinnacle of all virtues that a person can attain, whereas in Sufism it is understood as a perfect relationship between “God, the human, knowledge, and existence”.

In this article, employing hermeneutical and comparative methods, we aim to analyze the ideological foundations of the concept of the perfect human in Qur’anic verses, alongside the works of Islamic thinkers such as al-Fārābī, Yūsuf Balasaghuni, Aḥmad Yasawī, and Mawlānā, as well as the conception of “religious instruction” (Din taḡylymy) found in the manuscript heritage of the Kazakh religious-educational poet, folklorist, and historian Mäshhūr Jüsip Köpeýuly. As a representative of the rich cultural heritage of Central Asia, Köpeýuly not only devoted special attention to the issue of human spiritual and moral development in his poetic works, but also consistently emphasized in his treatises on religious instruction that the spiritual essence of Islam lies not in external rituals, but in inner spiritual purity, justice, and compassion. The ultimate purpose of religious practices, he argues, is to lead the human being toward perfection, purity of the heart, and social responsibility. In this study, the poet’s views on the human being are analyzed on the basis of his poetic works, and their continuity with the Islamic understanding of genuine religiosity and the concept of the “perfect human” is demonstrated. As a result, it is shown that Mäshhūr Jüsip Köpeýuly understood the ultimate aim of religion not merely as external worship, but as inner spiritual purification, social justice, and moral integrity.

This article examines the concept of insān-i kâmil in Qur’anic verses and its manifestation in Mäshhūr Jüsip Köpeýuly’s manuscript *Din taḡylymy* (“Religious Instruction”), as well as the core content of Sūrat al-Mā’ūn. In the course of the study, methods of systematization, description, comparison, historical-philosophical analysis, and hermeneutical interpretation were employed.

In the research process, the concepts of “perfection” and the doctrine of the “perfect human” in Islamic philosophy and Sufi teachings were taken as the primary objects of analysis. This topic was examined from comparative and typological perspectives within the framework of various cultural

and philosophical systems. Particular attention was paid to analyzing the meaning of the concept of al-Insān al-Kāmil in the Qur'an and the ways in which it is interpreted in the works of Māshhūr Jūsip.

As primary sources, the Qur'an and its classical commentaries (al-Ṭabarī, al-Bayḍāwī, Ibn Kathīr), the works of Muslim thinkers (al-Fārābī, Ibn Sīnā, al-Ghazālī, Ibn 'Arabī), as well as studies by contemporary scholars (S. H. Nasr, A. Schimmel, A. Qajybay, Q. Düysen) were utilized. These sources provided the basis for elucidating the historical evolution of the concept of the "perfect human," its specific features within the Sufi tradition, and its relevance in contemporary society.

Overall, the combination of the applied methods and the selected body of scholarly works made it possible to conduct a systematic analysis of the concept of the "perfect human" from a Qur'anic perspective and on the basis of the intellectual heritage of Māshhūr Jūsip Köpeýuly.

Research Methodology

The concept of the "perfect human" constitutes an important object of study within philosophical and Sufi systems of thought concerning human existence and spirituality. From a philosophical perspective, this idea originates in antiquity and was articulated in the works of Plato and Aristotle through the image of the "rational," "just," and "virtuous" human being. It was subsequently developed in the writings of thinkers such as I. Kant, F. Schelling, and G. W. F. Hegel, and further complemented by A. Maslow through his theory of self-actualization.

Discussion

In Islamic philosophy, the works of al-Fārābī, Ibn Sīnā, and al-Ghazālī offer profound analyses of human creation and the paths toward perfection, while within the Sufi tradition the notion of insān-i kāmīl is elaborated in the writings of Jalāl al-Dīn Rūmī, Ibn 'Arabī, and Khoja Aḥmad Yasawī, where it describes various stages of spiritual refinement.

In Kazakh spiritual thought, this theme is most clearly articulated through Abai's doctrine of the "complete human" (tolıq adam). In the works of M. Äuezov, M. Myrzakhmetuly, and other scholars, this concept has been examined from moral and Sufi perspectives. Contemporary studies as well (B. Saterşinov, A. Nysanbaev, G. Yesim, among others) consider the idea of the "perfect human" in the continuity between national worldview and Islamic philosophy.

Results

The Qur'ān, revealed for the happiness of humankind, accords profound significance to the creation of the human being and, by portraying it in the most beautiful form, also affirms the human capacity to attain spiritual perfection. In this regard, the concept of aḥsanu taqwīm ("the most beautiful form") constitutes a fundamental foundation: "Indeed, We created the human being in the most beautiful form" (Oñgar, Muratāli, 2020) (al-Tīn 95:4). The expression aḥsanu taqwīm in this verse refers not only to the distinctiveness of the human's external form, but also indicates the potential for the inner spiritual world to develop and reach perfection. It likewise draws attention to such qualities as the ability to think rationally, to speak, to comprehend the essence of things in life, and to possess noble character. Through this, human nature is presented as a comprehensive and integrated structure. This understanding may be linked to Qāḍī 'Abd al-Jabbār's doctrine of "unity" or "wholeness." According to his view, the human being is not merely spirit or soul, nor simply a mechanical combination of body and soul; rather, the human is an indivisible, integral being—a living and dynamic entity endowed with a unique structure (Sinanoğlu, 2000). In accordance with the Mu'tazilite tradition, separating the human into soul and body runs counter to an authentic understanding of human nature. The Qur'anic notion of aḥsanu taqwīm likewise points precisely to this wholeness: human existence is the harmony of body, soul, and spiritual capacities.

In the Qur'ān, a number of categorical descriptors that define the notion of the "perfect human" are frequently encountered, such as muttaqūn (متقون, the God-fearing), al-mu'minīn (المؤمنين, the believers), and al-muḥsinūn (المحسنون, the doers of good, those endowed with beneficence). Within the Islamic worldview, the concept of insān-i kāmīl represents a universal ideal regarded as the highest goal of spiritual maturation and human existence. By clearly affirming the point of perfection

inherent in human creation through the notion of *aḥsanu taqwīm*, the Qur'ān also explicates the paths toward spiritual perfection through a set of defining characteristics. The Qur'ān states, "Indeed, the most noble of you in the sight of God are the most God-fearing among you" (al-Ḥujurāt 49:13) (Oñgar, Muratāli, 2020), thereby emphasizing that piety constitutes the foremost value of the human being. Likewise, the verse, "Indeed, the believers are those whose hearts tremble when God is mentioned, and when His verses are recited to them, their faith increases, and they place their trust in their Lord" (al-Anfāl 8:2) (Oñgar, Muratāli, 2020), reveals the inner qualities of true believers that lead them toward perfection. In addition, the verse, "Indeed, God loves the muḥsinūn" (Āl 'Imrān 3:134) (Oñgar, Muratāli, 2020), indicates that spiritual perfection begins with beneficence and righteous action. Taken together, these attributes constitute the fundamental psycho-spiritual characteristics of the *insān-i kāmīl*: faith (*īmān*), piety (*taqwā*), beneficence, and justice.

Within the Sufi tradition, these principles are closely associated with the notion of *qurbiyyah*, that is, nearness to God. Those who attain divine favor are regarded as saints (*awliyā'*), and the guides of the saints are the prophets. Among all prophets, Muḥammad (peace be upon him) is portrayed as the most perfect exemplar of the *Insān-i Kāmīl*. In this context, the *insān-i kāmīl* emerges as the summit of prophetic mission, spiritual perfection, and moral integrity that serves as a model for humanity.

Thus, the concept of *insān-i kāmīl* may be regarded as the point at which the Qur'ān's ethical, spiritual, and theological teachings converge. It is grounded not only in individual human perfection, but also in social justice and collective responsibility. From this perspective, the Qur'ānic characterizations and the interpretations of the Sufi tradition harmonize with one another and lead to a common conclusion: true perfection consists in a spiritual and moral wholeness attained through faith in God, piety, beneficence, and justice.

In classical exegetical literature, extensive interpretations are offered concerning the notion of the "perfect human." Al-Ṭabarī (838–923), in his work *Jāmi' al-bayān*, interprets the verse of *aḥsanu taqwīm* as the harmony between the human being's physical beauty and spiritual capacities (Ṭabarī, 2001). Al-Bayḍāwī (13th century), in his *Anwār al-tanzīl*, distinguishes the human as a perfected being among other creatures, describing the human as one who walks upright, possesses a beautiful form, embodies the combined qualities of all creation, gathers within himself the resemblances of all possibilities, and is endowed with intellect and consciousness capable of disciplining the lower self (*nafs*), performing righteous deeds, and submitting to God (Bayḍāwī, 1997). Ibn Kathīr (1301–1373), in *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*, explains the meaning of the expression *aḥsanu taqwīm* in the verse "Indeed, We created the human being in the most beautiful form" as God's solemnly affirmed promise, namely that God created the human in the most beautiful shape, endowed with the ability to stand upright, and with all bodily organs fashioned in harmonious proportion (Ibn Kathīr, 1998). He further emphasizes that the innate, primordial perfection (*fiṭrah*) granted to the human is complemented by such privileges as intellect, consciousness, and spiritual capacities. This understanding points to its continuity with the Qur'ānic descriptions of the *mu'minūn* and the *muḥsinūn*.

These perspectives also resonate with the doctrine of Qāḍī 'Abd al-Jabbār, according to which the human being is an indivisible, integral whole, and true perfection can be attained only when bodily, spiritual, and moral dimensions are considered in unity. Both the Qur'ān and classical exegesis indicate that human perfection is not confined to individual spirituality alone, but is closely linked with social and ethical responsibility. Accordingly, spiritual perfection in the Qur'ān is directly associated with purity of the heart (*qalbun salīm*), patience, justice, and actions beneficial to society.

For example, the Qur'ān states: "On that Day, neither wealth nor children will be of any benefit, except for those who come to God with a sound heart" (al-Shu'arā' 26:88–89) (Oñgar, Muratāli, 2020). This verse attests that the primary characteristic of the perfect human is the purity of the heart. Justice is likewise presented as the core of moral refinement: "Do not deviate from justice. Be just; that is closer to piety" (al-Mā'idah 5:8) (Oñgar, Muratāli, 2020). This principle encompasses not only personal spirituality but also social relations. Thus, the perfect human must be a just, beneficent, and responsible individual. Such an understanding corresponds with Qāḍī 'Abd al-Jabbār's theory of

“unity,” according to which human self-perfection can be achieved only through the harmony of body and soul, as well as the balance between individual existence and social responsibility.

In the Sufi tradition, Qur’anic verses are interpreted not only in their outward (*ẓāhirī*) sense, but also in their inner (*bāṭinī*) spiritual meaning. The principal feature of Sufi exegesis lies in its emphasis on the human relationship with God, the spiritual path, and inner refinement, thereby elucidating the concept of the “perfect human.” From this perspective, Qur’anic expressions such as *aḥsanu taqwīm* (“the most beautiful form”) signify not merely the outward harmony of humankind, but also its potential to attain spiritual and moral perfection.

One of the prominent representatives of this tradition is the Moroccan Sufi scholar Aḥmad ibn ‘Ajība (1747–1809). His Qur’anic commentary *al-Baḥr al-Madīd* is regarded as one of the classical works of Sufi exegetical literature. In this work, the scholar interprets the Qur’anic verse “لقد خلقنا” (لقد خلقنا) (“Indeed, We created the human being in the most beautiful form”) from two perspectives—its outward aspect (the legal or *sharī’a*-based meaning) and its inward aspect (the spiritual allusion). Approaching the verse through the framework of “response and oath,” he explains that the statement (لقد خلقنا) “Indeed, We created the human being” affirms that God Himself created the human being in a unified inner and outer existence. The phrase (أحسن تقويم) “in the most beautiful form” is interpreted as an oath, signifying that creation was brought into being in the most excellent order and the most harmonious form, perfect both in outward appearance and in inner meaning. God created the human upright, fashioned the bodily organs in perfect proportion, and endowed the human with certain divine attributes—such as power, will, knowledge, life, hearing, sight, and speech. This interpretation is supported by the Prophet Muḥammad’s (peace be upon him) ḥadīth: “Indeed, God created Adam in His image.” Another narration states: “He created him in the image of the Most Merciful.” Ibn ‘Ajība concludes by noting that recounting the wonders of the human being would require a very long exposition (Abū al-‘Abbās, 1998). Accordingly, Aḥmad ibn ‘Ajība analyzes the fourth verse of *Sūrat al-Tīn*—“Indeed, We created the human being in the most beautiful form”—through two principal aspects. The first is the promise of creational perfection: God created the human being with a special status, granting the ability to stand upright, the harmonious proportion of bodily organs, beauty, and balance as outward excellences. In addition, certain divine attributes—power, will, knowledge, life, hearing, sight, and speech—were bestowed upon the human being as a “reflection.” Thus, among all created beings, the human occupies a unique position as a bearer and reflector of divine attributes. The second aspect concerns the fulfillment of this promise through the striving for perfection. These attributes are given to the human being only as potential. The statement “We created [the human] in the most beautiful form” functions, on the one hand, as a promise, and on the other, as a responsibility. Only by actualizing these potentials—through disciplining the *nafs*, refining the intellect, and engaging in spiritual cultivation—can a person truly ascend to the rank of the “perfect human.”

In conclusion, the Qur’anic verse *aḥsanu taqwīm* (“the most beautiful form”) has been interpreted in classical exegetical literature as a foundational principle that affirms the harmony between the human being’s physical beauty and spiritual capacities. Commentators such as al-Ṭabarī, al-Bayḍāwī, and Ibn Kathīr emphasized the harmony and excellence inherent in God’s special creation of the human being, drawing attention not only to outward form but also to the potential for inner spiritual development. These works underscore that creational perfection is inseparably linked with faith, piety, righteous action, and social responsibility. In the Sufi tradition, Qur’anic verses are interpreted not only in their outward (*ẓāhirī*) sense, but also in their inward (*bāṭinī*) meaning, with particular emphasis placed on the human role in knowing God. Sufi scholars such as Aḥmad ibn ‘Ajība understood the verse *aḥsanu taqwīm* as both a divine promise and a human responsibility, stressing that through attributes such as power, will, knowledge, hearing, sight, and speech, the human being reflects divine qualities like a mirror. Just as God governs the eighteen thousand worlds with justice and mercy, so too is the human being obliged, by attaining perfection, to manifest these “minor” divine attributes within oneself. Contemporary scholarship (e.g., F. Morrissey, *Sufism and the Perfect Human*) continues this line of thought, demonstrating that in Sufi literature the human being is perceived not only as a spiritual but also as a physical manifestation of the divine, becoming

a mirror of divine attributes through inner strength and spiritual development. Thus, the shared conclusion of classical exegetical literature and the Sufi tradition is that the Qur'anic concept of the "perfect human" is a universal category encompassing the totality of human existence, social responsibility, and the capacity to reflect divine attributes, rather than being limited to individual spirituality alone.

Abū Naṣr al-Fārābī (870–950) is one of the most eminent figures of Islamic philosophy and the Muslim Renaissance. His philosophical legacy is closely connected not only with theological issues, but also with questions of human existence, personal development, and the structural foundations of society. One of his most significant works is the treatise *The Opinions of the Inhabitants of the Virtuous City*, in which he offers a profound philosophical analysis of the paths leading to human perfection and the conditions necessary for the harmonious development of society.

In this philosophical framework, al-Fārābī—like the Qur'anic exegetical and Sufi traditions that converge on the notion of the "perfect human"—locates perfection within the wholeness of human existence. He elucidates, from a philosophical perspective, that responsibility toward society is realized through the cultivation and refined manifestation of the divine attributes inherent within the human being.

According to al-Fārābī, the essential nature of the human person lies in intellect and spiritual development. In his treatise *The Opinions of the Inhabitants of the Virtuous City*, he provides a comprehensive analysis of the concept of the "First Being" or the "First Cause." Drawing upon the divine names and attributes, al-Fārābī formulates the following position: "The First Being is the primary cause of the existence of all living beings. He alone is free from deficiency. In all other beings besides Him there exists at least one deficiency, or several deficiencies. As for the First Being, He is free from all such imperfections, for His existence is perfect and surpasses all others in being; there is nothing more perfect than Him, nor has anything preceded Him. In this respect, His existence is the most excellent and the most perfected. Therefore, it is impossible for any trace of non-being or deficiency to affect His existence and rank, for non-being and opposites pertain only to the sublunary world. Non-being, moreover, signifies the absence of what ought to exist. In His case, existence can never be potential, nor is non-existence conceivable. Consequently, He is eternal, and His substance and the existence inherent in His rank are eternal as well. He requires nothing else to sustain His existence; in His eternal being, He is fully sufficient unto Himself and content with the eternity of His own existence. Thus, there is no existence similar to His, nor any rank equal to His, nor will there ever be. Furthermore, His rank is such that He requires no cause for His existence, for He is not material; His being cannot be described as material, nor does it belong to the category of subjecthood. Rather, His existence is free from both matter and subjecthood.

Likewise, He possesses no form, for form exists only in matter. If He had form, His essence would be composed of matter and form; were this the case, His being would consist of parts and would derive from them. In such a situation, His existence would have a cause, and each of His parts, together with the others, would constitute the cause of His existence. Yet it has been established that He is the First Cause. His existence has neither purpose nor intention; otherwise, striving toward such a purpose or intention would itself become the cause of His existence, and He would no longer be the First Cause. Moreover, His existence did not make use of anything prior to Himself, for He is by nature exalted above making use of anything inferior to Him" (Abū Naṣr al-Fārābī, 2018).

In this exposition, al-Fārābī emphasizes that no trace of "non-being" can affect the existence of the First Being. His existence is eternal and perfect; therefore, non-being and opposition pertain only to the sublunary world and have no relation to the nature of the First Being. Al-Fārābī further clarifies that the First Being is independent of matter and form. Were form to be attributed to Him, it would imply a relation to matter, which in turn would render His being composite and dependent. In truth, however, the First Being is an indivisible and integral existence, an eternal cause devoid of any composition. Al-Fārābī likewise stresses that the First Being has neither purpose nor intention; the presence of such would indicate a need for an external cause. The First Being, however, is free from all need—He is the primary and ultimate cause whose existence proceeds from Himself alone.

Accordingly, for al-Fārābī, the essence of the human person lies in intellect and spiritual development. He approaches the human being from two complementary perspectives: the pursuit of rational knowledge and the attainment of spiritual refinement. In his view, only by knowing God and by emulating the “beautiful names and attributes” of the First Being does the human being perfect the self and attain true fulfillment. This level represents the summit of philosophical intellect and spiritual perfection. Moreover, al-Fārābī locates the foundation of a happy life not in material satisfaction, but in the knowledge of God and spiritual development. The human being must cultivate the self, advance in knowledge, and adhere to moral values. On this basis, he also defines the harmony of society, describing individuals who are just, intelligent, and endowed with beneficial knowledge as the pillars of the state. By imitating the First Being through self-discipline, the human being seeks to resemble the divine attributes of justice, power, and mercy, thereby fostering spiritual and moral refinement and engaging in virtuous action within social life. The perfection of society, in turn, depends upon the wisdom and moral excellence of each individual. Thus, the idea that “the individual is the mirror of society” finds clear expression in al-Fārābī’s works.

Māshhūr Jūsip Köpeyuly (1858–1931) was a prominent figure in Kazakh religious and educational thought, a scholar who integrated the study of poetry, genealogy, ethnography, and Sufi-Islamic teachings. He was thoroughly trained in the Hanafi-Maturidi school, which developed within the shared intellectual space of Bukhara, Samarkand, and Tashkent, and he purposefully mastered the Naqshbandi spiritual tradition. As a result, his religious and ethical treatises became a unique synthesis of Islamic theology and Kazakh worldview.

The presented manuscript, *Din Tagylymy* / *Din Ta’limi* (“Religious Instruction”), systematically explains the spiritual essence of religion, the significance of worship, and the social responsibilities of Muslims, illuminating the meaning of the perfect human. Within this text, key principles that resonate with the “perfect human” concept are articulated, such as: “religion as guidance,” “knowledge as the companion of action,” “the heart as a mirror of truth,” and “true piety arises from the spiritual state,” all grounded in the Qur’an and Hadith. The author critiques formalistic religiosity and presents the unity of faith and deeds as a holistic spiritual education program, realized through mercy, justice, compassion, zakat and sadaqah, and service to the public good.

The original manuscript is preserved in the Rare Books and Manuscripts Collection of the Central Scientific Library of the Institute of Literature and Art Studies of the Republic of Kazakhstan, folder No. 1171, pages [241^b–251^b]. Written in Chagatai language using the Nastaliq script, the text is structured to correlate Sharia rulings and ethical teachings with Qur’anic exegesis. The treatise begins with a Prophetic Hadith, substantiates its points with Qur’anic verses, addresses spiritual perfection in conjunction with social responsibility, and defines the measure of true piety through purity of heart, mercy, justice, and benevolence. The cover of the manuscript in the Rare Books and Manuscripts Collection notes: “Collected by Māshhūr Jūsip Köpeyev from history, literature, and ethnography, 1920.”

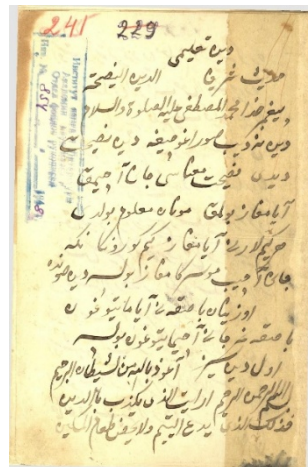

Figure 1. “Folder No. 1171,” page 241

The aforementioned Folder No. 1171, pages [241^b–251^b], contains the work titled *Dīn Ta‘līmī* (“Teachings of Religion”), written in Chagatai language, which describes the spiritual values of Islam. Focusing on the author’s reflections on human existence and spiritual development, the manuscript extensively addresses the unity of religious faith, moral values, and spiritual-social responsibility. The text deeply examines the inner world of a person, the meaning of worship, and duties toward society, based on Qur’anic verses and Prophetic hadiths. Special emphasis is given to the hadith “*Ad-dīn an-nasīḥa*” (“Religion is sincere counsel”). Here, the concept of *nasīḥa* is interpreted as showing compassion for others, mercy, justice, and kindness.

Human nature and spiritual perfection are expressed in the Qur’an through the concept of *ahsan al-taqwīm* (“the most perfect form”). Classical commentators interpret this verse as the harmony of a person’s physical beauty and spiritual abilities, while the Sufi tradition views it in terms of the potential for purity of heart, justice, and the embodiment of divine attributes. Similarly, Al-Farabi connects the essence of the human personality with intellect and spiritual development, asserting that human perfection is achieved through imitation of divine attributes.

Māshhūr Jūsip Köpeyuly’s work *Dīn Ta‘līmī* elaborates on these ideas and contextualizes them within the Kazakh worldview. He recognizes the core of religion as purity of heart and compassion, criticizing formalistic ritualism. According to his explanation, true religiosity is achieved through mercy, justice, service to society, and striving for knowledge, all of which lead to perfection.

In the manuscript sections [1^b–3^b], the essence of religion is described as not lying in external rituals but in *nasīḥa*—compassion and care for others. Māshhūr Jūsip interprets the hadith “*Ad-dīn an-nasīḥa*” as showing mercy and treating others with justice. He explains *nasīḥa* not in the literal sense of advice or sermon but as an expression of heartfelt spiritual compassion. In the Arabic lexicon, *an-nasīḥa* (النصيحة) means to be considerate or merciful, and in his interpretation, it aligns with the Sufi concepts of *ikhhlās* (sincerity) and *rahma* (mercy), which form the core of spiritual education and moral cultivation. Moreover, the author conveys the theological meaning of the hadith in accessible language: “If one does not show compassion to others, one is devoid of religion.” Here, devoid of religion does not mean atheist but refers to a spiritually indifferent person who performs rituals mechanically, lacking the inner essence of faith.

In conclusion, the hadith “*Ad-dīn an-nasīḥa*” represents a fundamental principle encompassing the moral and ethical essence of Islam. According to this teaching, true religiosity manifests through compassion, mercy, and sincere wishing of good for others. Religion is not mere ritual; it is spirit. Spirit is *nasīḥa*, and *nasīḥa* is the aspiration for goodness in the heart and the guidance of society toward virtue. The discussion then connects this understanding to the Qur’anic Sura al-Māghhūn.

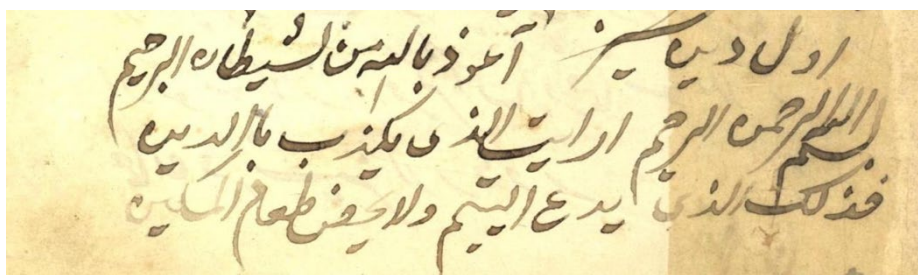

Figure 2. (Sura al-Māghhūn, verses 1–3)

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالْذِّينِ (1) فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ (2) وَلَا يَحْضُ عَلَى طَعَامِ الْمُسْكِينِ (3)

“Have you seen the one who denies the Day of Judgment (O Muhammad!), who repulses the orphan, drives away the needy, and withholds food from the starving?” (al-Māghhūn 107: 1–3) (Ongar, Mūratali, 2020).

Through this Qur’anic verse—“Do you not see the one who denies the Day of Religion (i.e., the Great Judgment Day before Allah, when ultimate accountability and decisive judgment occur)?”—Māshhūr Jūsip Köpeyūly highlights the clearest manifestations of opposition to true religion: oppression of orphans, neglect of the needy, injustice toward the weak, and reluctance to propagate moral guidance (*nasīḥah*). He emphasizes that such indifference reflects pride, miserliness, and worldly attachment. For him, social responsibility is inseparable from religion: wealth without compassion is worthless, knowledge without propagation is futile, and piety that ignores orphans and the needy is mere empty formalism.

This conclusion illustrates the inseparable unity of religion and ethics in Islamic thought. True religion is an inner state of faith grounded in sincerity and social benevolence. From this perspective, life is regarded as *ikhtibār*—a test. The truth of one’s blessings is demonstrated by fulfilling the rights of orphans, widows, and the needy. Therefore, religion must manifest not only in rituals such as prayer, fasting, and pilgrimage but also in mercy, generosity, and the establishment of social justice.

By labeling those who remain indifferent to such responsibility as “religionless,” Māshhūr Jūsip signals the state of being deprived of the spirit of faith, unable to reach the level of *ahsan al-taqwīm*. Similarly, in sections [4^b–7^b], he sharply criticizes ritualistic worship devoid of inner spirituality. A person whose inner world has not been imbued with Allah’s attributes—power, will, knowledge, life, hearing, sight, and speech—and who has not been immersed in compassion and benevolence, performs prayers superficially without heartfelt engagement, which is considered hypocrisy. Such worship does not lead to spiritual perfection but exposes duplicity. The author concludes that true worship must be grounded in gratitude and sincere devotion. Furthermore, in sections [8^b–12^b], the perfected Muslim is described not only as a devotee of Allah but also as a beneficial, just, and compassionate member of society. If one does not share wealth or serve the interests of the community, one has not attained full Muslim perfection. Here, the concept of *qalb al-sālim* (a pure heart) is directly linked to social responsibility. In summary, the *Dīn Taḡlīmī* manuscript is directly connected with the concept of the “perfect human” in Islamic thought. According to Māshhūr Jūsip, the perfect human not only knows Allah in the heart and performs worship sincerely but also establishes justice and compassion in society. His insights remain relevant today as a vital source for spiritual and moral education, social justice, and the ideals of civilizational development.

Human existence and spiritual perfection constitute a central concept in Islamic knowledge and Sufi philosophy. The Qur’anic verse “لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ” (“Indeed, We created man in the best of stature,” *al-Tīn* 95:4) (Ongar, Mūratali, 2020) is interpreted in classical exegeses as a universal principle expressing the harmony between human physical beauty and inner spiritual capacities. In the Sufi tradition, this verse became the hermeneutical foundation for the concept of *Insān-i Kāmil*—the Perfect Human. Furthermore, in Sufi literature, the notion of the Perfect Human is considered on both ontological and cosmological levels. Humans are regarded as God’s vicegerents on Earth, mirrors of His attributes, and creatures who comprehend the meaning of the universe. In the works of Ibn ‘Arabī and his intellectual successors, the perfection of human existence is realized through internalizing the names and attributes of God and attaining knowledge of the Divine. In this sense, the verse “*ahsan al-taqwīm*” signifies not only the physical form of humans but also their potential to achieve spiritual perfection.

Māshhūr Jūsip Köpeyūly’s *Dīn Taḡlīmī* develops this idea in an ethical and social framework aligned with popular understanding. Drawing on the Prophet’s hadith (“*Ad-dīn an-nasīḥah*”—“Religion is [about] sincere counsel”), he links the essence of religion to compassion, justice, benevolence, and social responsibility. For the scholar, true religiosity is not merely ritual worship but an inner moral state (*qalb al-sālim*) realized through assisting those in need, protecting the rights of orphans, and serving society. His statement—“Those who have done nothing for the poor and the needy, whether they perform prayers or not, are all ‘religionless’”—clearly criticizes religious formalism and emphasizes the ethical criteria of spiritual perfection.

The intersection of these two traditions – the Qur’an and Sufi thought – lies in the idea that human perfection is based on heart purity and spiritual sincerity. The Qur’anic concept of *qalb al-sālim* complements Māshhūr Jūsip’s view that the essence of religion resides in a spiritual state.

However, there is a distinction: in the Qur'an and Sufi tradition, the concept of *Insān-i Kāmil* is primarily metaphysical and ontological (humans as mirrors between the world and God, realizing spiritual cosmic connections), whereas in *Dīn Taḡlīmī*, this idea is developed with a socio-ethical emphasis, directly linked to daily life and social justice.

Thus, the concept of the Perfect Human in the Qur'an and Māshhūr Jūsīp's treatise are fundamentally consonant: humans achieve perfection not only in physical form but also through spiritual, moral, and social responsibility. By adapting the ontological theory of the Perfect Human in Sufi thought to the historical and social context of Kazakh society, Māshhūr Jūsīp created a religious-ethical program. This simultaneously preserves a shared idea within Islamic civilization while highlighting features unique to the Kazakh spiritual worldview.

Conclusion

Overall, the concept of *Insān-i Kāmil* emerges as one of the most profound anthropological and theological notions within Islamic civilization, spanning from the Qur'anic verses to Sufi teachings. The Qur'anic verse "*ahsan al-taqwīm*" (the best stature) highlights the harmonious creation of human existence and its spiritual potential, indicating the possibility of achieving perfection. In classical tafsīr literature, this idea emphasizes the integrity of human physical, spiritual, and moral dimensions, while in the Sufi tradition, it is associated with the human capacity to mirror the attributes of God. These theological and Sufi foundations are further developed from a Kazakh worldview in Māshhūr Jūsīp Köpeyūly's *Dīn Taḡlīmī*. The scholar grounds the essence of religion in heart purity, compassion, and social justice, presenting the nature of the Perfect Human not merely through ritual worship but through socially beneficial action, mercy and benevolence, and the pursuit of knowledge and science. This reflects a contextualized interpretation of the Islamic principle of the "unity of faith and deeds" (*īmān wa-ʿamal*) within the Kazakh steppe. Moreover, Māshhūr Jūsīp's reflections demonstrate the continuity of the Sufi-philosophical tradition in Kazakh spiritual culture. By drawing on the Qur'an and Hadith, he connects the spiritual perfection of human existence with social responsibility, echoing the views of Muslim philosophers such as al-Fārābī, who emphasized that intellectual and spiritual development constitutes the highest essence of the human being. In conclusion, the Qur'anic concept of *Insān-i Kāmil*, the spiritual depth of the Sufi tradition, and the insights presented in Māshhūr Jūsīp's *Dīn Taḡlīmī* collectively affirm the coherence and continuity of Kazakh Muslim thought. This underscores the scholarly significance of examining Islamic anthropology, Sufi philosophy, and Kazakh spiritual heritage in an integrated and contextualized manner.

References

- al-Farabi, 2018 — *Abu Nasir al-Farabi*. Kayrimdi qala. Muzika turali kitap [Kind City. A book about music]// Aleumettik-etikaliq traktattar. Almaty: RS; Haliqaraliq Abay klubi, 2018. 936 p. (In Kaz.).
- al-Mahdi, 1998 — *Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn al-Mahdi*. Al-Bahrul Madid fi tafsiril Kuran al-Majid. Kahira: ad-Duktur Hasan Abbas Zaki. 1998. P. 389.
- at-Tabari, 2001 — *Abu Jagfar Muhammad ibn Jarir at-Tabari*. Jamig al-Bayan an ta'u'il Ail Kuran. Kahira: Darul Hijr lit-Tabagati uan-Nashr uat-Taujig. 2001. P. 1065.
- at-Tauil, 1998 — *Nasir ad-Din Abu Sagid Abdullah ibn Omar ibn Muhammad ash-Shirazi al-Baidayi*. Anuar at-Tanzil ua Asrar at-Tauil. Beyrut: Daru Ihya-ut Turas al-Arabi. 1997. p. 389.
- Ibn Kasir, 1998 — *Imad ad-Din Abul fuad Ismail ibn Omar ibn Kasir*. Tafsir al-Kuran al-Azim. Beyrut: Darul kutub al-Ilmiya. 1998. p. 1067.
- Muahhar, 1999 — *Muahhar M.* İnsan-ı Kamil. İstanbul: Yılmaz yayınevi, 1999. 272 p. (In Turk.).
- Ongar, Muratali, 2020 — *Ongar E., Muratali N.* Qasiyetti Quran: vaginasi men tusindirmeleri [The Holy Quran: Meaning and Explanations]. Nur-Sultan: 2020. P. 1016. (In Kaz.).
- Sinanoglu, 2000 — *Sinanoglu A.* Human Definitions According to Some Mu'tazila Scholars. Yüzüncü Yıl University Journal of the Faculty of Theology. Issue: 3. P. 299-308.
- Sinanoğlu, 2008 — *Sinanoğlu A.* İslam Düşüncesinde "İnsan-ı Kamil" Anlayışı ve Allah İle İlişkilendirilmesinin Teolojik Değeri. Yıl 2008, Cilt: 6 Sayı: 2. (In Turk.).

Әдебиеттер

- Әль-Фараби, 2018 — *Әбу Насыр әль-Фараби*. Қайырымды қала. Музыка туралы кітап // Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы: RS; Халықаралық Абай клубы, 2018. 936 б.
- Оңғар, Мұратәлі, 2020 — *Оңғар Е., Мұратәлі Н.* Қасиетті Құран: мағынасы мен түсіндірмелері. Нұр-Сұлтан, 2020. 1016 б.
- al-Mahdi, 1998 — *Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn al-Mahdi*. Al-Bahrul Madid fi tafsiril Kuran al-Majid. Kahira: ad-Duktur Hasan Abbas Zaki. 1998. P. 389.
- at-Tabari, 2001 — *Abu Jagfar Muhammad ibn Jarir at-Tabari*. Jamig al-Bayan an ta'u'il Ail Kuran. Kahira: Darul Hijr lit-Tabagati uan-Nashr uat-Taujig. 2001. P. 1065.
- at-Tauil, 1998 — *Nasir ad-Din Abu Sagid Abdullah ibn Omar ibn Muhammad ash-Shirazi al-Baidayi*. Anuar at-Tanzil ua Asrar at-Tauil. Beyrut: Daru Ihya-ut Turas al-Arabi. 1997. p. 389.
- Ibn Kasir, 1998 — *Imad ad-Din Abul fuad Ismail ibn Omar ibn Kasir*. Tafsir al-Kuran al-Azim. Beyrut: Darul kutub al-Ilmiya. 1998. p. 1067.
- Muahhar, 1999 — *Muahhar M.* İnsan-ı Kamil. İstanbul: Yılmaz yayınevi, 1999. 272 p.
- Sinanoglu, 2000 — *Sinanoglu A.* Human Definitions According to Some Mu'tazila Scholars. Yüzüncü Yıl University Journal of the Faculty of Theology. Issue: 3. P. 299-308.
- Sinanoğlu, 2008 — *Sinanoğlu A.* İslam Düşüncesinde "İnsan-ı Kamil" Anlayışı ve Allah İle İlişkilendirilmesinin Teolojik Değeri. Yıl 2008, Cilt: 6 Sayı: 2.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1588-1604, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1588-1604

KAZAKH–DZUNGAR CONFRONTATION IN THE 1630S–1680S

Ziyabek E. Kabuldinov¹, Akmaral R. Beisembayeva², Gulnara T. Mussabalina³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, general manager
<https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana
(11/5, Kabanbay Batyr Ave., 010017 Astana, Republic of Kazakhstan)
Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

³L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2 Satpayev St., 010000, Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>. E-mail: g.mussabalina@yandex.kz

© Valichanov IHE, 2025

© Kabuldinov Z.E., Beisembayeva A.R., Mussabalina G.T., 2025

Abstract. Introduction. The article examines the formation of the Dzungar Khanate and the evolution of the Kazakh–Dzungar confrontation in the seventeenth century as a systemic phenomenon that determined the redistribution of power in Central Asia. *Aims and objectives.* The aim of the study is to identify the relationship between the internal transformations of the Dzungar Khanate and the logic of its expansionist policy toward Kazakh domains. The objectives include reconstructing the stages of the strengthening of the Dzungar Khanate in the context of its confrontation with the Kazakh Khanate, analyzing the mechanisms of mobilization and centralization of Oirat society and their impact on the military-political balance in the Kazakh steppe, clarifying the nature of military campaigns and diplomatic practices in Kazakh–Dzungar relations, and identifying the ideological dimension of this confrontation, including attempts at religious and political influence on Kazakh territories and the ruling elite. Methodologically, the study is based on the principles of historicism and objectivity and applies comparative-historical and problem-chronological approaches. The source base includes materials from RGADA, AVPRI, and the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences (IOM RAS), Russian diplomatic documents and chronicle evidence, as well as comparative data from Kazakh, Oirat, and Chinese traditions. *Results.* The results substantiate that the centralization and resource base of the Dzungar Khanate provided it with a strategic advantage over the more loosely organized political structure of the Kazakh Khanate; the confrontation assumed a long-term character and in the 1680s developed into attempts to establish sustained control over cities and territories of Southern Kazakhstan and Semirechye. *Conclusion.* It is concluded that the Kazakh–Dzungar confrontation of the seventeenth century was not only a

military struggle but also an institutional and ideological process that predetermined the parameters of regional politics at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries.

Keywords: Kazakh Khanate, Dzungar Khanate, military conflicts, international relations, Central Asia

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under Program-Targeted Funding (PTF) “Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan” (IRN No. BR24993173).

For citation: Kabuldinov Z.E., Beisembayeva A.R., Mussabalina G.T. Kazakh–Dzungar confrontation in the 1630s–1680s // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1588–1604. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1588-1604

1630–1680 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАҚТЫҒЫСЫ

Зиябек Ермұханұлы Қабылдинов¹, Ақмарал Рашидқызы Бейсембаева², Мұсаубалина Гүлнара Төлеуғазынқызы³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас директор
<https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының филиалы
(11/5-үй, Қабанбай батыр даңғ., 050010 Астана, Қазақстан Республикасы)
Ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Сәтбаев көш., 2-үй, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>. E-mail: g.mussabalina@yandex.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Қабылдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мусаубалина Г.Т., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XVII ғасырдағы Орталық Азиядағы күштер арақатынасының қайта бөлінуін айқындаған жүйелі құбылыс ретінде Жоңғар хандығының қалыптасуы мен қазақ-жоңғар қарсыластылығының эволюциясы қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Жоңғар хандығының ішкі трансформациялары мен оның қазақ иеліктеріне бағытталған экспансиялық саясатының логикасы арасындағы өзара байланысты айқындау. Міндеттерге: Жоңғар хандығының Қазақ хандығымен қарсыластық контексіндегі күшею кезеңдерін қайта құрастыру; ойрат қоғамын жұмылдыру мен орталықтандыру тетіктерін және олардың қазақ даласындағы әскери-саяси тепе-теңдікке ықпалын талдау; қазақ-жоңғар қатынастарындағы әскери жорықтар мен дипломатиялық практикалардың сипатын нақтылау; сондай-ақ қазақ иеліктері мен билеуші элитаға діни-саяси ықпал ету әрекеттерін қоса алғанда, осы қарсыластылықтың идеологиялық құрамдасын айқындау кіреді. Әдіснамалық тұрғыдан жұмыс тарихилық пен объективтілік қағидаттарына сүйеніп, салыстырмалы-тарихи және проблемалық-хронологиялық тәсілдерді қолданады. Деректік база Ежелгі актілердің Ресей мемлекеттік архиві (ЕАРМА), Ресей империясының сыртқы саясат архиві (РИССА) және Ресей Ғылым академиясының шығыс қолжазбалары институты (РГА ШҚИ (Санкт-Петербург)) материалдарын, орыс дипломатиялық құжаттары мен жылнамалық мәліметтерді, сондай-ақ қазақ, ойрат және қытай дәстүрлерінен алынған

салыстырмалы деректерді қамтиды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижесінде Жоңғар хандығының орталықтануы мен ресурстық базасы Қазақ хандығының салыстырмалы түрде әлсіз саяси құрылымына қарағанда оған стратегиялық артықшылық бергені дәлелденді; қарсыластылық ұзақ мерзімді сипат алып, 1680-жылдары Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалалары мен аумақтарын тұрақты бақылауға алу әрекеттеріне ұласқаны көрсетілді. *Қорытынды.* XVII ғасырдағы қазақ-жоңғар қарсыластылығы тек әскери қақтығыс ғана емес, сонымен бірге XVII–XVIII ғасырлар тоғысындағы өңірлік саясаттың параметрлерін айқындаған институционалдық-идеологиялық үдеріс болғаны туралы қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Жоңғар хандығы, әскери қақтығыстар, халықаралық қатынастар, Орта Азия

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру (тіркеу нөмірі: BR24993173) аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Кабульдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мусабалина Г.Т. 1630–1680 жылдардағы қазақ-жоңғар қақтығысы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1588-1604 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1588-1604

КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ В 1630–1680-Е ГОДЫ

Зиябек Ермуханович Кабульдинов¹, Акмарал Рашидкызы Бейсембаева², Гульнара Толеугазиновна Мусабалина³

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, генеральный директор
<https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Филиал Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана
(д. 11/5, пр. Кабанбай батыра, 010017 Астана, Республика Казахстан)
Научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>. E-mail: g.mussabalina@yandex.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кабульдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мусабалина Г.Т., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается формирование Джунгарского ханства и эволюция казахско-джунгарского противостояния в XVII веке как системного явления, определившего перераспределение сил в Центральной Азии. *Цели и задачи.* Цель исследования состоит в выявлении связи между внутренними трансформациями Джунгарского ханства и логикой его экспансионистской политики в отношении казахских владений. Задачи включают: реконструкцию этапов усиления Джунгарского ханства в контексте его противостояния с Казахским ханством, анализ механизмов мобилизации и централизации ойратского общества и их влияния на военно-политический баланс в казахской степи, уточнение характера военных кампаний и дипломатических практик в казахско-джунгарских отношениях, а также выявление идеологической составляющей данного противостояния, включая попытки религиозно-политического воздействия на казахские владения и правящую элиту. Методологически работа опирается на принципы историзма и объективности, применяет сравнительно-исторический и проблемно-хронологический

подходы. Источниковая база включает материалы РГАДА, АВПРИ и ИВР РАН, русские дипломатические документы и летописные сведения, а также сопоставляемые данные из казахской, ойратской и китайской традиций. *Результаты.* В результате обосновано, что централизация и ресурсная база Джунгарского ханства обеспечили ему стратегическое преимущество над более рыхлой политической структурой Казахского ханства; конфронтация приобрела долгосрочный характер, а в 1680-е годы перешла к попыткам устойчивого контроля над городами и территориями Южного Казахстана и Семиречья. *Заключение.* Сделан вывод о том, что казахско-джунгарское противостояние XVII века было не только военным, но и институционально-идеологическим процессом, предопределившим параметры региональной политики на рубеже XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: Казахское ханство, Джунгарское ханство, военные конфликты, международные отношения, Центральная Азия

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» ПЦФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Кабульдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мусабалина Г.Т. Казахско-джунгарское противостояние в 1630–1680-е годы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1588-1604. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1588-1604

Introduction

By the mid-17th century, a new and formidable political entity had emerged in Inner Asia – the Dzungar (or Dzungar-Oirat) Khanate, which V. V. Bartold aptly characterized as «the last great nomadic empire in Central Asia» (Bartold, 1961). The consolidation of the Oirat tribes under the authority of the Choros lineage decisively reshaped the geopolitical balance of the steppe world, precipitating a profound escalation in confrontation with neighboring nomadic polities, above all the Kazakh Khanate.

A careful analysis of the historical evidence demonstrates that, beginning with the rule of Batur Khuntaiji and continuing under his successors, the primary vector of Dzungar foreign policy was systematic expansion combined with the strategic objective of politically subordinating the Kazakh Zhuz. Notwithstanding this clear pattern of assertive external activism, historiographical engagement with 17th century Kazakh–Dzungar relations remains incomplete. Scholarly attention has traditionally centered either on discrete military episodes – most famously the Battle of Orbulak in 1643 – or on the internal dynamics of the Kazakh polity, while the foreign policy agenda pursued by the Dzungar rulers toward the Kazakhs has often been treated only superficially.

Earlier researchers such as I.Ia. Zlatkin and A.M. Pozdnev even portrayed Batur Khuntaiji and his heirs as relatively passive actors on the international stage, a characterization that is increasingly difficult to sustain in light of newly examined archival materials and comparative sources, which reveal a far more ambitious and interventionist strategy pursued by the Oirat leadership (Zlatkin, 1964; Pozdnev, 1887). Recent studies – including the works of N.A. Atygaev and others – underscore the necessity of applying a comprehensive, multi-perspectival methodology that draws simultaneously upon sources originating from Kazakh, Dzungar, Russian, and Chinese traditions, allowing for a more balanced reconstruction of inter-nomadic interactions and the diplomatic logic underpinning them.

Methods and Methodology

The study is based on the principles of historicism and objectivity and employs a comparative-historical approach and a problem-chronological method. The source base of the research comprises archival materials from the Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA), the Archive of Foreign Policy of Russia (AVPRI), and the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences (IOM RAS), as well as published written sources – including Russian chronicles and diplomatic reports, Kazakh and Oirat documentary records – and a wide range of works by domestic and international historians. A comprehensive analysis of heterogeneous categories of sources enables

the reconstruction of the internal development of the Dzungar Khanate and its correlation with the broader foreign-policy dynamics of Central Asia during the period under examination.

Results

In the mid-1630s, the Oirat tribes remaining in Dzungaria consolidated into a unified political structure known as the Dzungar Khanate. This transformation coincided with the accession of Khoji (Hoto-Hochin), the son of Khara-Khula, who received the title Erdeni Batur Khongtaiji from the Dalai Lama. According to a Russian chronicle, this moment marked the beginning of a centralised Oirat state: «In these years the Dzungar domain began to take shape under the Kalmyk taishas, for Batyr-taisha, son of Khara-Khula, by his prudence and bravery united the scattered Kalmyk principalities and their rulers, conquered part of Bukhara, and from 1635 onwards assumed the title of Khuntaiji» (Zlatkin, 1983: 98)

The rise of the Dzungar Khanate was facilitated not only by Batur Khongtaiji's personal leadership but also by the broader socio-political processes of feudalisation gradually transforming Mongol tribal society in the 17th century.

Economically, the Dzungar Khanate relied primarily on nomadic pastoralism. Yet, its geographical remoteness from sedentary agricultural centres and periodic diplomatic and military complications encouraged the development of internal agriculture and crafts on a considerable scale, thereby diversifying the economy and enhancing its autonomy from neighbouring states (Sbornik, 1958: 7, 62).

The political consolidation of the Oirat tribes was also facilitated by the strategic foresight and state-building initiatives of Khara-Khula and his son Hoto-Hochin. As the 19th-century scholar Bichurin observed, «Batur Khongtaiji was for the Eleuts what Peter the Great was for Russia» (Bichurin, 1991: 128). Yet, charismatic leadership alone would not have sufficed to subjugate the rival Oirat nobles, had the Choros lineage not possessed a significantly superior economic and military base.

According to the Xinjiang Shilue, cited by Bichurin, the Dzungar Khanate had an estimated population of 600,000 people, of whom nearly 10,000 households belonged personally to the khan (Bichurin, 1991: 134–135). This concentration of power contrasted sharply with earlier arrangements in which each noyonn held his domain independently. As Norbo-Danjin testified during an interrogation in Ust-Kamenogorsk in April 1757, «formerly each noyonn held his own possession, not under the authority of the Khongtaiji; only due to his great power did the Khongtaiji annex all the domains under his control» (AVPRI. F. Zyungerskiye dela. Op. 113/1. 1757 g., d. 2. l. 178 ob.).

As emphasised by Zlatkin, the khan's ability to impose his will on the Oirat nobility derived from the considerable resources of his personal domain, which included numerous uluses and extensive nutug territories, and enabled him to maintain a formidable army and enforce obedience among subordinate princes (Zlatkin, 1983: 267).

The need to preserve social dominance over the arats (common herders) and the enslaved labour populations of conquered regions, alongside long-standing ideological aspirations for Mongol unity and the fierce confrontation with the Qing Empire, contributed to the creation of a highly centralised state structure. Compared to neighbouring nomadic and agrarian polities of Central Asia, the Dzungar Khanate achieved a notably stronger, more cohesive form of governance, which had a direct impact on its expanding ambitions and assertive foreign policy.

The basic feudal unit among the Oirats was the ulus, comprising several socio-territorial groupings such as otok, angi, and aymak. The otok represented a collective of related and unrelated clans residing in a shared pastoral zone and subordinate to a single lord; it functioned simultaneously as a military unit (khoshun), required to provide a defined contingent of warriors. In contrast, the aymak was a kin-based association typically tracing descent from a common ancestor. Vladimirtsov regarded both otok and aymak as forms of nomadic feudal domains (Vladimirtsov, 1934: 139).

The publication of I. Zlatkin's monograph *Istoriya Dzhungarskogo khanstva* stimulated an active scholarly debate on the nature and characteristics of various socio-economic institutions not

only within the Oirat polity but in medieval Mongolian society more broadly (Zlatkin, 1983). In contemporary historiography, interpretations of the otok structure remain divided.

A. Chernyshov argues that the otok represented merely a territorial division of lands occupied by nomadic groups and therefore was not inherently linked to specific population units. Conversely, the angi (or anki) is understood by him as a kin-based social group subordinate to a particular feudal lord (Chernyshov, 1982: 164–171). However, working from essentially the same primary materials, E. Kychanov presented a more convincing interpretation: the Dzungar otok should be regarded as an administrative-economic unit that constituted the personal patrimony of the Dzungar khan. Some otoks, as Russian archival evidence confirms, lacked territorial continuity altogether, while the angi were the patrimonial holdings of the Oirat hereditary nobility – the taiji (Kychanov, 1989: 157–160).

Several uluses formed a tribe. By the early 17th century, the four principal Oirat tribal formations – the Choros, the Derbet, the Khoshut, and the Khoit – had crystallised into hereditary principalities. As Leontovich observed, «the leader of the senior or largest ulus was regarded simultaneously as head of the entire tribe, bearing the title taishi (or taiji), while the noyons of the remaining uluses were subordinate to him» (Leontovich, 1880: 229).

The decimal administrative-military system, introduced in Mongolia under Chinggis Khan, continued to function in Dzungaria. Adult male subjects – with the exception of clergy and slaves – were organised into units of tens, hundreds, and thousands, obligated to perform border defence and military service at their commanders' orders (Golstunskii, 1880).

At the foundation of the Oirat socio-economic structure stood the ail, referred to in Dzungaria as khoton and occasionally kuriya (rendered in Russian sources as kuren'), which comprised a cluster of closely related households. This communal-familial grouping served as the fundamental productive and social cell of nomadic life.

The economic foundations of the Oirats of Dzungaria relied primarily on nomadic pastoralism, complemented by agriculture, hunting, crafts, and auxiliary seasonal industries. Earlier pre-revolutionary and Soviet historiography tended to interpret nomadic herding in a simplified manner as an entirely extensive and technologically limited system common to Mongols, Kazakhs, and other pastoral peoples. Modern scholarship, however, has sought to refine such characterisations.

The ability to sustain large herds within relatively limited territorial boundaries resulted in a higher population density per unit of land than in the Kazakh steppe. This factor significantly influenced Dzungar relations with neighbouring states: Oirat elites could mobilise military forces more rapidly and maintain more effective political control within their domain than their Kazakh counterparts.

Seasonal migrations followed a defined hierarchy. The ruling lord would first relocate to secure the most favourable, well-watered pastures for his urga (court) and herds; only then did subordinate groups follow. P. Pallas described Kalmyk (Volga Oirat) migrations as follows: «When the Kalmyk horde or ulus changes its location in search of pasture, which occurs every four, six or eight days, scouts are sent ahead to select the best places for the khan or princes, for the lamas and for the sacred carts where their worship is conducted. Once these are designated and announced by heralds, they move first, followed by the entire population choosing suitable places for themselves» (Pallas, 1778: 223).

Territorial distribution among the principal Oirat tribes followed a customary geographic pattern. The Torguts and Derbets roamed the northern regions of Dzungaria – along the Irtysh River, in the Mongolian Altai, and the Tarbagatai range. The Choros held the upper and middle basins of the Ili River and its tributaries. Further eastward were the pastures of the Khoshuts, as well as those Torgut groups that had returned to Dzungaria from the Volga in 1701. The Khoits occupied areas along the Black Irtysh and the tributaries flowing into the Khovd basin (Potanin, 1868: 2).

During the 17th century, a distinctive Oirat literary culture began to flourish in Dzungaria. Original works were composed in the Oirat language, and numerous translations – especially of religious and philosophical writings from Sanskrit, Tibetan, and other languages – appeared. Remarkably, the prominent reformer of Oirat writing and influential lamaist scholar Zaya Pandita is credited with the translation of 177 works. Archaeological findings by Soviet scholars in Eastern and

South-Eastern Kazakhstan – territories frequented by Oirat nomads in the late 17th and early 18th centuries – demonstrate the high material culture of the Dzungars (Pozdnev, 1880: 139–140; Mikhailov, 1969).

Within the Kazakh Khanate, nomadic pastoralism likewise constituted the dominant sector of the economy. However, the natural and climatic conditions of the Kazakh steppe – vast expanses of arid grasslands, deserts, and semi-deserts – compelled Kazakh herders to undertake significantly longer seasonal migrations, sometimes extending up to 1,500 kilometres or more, typically in a meridional direction, from south to north and back again (Bekmakhanov, 1957: 27). Environmental constraints also determined the structure of the herd: sheep, horses, and camels prevailed, being best adapted to long-distance movements and pasture scarcity, whereas cattle occupied a marginal position due to their low resistance to year-round grazing pressure. A well-known proverb encapsulates this hierarchy: «maldyn zhamany syir» – «the worst livestock is cattle».

Livestock served as the principal means of subsistence, fulfilled transport functions, was used as a medium of exchange for craft goods, and stood as the primary indicator of wealth and social prestige among Kazakh nomads. While animals were privately owned, pasturelands were theoretically held in common by free members of the community; in practice, rights of disposal came to be appropriated by elite figures – khans, sultans, and lineage chiefs (Shakhmatov, 1962).

In the southern regions of Kazakhstan, particularly within wintering areas, localised pockets of agriculture existed, though they played a relatively minor role in the overall nomadic economy. Crafts and domestic industries were largely auxiliary, focused on the processing of livestock products and the production of dwellings, tools, weaponry, and household items (Istoriya Kazakhstana, 1997: 299–341).

Politically, the Kazakh Khanate was organised into uluses, which by the second half of the 16th century gave way to the emergence of the zhuzes – three major supra-tribal territorial-political entities (Sultanov, 1982: 84–85). Scholarly interpretations of the origins of the zhuz system vary considerably (Istoriya Kazakhstana, 1997: 248–251). The most persuasive, in our view, is the argument advanced by Yudin: the spatial distribution of the zhuzes reflected the historical sequence in which Kazakh khans extended their authority across the territory of Kazakhstan (Yudin, 1965: 82).

The approximate tribal composition of the zhuzes may be summarised as follows: the Great Zhuz included such major tribes as the Dulat, Alban, Jalair, Suan, Chaprashty, Ysty, Chanyshkyly and others. The Middle Zhuz comprised the Argyn, Naiman, Kipchak, Kongyrat, Kerei, Uak and related tribes. The Little Zhuz consisted of three tribal unions – Baiuly, Alimuly, and Zhetiru (Sultanov, 1982: 25). According to Sultanov's calculations, the three zhuzes together in the 17th and early 18th centuries encompassed approximately 112 distinct tribal and clan groupings. Estimates of the total population differ among scholars, but most likely ranged between 2 and 3 million individuals (Levshin, 1832).

The Kazakh Khanate represented a relatively loose political structure in which central authority remained fragile and often ineffective. Tribal rivalries, the lack of close economic integration both between and within zhuzes, the persistent drive of the nobility toward autonomy, as well as the nomadic mode of life, resulted in a limited ability of khans and sultans to maintain a stable administrative system. Free herders were formally obliged to provide a share of their income to their rulers; in practice, however, contributions were mostly voluntary. The principal revenues of the khan's treasury consisted of trade duties, court fees, and taxes imposed on the urban population. Political influence was therefore highly dependent on the personal abilities of the rulers, as well as on the size and prestige of the particular tribe or clan under their immediate control (Vyatkin, 1947: 93–98).

A comparison of statehood in the Kazakh and Dzungar Khanates reveals a significant imbalance. The western Mongol polity possessed a more advanced and operationally effective system of governance, supported by a broader administrative apparatus and more substantial material and human resources. This advantage played a decisive role in Kazakh–Dzungar relations: Oirat elites were able to organise military campaigns more rapidly, sustain prolonged warfare, and react swiftly to changing geopolitical circumstances.

The structural asymmetry between a more centralised, militarily cohesive Dzungar Khanate and a politically fragmented Kazakh Khanate predestined the emergence of a prolonged confrontation. From the 1630s onward, the Oirat rulers increasingly viewed the Kazakh steppe as a zone of strategic expansion, while Kazakh leaders were forced into a reactive defensive posture.

The unification of the Oirat tribes under the Choro ruling house marked a turning point in the foreign policy of the western Mongols. Following the Pan-Mongol congress of 1640, the main strategic vector of Dzungar expansion shifted decisively toward the Kazakh steppe. The rise to power of Erdeni Batur Khongtaiji in Dzungaria nearly coincided with the accession of Zhangir Khan (1629–1680), the capable and ambitious son of Yesim, in the Kazakh Khanate. Before emerging as a central figure of Kazakh resistance to the Oirat advance, Zhangir himself had suffered the setbacks of defeat and captivity.

A Russian record describes these events: in 1635, the Tatar prince Abak arrived in Tobolsk and reported, based on Oirat accounts, that «the black Kalmyk taishas – Talai-taisha, Kontaisha, Kuzhu-taisha and Turgucha-taisha, with all the black Kalmyks – clashed with the Kazakh Horde, and the battle was great. The black Kalmyks defeated the Kazakh forces and captured Prince Yangyr, son of Ishim, who was the Kazakh ruler; and the prince remains among the black Kalmyks.» Encouraged by this victory, the Oirat commanders reportedly prepared a new campaign against the Kazakh Horde (Russian–Mongolian Relations, vol. 1, 1974: 278).

Russian envoys, led by the Cossack ataman Gavril Ilyin, became unwitting witnesses to the renewed Oirat invasion. Dispatched by Governor M. Temkin-Rostovskii to demand the release of prisoners seized near Tyumen and Tara, they encountered Talai-taisha marching against «Yanibek-tsar» of the Kazakhs (Russian–Mongolian Relations, 1974: 174). Once again the Oirats secured victory, followed by another successful campaign the next year against the Qatagay forces (Russian–Mongolian Relations, 1974: 175–179).

These consecutive military successes – in Kazakhstan, Mongolia, and Eastern Turkestan – significantly elevated the international stature of Erdeni Batur. His court emerged as a key diplomatic centre in Central Asia. When the Russian nobleman Menshoi Remezov visited the Khongtaiji's headquarters in September 1640, he observed the presence of notable foreign delegations, including emissaries from Bukhara and representatives of Zhangir's court, as well as monks of the Dalai Lama (Russian–Mongolian Relations, 1974: 175–179).

The early victories of the Dzungar armies in the Kazakh steppe consolidated Erdeni Batur's authority and transformed Dzungaria into a central geopolitical actor in Inner Asia. The confrontation with the Kazakh Khanate thus became not episodic but a defining axis of Dzungar foreign policy from the 1630s onward.

However, this rise in influence did not come without subsequent setbacks for the Dzungar leadership. In the winter of 1643, Oirat ruling princes, joined by Ombo-Erdeni – the son of the Altan Khan – launched a major campaign into Kazakh territory, plundering Kyrgyz pastures along their route. Upon receiving news of the invasion, Zhangir Khan advanced to intercept the enemy with a comparatively small force, estimated by Ilyin at only 600 warriors. Testimonies of direct observers provide a vivid picture of the battle: «Zhangir dug trenches among the rocks and placed 300 men with firearms in them, while positioning another 300 behind the rocks for cover. Kon-taisha advanced and attacked the trenches, losing many men to the firing. Then Zhangir himself attacked Kon-taisha from the other side and in those two clashes slew as many as ten thousand of his men». Soon, substantial reinforcements arrived – the renowned Uzbek leader Yalantush marched to assist the Kazakhs with a force of 20,000. Facing such a coalition, Erdeni Batur, despite possessing an army of approximately 50,000 troops, was forced to retreat (Russian–Mongolian Relations, 1636–1654: 234, 239).

According to Zlatkin, the defeat had profound consequences for Oirat internal politics. Batur Khongtaiji targeted those Oirat nobles who had refused to join the expedition against Zhangir, provoking a wave of feudal internecine conflict within Dzungaria (Zlatkin, 1983: 131–132).

Driven by a determination to avenge the setback against Zhangir and Yalantush, Batur Khongtaiji sought to secure a two-front assault by forging an alliance with the Volga Kalmyk ruler Kho-Urluk: «So that Urluk-taisha would provide him, the Khongtaiji, with his people as support, and

would send them to wage war against Kundelen-taisha, while he, the Khongtaiji, would attack Zhangir and Yalantush from another side; for Kundelen-taisha did not march to war against Zhangir and Yalantush and did not send his men, but supports Zhangir and calls him his adopted son» (Russian–Mongolian Relations, 1636–1654: 277).

However, the Khongtaiji's envoys were intercepted en route by supporters of Kundelen-taisha – one of the most powerful Oirat magnates and the brother of Baibagas (Baibagish) – taisha, head of the Khoshuts. Meanwhile, Kho-Urluk was killed in 1644 during clashes with North Caucasian mountaineers. As a result, the plan to strike the Kazakh Khanate simultaneously from two directions ultimately failed.

Despite the unfavorable domestic political context within the Dzungar ruling elite – most notably the opposition posed by a powerful coalition of nobles led by Kundelen-taiji, who consistently advocated a pro-Kazakh orientation in regional affairs – Batur Khuntaiji nevertheless demonstrated an unwavering determination to continue his expansionist strategic agenda toward the Kazakh steppe. Archival evidence suggests that the Dzungar leadership actively prepared for renewed confrontation, not only through mobilization of manpower but also through substantial procurement of armaments and warhorses from the Turkic communities living in the Upper Ob–Irtysh region, thereby compensating for earlier combat losses and enhancing their military capabilities (Zlatkin, 1983: 131–132). This dynamic attests to both the scale of previous engagements and the resilience of the Dzungar war machine.

Contrary to I. Ia. Zlatkin's interpretation that the ongoing conflict between Dzungaria and the Kazakh Khanate entered a period of relative stagnation after 1645 and resumed only in 1652 (Zlatkin, 1983: 131–132), primary Russian diplomatic accounts clearly indicate that hostilities were neither suspended nor diminished. In particular, the travel report (*stateinyi spisok*) of the Tobolsk envoy Danila Arshinskii, who visited Batur Khuntaiji's court in 1646, provides detailed testimony that the Oirat ruler launched a military campaign against Yanggir Khan's domain during that very year: «The khuntaiji went to war upon the Kazakh Horde and Yanggir tsarevich, killed many, and took captive Yanggir's brother with his wife, children, and numerous people» (Russian–Mongolian Relations, 1636–1654: 277).

The same source records that the return of the Dzungar army triggered a violent confrontation between Batur and his powerful internal opponent Kundelen-taiji, who, accompanied by a large armed contingent, intercepted the khuntaiji's forces two days before they reached their home territories; although the clash was fierce, the sides eventually negotiated a truce that temporarily eliminated the increasingly destabilizing intra-elite conflict (Russian–Mongolian Relations, 1636–1654: 277).

The 1646 expedition thus stands as one of the final large-scale offensive operations against the Kazakhs during Batur Khuntaiji's lifetime. Although precise details of diplomatic initiatives remain uncertain, available testimonies suggest that the mid-1640s marked a transitional moment: military rivalry gave way, for a time, to pragmatic negotiations between the two dominant nomadic political actors of Inner Asia. In 1647, the Oirat envoy Khorokhai Daldin reported to Tomsk authorities that: «The khuntaiji fought against the black Kalmyks with Kundelen-Ubasha, and also fought the Kazakh Horde, but afterwards peace was concluded, provided that no new provocations would arise» (Russian–Mongolian Relations, 1636–1654: 306). It is plausible that this strategic de-escalation was facilitated by Kundelen-taiji himself, whose long-standing personal ties with Yanggir Khan made continued conflict undesirable for a faction of the Oirat aristocracy.

Even this temporary stabilization, however, did not alter the strategic balance in the region: during the same period, the Oirats succeeded in occupying and subsequently consolidating control over a segment of eastern Semirechye, previously considered an integral zone of Kazakh nomadic dominion (Russian–Mongolian Relations, 1636–1654: 219). This territorial acquisition not only served as the first concretely documented shift of the frontier in favor of the Dzungar Khanate, but also marked the beginning of a systemic geopolitical transformation that would profoundly reshape Kazakh–Oirat relations throughout the late 17th century.

A pivotal role in the military confrontation with the Dzungars was played by Zhangir Khan, whose personal bravery and strategic resolve earned him among the Kazakh population the honorific epithet «Salkam»—conventionally translated as «the Imposing» or «the Formidable.» The Kazakh Khanate did not stand alone in its efforts to contain Oirat expansion: various Uzbek regional rulers, motivated by shared geopolitical concerns, and the Kyrgyz communities of the Tien Shan consistently joined the Kazakhs as active military collaborators. Since the Kyrgyz nomadic groups were geographically closest to Dzungar frontier strongholds, they inevitably became the first victims of sudden Oirat incursions, which, according to Russian diplomatic records, repeatedly struck their mountain pastures without warning (Russian–Mongolian Relations, 1636–1654: 237). Oirat historical tradition likewise preserves memory of this struggle: the biographical narrative of Zaya Pandita reports that in 1652 Tsötsen Khan, the head of the Khoshuud aristocracy, led a campaign into Kyrgyz territories of the Tien Shan, accompanied by his seventeen-year-old son Galdan—later celebrated in Oirat heroic epics as a symbol of martial valor.

Cooperation between the Kazakh Khanate and the Tien Shan Kyrgyz, forged under the pressure of shared existential threats, found symbolic expression even in monumental architecture. As Chokan Valikhanov observed, a tower in Tashkent – known locally as the «Blue Dome of Kukem» – preserved the memory of the historical alliance between the Tien Shan Kyrgyz and Kazakh rulers; «Kukem» was the name of an influential Kyrgyz progenitor who supported Khan Esim, thereby reinforcing the political cohesion necessary for resisting the Oirat offense (Valikhanov, 1985: 77).

The death of Batur Khuntaiji – occurring sometime between 1653 and 1655 – initiated a temporary reduction of direct military pressure on the Kazakh Khanate. The Dzungar political elite became absorbed in internal matters: the late ruler was survived by eleven (in some accounts, twelve) sons (Russian–Mongolian Relations, 1636–1654: 302, 305), whose competing claims to inheritance generated a prolonged succession crisis. The prevailing scholarly viewpoint holds that the throne initially passed to Batur's eldest son, Sengge; correspondingly, the author of the «Legend of the Derben-Oirats» remarked that the deceased ruler divided his realm into two major portions, granting one half to Sengge while the remaining domains were shared among eight of his brothers, with Galdan – the future leader of Dzungaria – ranking 10th among them (Kalmyk Historical-Literary Monuments: 37). The numerous younger princes, perceiving this settlement as inequitable, soon challenged Sengge's authority, resorting to armed force in an attempt to redistribute the patrimonial legacy (Zlatkin, 1983: 136). As a result, Dzungaria fragmented into antagonistic aristocratic factions, which sharply limited the capacity of its central government to exert outward pressure.

In an attempt to consolidate his political legitimacy and restore the cohesion of the khanate, Sengge redirected attention toward foreign policy initiatives. In early 1658, Dzungar forces achieved a significant military success against troops of the Bukhara Khanate in a major engagement near the Talas River. Based on the materials assembled by A. M. Pozdneev, an army of 38,000 under Bukhara commander Abad-Shukur marched into the region, unaware that the Khoshuud prince Galdan, encamped in the southwestern territories of Dzungaria, had mobilized a strike force of 3,000 warriors. Launching a sudden and decisive attack in the Hulun-Jilin valley, the Oirats routed the Bukharan contingent and captured one of its prominent commanders, Shak-Khozo, who was positioned with a specialized guard corps of 300 elite fighters (Pozdneev, 1880: 147). The scarcity of corroborating primary documentation, however, prevents scholars from reconstructing the full tactical picture of the battle.

This campaign marked the resumption of Dzungar incursions into Kazakhstan. The peace that had been concluded previously between Zhangir and Batur Khuntaiji proved fragile and short-lived, giving way once again to border warfare and retaliatory raids. Some accounts suggest that during these renewed hostilities, the Kazakhs succeeded in capturing one of Batur's sons – Onchon – who, due to his lineage, was regarded within Dzungaria as a potential claimant to the throne. According to a later European travel description, the Kazakhs nursed him back to health from smallpox and only after three years returned him to the Oirat rulers (Gerbillon, 1785: 277–301). This episode, while anecdotal, illustrates the degree to which dynastic rivalry and frontier conflict became deeply entangled in the broader geopolitical struggle.

The authority of Sengge proved fundamentally fragile, and, as numerous researchers have noted, his real power appears not to have extended even over the entire Choros tribal federation. A.M. Pozdneev emphasized that Sengge «never held, in contrast to his father, the position of the undisputed sovereign of the Oirat confederation; only after six or seven years following the death of Batur Khuntaiji did he manage to secure control over the Dzungar clans, and even this status did not elevate his significance beyond the limits of those particular lineages» (Pozdneev, 1887: 8). The succession struggle that erupted between Sengge and his elder brothers from another maternal line – Tsötsen and Zotba – ultimately ended to the latter's advantage. In 1670, Sengge fell victim to their conspiracy and was assassinated. Yet the conspirators' expectations were rapidly overturned: the supreme authority of the khanate passed not to them, but to Sengge's full brother, the highly capable and politically assertive Galdan. Renouncing, with the consent of the Dalai Lama, his former ecclesiastical vocation within the Gelugpa clergy, Galdan mounted a swift punitive strike against the fratricidal usurpers and proclaimed himself ruler of the Dzungar Khanate (Kychanov, 1980: 37–38).

The first phase of Galdan's reign was defined by the dual imperative of consolidating personal authority and restoring the coherence of the Dzungar state structure. Simultaneously, he undertook the reestablishment of diplomatic contacts with the Tsardom of Russia and the Qing Empire – relationships that were strategically indispensable given the changing balance of power in Inner Asia (Zlatkin, 1983: 159–183). As A. M. Pozdneev convincingly argued, any assessment of Galdan's early political agenda must account for the dramatic intensification of Qing expansion into Khalka Mongolia. Galdan recognized that the only viable means to prevent the Mongol world from descending into Chinese subjugation lay in the reunification of its fragmented territories under a single sovereign. Accordingly, he resorted to military action against the princes who had voluntarily become tributaries of Beijing: he first dispossessed the Khoshuud khan – brother of the renowned Guushi Khan – and in 1678 launched a campaign against Ochirtu-Tsetsen Khan, ruler of the western segment of Southern Mongolia from Ordos to Kōkōnor, whom he defeated and had executed thereafter (IVR RAN, Pozdneev Collection, f. 1, d. 169, l. 3–3 ob).

In the late 1670s, continuing the geopolitical priorities initially pursued by Sengge, Galdan intervened forcefully in the internecine struggle between the Ak-Taghlik («white mountain») and Kara-Taghlik («black mountain») khojas in Eastern Turkestan, ultimately extending Dzungar supremacy over the greater part of the region (Kuznetsov, 1970). This realignment of political authority dramatically strengthened the economic foundation of the Dzungar Khanate. It is noteworthy that Russian administrative sources of the period openly acknowledged the rapid rise of its power, remarking that the «khuntaiji seized several cities from the rebellious Bukharan rulers and took control of a wealthy land, becoming at present the strongest among the peoples scattered between India, China, Siberia, Russia, and Persia; he possesses ample firearms, powder, and even organizes grain production – a thing never before found among them» (RGADA, Senat, f. 113/1, 1731, d. 743, l. 250).

Through these campaigns and reforms, Galdan not only restored the political legacy of Batur Khuntaiji, but also transformed the Dzungar Khanate into the most formidable nomadic power in Inner Asia – a development that would have profound consequences for its relations with the Kazakh Khanate in the final decades of the 17th century.

Building upon the substantial material resources extracted from Eastern Turkestan and other subjugated regions of Siberia, Galdan in the early 1680s initiated a new phase of expansive warfare directed simultaneously against the Kazakh Khanate and the political entities of Central Asia. Soviet historian P. P. Ivanov rightly observed that, beginning from the second half of the 17th century, «a new wave of Kalmyk advances toward the northeastern periphery of Central Asia emerged, triggering a broader displacement of nomadic populations toward the core zones of the region» (Materialy, 1935: 40). The agricultural-urban polities of Central Asia and the tribal confederations of the Kazakh steppe theoretically possessed the capacity to mobilize a larger total number of combatants than the Dzungar state; however, this demographic advantage was offset by profound internal disunity and organizational deficiencies.

Russian diplomatic documentation provides detailed insight into the comparative military potential of the opposing sides. It noted that the Bukhara Khanate was capable of assembling «more than 150,000 warriors,» drawing contingents from the Turki-speaking populations of Turkistan as well as from the Karakalpaks and Kazakhs, whereas the ruler of Balkh commanded merely half that number. Yet despite this numerical strength, Bukharan and Balkh cavalry was regarded as militarily unreliable; only the Turkistan Kazakhs and the Karakalpak princes loyal to Bukhara were considered formidable fighters in battle. The same records estimated that the auxiliary forces of Kazakhs and Karakalpaks numbered around 50,000, who divided their contingents between defending Bukhara and protecting their own pastoral domains from «the black Kalmyks dwelling beneath the Chinese city» – an unmistakable reference to Oirat incursions along the Ili basin (Materialy, 1935: 40; Russian Historical Library, vol. 15, 1894: 61; RGADA, f. 113/1. 1744, d. 1, l. 43 ob.). By contrast, modern scholarship usually estimates the full mobilization capacity of the Dzungar military machine at approximately 100,000 well-armed nomadic warriors – a professionalized force superior in cohesion and discipline to its adversaries.

In the early 1680s, the Dzungar army under Galdan's direct command launched a major invasion into Semirechye and southern Kazakhstan. During one of these engagements, the Kazakh ruler Zhangir Khan was killed – Oirat epic narratives claim that he perished in personal combat with the Khoshuud prince Galdama, whose heroic status in oral tradition reflects the traumatic resonance of this clash (Pozdneev, 1880: 147). The disarray and mutual distrust among the Kazakh, Bukharan, and Kyrgyz authorities, combined with the velocity and force of the Dzungar offensive, produced devastating outcomes: entire Kazakh uluses were destroyed, and several fortified settlements in the Syr Darya basin fell to the invaders.

The chronicler Molla Musa ibn Molla Aisa Khoja Sayrami, author of *Tārīkh-i Amniya* (The History of Tranquility and Security), wrote that Dzungar authority at that time extended as far as Tashkent (Materials on the history of the Kazakh khanates, 1969: 486–487). Resistance emerged, however, when the population of Sayram rose in rebellion, killing the Oirat garrison and the appointed governor. Galdan responded with a second punitive expedition into southern Kazakhstan in 1684: Sayram was captured, subjected to widespread devastation, and, according to the same accounts, part of the surviving population was forcibly resettled into Dzungaria and Eastern Turkestan (Materials on the history of the Kazakh khanates, 1969: 486–487).

P.P. Ivanov and several other scholars argue that the destruction of Sayram marked a turning point in the political geography of the region: deprived of its administrative and commercial functions, the ancient city began its irreversible decline and gradually lost significance as one of the foremost cultural and economic centers of both the Kazakh steppe and Central Asia as a whole (Ivanov, 1927: 153).

This particular invasion differed fundamentally in nature and purpose from all preceding Oirat offensives into Kazakh and Central Asian territories. The Dzungar ruling elite no longer sought merely to plunder or destabilize border regions: rather, they attempted to establish durable dominance, impose tribute upon the populations of conquered cities, and institutionalize a mechanism of fiscal extraction across the newly subjugated lands. The strategic horizon of Dzungar expansion had visibly shifted—from episodic raiding to a deliberate reconfiguration of political authority across the Syr Darya basin and Semirechye.

Moreover, as newly discovered Russian archival documentation reveals, the motivations guiding Galdan's campaign were not confined to economic or geopolitical factors alone. In March 1691, two of his envoys – Ayuka-Kashka and Ochir-Kashka – presented a statement before the Irkutsk voivode L. I. Kislyanskii, describing the ideological roots of the conflict. According to their testimony: «Boshugtu Khan sent envoys to the Kazakh horde so that they would unite with him and profess the same faith in the Dalai Lama as the Kalmyk Boshugtu Khan and all his people; but because they refused to accept belief in the Dalai Lama in the Kalmyk manner, discord arose and from this great battles ensued» (RGADA, Siberian Prikaz, f. 1, d. 544, l. 210)

This remarkable statement demonstrates that Galdan considered the growing consolidation of Kazakh political institutions under Tauke Khan an existential threat, which he sought to prevent by

force before a strengthened Kazakh polity could alter the balance of power in Inner Asia. Additionally, it strongly suggests that Galdan aimed to induce a confessional transformation in the Kazakh steppe, compelling its ruling elite and population to adopt Tibetan Buddhism (Lamaist doctrine), which he personally revered after many years spent in Lhasa as a religious disciple. His deep personal connections with the Fifth Dalai Lama Ngawang Lobsang Gyatso and the regent Desi Sangye Gyatso are well attested in Mongolian and Tibetan sources (Kychanov, 1980).

The same envoys provided a detailed list of the urban centers conquered by Galdan's forces, stating that nine cities previously recognizing Tauke's sovereignty had fallen into Oirat hands, among them: Sayram, Menkent, Karasman, Chimkent, Tekek, Baban-Yelgan, Kharamurl, Tashkent, Chinak, and an 11th city whose name they had forgotten, located «on the Tsyrcekt River» (RGADA, f. 1, d. 544, l. 212). Only Yasi (Turkestan) and Tashkent avoided military devastation – the former due to Tauke Khan's presence there with his main army, and the latter because its inhabitants submitted peacefully and provided allegiance and tax tribute (yasak) to the Dzungar ruler (RGADA, f. 1, d. 544, l. 213).

Furthermore, the envoys reported that the Oirats had captured one of Tauke's sons – a figure recorded as Solton (likely not a personal name but the dynastic title Sultan) – whom they transported to Lhasa as a political hostage and a symbolic convert. According to their words: «And this Solton lives with the Dalai Lama to this day; he resides there of his own accord, and the Dalai Lama grants him honor befitting his rank» (RGADA, Siberian Prikaz, f. 1, d. 544, l. 210).

This episode not only confirms the ideological component of the Dzungar expansion but also provides direct evidence of Galdan's long-term objective: to anchor a Lamaist religio-political hegemony across the Kazakh steppe as a means of permanently reorienting regional order.

After conquering large swaths of southern Kazakhstan and portions of Central Asia, Galdan did not continue the advance deeper into the core regions of Transoxiana. This tactical decision later allowed the author of the Muqim-khān's History to boast triumphantly that «the Kalmyk people – more numerous than ants and locusts and more savage and fearless than lions and tigers – had marched against us but ultimately suffered divine punishment» (Mukhammed-Yusuf, 1956: 144). The withdrawal of the Oirat troops, however, had little to do with any legendary defeat inflicted by the Bukharan ruler Subhankuli Khan. Instead, it resulted from a profound shift in Dzungar strategic priorities.

During the first half of the 1680s a major political crisis erupted in Khalkha Mongolia, where a violent feud unfolded between Dzasaqtu Khan Tsendgon and Tusheetu Khan Chikhundorji. Recognizing that internal Mongol fragmentation would create a favorable opening for the Qing Empire to establish suzerainty over Mongolia, Galdan resolved to intervene militarily to impose reunification under his authority (Mukhammed-Yusuf, 1956: 144). In 1688, leading an army of roughly 30,000 elite horsemen, he entered Khalkha territory, inflicted decisive defeats upon Chikhundorji and allied northern Mongol princes, and inevitably precipitated a direct confrontation with the Qing state – a conflict that would soon become existential for both sides (Zlatkin, 1983; Gurevich, 1983).

No sooner had Galdan departed for Khalkha than a series of destabilizing events unfolded in Dzungaria itself, which ultimately played a crucial role in determining the final outcome of his struggle against the Qing Empire. First, Kazakh forces launched a sharp counteroffensive against the western frontiers of Dzungar territory, ravaging the border encampments and reclaiming lost pastures. Second, a palace coup dramatically altered the political order: Tsewang Rabtan – Galdan's nephew, who had previously fled to Uch-Turfan to escape his uncle's persecution – seized the opportunity created by Galdan's absence to lay claim to the throne.

Oirat envoys Manzhi-Ishtemin and Shara-Yenzan, dispatched in 1691 to Tomsk, reported that: «When Boshugtu-Khan marched into the Mongol lands and left his urga on the Khovd River, Chagan-Araptan came after him and took Boshugtu-Khan's urga for himself...» (RGADA, Jungar Affairs, f. 1, 1595–1736, d. 1, l. 7). This episode signaled not merely a dynastic betrayal but a strategic fracture at the heart of Dzungar authority: the khanate's central political and military command was effectively compromised at the moment when Dzungaria faced its most formidable external

adversary. Following several devastating defeats inflicted by Qing imperial armies, Galdan's military capabilities collapsed, culminating in his suicide in 1697. His death brought an end to the most aggressive and expansionist phase of Dzungar foreign policy in the 17th century and marked the beginning of a qualitatively new stage in Dzungar–Kazakh relations.

Historical evidence leaves little doubt that the creation of the Dzungar Khanate fundamentally transformed the geopolitical dynamics of Inner Asia. The consolidation of Oirat political institutions provided the khanate with the administrative coherence and military capacity required to intensify pressure on Kazakhstan, Kyrgyzstan, and—albeit to a lesser extent—the Bukhara Khanate. What had previously consisted mainly of episodic medieval predatory raids evolved into systematic territorial expansion aimed at the annexation of Kazakh domains and their incorporation into the Dzungar state. V. V. Bartold noted that after Galdan's campaigns in Kazakhstan and the northern regions of Central Asia in the early 1680s, «Kalmyk authority in Semirechye, as far as is known, was not challenged by anyone, and their numerous wars with the Kazakhs, Mongols, and Chinese did not concern that area» (Bartold, 1963: 98). During this same period, the political and military center of the Dzungar Khanate shifted from the upper Irtysh to the Ili River basin near the confluence with the Tekes – a strategic relocation reflecting not only territorial gains but also the desire to consolidate rule over Semirechye as a permanent possession.

At the same time, oppositional polities in the region sought—though with limited success—to develop a coordinated anti-Dzungar coalition. The alliance forged between the Kazakhs and the Kyrgyz increasingly attracted the attention and participation of Bukhara's rulers. Their combined military effort had previously succeeded in repelling Batur Khuntaiji's invasion in 1643. Yet such coalitions were ephemeral, fragile, and highly dependent upon short-term political circumstances. Their instability allowed Dzungar rulers to exploit divisions among their adversaries and engage them sequentially, thereby securing military victories and cumulative territorial advantage.

As a result, by the late 17th century the Dzungar Khanate had emerged as the dominant nomadic power in Inner Asia, capable of reshaping borders, controlling key trade routes, and projecting its influence deep into the Kazakh steppe and beyond. The asymmetry in the level of political centralization and military organization between Dzungaria and the Kazakh polities played a decisive role in determining the course of their relationship during this formative period.

Conclusion

The conducted research demonstrates that the formation of the Dzungar Khanate and the strengthening of its statehood in the 17th century fundamentally transformed the balance of power in Central Asia. As a result of the consolidation of the Oirat tribes under the authority of the Khuntaiji, a powerful military-political system emerged, surpassing the Kazakh Khanate in terms of the degree of centralization and the availability of mobilizable resources. This advantage enabled the Dzungars to shift from limited raiding operations to strategically oriented territorial expansion, subjugating significant portions of the traditionally Kazakh domains.

An examination of the key stages of Kazakh–Dzungar confrontation reveals that by the end of the 17th century, Dzungaria had firmly established itself as the dominant nomadic power capable of imposing its will on the region. Moreover, it has been confirmed that Dzungar expansion had not only military-political but also ideological dimensions: the attempt to impose a politically advantageous religious orientation upon subjugated peoples became an integral component of their foreign policy strategy.

Thus, the objective of the study – to analyze the correlation between the internal transformations of the Dzungar Khanate and the nature and success of its external policy toward the Kazakh khanates – has been successfully achieved. The findings also provide a reflective perspective on the condition of the Kazakh khanates during the period under consideration: while the temporary political fragmentation of the Kazakhs is evident, the results simultaneously highlight the capacity for collective mobilization and the emergence of a consolidated defensive response in the struggle against Dzungar aggression.

The results of the study deepen the scholarly understanding of the causes and mechanisms of the Kazakh–Oirat confrontation in the 17th century, bridging existing gaps in historiography and emphasizing the importance of a comprehensive approach to the study of interstate relations among nomadic societies.

Источники

АВПРИ – Архив внешней политики Российской империи
ИВР РАН – Институт восточных рукописей Российской академии наук
РГАДА – Российский государственный архив древних актов

Литература

- Бартольд, 1963 – *Бартольд В.В. Сочинения*. Т. II, ч. 1. М.: Изд-во восточной литературы, 1963. 1020 с.
- Бекмаханов, 1957 – *Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России*. М.: Изд-во АН СССР, 1957. 342 с.
- Бичурин, 1991 – *Бичурин Н.Я. Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени*. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1991. 127 с.
- Валиханов, 1985 – *Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. Т. 2*. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 416 с.
- Владимирцов, 1934 – *Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм*. Л.: Изд-во АН СССР, 1934. 223 с.
- Вяткин, 1947 – *Вяткин М.П. Батыр Срым: Освободительное движение в Казахстане в конце XVIII века*. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947. 392 с.
- Гербилов, 1785 – *Гербилов И.Ф. О Великой Татарии // Собрание сочинений, выбранных из месяцесловов на разные годы*. СПб., 1785. Ч. 1. С. 277–301.
- Голстунский, 1880 – *Голстунский К.Ф. Монголо-ойратские законы 1640 года, дополнительные указы Галдан-Хун-Тайджия и законы, составленные для волжских калмыков при калмыцком хане Дондук-Даши / пер. К.Ф.Голстунского*. СПб.: Тип. Имп. АН, 1880. 144 с.
- Гуревич, 1983 – *Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в.* М.: Наука, 1983. 309 с.
- Златкин, 1983 – *Златкин И.Я. История Джунгарского ханства, 1635–1758*. М.: Наука, 1983. 332 с.
- История Казахстана, 1997 – *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): в 5 т. Т. 2*. Алматы: Атамұра, 1997. 624 с.
- Калмыцкие историко-литературные памятники, 1969 – *Калмыцкие историко-литературные памятники в русском переводе*. Элиста, 1969. 203 с.
- Кузнецов, 1970 – *Кузнецов В.С. К вопросу о владычестве Джунгарского ханства над Восточным Туркестаном (XVII–XVIII вв.)*. Улан-Удэ, 1970. С. 21–28.
- Кычанов, 1980 – *Кычанов Е.И. Повествование об ойратском Галдане Бошокту-хане*. Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1980. 190 с.
- Кычанов, 1989 – *Кычанов Е.И. О джунгарских отоках и анги // НКОГК. М., 1982. Ч. 2. С. 157–160*.
- Левшин, 1832 – *Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей*. СПб.: Карла Крайя, 1832. 264 с.
- Леонтович, 1880 – *Леонтович Ф.И. Калмыцкое право // Сочинения Ф.И. Леонтовича. Ч. 1*. Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1880. 440 с.
- Материалы по истории казахских ханств, 1969 – *Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков*. Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1969. 648 с.
- Материалы, 1935 – *Материалы по истории каракалпаков: сб.* М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1935. 299 с.
- Михайлов, 1969 – *Михайлов Г.И. Монгольская литература: краткий очерк*. М.: Наука, 1969. 222 с.
- Мухаммед Юсуф, 1956 – *Мухаммед Юсуф муниш. Муким-ханская история / пер. с тадж., предисл., примеч. и указатели А.А.Семенова; Ин-т востоковедения АН УзССР. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1956. 303 с.*
- Паллас, 1778 – *Паллас П.С. Собрание исторических известий о монгольских народах // Санкт-Петербургский вестник. СПб., 1778. Ч. 1*.
- Позднеев, 1880 – *Позднеев А.М. Образцы народной литературы монгольских племен / собр. и изд. А.Позднеевым. Вып. 1*. СПб.: Тип. АН, 1880. 347 с.
- Потанин, 1868 – *Потанин Г.Н. О караванной торговле с Джунгарской Бухарией в XVIII столетии // Сочинения Г.Н.Потанина. М.: Университетская типография Катков и Ко, 1868. 93 с.*
- Русско-монгольские отношения, 1974 – *Русско-монгольские отношения. 1636–1654: сборник документов*. М.: Наука, 1974. 469 с.
- Сборник, 1958 – *Сборник научных трудов. Вып. 126: Хозяйственные связи кочевых народов с Россией, Средней Азией и Китаем (с XV до половины XVIII века)*. Ташкент: САГУ, 1958. 104 с.
- Султанов, 1982 – *Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории)*. М.: Наука, 1982. 133 с.

Чернышев, 1982 – *Чернышев А.И.* «Цинь-дин хуан-юй си-юй ту-чжи» (Высочайше утвержденное географическое описание Западного края с картами) об отоках и аилах Джунгарского ханства // НКОГК. М., 1982. Ч. 2. С. 164–171.

Шахматов, 1964 – *Шахматов В.Ф.* Казахская пастбищно-кочевая община: вопросы образования, эволюции и разложения. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1964. 207 с.

Юдин, 1965 – *Юдин В.П.* О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахами и другими соседними народами // Известия АН КазССР. 1965. № 3. С. 52–65.

Sources

AVPRI – Archive of Foreign Policy of the Russian Empire

IVR RAN – Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences

RGADA – Russian State Archive of Ancient Acts

References

Bartold, 1963 – *Bartold V.V.* Sochineniya. Vol. II, pt. 1. Moscow: Izdatel'stvo vostochnoi literatury, 1963. 1020 p. (In Russ.).

Bekmakhanov, 1957 – *Bekmakhanov E.B.* Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii [The Accession of Kazakhstan to Russia]. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR, 1957. 342 p. (In Russ.).

Bichurin, 1991 – *Bichurin N.Ya.* Istoricheskoe obozrenie oiratov ili kalmykov s XV stoletiya do nastoyashchego vremeni. Elista: Kalmytskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1991. 127 p. (In Russ.).

Chernyshev, 1982 – *Chernyshev A.I.* “Tsin'-din khuan'-yui si-yui tu-chzhi” (Vysochaishe utverzhdennoe geograficheskoe opisaniye Zapadnogo kraya s kartami) ob otokakh i ailakh Dzhungarskogo khanstva [“Qinding huanu xiyu tuzhi” (Imperially Approved Geographical Description of the Western Regions with Maps) on Otoks and Ails of the Dzungar Khanate] // NKOГK. Moscow, 1982. Part 2. Pp. 164–171. (In Russ.).

Gerbillion, 1785 – *Gerbillion I.F.* O Velikoi Tatarii [On Great Tartary] // Sobranie sochinenii, vybrannykh iz mesyatseslovov na raznye gody. St. Petersburg, 1785. Part 1. Pp. 277–301. (In Russ.).

Golstunskii, 1880 – *Golstunskii K.F.* Mongolo-oiratskie zakony 1640 goda, dopolnitel'nye ukazy Galdan-Khun-Taijiya i zakony, sostavlennye dlya volzhskikh kalmykov pri kalmytskom khane Donduk-Dashi. St. Petersburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii nauk, 1880. 144 p. (In Russ.).

Gurevich, 1983 – *Gurevich B.P.* Mezhdunarodnye otnosheniya v Tsentral'noi Azii v XVII – pervoi polovine XIX v. Moscow: Nauka, 1983. 309 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhstana, 1997 – *Istoriya Kazakhstana* (s drevneishikh vremen do nashikh dnei): in 5 vols. Vol. 2. Almaty: Atamura, 1997. 624 p. (In Russ.).

Kalmytskie istoriko-literaturnye pamyatniki, 1969 – *Kalmytskie istoriko-literaturnye pamyatniki v russkom perevode.* Elista, 1969. 203 p. (In Russ.).

Kuznetsov, 1970 – *Kuznetsov V.S.* K voprosu o vladychestve Dzhungarskogo khanstva nad Vostochnym Turkestanom (XVII–XVIII vv.) [On the Domination of the Dzungar Khanate over Eastern Turkestan (17th–18th Centuries)]. Ulan-Ude, 1970. Pp. 21–28. (In Russ.).

Kychanov, 1980 – *Kychanov E.I.* Povestvovanie ob oiratskom Galdane Boshoktu-khane. Novosibirsk: Nauka, Sibirskoe otделение, 1980. 190 p. (In Russ.).

Kychanov, 1989 – *Kychanov E.I.* O dzhungarskikh otokakh i angi [On Dzungar Otoks and Angi] // NKOГK. Moscow, 1982. Part 2. Pp. 157–160. (In Russ.).

Leontovich, 1880 – *Leontovich F.I.* Kalmytskoe pravo. In: Sochineniya F.I. Leontovicha. Part 1. Odessa: Tipografiya G. Ul'rikha, 1880. 440 p. (In Russ.).

Levshin, 1832 – *Levshin A.I.* Opisaniye kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaissatskikh ord i stepei. St. Petersburg: Karla Kraiya, 1832. 264 p. (In Russ.).

Materialy po istorii kazakhskikh khanstv, 1969 – *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV–XVIII vekov.* Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR, 1969. 648 p. (In Russ.).

Materialy, 1935 – *Materialy po istorii karakalpakov:* Collection. Moscow; Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1935. 299 p. (In Russ.).

Mikhailov, 1969 – *Mikhailov G.I.* Mongol'skaya literatura: kratkii ocherk. Moscow: Nauka, 1969. 222 p. (In Russ.).

Mukhammed-Yusuf, 1956 – *Mukhammed-Yusuf munshi.* Mukim-khanskaya istoriya. Trans., introd., notes and indexes by A.A. Semenov; Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Uzbek SSR. Tashkent: Izdatel'stvo AN UzSSR, 1956. 303 p. (In Russ.).

Pallas, 1778 – *Pallas P.S.* Sobranie istoricheskikh izvestii o mongol'skikh narodakh. St. Petersburgskii vestnik. St. Petersburg, 1778. Part 1. (In Russ.).

Potanin, 1868 – *Potanin G.N.* Sochineniya. Moscow: Universitetskaya tipografiya Katkov i Ko, 1868. 93 p. (In Russ.).

Pozdneev, 1880 – *Pozdneev A.M.* Obraztsy narodnoi literatury mongol'skikh plemen. Issue 1. St. Petersburg: Tipografiya Akademii nauk, 1880. 347 p. (In Russ.).

Russko-mongol'skie otnosheniya, 1974 – *Russko-mongol'skie otnosheniya. 1636–1654:* Collection of documents. Moscow: Nauka, 1974. 469 p. (In Russ.).

- Sbornik, 1958 – Sbornik nauchnykh trudov. Issue 126: Khozyaystvennye svyazi kochevykh narodov s Rossiei, Srednei Aziei i Kitaem (s XV do poloviny XVIII veka). Tashkent: SAGU, 1958. 104 p. (In Russ.).
- Shakhmatov, 1964 – *Shakhmatov V.F.* Kazakhskaya pastbishchno-kochevaya obshchina: voprosy obrazovaniya, evolyutsii i razlozheniya. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN KazSSR, 1964. 207 p. (In Russ.).
- Sultanov, 1982 – *Sultanov T.I.* Kochevye plemena Priaral'ya v XV–XVII vv. (voprosy etnicheskoi i sotsial'noi istorii). Moscow: Nauka, 1982. 133 p. (In Russ.).
- Valikhanov, 1985 – *Valikhanov Ch.Ch.* Sobranie sochinenii: in 5 vols. Vol. 2. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1985. 416 p. (In Russ.).
- Vladimirtsov, 1934 – *Vladimirtsov B.Ya.* Obshchestvennyi stroi mongolov. Mongol'skii kochevoi feodalizm. Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1934. 223 p. (In Russ.).
- Vyatkin, 1947 – *Vyatkin M.P.* Batyr Srym: Osvoboditel'noe dvizhenie v Kazakhstane v kontse XVIII veka. Moscow; Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1947. 392 p. (In Russ.).
- Yudin, 1965 – *Yudin V.P.* O rodoplemennom sostave mogulov Mogulistana i Mogulii i ikh etnicheskikh svyazyakh s kazakhami i drugimi sosednimi narodami [On the Tribal Composition of the Moguls of Moghulistan and Moghulia and Their Ethnic Ties with the Kazakhs and Other Neighboring Peoples] // *Izvestiya AN KazSSR.* 1965. No. 3. Pp. 52–65. (In Russ.).
- Zlatkin, 1983 – *Zlatkin I.Ya.* Istoriya Dzhungarskogo khanstva, 1635–1758. Moscow: Nauka, 1983. 332 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1605-1618, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1605-1618

PRINCIPLES OF THE STRUGGLE FOR NATIONAL STATEHOOD (USING THE EXAMPLE OF THE «USH ZHUZ» PARTY)

Aigerim E. Abdikhanova¹, Zhanat K. Akhmetova^{2}, Syrim A. Abdimanov³*

¹Kazakh National Women's Teacher Training University
(114, Gogol Str., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of history, senior lecturer
<https://orcid.org/0000-0002-2843-7330>. E-mail: aigerimabdikhanova@gmail.com

²Kazakh National Women's Teacher Training University
(114, Gogol Str., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>. E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com

*Correspondent author

³School-gymnasium No. 65
(101, K. Satbaeva Str., 050060 Almaty, Republic of Kazakhstan)
<https://orcid.org/0009-0005-1093-4215>. E-mail: syrym_1979_kz@mail.ru
History teacher, educational researcher

© Valihanov IHE, 2025

© Abdikhanova A.E., Akhmetova Zh.K., Abdimanov S.A., 2025

Abstract. Introduction. This scientific article will consider the history of fighting positions for national statehood at the beginning of the twentieth century on the example of the party «Ush zhuz». Based on archival materials and published scientific research, the ideological initiatives, programmatic foundations and general "social democratic" principles of the «Ush Zhuz» party are analyzed. *Goals and objectives of the study* – The main purpose of writing this scientific work is to comprehensively examine the positions of representatives of the national intelligentsia in the struggle for national statehood at the beginning of the 20th century, to study various points of view from a new historical perspective. In this regard, it is necessary to analyze the socio-political activities of national activists of the Kazakh society within the framework of archival documents and published scientific research, as well as to determine the «socialist» direction of the political struggle waged by the «Ush Zhuz» party. During the writing of the article, the principles of historical and objective knowledge, methods of source-based systematization and historiographic differentiation were used. *Results.* At the beginning of the twentieth century, against the background of the changes taking place in Kazakh society, the party «Ush Zhuz» entered the political scene. An objective assessment of the political activity and role in the historical arena of the first "socialist" party established in our country, as well as its movement in the social democratic direction, is closely linked with the name of Kolbai Togusov. In these turbulent and difficult times, it can be said that the «Ush Juz» party carried out activities that contributed to peace rather than a bloody revolution. The political struggle and lack of experience in political culture, the heterogeneity of the National Liberation Movement, the pressure

of the Bolshevik party, hindered the development of democratic processes and, as a result, led to their destruction, the establishment of a strict administrative-command system in the country. *Conclusions.* We come to the conclusion that the political positions of the intelligentsia of the early 20th century on the path to national statehood, the activities of the figures of the «Ush Zhuz» party, who actively participated in public life, without alienating themselves from the political campaign of that time, the ideological initiatives and programmatic foundations of the «Ush Zhuz» party, were one of the important aspects of the past history of our country. However, this issue will continue to be studied in depth. Analyzing the socio-political activities of the «Ush-Juz» party, we see that as a result it acted in a democratic direction.

Keywords: «Ush zhuz» party, Kolbay Togysov, national position, autonomy, ideological initiative, «Alash» party, intelligentsia

For citation: Abdikhanova A.E., Akhmetova Zh.K., Abdimanov S.A. Principles of the struggle for national statehood (using the example of the «Ush zhuz» party) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1605-1618. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1605-1618

ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІК ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕРЛІК ҰСТАНЫМДАР («ҮШ ЖҮЗ» ПАРТИЯСЫ МЫСАЛЫНДА)

Абдиханова Айгерім Ермаханқызы¹, Ахметова Жанат Қуандыққызы^{2*}, Абдиманов Сырым Әміржанұлы³

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(114-үй, Гоголь көш., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих магистрі, аға оқытушы
<https://orcid.org/0000-0002-2843-7330>. E-mail: aigerimabdikhanova@gmail.com

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(114 үй, Гоголь көш., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
<https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>. E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com

*Автор-корреспондент

³№ 65 мектеп-гимназия
(101-үй, Сатпаев көш., 050060 Алматы, Қазақстан Республикасы)
<https://orcid.org/0009-0005-1093-4215>. E-mail: syrym_1979_kz@mail.ru
Тарих пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.К., Абдиманов С.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл ғылыми мақала ХХ ғасырдың басындағы ұлттық мемлекеттілік жолындағы күрескерлік ұстанымдар тарихы «Үш жүз» партиясы мысалында қарастырылады. «Үш жүз» партиясының идеялық бастамаларына, бағдарламалық негіздеріне, сонымен бірге жалпы «социал-демократиялық» ұстанымдарына архив материалдары мен жарияланған ғылыми зерттеулер негізінде талдау жасалынды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – ХХ ғасырдың басындағы ұлт зиялы қауым өкілдерінің ұлттық мемлекеттілік жолындағы күрескерлік ұстанымдарын жан-жақты қарастыра отырып, әртүрлі көзқарастарды жаңа тарихи тұрғыдан зерделеу болып табылады. Осыған байланысты қазақ қоғамындағы ұлт белсенділерінің қоғамдық-саяси қызметтерін талдау негізінде, «Үш жүз» партиясының жүргізген саяси күресінің «социалистік» бағытын анықтау. Мақалада тарихи және объективтілік таным қағидаттары, деректанулық жүйелеу мен тарихнамалық саралау әдістері қоланылды. *Нәтижелер.* ХХ ғасырдың басында қазақ қоғамында болып жатқан өзгерістер аясында «Үш жүз» партиясы саяси сахнаға шықты. Елімізде құрылған алғашқы «социалшыл»

партияның саяси қызметі мен тарихи сахнадағы рөліне, сонымен бірге социал-демократиялық бағытта жүргізген қозғалысына берілетін объективті баға – Көлбай Төгісовтың есімімен тығыз байланысты. Дегенмен, осындай аумалы-төкпелі қиын-қыстау заманда «Үш жүз» партиясы қанқұйлы төңкерістен гөрі, бейбітшілдікке бейімдеу қызмет жүргізді. Саяси күрес пен саяси мәдениеттегі тәжірибенің жетіспеушілігі, ұлт-азаттық қозғалыстың әртектілігі, қала берді большевиктер партиясының қысымы, демократиялық үдерістердің дамуына кедергі келтірді. Нәтижесінде, олардың жойылуына, елде қатаң әкімшілік-әміршіл жүйенің орнауына әкелді. *Қорытынды.* XX ғасырдың басындағы зиялы қауым өкілдерінің ұлттық мемлекеттілік жолындағы күрескерлік ұстанымдары, осы кездегі саяси науқанда өздерін шеттетпей қоғамдық өмірге белсене араласқан «Үш жүз» партиясы қайраткерлерінің қызметі, «Үш жүз» партиясының идеялық бастамалары мен бағдарламалық негіздері – еліміздің өткен тарихының маңызды тұстарының бірі болғанын, сонымен бірге бұл мәселе болашақта әлі де терең зерттеледі деп тұжырым жасаймыз. Өйткені, біз «Үш жүз» партиясының қоғамдық-саяси қызметін сараптаудың нәтижесінде оның демократиялық бағытта іс-әрекет жасағанын көреміз.

Түйін сөздер: «Үш жүз» партиясы, Көлбай Төгісов, ұлттық ұстаным, автономия, идеялық бастама, «Алаш» партиясы, зиялы қауым

Дәйексөз үшін: Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.К., Абдиманов С.А. Ұлттық мемлекеттілік жолындағы күрескерлік ұстанымдар («Үш жүз» партиясы мысалында) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1605-1618 бб. (Қаз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1605-1618

ПРИНЦИПЫ БОРЬБЫ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ (НА ПРИМЕРЕ ПАРТИИ «УШ ЖУЗ»)

Абдиханова Айгерим Ермахановна¹, Ахметова Жанат Куандыковна^{2}, Абдиманов Сырым Амиржанович³*

¹Казахский национальный женский педагогический университет

(д. 114, ул. Гоголя, 050040 Алматы, Республики Казахстан)

Магистр истории, старший преподаватель

<https://orcid.org/0000-0002-2843-7330>. E-mail: aigerimabdikhanova@gmail.com

²Казахский национальный женский педагогический университет

(д. 114, ул. Гоголя, 050040 Алматы, Республики Казахстан)

Кандидат исторических наук, и. о. ассоциированного профессора

<https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>. E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com

*Автор-корреспондент

³Школа-гимназия № 65

(д. 101, ул. К. Сатбаева, 050060 Алматы, Республики Казахстан)

<https://orcid.org/0009-0005-1093-4215>. E-mail: syrym_1979_kz@mail.ru

Учитель истории, педагог-исследователь

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.К., Абдиманов С.А., 2025

Аннотация. *Введение.* В данной научной статье будет рассмотрена история позиций борьбы за национальную государственность в начале XX века на примере партии «Уш жуз». На основе архивных материалов и опубликованных научных исследований проанализированы идеологические инициативы, программные основы и общие «социал-демократические» принципы партии «Уш жуз». *Цели и задачи исследования* – всесторонне изучить позиции национальных интеллектуалов начала XX века в борьбе за национальную государственность,

рассмотрев различные точки зрения с новой исторической перспективы. В этой связи необходимо проанализировать общественно-политическую деятельность национальных активистов казахского общества в рамках архивных документов и опубликованных научных исследований, а также определить «социалистическое» направление политической борьбы, которую вела партия «Уш жуз». При написании статьи использовались принципы исторического и объективного познания, методы источниковедческой систематизации и историографической дифференциации. *Результаты.* В начале XX века, на фоне происходящих в казахском обществе перемен, на политическую сцену вышла партия «Уш жуз». Объективная оценка политической деятельности и роли на исторической арене первой «социалистической» партии, созданной в нашей стране, а также ее движения в социал-демократическом направлении тесно связана с именем Колбая Тогусова. В эти беспокойные и трудные времена можно сказать, что партия «Уш жуз» осуществляла деятельность, которая скорее способствовала миру, чем кровавой революции. Политическая борьба и недостаток опыта в политической культуре, неоднородность национально-освободительного движения, давление большевистской партии препятствовали развитию демократических процессов и, как следствие, привели к их разрушению и установлению в стране жесткой административно-командной системы. *Выводы.* Мы приходим к выводу, что политические позиции интеллигенции начала XX века на пути к национальной государственности, деятельность деятелей партии «Уш жуз», активно участвовавших в общественной жизни, не отчуждаясь от политической кампании того времени, идейные инициативы и программные основы партии «Уш жуз» - являлись одним из важных аспектов прошлой истории нашей страны, и вместе с тем этот вопрос будет и в дальнейшем углубленно изучаться. Анализируя социально-политическую деятельность партии «Уш-Жуз», мы видим, что в результате она действовала в демократическом направлении.

Ключевые слова: Партия «Уш жуз», Колбай Тогусов, национальная позиция, автономия, идеологическая инициатива, партия «Алаш», интеллигенция

Для цитирования: Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.К., Абдиманов С.А. Принципы борьбы за национальную государственность (на примере партии «Уш жуз») // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1605-1618. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1605-1618

Кіріспе

XX ғасырдың басындағы ұлттық мемлекеттілік жолындағы күрескерлік ұстанымдар тарихы, ұлтымыздың тарихы – саяси, әлеуметтік-экономикалық оқиғалар төңірегінде ғана емес, сонымен қатар ұрпақтар сабақтастығынан, жасампаз дәстүрлер негізінен қалыптасатыны да белгілі. Отан тарихының осындай өткелдерінің бірі – XX ғасырдың басындағы зиялы қауым өкілдерінің ұлттық мемлекеттілік жолындағы күрескерлік ұстанымдары болып табылады. Бүкіл қазақ даласын бостандық идеясына жұмылдырған осы ұлы қозғалыстың тарихы мен сабақтары уақыт өте келе айқындала түсуде. Ал ұлттық қайраткерлердің ұлтымызды ұлт ететіндей жол бастап бергені белгілі. Бүгінде біз кез келген қоғам қайраткерінің көзқарасына немесе қандай да бір саяси партияның идеологиялық ұстанымына қарамастан, өз тарихымызды ашық жаза аламыз. Елімізде болып жатқан демократиялық қайта құрулар көптеген тарихи оқиғаларды қайта қарауға, күрделі тарихымыздың деректері мен құжаттарын объективті түрде зерделеуге, өткенінің айтылмай келген парақтарын қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді. Өйткені, ұлттық зиялы қауым өкілдерінің ұлт-азаттық және демократиялық қозғалысы тарихындағы орны мен рөлін зерттемейінше, еліміздің тарихын, оның нақты дамуын бейнелеу мүмкін емес. Ұлт-азаттық қозғалыс барысындағы ұлт зиялы қауымы өкілдерінің тәуелсіздік жолындағы күресінің мән-маңызын айқындау барысында осы ұстанымды басты мақсат ретінде алып қарауға болады. Әлемдік және Отандық тәжірибені зерделесек, мәні мен көздеген мақсатына жеткен-жетпегеніне қарай азаттық дәуірінің әлденеше кезеңнен тұратынын байқаймыз. Бірі – номиналды азаттық, екіншісі – сындарлы азаттық, үшіншісі – шынайы азаттық. Номиналды азат ел басқа бір немесе бірнеше

мемлекеттің ықпалынан шыға алмайтын кіріптар күйде қала береді. Сындарлы азаттыққа жеткен елге кешегі бодандық мұрасынан (рухани, тілдік, экономикалық, менталитеттік және т.б) толық қол үзбесе де өзіндік даму жолын таба алғандық тән. Шынайы азат ел ішкі-сыртқы саясатын әлемдік өркениет талабына, ұлттық мүддеге сай жүргізетін биіктіктен көрінеді (Әбжанов, 2010: 20-26).

Енді жүріп өткен жолды қайта қарастыра отырып, біз 1917–1940 жылдардағы саяси және қоғам қайраткерлерінің: Көлбай Тоғысов, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаевтың көзқарастарын жасырған тарихтың «ақтаңдақтарына» айналған идеологиялық саясатқа деген көзқарасымызды қайта қарастырамыз (Бурабаев, 1991: 30). Ұлттық сана-сезім мен мемлекет тәуелсіздігінің артып келе жатқан жағдайында ұлт-азаттық қозғалысының қайшылықты және күрделі тарихын тек схематизм мен догматизмнен ғана емес, жеңіл конъюнктурадан да арылтып, терең әрі дәлелді зерттеу жүргізудің маңызы зор (Козыбаев, 1994: 3-16). Революция мен Азамат соғыстары кезіндегі ұлттық мәселені зерттеу, бұрынғы патшалық Ресей империясы халықтарының этникалық мәдениеттерінің ерекшеліктерін ескеру қажет. Қазақ халқының менталитеті, оның саяси күреске әсер еткен мәдени ерекшеліктері тарихи әдебиетте жеткілікті зерттелмеген. Ұлттық тарихты таң қалдырған және олардың этноцентризмін сақтаудың шарты болған жалған мұра мен миф жасау құбылысы байыпты талдауды қажет етеді. Бір кездері идеологияның шынайы тарихтан алшақтап кеткені сияқты, бүгінде ғылымға «енген» мұра туралы түсініктер мен мифтер тарихты оның шығу тегін ескермей-ақ, «осы немесе басқа әдемі нәрсе ретінде, оның шығу тегін ескерместен»,–тарихты пайдалануға мүмкіндік береді (Национальные истории, 2003:4).

Дегенмен, XX ғасындың басындағы тағы бір орын алған саяси мәселе «Алаштықтар» мен «Үш жүздіктер» арасындағы «текетірес» ескерусіз қалмады. Тарихи ғылымда тап осы революция және азамат соғысы жылдарындағы саяси күрес дәстүрлі түрде екі партияның: буржуазиялық «Алаш» партиясы мен революциялық-демократиялық «Үш жүздің» күресі ретінде берілген. Дегенмен, «Алаш», «Үш жүз» партияларының қоғамдық-саяси қызметін талдау нәтижесінде оның демократиялық бағытта әрекет еткенін, қазіргі уақытта біздің тарихымызда оң және сол жақтың шынайы мәселелерін толық қалпына келтіруге үлкен мүмкіндіктер бар екенін алға тарта отырып, олардың еліміздің ұлт-азаттық және демократиялық қозғалысының тарихында ерекше орын алатыны даусыз. XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-саяси дамуын зерттеудің өзектілігі айқын. Біріншіден, XX ғасырдың басы кейінгі тарихи дамудың жалпы бағытын айқындаған түбегейлі қоғамдық-саяси үдерістердің қалыптасу кезеңі ретінде сипатталады. Дәл осы уақытта пайда болған саяси идеялар, қозғалыстар мен институттар келесі тарихи кезеңдердегі әлеуметтік-саяси өзгерістерге тікелей ықпал етті. Екіншіден, кеңестік кезеңде үстемдік еткен идеологияландырылған әрі біржақты әдіснамалық ұстанымдар бұрынғы КСРО халықтарының тарихындағы көптеген қоғамдық-саяси процестерді, оқиғалар мен деректерді, сондай-ақ саяси көшбасшылар мен қоғамдық қайраткерлердің қызметін объективті тұрғыда зерттеуге мүмкіндік бермеді, нәтижесінде олардың едәуір бөлігі ғылыми айналымнан тыс қалды. Үшіншіден, аталған кезеңде ұлттық интеллигенция өкілдері тарихи сахнаға шығып, өз халқын отарлық тәуелділіктен азат ету, саяси дербестікке қол жеткізу жолдарын іздестірді. Бұл үдеріс қоғамдық дамудың баламалы модельдері жөніндегі пікірлердің қалыптасуына, саяси ойдың көпқырлылығына және күрес тәсілдері мен стратегияларына қатысты көзқарастар мен пікірлердің пайда болуына алып келді.

Материалдар мен зерттеу әдіс-тәсілдер

Өткен ғасырдың басында қазақ қоғамында орын алған оқиғалардың мәнін анықтап, оқиғаның шынтуайттылығын аша түсу барысында Ә. Бөкейхановтың «Таңдамалы шығармаларын», А. Байтұрсыновтың «Алты томдық шығармалар жинағын», М. Тынышпаевтың «Қазақ халқы тарихын», Т. Рысқұловтың, М. Дулатовтың, С. Сәдуақасовтың, М. Жұмабаевтың, К. Төгісовтің «Шығармалар жинағын», сонымен бірге

Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешуі» сияқты жарық көрген еңбектер сараланды. Ал, XX ғасырдың басында жарық көрген «Қазақ», «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты», «Еңбекші қазақ», «Сарыарқа», «Бірлік туы» газеттері мен «Айқап» журналы сияқты қазақ мерзімді басылымдарында жарияланған материалдар мақаламызды жазуда үлкен дереккөз болды.

XX ғасырдың басындағы оқиғалардың деректік негізі ретінде Қазақстан Республикасының Президенттік архивінің (ҚРПА) «Қазақстан коммунистік партиясы Орталық комитетінің саяси институты құжаттары», «Бүкілодақтық коммунистік (большевиктік) Қазақ өлкелік комитеті құжаттары 141-қор)», «Ресей коммунистік партиясы Қырғыз (қазақ) бюросының құжаттары 140-қор» материалдары мақаламыздың мазмұнын аша түсті. Атап айтқанда, «V Всеказахская конференция РКП(б)», «ВКП(б) итоги объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП(б), 17-21 декабря 1930 г.», «Материалы к отчету ЦИК Каз ССР на 3 сессий ВЦИК 13 созыва», «Қазақстан өлкелік IV пленумының қаулылары», «Ауыл мен деревнядағы партия жұмысы туралы» «КПСС съездерінің, конференцияларының және ОК пленумдарының қарарлары мен шешімдері (1924-1930)», «Коммунистическая партия Казахстана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов (1928-1937 гг.)» және тағы басқа. Бұл жерде мақаланың негізін нақтылай түсу үшін алынған дереккөздерді талдау аясы «Үш жүз» партиясы мысалында қарастырылады.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі ақпараттық, сонымен бірге жеке тұлғаның өзіндік шығармашылық әлеуетін, материалдық тұрғыдан іске асыратын мәдени объект ретінде зерттейтін феноменологиялық қағидаты басшылыққа алынды.

Талқылау

Осы аталмыш мәселеге қатысты белгілі алаштану мектебінің негізін қалаушылардың бірі, академик Кеңес Нұрпейісов былай деп атап көрсетті: «Қазақ мемлекетін (автономиясын) құру мәселесі күн тәртібіне қойылған сәттен бастап, орыстар мен басқа да славяндар көп мекендеген өлкенің тағдарына тек «Алаш» партиясының жетекшілері ғана алаңдатушылық танытып қойған жоқ. Сонымен қатар, «Үш жүз» партиясының жетекшілерін қатты ойландырған мәселе болды. Дегенмен, «Үш жүз» партиясының «автономия» туралы, «ұлтаралық қатынас» туралы жайындағы көзқарастары «Алаш» жетекшілерінің пікіріне қайшы келіп отырғанын байқауға болады» (Нұрпейісов, 1995: 97). «Үш жүз» партиясына қатысты мәселе бойынша белгілі тарихшы Г.Ф. Дахшлейгер зерттеуінде (Дахшлейгер, 1973) «Үш жүз» партиясының қызметіне қатысты бұрын айтылған пікірлерді негізінен қолдады, сонымен бірге бұл мәселені зерттеуге өз толықтыруларын енгізді. Ол Еділ бойының, Орта Азияның және Қазақстанның бірнеше аймағынан түркі-татар федерациясын құру ниетіне назар аударады. Автор «үшжүздіктердің» идеологиялық тұрғыдан «Социалистік революциялық» партия мен «Мұсылман фракциясына» жақын болғандығы туралы «...қырғыз (қазақ – авт.) демократтары барлық мұсылман депутаттарын социалистік революционерлермен бірге күресуге шақырады», – деген қорытынды жасайды (Дахшлейгер, 1973:101). Бұл зерттеуде автор «Үш жүз» партиясының барлық әрекеттерінің эволюциясын және олардың мұсылмандарды біріктіруге деген ұмтылысын көрсетуге тырысады.

Ал, академик Салық Зиманов «Үш жүз» партиясының идеологиялық ұстанымына мүлдем қарама-қарсы көзқарас білдірді. Ол «Үш жүз» партиясы бастапқы кезден-ақ социалистік ұстанымдағы және большевиктерді толық қолдаған деп пайымдайды. Бұл туралы академик: «...басынан бастап-ақ «Үш жүз» партиясы социалистік бағытпен және Кеңес үкіметінің жарлықтары мен қаулыларын толық қабылдаумен ерекшеленді. «Үш жүздің» жақтастары жергілікті кеңестердің жұмысына белсене қатысып жүрген жергілікті байырғы тұрғындар болатын. «Үш жүз» халықтардың өзін-өзі анықтауы туралы лениндік қағидаттың ұстанымын бұлжытпай қабылдады. Ұйым ұлттық қозғалыстағы буржуазиялық ағымға, буржуазиялық-ұлтшылдық автономияға қарсы шешуші күрес жүргізді және орыс халқымен ұлтаралық достық пен ынтымақтастық қағидаттарын қорғады», – деп атап көрсетті (Зиманов, 1970).

Бұл орайда белгілі тарихшы-ғалым, алаштанушы Мәмбет Қойгелдиев өзінің «Алаш қозғалысы» атты ғылыми зерттеуінде: «Біріншіден, «Үш жүз» белгілі бір әлеуметтік топтардың ізденіс нәтижесінде қалыптасқан ұйым емес. Ол 1917 жылдың соңына қарай, анығырақ айтқанда, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына қазақ қоғамынан депутаттар ұсыну сәтінде өмірге келді... Екіншіден, бар болғаны жарты жылға жуық мерзім ғана саяси өмір кеңістігінде төбе көрсеткен бұл ұйымның мақсаты анық емес-тің, жарғысы болған жоқ... Үшіншіден, «түрік-татар қауымдастығынан», мұсылман қозғалысы басшылығынан тиісті қолдау таба алмаған «Үш жүз» енді «Алаштың» шын мәніндегі қарсыласы большевиктерге қайырылған еді», деп «Үш жүз» партиясының қандайда бір әлеуметтік топтардың нәтижесінде қалыптасқан ұйым болмағандығын алға тартады (Қойгелдиев, 2008: 417).

Тарихшы ғалым С.О. Смағұлова өзінің «Көлбай Төгісов және «Үш жүз» партиясы» (Смағұлова, 2009) атты ғылыми зерттеуінде алғаш рет тек «Үш жүз» партиясы мен оның жетекшілері туралы қарастырған. Автор зерттеуінде бастапқы кезден-ақ «Алаш» партиясы мен «Үш жүз» партиясының саяси бағыттарының бір болғандығын, сонымен бірге олардың басты мақсаттары – бұрынғы (ескі) үкіметтік билікті толығымен жойып, қазақ халқының өз алдына бөлек жаңа отау құруы еді деп келтірді. Соған байланысты екі партияның арасындағы ортақ мақсат саяси күреске жалғасты. «Алаштықтар» Үш жүздің», Үшжүздіктер» «Алаштың» істерін жақтырмай, өз газеттерінде «ғайбаттап» жатты деп жазды (Смағұлова, 2009: 70).

Б.К. Бейсембиевтің монографиясында «Үш жүз» партиясының идеологиялық платформасы мен оның жетекшісі Көлбай Төгісовтың әлеуметтік-саяси көзқарастарының терең талдау жасаған тұстар бар (Бейсембиев, 1973). Оның пікірінше, «Үш жүз» партиясын біржақты қарастыруға болмайды, оның көшбасшыларының көзқарастарының эволюциясын қарастырып, партияның әрекеттерін тарихи оқиғалардың дамуына сәйкес бағалау қажет. Кеңес өкіметі орнаған алғашқы айлардағы саяси жағдайларда К.Төгісов және оның жақтастары халықтың ұсақ буржуазиялық топтарының мүддесін білдірушілер ретінде тартыншақтық, сәйкессіздік, идеологиялық және саяси жетілмегендік танытқандығын атап көрсетеді автор. Ол «Үш жүз» партиясының панисламдық шығу тегінің себептерін, партияның құрамының алуан түрлілігін, оның тартыншақтығы мен басылым мақалаларының сәйкессіздігінің себептерін қарастырды. К. Төгісов пен оның жақтастарының қоғамдық өмірдің негізгі мәселелері бойынша сөйлеген сөздері, олардың «Үш жүз» газетіндегі жарияланымдары бізге бұл партияның республиканың қиын кезеңінде оның саяси келбетін анықтаған революцияны жақтағанын бағалауға мүмкіндік береді деп тұжырым жасайды (Бейсембиев, 1973: 341).

Ал профессор Г.Е. Өтепова өзінің «XX ғасырдың басындағы Қазақстан аумағындағы саяси процестер («Үш жүз» партиясының мысалында)» атты оқу құралында «1917 жылдың ақпанынан қазанына дейінгі кезең К.Төгісовтің белсенді саяси қызметімен сипатталады. Ол митингілер мен жиналыстарда сөз сөйлейді, елдегі жағдай туралы өз материалдарын жариялайды, Ақпан төңкерісінің мәнін ашады, қазақ халқын ескі әлеммен күреске шығуға шақырады. К. Төгісов саяси партия құру, Қазақстанда демократиялық және Ұлттық күштерді шоғырландыру мәселелерін көтереді. 1917 жылы қарашада Қазақстанда өзін қазақ социалистік партиясы деп жариялаған Тағы бір «Үш жүз» ұлттық саяси партиясы пайда болды. Бұл партия халықтың кедей топтары мен ұлттық зиялы қауымның бір бөлігінің мүдделерін білдіре отырып, елдегі демократиялық қайта құруларды қолдауға тырысты. Алғашқы кезеңінде ол солшыл Социалистік революционерлер партиясын қолдады, оған мұсылман қозғалысы қатты әсер етті. Партия 1918 жылдың жазына дейін созылды. Оның ұйымдастырушысы және идеялық шабытшысы Көлбай Төгісов болды», – деп жазды (Өтепова, 2005: 35).

Жоғарыда келтірілген зерттеулерге сүйене отырып біз, Көлбай Төгісов және басқа көшбасшыларының саяси көзқарастарын, «Үш жүз» партиясының қызметін, оның бағдарламалық ережелерін XX ғасырдың басындағы елімізде болған тарихи оқиғалар аясындағы эволюциясын тек біржақты бағалаудың мүмкін емес екенін алға тартамыз. Өйткені, бұл мәселені қарастырған кезде XX ғ. басында қазақ даласында орын алған барлық жағдайларды ескеруіміз керек. Сонымен бірге, «Үш жүз» партиясы мен «Алаш» партиясы

арасындағы күресте кімдікі дұрыс, кімдікі бұрыс деп екеуін бір-біріне қарсы қоя бермей, мәселенің мән жайын анықтап, зерттеп, солардан сабақ алуымыз керек. Заманауи тұрғыдан алғанда, «Үш жүз» партиясы мен оның көшбасшысы Көлбай Төгісовтың саяси қызметін жалпы демократиялық тұрғыдан бағалау керекпіз, өйткені олар қазақ халқының азаттығы, жарқын болашағы мен прогресі үшін күрескенін мойындаймыз.

Тақырыптың зерттелу деңгейін анықтауды тарихнамалық хронологияға сәйкес жүргізсе отырып, салыстырмалы талдау жасалғаны ұтымды болар еді.

Зерттеу нәтижелері

XX ғасырдың басы Шығыс қоғамында таптық санасының өсуімен ерекшеленді. Бұл үдеріс қазақ халқын да айналып өткен жоқ. Қазақ қоғамындағы ұлттық саяси қозғалыс әртекті болды, әртүрлі ағымдар мен партиялар пайда болып, әрине, олардың негізін ұлттық зиялы қауым өкілдері құраған болатын. XX ғасырдың басындағы ұлттық идея үш фактордың әсерінен дамыды деп келтіруге болады, біріншіден, қазақ халқының болашақ тағдыры мен тарихи перспективаларына күмән келтірген дәстүрлі қоғамның бүкіл тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінің дағдарысы, екіншіден, ресейлік либерализмнің барысы болса, үшіншіден, ұлт-азаттық қозғалыстың ауқымының кеңеюі және қазақ халқы арасында таптық сананың өсуі деп тұжырым жасаймыз.

Бұл жерде айтарымыз, қазақ ұлттық идеясының мақсаттары 1905–1907 жж. Бірінші орыс революциясы кезінде нақты көрініске ие болды. Отар иеленген державалардағы партиялар мен қоғамдық-саяси қозғалыстар арасындағы мемлекеттік құрылым мен демократия мәселелері бойынша қақтығыстар, автократия мен әлеуметтік-экономикалық теңсіздікке қарсы ереуілдер мен көтерілістер енді, тәуелді елдердің ұлттық интеллигенциясын да, халық бұқарасын да ойлануға мәжбүр етті. Мұндай қозғалыстар зиялы қауым өкілдерін, ұлт жанашырларын қандайда бір әрекетке шақырып қана қоймай, сол күрескерлік жолында өздерінің саяси «мектептерін» құруға алып келді. Бұл туралы Г.Е. Отепова: «Қазақстандағы қоғамдық-саяси қозғалыстың дамуына 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы үлкен әсер етті. Бұл кезең отаршылдық пен әлеуметтік қысымға қарсы бағытталған ұлт-азаттық, жұмысшы, аграрлық және қозғалыстың басқа түрлерінің өсуімен сипатталады. Қазақстан халқының әртүрлі топтарының 1905 жылғы оқиғаларға қатынасы екіұшты болды. Осы жылдардағы ең белсенді өндірістік кәсіпорындар мен теміржол жұмысшылары болды. Аграрлық қозғалысты кедейленген қоныс аударушылар қазақ шаруасы ұсынды. Бірақ ол әлсіз болды және жеке шаруалардың сөйлеген сөздерінен асып түспеді»,—деп атап өткен болатын (Отепова, 2005: 19).

XX ғасырдың басы халықты әлеуметтік әділеттілікке, бостандыққа және мәдени ағарту жолындағы мақсаттарға жеткізу үшін аянбай қызмет атқарған қазақ зиялылары үшін ең маңызды кезең болғаны белгілі. Олар газет-журналдар шығарып, жер-жерде мектептер ашумен қатар тәуелсіз мемлекеттілікке жетудің әртүрлі жолдарын іздестіре отырып, саяси партиялар құра бастады. Солардың ішіндегі ең танымалдарының – «Алаш» және «Үш жүз» партиялары болды. Бұл екі партия да 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін халықтың бостандығы мен тәуелсіздігі жолында бар күштерін салып, ынта-жігерлерімен қызмет бастаған болатын. Сонымен, XX ғасырдың басындағы қырғыз (қазақ – авт.) социалистік партиясы, нақтырақ айтқанда «Үш жүз» партиясының негізін қалаған Көлбай Төгісов болды. Ғылыми әдебиеттерге шолу жасап көрсек, Көлбай Төгісовтың өмірі мен «Үш жүз» партиясының қызметіне қатысты арнайы монографиялық зерттеулер жоқтың қасы. Дегенмен, кеңестік және тәуелсіздіктен кейінгі жылдары жалпылама жазылған еңбектерге талдау жасап көретін болсақ, ең алдымен Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тағақ кешу» (Сейфуллин, 2009) атты тарихи-мемуарлық романын айтуға болады. Кітапта С.Сейфуллин «Үш жүз» партиясы және оның біраз мүшелері туралы, соның ішінде партияның жетекшісі Көлбай Төгісовті жеке танитынын жазған. «Үш жүз» партиясының кейбір аспектілері, соның ішінде «Алаш» пен «Үш жүз» партиясының жақтастары арасындағы пікірталасты жағдайлар барысы туралы материалдар келтірген. Сонымен бірге С.Сейфуллин «Үш жүз» партиясының әлеуметтік құрамы және оның беделді тұлғаларына деген көзқарасын да білдірген. Сол кездегі қазақ қоғамындағы алғашқы

социалистік партияның мәніне үлкен көңіл бөле отырып, автор «Алаштықтармен» бір позицияда болғысы келмейтін «Үш жүздіктерді» ұсақ буржуазиялық демократтардың ұйымы деп санаған. Көлбай Төгісовтың саяси бейнесін сипаттай отырып, ол былай деп жазды: «Мен Көлбайды немесе басқа біреуді сөзсіз мақтағым келіп отырған жоқпын. Өз өмірінде сүрінбейтін адамдар аз шығар шамасы, Көлбайдың мінез-құлқы да мінсіз емес еді. Ол «алашордалықтардың» көсемдері мен олардың «қолшоқпарларының» тарапынан қорлыққа ұшырады. Егер большевиктік көзқарастары үшін қорланған Көлбай сияқты қазақтар кенеттен «Алаш Ордаға» ауысып кетсе, сол көшбасшылар оларды мақтап, аспанға көтерер еді. Оның (Көлбайдың) көптеген жақтастары кейіннен Алаш-Орданың жақтаушыларына айналды және бұрынғы жетекшілеріне тас лақтырудан тартынбады» (Сейфуллин, 2009:170). Сәкен Сейфуллиннің өзінің «Үш жүз» партиясы туралы тарихи-романында: «...М.Әйтпенов, К.Төгісов, Ш.Әлжанов және басқа бір топ қазақ белсенділері Омбы қаласында «социалшыл» партия құрып, атын «Үш жүз» деп атаған. Партияның тізіміне Ақмола қаласынан бізді де кіргізіп қойыпты, ...біз «Үш жүзден» бөлектенбедік. Өйткені, бұл партияның адамдары «алаштықтардан» кем адамдар емес. Керісінше «Үш жүз» партиясының ішінде Шаймердендей, Ысқақтай мықты адамдар бар еді. «Үш жүздің» жетекшілері не жақсы, не жаман болсын 1917–1918 жж. ердің ерін сынайтын революция жылдары қызылдар жағында болды»,—деп жазды (Сейфуллин, 2009: 127).

XX ғасырдың басындағы азаттық қозғалысының жаңа кезеңі ұлттық мерзімді баспасөздің дамуымен ерекшеленді. Алғашқы қазақ тіліндегі мерзімді басылым «Түркістан уалаяты» газеті болды, кейінірек «Дала уалаяты» газеті деп өзгертіліп, Омбыда шығарыла бастады. Бұл мерзімді басылымдар аймақтағы қоғамдық сананың дамуына үлкен үлес қосты. Қазақ мерзімді баспасөзінің пайда болуы еліміздегі ұлт-азаттық қозғалыстың өрлеуіне, халықтың бірігуіне ықпал етті, халықтың ұлттық санасын оятып, оларды әлемдік мәдениеттің жетістіктерімен таныстырды. Қазақ халқының тарихындағы қазақ тіліндегі алғашқы ұлттық баспа басылымы 1911 жылы М. Сералиннің редакторлығымен жарық көрген «Айқап» журналы болды. Зерттеушілер М. Сералиннің жетістіктерін мойындай отырып, оның «Қазақстанда демократиялық бағыттағы ұлттық журналды алғаш рет бастырып шығарған адам болғаны» атап көрсетеді, сонымен бірге «Айқап» ағартушылық әлемге терезе болды (Отеева, 2005:24). Журналдың айналасында негізінен либералды-демократиялық бағыттың мүдделерін көрсететін прогрессивті қазақ зиялыларының өкілдері топтасты. Олардың ішіндегі ең белсенді, әрі танымал Б.Майлин, С. Сейфуллин, С.Дөнентаев, Б.Қаратаев, С.Торайғыров, К.Төгісов және басқа да көптеген өкілдер болды. Бұл идеологиялық қозғалыстың жақтаушылары олардың бүкіл қазақ халқына қызмет етіп, оның прогресіне үлес қосып жатқанына терең сенімді болды.

Сол жылдардың маңыздылығын сипаттаған Әлихан Бөкейханов, бүкіл қазақ даласы саяси сала мен азаттық қозғалысына тартылғанын, қырғыз (қазақ – авт.) халқының қажеттіліктері туралы қызу хат алмасулар басталғанын атап көрсетті. Онда: «17 сәуірде діни төзімділік туралы жарлық көңіл-күйді одан әрі көтерді, 1905 жылдың көктемінде далада еркін өмірдің басталуымен жазғы тұрақтарда съездер басталды, онда бүкіл қазақ ұлтының жергілікті қажеттіліктері талқыланды. Биылғы дала жәрмеңкелері қазақ саяси съездерінің алаңына айналды, онда қазақтар содан кейін ең жоғары атпен берілген петицияларды талқылап, қол қойды. Діни және жер мәселелерімен қатар қазақтардың алдында саяси бостандық мәселелерінде тұрды» (Бөкейханов, 1995: 478). Ә.Н. Бөкейханов ұлттық-демократиялық партия құру жоспарын алға тартады, өйткені ол қоғамдық-саяси өмірде маңызды рөл атқаратынына сенді. Осылайша, жалпыұлттық байланыстың, халықтық жаңғыруға, өз рөлін түсінудің «айғайына» айналатын жалпыұлттық газет ұйымдастыру туралы шешім қабылданды. Газеттің басылым орны ретінде Орынбор қаласы таңдалды, газетке «Қазақ» (1913–1918) атауы беріліп, ал ұлттық зиялы қауымның көрнекті өкілдері редакция алқасына қызметке тартылды. «Қазақ» газеті либералдық-демократиялық идеяларды білдірді, ал А. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және басқалар оның айналасына жиналды. Газеттің саяси бағыты өз заманының рухына сай болды, оның басты мақсаты қазақ халқын саналы,

шығармашылық өмірге, тәуелсіздігі мен құқықтары үшін күреске ояту болды. Көлбай Төгісов «Қазақ» газетінің қазақ қоғамының одан әрі дамуы үшін маңыздылығын аша отырып, былай деп жазды: ««Қазақ» газеті қырғыз халқының күнделікті өмірінде түбегейлі өзгеріс болып жатқан, өмір мен өлім мәселелері ашық қойылған сәтте дүниеге келді. Ал «Қазақ» жалғыз аймақтық газет болғандықтан, оның мақсаты болды, болады және бәлкім бола береді де: кең байтақ қырғыз аймағының әртүрлі аспектілерін жарыққа шығару, халық арасында ғылымның, өнердің және техниканың әртүрлі салаларынан пайдалы ақпарат тарату, сондай-ақ біздің отанымыздың - Ресейдің және әлемнің басқа елдерінің мәдени, саяси және экономикалық өмірімен таныстыру» (Төгісов, 2003: 256).

1905 жылдың қазан-қараша айларында Қазақстандағы қоғамдық қозғалыстың айтарлықтай өрлеуі болды деп атап көрсетеді профессор Д.А. Аманжолова. Ол: «Бірінші орыс революциясы кезіндегі аймақтағы әлеуметтік төңкеріс қазақ зиялы қауымын жігерлендірді. Дәл осы кезде қазақ қоғамы екі негізгі саяси қозғалысқа бөліне бастады, Ә.Бөкейханов оларды «батыстықтар» және «түркішілдер» деп атады, өзін өзін біріншісіне жатқызды. Егер Ә.Бөкейханов өзін «батыстық» деп санаса, онда К.Төгісовты «түркішілдер» деп санауға болады, өйткені оның саяси идеалы барлық түркі тілдес халықтарды бір мемлекетке біріктіру, мұсылмандардың мүдделері мен құқықтарын қорғау болды»,—деп тұжырымдайды (Аманжолова, 1994: 21). Шәймерден Әлжанов, Мұқан Әйтпенов, Көлбай Төгісов сияқты «социалшылдар бастапқы кезде «Айқап» журналының маңына топтасып, мәдениет, денсаулық, оқу-ағарту және жер мәселелеріне қатысты мақалаларын жариялап тұрған. Бұл туралы Г.Е. Отепова «Айқап» журналының идеологиялық және саяси дәстүрлерін 1916 жылдың қараша айында Ташкентте шыға бастаған «Алаш» газеті жалғастырды. Көлбай Төгісов «Алаш» газетінің идеологиялық ұйымдастырушысы және редакторы болғаны туралы айтады (Отепова, 2005:26). Бұл туралы белгілі деректанушы профессор Қамбар Атабаев өзінің «Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870–1918)» атты ғылыми зерттеуінде: «Ташкентте шығарылған «Алаш» газетін ерлі-зайыпты Мариям және Көлбай Төгісовтардың әрекеттері арқылы дүниеге келді»,—деп Көлбай Төгісовтің 1916 ж. Ташкентте «Алаш» газетін шығара бастағаны туралы айтады (Атабаев, 2000: 143). Сонымен бірге автор бұл «Алаш» газетінің шығарылуы Төгісовтың ағартушылық саласындағы үлкен белестерінің бірі екенін, ал сол кездегі қазақ қоғамы үшін үлкен оқиға екенін алға тартады. Өйткені Семей, Ташкент, Уфа, Орынбор, Омбы сияқты қазақ зиялы қауым өкілдері көптеп топтасқан қалалардың ұлтжандылары мен жастары газетпен тығыз байланыс орнатып, материалдарын жариялап отырған. Газет ресми үкіметке қарсы мазмұндағы материалдар жарияланған жоқ, ал 1917 жылдан бастап революциялық, демократиялық бағыт ұстанды.

1917 жылы ақпан революциясынан кейін патша үкіметі құлап, Ресейде де Қазақстанда да уақытша үкімет орнайды. Жер-жерде жұмысшы, шаруа және солдат депутаттарының советі құрылып, капитализм немесе социализм құру жолында күрес басталды. «Буржуазиялық», «демократиялық» ұрандар әр өңірде еңбекші халықтың белсенділігі арттырды. Қазақ өлкесіндегі уақытша үкіметке қазақ ұлттық интеллигенттер сайлана бастады. Мысалы, Ә. Бөкейханов Торғайдағы, М.Тынышпаев Жетісудағы, М.Шоқай Түркістандағы уақытша үкіметтердің комиссарлары болып тағайындалды. Олар: тыл жұмыстарына алуды тоқтату (1917 ж. 14 наурыз); дінге байланысты шектеулерді жою (1917 ж. 20 наурыз); қара жұмысқа тартылғандарды елге қайтару (1917 ж. 5 мамыр); 1916 жылғы көтерілістен зардап шеккендерге қазынадан қаражат бөлу (1917 ж. 8 қыркүйек) сияқты біраз шараларды іске асырды.

Революциядан кейін Қазақстанда қоныс аудару саясаты едәуір жанданды, бұл аграрлық мәселенің күрт шиеленісуіне, отаршылдықтың күшеюіне әкелді және XX ғасырдың басындағы еңбекшілердің ұлттық және әлеуметтік қысымға қарсы бас көтерулері тағы да атап өтілді. Ал бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде қазақ ұлт-азаттық қозғалысы үш ағымға бірігіп, саяси партияларды құрды. «Қазақ» газеті еліміздегі автономия мен прогрессивті реформаларды жақтап, зиялы қауымның ең маңызды бөлігін топтастырды. Бұл топ кейіннен «Алаш» партиясына айналды. Өлкеде бұдан басқа да әртүрлі саяси партиялар мен саяси ағымдар дүниеге келді, атап айтқанда, «Жұмысшылар одағы» (Верный), «Орыс-мұсылман

солдаттары одағы» (Аягөз), «Арбакештер одағы» (Петропавл), «Қазақ жастары одағы» (Өулиеата), «Жас қазақ ұйымы» (Ақмола), «Жас жүрек» (Спасск), «Талап» (Петропавл). Сонымен бірге Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына кірген Қазақстанның оңтүстік аймақтарының діни қызметкерлері мен діни көзқарастағы зиялы қауым өкілдері «Шуро-и-Ислами» және «Шуро-и-Улеми» партияларын құрды. Отарлық өктемдікке қарсы ұлттық зиялылардың алдарына қойған мақсаты қазақ қоғамын отарлық езгіден құтқарып, ұлттық автономия құру болды. Кеңестік кезеңде «Алаш» партиясы туралы мүлдем айтылмаса да, оған «қарсы» бағыттары «Үш жүз» партиясы туралы анда-мұнда жазылып та, айтылып та жүрді. Мысалы, «алаштықтар» – «ұсақ-буржуазияшыл» партия, «байлардың саяси» ұйымы, «феодалдардың» партиясы деп аталса, «үшжүздіктерге» – «ұсақ буржуазиялық оппозициялық фракция», «ұлттық саяси» ұйым, «қазақ кедейлерінің» одағы, «жалшылардың» партиясы деген айдар тағылды. Ал енді егемендікті еңсергеннен кейін ол партиялар туралы тарихшылардың ұстанымы өзгеріп, екі партияның да алға қойған мақсаттары ақиқатпен айтыла бастады.

«Үш жүз» партиясының жетекшілері – журналист, бұрынғы адвокат Көлбай Төгісов, тілмаш Шәймерден Досов, журналист Мұқан Айтпенев, жұмысшы Ысқақ Қабеков сияқты азаматтар болды. Осылайша, бұл азаматтар 1917 жылдың бірінші жартысынан бастап, қазақ қоғамындағы демократиялық бағытты жақтауылармен бірге белсенді түрде саясатпен айналыса бастады (Нұрпейсов, 1995: 127). «Үш жүз» партиясының алғашқы жетекшісі (төрағасы – авт.) Мұқан Әйтпенев, ал орынбасары Көлбай Төгісов болды (көп ұзамай партияны Төгісов басқарды – авт.). Әлеуметтік жағынан партия құрамы әртүрлі болды. Олар Петропавл, Семей, Зайсан, Көкшетау және Омбы қалаларының ұсақ буржуазиялық бағытын ұстанған интеллигенттерінің басын біріктірді, көпшілігі мұғалімдер, мекеме қызметкерлері, молдалар, шаруалар, қала жұмысшылары және т.б. болатын (ҚР ПА. 811-қор., 23-т., 218-іс., 7-п.). Ал С. Сейфуллин: «...партия мүшелігінде Омбының тұрғындары, қолөнершілер, малшылар, жалшылар сияқты негізінен сауатсыз кедейлер жиналған», – деп жазды (Сейфуллин, 2004: 131). Сонымен «кеңестерді қолдап», «қазақтардың жеке мемлекеттілігі» идеясын ұсынып жүрген «оппозициялық фракциядағы» «Үш жүз» партиясының жетекшісі Көлбай Төгісов көп қзамай «Үш жүз» газетін де шығара бастайды. Сәкен Сейфуллиннің пікіріне қарағанда бұрынғы «Алаш» газеттерімен салыстырғанда «Үш жүз» газеті саяси тартысқа көп тартылған. Бірақ, «Үш жүз» партиясы да оның газеті де күрескерлік саясаттан гөрі оқу-ағарту, ұйымдастыру, бітімгерлік бағытқа бейім болған (Сейфуллин, 2004: 130).

«Үш жүз» партиясы құрылғаннан кейін, оны көпшілікке кеңінен таныстыру мақсатында Көлбай Төгісов жақтастарымен бірге Бүкілресейлік Құрылтайға депутат етіп бір топ кандидат ұсынды, атап айтқанда: Ақмола облыстық комитетінің мүшелері – Қасенқожа Бекхожин, Қазы Торсанов, Байсеит Әділов; социал-революционер – Шәймерден Әлжанов; журналист – Көлбай Төгісов; офицер – Мақмұт Уәлиханов; қоғам қайраткері – Үсен Қосаев; халық ағартушысы, мұғалім – Сәдуақас Сейфуллин; Петропавл уездік комитетінің төрағасы – Әлиасқар Қуанышев; оқытушы – Нұрғали Құлжанов; ұлттық өкіл – Ыбырай Төлебаев; социалист – Сұлтан Аблаев; Омбы қазақ уездік комитетінің төрағасы – Мұқан Айтпенев болды (ҚР ПА. 811-қор., 23-т., 218-іс., 10-п.). Дегенмен, 1917 жылғы жағдайларға байланысты жоғарыда аталған тізімдегілердің ішінен депутаттықа қарсы болғандар да бар. Сол кезде шағын және аз танымал болғандықтан, ол барлық кандидаттарын сақтап қала алмады. Партия бағдарламасының белгісіздігі мен анық еместігі, ұйымдаспағандығы және мүшелерінің аздығы көптеген кандидаттардың «Үш жүз» партиясы атынан сайлауға қатысудан бас тартуына ықпал етті. С.Сейфуллин «Ақмола халқы «Үш жүзді» қолдағысы келмегендіктен сайлауға белсенді қатыспады» деп еске алады. Ол өзі «Үш жүз» партиясы атынан сайлауға қатысудан бас тартуын былай түсіндірді: «Біз «Үш жүздің» саясатына келіспейтінімізді көрсету үшін дауыс беруге қатыспадық. Біз мұны Алаш Ордадан қорқып немесе «Үш жүз» көсемдері халық үшін Алаш көсемдерінен гөрі жаман деп ойлағандықтан жасамадық. Керісінше, «Үш жүз» партиясында Шәймерден (Әлжанов) және Исхак (Көбеков) сияқты тамаша, адал жолдастар болды. Революция үшін «Алаш» «Үш жүзге» қарағанда қауіптірек болды» (Сейфуллин, 2004: 131). Демократиялық қазақ зиялыларының өкілдері сол тарихи

күндерде бір-бірін түсіне алмады, біріге алмады және біртұтас ұлттық майдан құра алмады. Егер олар бірігіп, бірге әрекет еткенде, Дала округіндегі қырғыздардың ұлттық тізімдеріне Құрылтай жиналысына сайлауда көпшілік орындарды иеленуге мүмкіндік берер еді. Осылайша, уақыттың өзі «Үш жүзді», XX ғасырдың басында Қазақстанның саяси сахнасына алып келді. Осы кезеңде Қазақстанда көппартиялық жүйе мен плюралистік саяси жүйенің негізі қаланды. Алайда, саяси күрес пен саяси мәдениеттегі тәжірибенің жетіспеушілігі, бірегей тарихи сәт, ұлт-азаттық қозғалыстың әртектілігі және большевиктер партиясының қысымы, мұның бәрі демократиялық үдерістердің дамуына кедергі келтірді және сайып келгенде, олардың жойылуына, елде қатаң әкімшілік-әміршіл жүйенің қалыптасуы басталды. Алғашқы қазақ саяси партияларының мысалынан біз демократияны, саяси мәдениетті, қарсыластарымыздың пікірлерін мойындай білуді және бір-бірімізге төзімді болуды үйренуіміз керек.

Қорытынды

XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өмір жандануымен ерекшеленеді, халықтың әлеуметтік жағдайының нашарлығы мен экономиканың тежелуі елімізде отарлық езгіге қарсы ұлт-азаттық күреске жол ашты. Бұл кездегі Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінің жандануы ретінде сипатталады, өйткені, ғасырлар бойғы халықтың өкпесі ұлт-азаттық күреске ұласты. Отарлау, әлеуметтік-экономикалық дамудың тежелуі сияқты мәселелер ұлт-азаттық қозғалысқа өзіндік ықпалын тигізді. Экономикадағы түбегейлі өзгерістер ұлттың сана-сезімін оятайып, қазақ қоғамында жаңа идеялардың қалыптасуына ықпал етті. Нәтижесінде, еліміздің қоғамдық-саяси өмірінде ұлттық жас қазақ интеллигенциясының рөлінің маңыздылығы арта түсті. Олар халықты отарлық езгіден құтқарудың жолдарын іздей бастады. Қазақстанда ағартушылық мәселесіне үлкен көңіл бөлініп, бұл халыққа білім беру жүйесіне және жеке мерзімді баспасөздердің ашылуына жол ашты. Қазақ зиялы қауым өкілдерінің басында Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Тынышпаев, М. Шоқай, К. Төгісов және т.б. сияқты мықты тұлғаларымыз көшбастап, тәуелсіздік жолында күрескерлік саясат ұстанды.

Бұл кезде қоғамның тез арада демократиялануы, халықтың жалпы экономикалық, мәдени және саяси деңгейінің төмендігі аясында өркениетті жолды таңдау мүмкін болмады. Сондықтан, «Үш жүз» социалистік партиясының жетекшісі Көлбай Төгісовтың саяси көзқарастары осы кезеңде болып жатқан қоғамдық-саяси дамуының тікелей ықпалынан қалыптасты. Жалпы үшжүзшілер қолына қару алып тез арада билікті жеңіп алуға тырыспаған. Бұл партияның бағдарламасында политехникалық білім беру, діннің халыққа қызмет етуі, бейбітшілік саясатын қолдау, халықты отырықшылыққа бейімдеу, ұлттар арасын ұшықтырмау сияқты болып келді. Демек үшжүзшілердің революция жылдарында да ізгілікті демократиялық бағыттан жаңылмағанын аңғаруға болады. Оның қоғамдық-саяси қызметін бағалау кезінде Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстың әртекті болғанын да ескеруіміз керек. «Үш жүз» партиясының қоғамдық-саяси қызметі әлеуметтік-экономикалық игіліктерден айырылған еңбекші халықтың мүддесін қорғаушы «қазақ демократиясының» көрінісінде болды. Сондықтан қара халықтың мақсаты мен мүддесі үшін күрескерлік жолды таңдаған «үшжүздіктерге» қарсы пікір айтудан аулақпыз. Тек айтайын дегеніміз, халықтан қолдау іздеген өз заманының «оппозициясы» еді.

Дереккөз

ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президенттік Архиві

Sources

РА РК – Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер тізімі

Аманжолова, 1994 – *Аманжолова Д.А.* Казахский автономизм и Россия. Москва: Россия молодая, 1994. 205 с.

Атабаев, 2000 – *Атабаев Қ.М.* Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870–1918). Алматы: Қазақ университеті, 2000. 359 б.

- Әбжанов, 2010 – *Әбжанов Х.М.* Азаттық тарихы және зерттеу методологиясы // Қазақстан мұрағаттары. 2010. № 4 (16). Б. 20-26.
- Байтұрсынов, 2013 – *Байтұрсынов А.* Шығармалар жинағы. Алматы: Ел шежіре, 2013. 384 б.
- Бейсембиев, 1976 – *Бейсембиев К.Б.* Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1976. 427 с.
- Бөкейханов, 1995 – *Бөкейханов Ә.* Тандамалы шығармалары. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 478 б.
- Бурабаев, 1991 – *Бурабаев М.С.* Общественная мысль Казахстана в 1917–1940 годах. Алма-Ата: Галым, 1991. 255 с.
- Дахшлейгер, 1973 – *Дахшлейгер Г.Ф.* В.И.Ленин и проблемы Казахстанской историографии. Алма-Ата: Наука, 1973. 216 с.
- Зиманов, 1970 – *Зиманов С.З.* Ленин и советская национальная государственность в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1970. 303 с.
- Төгісов, 2003 – *Төгісов К.* Шығармалар жинағы. Алматы: Алаш, 2003. 256 б.
- Козыбаев, 1994 – *Козыбаев М.К.* Казахстане в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Алматы: НАН РК, 1994. 566 с.
- Қойгелдиев, 2008 – *Қойгелдиев М.К.* Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп, 2008. 480 б.
- Национальные истории, 2003 – *Национальные истории* в советском и постсоветских государствах / Под ред. К. Аймермахер, А.Г. Бордюгов. Москва: Фонд Фредриха Науманна, АИРО XX, 2003. 432 с.
- Нұрпейсов, 1995 – *Нұрпейсов К.Н.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995, 256 б.
- Отепова, 2005 – *Отепова Г.Е.* Политические процессы на территории Казахстана в начале XX века (на примере партии «Уш жүз»). Учебное пособие. Павлодар: ПГПИ, 2005. 88 с.
- Сейфуллин, 2004 – *Сейфуллин С.* Тар жол, тайғақ кешу / Көп томдық шығармалар жинағы. Т.1. Алматы: Жазушы, 2009. 395 б.
- Смагулова, 2009 – *Смагулова С.О.* Көлбай Төгісов және «Уш жүз» партиясы. Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. 232 б.
- Сушко, 2008 – *Сушко А.В.* Межродовая борьба казахской (киргизской) интеллигенции в годы революции и гражданской войны в России // Вестник ТГУ, 2008. №11(67). С. 329-337.
- Тулепбаев, 1997 – *Тулепбаев М.Б.* Алаш // История национальных политических партии России: материалы международной конференции. Москва 21-22 мая 1996 г. Москва: РОССПЭН, 1997. 406 с.
- Тынышпаев, 1993 – *Тынышпаев М.* История казахского народа. Алматы: Қазақ университеті, 1993. 224 с.

References

- Amanjolova, 1994 – *Amanjolova D.A.* Kazahski avtonomizm i Rosia [Kazakh autonomism and Russia]. Moscow: Rosia molodaia, 1994. 205 p. (In Russ)
- Atabaev, 2000 – *Atabaev Q.M.* Qazaq baspasozı Qazaqstan tarihyıńıń derek kozı (1870–1918) [The Kazakh press is a source of information on the history of Kazakhstan (1870–1918)]. Almaty: Qazaq universiteti, 2000. 359 p. (In Kaz.)
- Abjanov, 2010 – *Abjanov H.M.* Azattyq tarihy jane zertteu metodologiasy [History of Liberty and Research Methodology] Qazaqstan mұraǵattary. 2010. №4 (16). – B. 20-26. (In Kaz.)
- Beisembiev, 1976 – *Beisembiev K.B.* Ocherki istorii obşestvenno-politicheskoi i filosofskoi mysli Kazahstana [Essays on the history of socio-political and philosophical thought in Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1976. 427 p. (In Russ)
- Bokeihanov, 1995 – *Bokeihanov A.* Tandamaly sygarmalary [Selected works]. Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 1995. 478 p. (In Kaz.)
- Burabaev, 1991 – *Burabaev M.S.* Obşestvennaia mysl Kazahstana v 1917–1940 godah [Public thought in Kazakhstan in 1917–1940]. Alma-Ata: Galym, 1991. 255 p. (In Russ)
- Dahsleiger, 1973 – *Dahsleiger G.F.* V.I.Lenin i problemy Kazahstanskoi istoriografii [V.I. Lenin and the problems of Kazakhstanian historiography]. Alma-Ata: Nauka, 1973. 216 p. (In Russ)
- Zimanov, 1970 – *Zimanov S.Z.* Lenin i sovetskaia nasionálnaia gosudarstvenost v Kazahstane [Lenin and Soviet national statehood in Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1970. 303 p. (In Russ)
- Togisov, 2003 – *Togisov K.* Sygarmalar jinagy [Collection of works]. Almaty: Alaş, 2003. 256 p.
- Kozybaev, 1994 – *Kozybaev M.K.* Kazahstane v nachale XX veka: metodologia, istoriografia, istochnikovedenie [Kazakhstan in the early 20th century: methodology, historiography, source studies]. Almaty: NAN RK, 1994. 566 p. (In Russ)
- Qoigeldiev, 2008 – *Qoigeldiev M.K.* Alas qozgalysy [Alash movement]. Almaty: Mektep, 2008. 480 p. (In Kaz.)
- Nasionalnye istorii, 2003 – *Nasionalnye istorii* v sovetskom i postsovetstkih gosudarstvah [National histories in the Soviet and post-Soviet states]. Pod red. K.Aimermaher, A.G.Bordügov. M.: Fond Fredriha Naumanna, AİRO XX, 2003. 432 p. (In Russ)
- Nurpeisov, 1995 – *Nurpeisov K.N.* Alas ham Alaşorda [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.)
- Otepova, 2005 – *Otepova G.E.* Politicheskie prosesy na territorii Kazahstana v nachale XX veka (na primere partii «Us juz») [Political processes in Kazakhstan at the beginning of the 20th century (using the example of the «Ush Zhuz» party)]. Pavlodar: PGPİ, 2005. 88 p. (In Russ)

- Seifullin, 2004 – *Seifullin S.* Tar jol, taigaq keşu [A thorny path]. Kop tomdyq syğarmalar jinağy. T.1. Almaty: Jazuşy, 2009. 395 p. (In Kaz.)
- Smagulova, 2009 – *Smagulova S.O.* Kolbai Togısov jane «Us juz» partıasy» [Kolbay Togisov and the «Us juz» Party]. Almaty: «Arys» baspasy, 2009. 232 p. (In Kaz.)
- Suşko, 2008 – *Suşko A.V.* Mejrodovaia börba kazahskoi (kirgizskoi) inteligensii v gody revolusii i grajdanskoi voyny v Rosii [The inter-clan struggle of the kazakh (kyrgyz) intelligentsia during the years of the revolution and civil war in Russia]. Vestnik TGU, 2008. №11(67). Pp. 329-337. (In Russ)
- Tulepbaev, 1997 – *Tulepbaev M.B.* Alaş [Alash]. İstoria nasionälnyh politicheskikh partii Rosii: materialy mejdunarodnoi konferensii. Moscow 21-22 maia 1996 g. Moscow: ROSPEN, 1997. 406 p. (In Russ)
- Tynyşpaev, 1993 – *Tynyşpaev M.* İstoria kazahskogo naroda [History of the Kazakh people]. Almaty: Qazaq universiteti, 1993. 224 p. (In Russ)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1619-1635, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1619-1635

THE EVOLUTION OF TRADITIONAL URBAN CULTURE OF TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Abdullaeva Akerke^{1}, Dinasheva Lazat², Myrzaliyeva Elmira³*

¹International Kazakh-Turkish University named Khoja Ahmed Yasawi
(29, Bekzat Sattarkhanov aven., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
PhD Doctoral student
<https://orcid.org/0009-0001-2565-7397>. E-mail: a.abdullaeva@ayu.edu.kz
*Correspondent author

²International University of Tourism and Hospitality
(14B, Rabiga Sultan Begim Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>. E-mail: lazat.dinasheva@iuth.edu.kz

³South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov
(13, Baitursynova Str., Shymkent, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0009-0006-4512-6610>. E-mail: ema-2006@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Abdullaeva A., Dinasheva L., Myrzaliyeva E., 2025

Abstract. Introduction. The article examines the historical evolution of the traditional urban culture of the Turkestan region, its changes since the second half of the 19th century. The relevance of the research is determined by the need to identify the transformation of traditional urban culture by analyzing the socio-economic and cultural development of the city of Turkestan in the context of the colonial policy of the Russian Empire. Although the urban culture of the region has been preserved for centuries according to the traditional model, in the second half of the 19th century it underwent changes of a new nature with the introduction of colonial power. The purpose of the study is to identify the features of the development of urban culture in Turkestan and to show the process of transition from the traditional structure to the new spatial and architectural system of the European model. **Objectives:** to analyze the historical and social structure of the city; to identify the influence of the regional policy of the colonial government; to show the relationship between the new city and the traditional urban part; to assess cultural and social changes in the postcolonial plan. **Results.** The study revealed the peculiarities of the development of the city of Turkestan in the second half of the 19th century, the preservation of traditional culture and colonial influence. This historical period clearly demonstrates the complex and contradictory changes in the cultural and social structure of the city. The article examines such trends as radical changes in the life of the city and the reorganization of the administrative system based on the colonial model, the displacement of the traditional system of government. **Conclusion.** At the end of the 19th century, political and administrative changes

contributed to the process of socio-economic development of the city and increased the predominance of colonial power. It is established that the city of Turkestan in the second half of the 19th century underwent new urban changes under the influence of colonial policy, while preserving its traditional cultural and historical identity.

Keywords: Turkestan, Russian Empire, colonization, urban culture, urban population, religion, crafts

Acknowledgements: This article was prepared as part of the grant financing of the AR26103507 project "Urban culture of the Turkestan region in the context of socio-cultural evolution and transformation (XVII – early XXI century): from a traditional city to modernity" by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Abdullaeva A., Dinashева L., Myrzaliyeva E. The evolution of traditional urban culture of Turkestan in the second half of the XIX century // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1619-1635. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1619-1635

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Абдуллаева Ақерке Тойшыбайқызы^{1*}, Динашева Лязат Сәрсенбекқызы², Мырзалиева Эльмира Казбекқызы³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(29-үй, Бекзат Саттарханов даңғылы, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант

*Автор-корреспондент
<https://orcid.org/0009-0001-2565-7397>. E-mail: a.abdullaeva@ayu.edu.kz

²Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(14В-үй, Рабия Бегім көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
<https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>. E-mail: lazat.dinashева@iuth.edu.kz

³Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(13-үй, Байтұрсынов көш., Шымкент, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0009-0006-4512-6610>. E-mail: ema-2006@mail.ru

© Ш.Ш.Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абдуллаева А.Т., Динашева Л., Мырзалиева Э., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Түркістан өңірінің дәстүрлі қала мәдениетінің тарихи эволюциясы, оның XIX ғасырдың екінші жартысынан бергі өзгерістері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі Ресей империясының отаршылдық саясаты жағдайында Түркістан қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын талдау арқылы дәстүрлі қалалық мәдениеттің өзгеруін анықтау қажеттілігімен байланысты. Аймақтың қалалық мәдениеті ғасырлар бойы дәстүрлі түрде сақталғанымен, XIX ғасырдың екінші жартысында отаршылдық биліктің енгізілуімен жаңа сипаттағы өзгерістерге ұшырады. *Зерттеудің мақсаты* – Түркістан қаласының қала мәдениетінің даму ерекшеліктерін анықтау және дәстүрлі құрылымнан Еуропалық үлгідегі жаңа кеңістіктік-архитектуралық жүйеге көшу үдерісін көрсету. *Міндеттері:* Қаланың тарихи-әлеуметтік құрылымын талдау; отарлық биліктің аймақтық саясатының әсерін анықтау; жаңа қала мен дәстүрлі қалалық бөліктің арақатынасын көрсету; постколониялық жоспардағы мәдени-әлеуметтік өзгерістерді бағалау. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласының даму ерекшеліктері, дәстүрлі мәдениеттің сақталуы және отарлық ықпал анықталды. Бұл тарихи

кезең қаланың мәдени-әлеуметтік құрылымындағы күрделі және қарама-қайшы өзгерістерді айқын көрсетеді. Қала өміріндегі түбегейлі өзгерістер және отаршылдық үлгідегі әкімшілік басқару жүйесін қайта құру, дәстүрлі билік жүйесіне сыяқты тенденциялар зерттелуде. *Қорытынды.* XIX ғасырдың аяғында саяси-әкімшілік өзгерістер қаланың әлеуметтік-экономикалық даму процесіне ықпал етіп, отаршылдық биліктің басым болуын күшейтті. Түркістан қаласы XIX ғасырдың екінші жартысында дәстүрлі мәдени-тарихи бірегейлігін сақтай отырып, отаршылдық саясаттың ықпалымен жаңа урбанистік өзгерістерге ұшырағаны анықталды.

Түйін сөздер: Түркістан, Ресей империясы, отарлау, қала мәдениеті, қала халқы, дін, қолөнер
Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігінің АР26103507 «Түркістан өңірінің қалалық мәдениеті әлеуметтік-мәдени эволюция және трансформация контекстінде (XVIII – XXI ғасырдың басы): дәстүрлі қаладан қазіргі заманға дейін» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде даярланды.

Дәйексөз үшін: Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1619-1635 бб. (Қаз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1619-1635

ЭВОЛЮЦИЯ ТРАДИЦИОННОЙ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Абуллаева Акерке Тойшыбаевна^{1}, Динашева Лазат Сарсенбековна², Мырзалиева Эльмира Казбековна³*

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
 (д. 29, просп. Бекзат Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
<https://orcid.org/0009-0001-2565-7397>. E-mail: a.abdullaeva@ayu.edu.kz

*Автор-корреспондент

²Международный университет туризма и гостеприимства
 (д. 14В, ул. Рабия Бегим, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
 Кандидат исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>. E-mail: lazat.dinasheva@iuth.edu.kz

³Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова
 (д. 13, ул. Байтурсынова, Шымкент, Республика Казахстан)
 Кандидат исторических наук
<https://orcid.org/0009-0006-4512-6610>. E-mail: ema-2006@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается историческая эволюция традиционной городской культуры Туркестанского региона, ее изменения со второй половины XIX века. Актуальность исследования обусловлена необходимостью выявления трансформации традиционной городской культуры путем анализа социально-экономического и культурного развития города Туркестан в условиях колониальной политики Российской империи. Хотя городская культура региона веками сохранялась по традиционному образцу, во второй половине XIX века она претерпела изменения нового характера с введением колониальной власти. *Цель и задачи исследования* – выявить особенности развития городской культуры города Туркестан и показать процесс перехода от традиционной структуры к новой пространственно-архитектурной системе европейского образца; проанализировать историко-

социальную структуру города; выявить влияние региональной политики колониальной власти; показать соотношение нового города и традиционной городской части; оценить культурно-социальные изменения в постколониальном плане. *Результаты.* В ходе исследования были выявлены особенности развития города Туркестан во второй половине XIX века, сохранение традиционной культуры и колониальное влияние. Этот исторический период наглядно демонстрирует сложные и противоречивые изменения в культурно-социальной структуре города. Изучаются такие тенденции, как радикальные изменения в жизни города и реорганизация системы административного управления по колониальному образцу, вытеснение традиционной системы власти. *Заключение.* В конце XIX века политико-административные изменения способствовали процессу социально-экономического развития города и усилили преобладание колониальной власти. Установлено, что город Туркестан во второй половине XIX века претерпел новые урбанистические изменения под влиянием колониальной политики, сохранив при этом традиционную культурно-историческую идентичность.

Ключевые слова: Туркестан, Российская империя, колонизация, городская культура, городское население, религия, ремесла

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации грантового финансирования проекта АР26103507 «Урбанистическая культура Туркестанского региона в контексте социально-культурной эволюции и трансформации (XVIII – начало XXI века): от традиционного города к современности» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. Эволюция традиционной городской культуры города Туркестана во второй половине XIX века // Asian Journal "Steppe Panorama". 2025. Т. 12. № 6. С. 1619-1635. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1619-1635

Кіріспе

Түркістан қаласы ерте кезеңдерден бастап қалыптасқан дәстүрлі қала мәдениетімен ерекшеленеді. XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениеті Ресей империясының әкімшілік-отарлық саясатының енгізілуіне байланысты едәуір өзгерістерге ұшырап, қаланың әлеуметтік, мәдени және инфрақұрылымдық жаңа элементтердің пайда болуына әкелген.

Тарихы терең Түркістан қаласы Орталық Азияның тарихи-мәдени кеңістігінде ұзақ уақыт бойы саяси, экономикалық және рухани процестердің тоғысқан орталығы ретінде үздіксіз дамыды. Экономикалық модернизация, миграциялық үдерістер, демографиялық өзгерістер және қалалық кеңістіктің жедел трансформациясы урбанистикалық зерттеулердің маңызын арттырады. Осы тұрғыдан алғанда, Түркістанның қала мәдениетін зерделеу тек өткенді тану үшін ғана емес, сонымен қатар қазіргі урбанистикалық саясат пен аймақтық даму стратегиялары үшін де маңызды ғылыми база қалыптастырады.

Түркістан қаласының тарихи-урбанистикалық эволюциясын талдау дәстүрлі қалалық ортаның сақталуы мен өзгеру заңдылықтарын, отарлық кезеңдегі трансформациялық үрдістерді, сондай-ақ мәдени сабақтастықтың қаланың дамуға ықпалын анықтауға мүмкіндік береді. Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясы мәселесін зерттеудің маңызды болуы бірнеше себептерге байланысты:

- Тарихи маңызы. Түркістан тек Қазақстан ғана емес, Орталық Азиядағы тарихи-мәдени алмасулардың орталығы болып табылады. XIX ғасырдың екінші жартысындағы аталған мәселені зерттеу арқылы отарлау, сауда қарым-қатынастары, көші-қон үдерістері қала мәдениетінің дамуына қалай әсер еткенін анықтауға мүмкіндіктер береді;

- Мәдени маңызы. Түркістан бай мәдени мұраға ие қала. Ол сәулет ескерткіштері, өнер, әдет-ғұрып салт-дәстүрлерден анық көрінеді. Қалалық мәдениеттің даму эволюциясындағы осы мәдени мұраның өзгеруін анықтау арқылы өскелең ұрпаққа қалдыратын мұраларды сақтау мен насихаттауға көмектеседі;

- Әлеуметтік мәдени маңызы. XIX ғасырдың екінші жартысы Түркістан қаласы үшін күрделі өзгерістер кезеңі болды. Өзгерістер қоғам құрылысы, білім беру, экономика, басқару жүйесін қамтыды. Осы өзгерістерді зерттеу арқылы жергілікті халықтың мәдени бірегейлігіне әсер ету дәрежесін анықтауға мүмкіндіктер береді;

XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласы патшалық Ресейдің ықпалындағы аймақ болды. Зерттеу барысында отарлық саясаттың, патша әкімшілігі шешімдері қала мәдениетіне, жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрыптарына қаншалықты әсер еткені айқындалады. Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясын зерттеу нәтижесінде өзге де қалалар мен өңірлердегі ахуалды салыстырмалы зерттеуге, ұқсас белгілері мен аймақтық ерекшеліктерді сараптауға мүмкіндіктер береді. Сондай-ақ, Түркістан қаласының дәстүрлі қалалық мәдениет эволюциясының тарихи бастауларын зерттеу арқылы жаһандану, урбандалу, мәдени бірегейлікті сақтау сияқты заманауи міндеттерді де шешу мүмкіндігі бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысының деректік негізін Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақталған ресми әкімшілік басқару сипаттағы архив материалдары құрады. Зерттеу барысында келесі архив қорлары пайдаланылды:

118-қор – Сырдарья облысы Түркістан қаласының коменданты басқармасы (1865-1869 жж). Бұл қордағы материалдар Түркістанның Ресей әкімшілік жүйесі кезіндегі қала тұрғындары туралы жан-жақты мәліметтер сақталған.

119-қор – Түркістан уездік басқармасының (1870-1886 жж) материалдары. Қорда қаладағы сауда қатынастары, қолөнер кәсіптері, салық жинау және жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіне қатысты деректер бар.

145-қор – Түркістан қаласының учаскелік приставы басқармасының құжаттары. Бұл деректерден қаладағы тәртіп, құқықтық реттеу және қоғамдық әлеуметтік жағдайы жөнінде мәліметтер алынды.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін Қазақстан аумағындағы қала мәдениетінің даму үдерістерін жан-жақты қарастырған ғылыми еңбектер құрайды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан өңірінің қала мәдениеті тарихына қатысты орыс саяхатшыларының, Ресей империясының зерттеуші ғалымдардың, әскери қызметкерлердің жазбаларында құнды мәліметтер сақталған. Сондай ақ, археологтар, шығыстанушылар, зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде қалалар жүйесіне қатысты құнды деректер ұсынылған. Осы еңбектер зерттеудің теориялық базасын қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Отан тарихының отарлық кезеңі жаңа теориялық және әдіснамалық тәсілдерді, зерттеу тақырыбына объективті көзқарасты талап етеді. Патша өкіметінің аймақтық саясатын зерттеу белгілі бір қаланың ерекшеліктерін көрсететін мәселелерді қамтиды. Бұл жағдайда Түркістан қаласының қала мәдениетін зерттеу Ресей империясының шет аймағы ретінде қарастыру белгілі бір аумақта дәстүрлі қала мәдениетіндегі өзгерістерді анықтау үшін маңызды. Негізге алынған жүйелі әдіс Түркістан қаласының қала мәдениетіндегі трансформациясын зерделеуде және Ресей империясының аймақтағы саясатын біртұтас құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. XIX ғасырдың екінші жартысындағы патшалық Ресейдің отаршыл саясаты салдарынан Түркістан қаласының дәстүрлі қалалық мәдениеті күрделі өзгерістерге ұшырағаны белгілі. Ол әлеуметтік, экономикалық, саяси факторлардың әсерінен орын алды. Мақала барысында мәдени өзгеріс, мәдени синкретизм теорияларына мән берілді. Түрлі дәстүрлер мен мәдениеттердің алмасуынан жаңа мәдени бірегейліктің пайда болуына жағдай жасалды. Мұндай ерекшелікті біз Түркістан қаласының XIX ғасырдың екінші жартысындағы даму тарихынан анық байқаймыз.

Тарихилық принцип зерттелетін кезең шеңберінде қаланың әлеуметтік-экономикалық өмірінің аспектілерін қарастыруды және талдауды талап етеді. Зерттеуде объективтік принцип пен жалпы ғылыми принциптеріне сүйену арқылы XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының қала мәдениеті эволюциясын жан-жақты талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеулердің шеңберінде отаршылдық кезеңнің мәдени мұрасын талдауда сыни көзқарас қолданылды. Қазіргі кезеңде Отан тарихындағы негізгі тарихи маңызды кезеңдерді бағалауда өткен оқиғаларға айқындық енгізу қажеттілігі туындайды. Сондықтан бұл зерттеулер бағытында біржақты талдаудан алшақ болу қажет. Бүгінгі ғылыми-зерттеу жұмыстарында отаршылық саясаттың жағымсыз жақтарын белсенді түрде ашуға әрекеттер жасалуда. Постколониалдық теорияға сай, патшалық Ресейдің отарлық саясаты тұсындағы Түркістан қаласындағы мәдени, саяси және экономикалық өзгерістердің жағымсыз жақтарына баға беріледі.

Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында урбанистика сынды ғылыми бағыттың принциптері басшылыққа алынады. Ол қала құрылымы, оның сәулеттік ерекшеліктері, патшалық Ресей ықпалындағы жаңа ғимараттардың салынуы, көшелер мен мәдени нысандардың (мешіт, медресе, кесене, базар) орналасуы сынды мәселелерді айқындауға көмектеседі. Сонымен қатар сауда ісінің дамуы, оның қала өміріне әсері, әлеуметтік топтардың жіктелуі, қолөнер түрлерінің дамуы сияқты өзге де маңызды сұрақтарға жауап береді.

Талдау

Қарастырып отырған мәселе түрлі тарихи кезеңдерде ғылыми-зерттеу жұмыстарының нысанына айналып отырған. XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған зерттеу жұмыстары күні бүгінге дейін жалғасуда. Патшалық Ресей және кеңестік тарихнамада отаршыл үкіметтің келуі Түркістан қаласы дәстүрлі қалалық мәдениетінің эволюциясына оң әсерінің ғана болғанын жүйелі түрде насихаттады. Жергілікті халықтың дәстүрлі мәдениетін күштеп өзгерту әрекеттері назардан тыс қалды. Рас патшалық Ресей, кеңестік тарихнама өкілдерінің еңбектерінің маңыздылығын да жоққа шығаруға болмайды. Статистикалық мәліметтермен қатар, XIX ғасырдың екінші жартысындағы қала өмірінің ерекшеліктері, халықтың күнделікті өміріне қатысты туралы маңызды мәліметтер қамтылады. Бүгінгі таңда жүргізіліп жатқан ғылыми-зерттеу жұмыстары ешқандай идеологияның тар шеңберінде жүргізілмейді. Объективтілік принципіне басымдылық беруімен ерекшеленеді. Ұсынылып отырған мақала барысында да шынайылық принципіне сай, мәселені жағымды және жағымсыз жақтарымен қоса зерттеу басты назарда болды.

XIX ғасырдың екінші жартысы Түркістан қаласы үшін терең әлеуметтік және мәдени өзгерістерге толы кезең болды. Бұл уақыт аралығы Ресей империясының Орталық Азияға енуімен тұспа-тұс келіп, өңірдің әлеуметтік құрылымы, басқару жүйесі мен дәстүрлі мәдени кеңістігі жаңа формада қалыптаса бастады.

Г.М. Конаева, Г.Ж. Нурышева қала феноменін сипаттай отырып, қаланың «тек тұрғындар урбанизациясы ғана емес, сол мемлекеттің даму индексін көрсететін, тұрақтылығы мен мызғымастығының рәмізін айқындайтын, зәулімдігі мен сұлулығы арқылы асқақтанатын, этноинроиспекциялық шабыт беретін идеологияның нақты материалдық трансформацияларына да айналды» деп атап көрсетеді (Конаева, Нурышева, 2022: 22). Зерттеушілердің бұл тұжырымына сай, XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының дәстүрлі қалалық мәдениетінің даму эволюциясы сол дәуірдің саяси және әлеуметтік ерекшеліктерін көрсетті. Демек патшалық Ресейдің отарлық саясатының әсері ерекше байқалып, сол саясатқа сай дамыды.

Қарастырып отырған мәселеге қатысты тарихи деректер, саяхатшылар еңбектерінде Түркістан қаласы жиі аталады. Зерттеуші Қ. Қаратышқанова деректерді сарапайт келе, XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласы дәстүрлі ортағасырлық қалаларға тән белгіні сақтап қалды. Демек қала үш бөліктен – цитадельден, шахристаннан және рабаттан тұрғандығы туралы мәліметтер береді (Қаратышқанова, т.б., 2025: 262). Бұл мәліметтің өзі патшалық Ресейдің ықпалы күшейгеннен кейін қала құрылымындағы өзгерістердің деңгейі қандай болғандығын анықтауға мүмкіндік береді.

Тарихшы Ж. Артықбаев бұл қаланың тарихы басқа Орталық Азия қалаларымен салыстырғанда әлдеқайда тереңде жатқанын атап көрсетеді (Артықбаев, 2019). Сондықтан

Түркістанды тек түркі халықтарының ғана емес, бүкіл Еуразияның байырғы өркениет орталығы ретінде қарастырған жөн және оның белгілері XIX ғасырдың екінші жартысында қаншалықты сақталғанын анықтау ғылыми қауымдастықтың әлі де болса қызығушылығын тудыруда.

Сығанақ қаласының құлдырауынан кейін XVI–XVIII ғасырлар кезеңінде Түркістан қаласының маңызы арта түсті. Ол қазақ хандығының саяси және экономикалық жағынан жетекші орталықтарының бірі ретінде қалыптасты. Қала құрылыс материалы мен жоспарлану сипаты жағынан Орталық Азияға тән дәстүрлі қалалық келбетті сақтаған: басым бөлігі шикі кірпіштен тұрғызылған тұрғын үйлер, бір-бірімен жалғасқан тар көшелер, қорғаныс қабырғасымен қоршалған ішкі қамал бөліктері. Сонымен бірге мұнда күйдірілген кірпіштен салынған сәулеттік нысандар да болған, олардың ішінде діни құрылыстар — мешіттер, кесенелер және медреселер ерекше орын алған. Түркістан аумағында Қожа Ахмет Ясауи, оның қызы Гауһар ана және күйеу баласы Әли Қожа сияқты тарихи тұлғалардың қабірлері орналасқан. Сондай-ақ Баба-Араб мешіті мен көптеген басқа да кесенелер мен мешіттер болған, олардың бірқатары бүгінде тек орындары мен қираған қалдықтары түрінде ғана сақталған. Қаланың кеңістіктік-архитектуралық дамуы мен әлеуметтік өмірінің тарихи динамикасын зерделеу өңірдің дәстүрлі қала мәдениетінің генезисі мен эволюциясын айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның Ресей империясының құрамына енуінен кейін аймақты ғылыми тұрғыда зерттеу ісі жүйелі сипат ала бастады. Бұл кезеңде өлкенің табиғи байлығы мен халқының әлеуметтік-экономикалық, мәдени-тұрмыстық жағдайын анықтау мақсатында түрлі әскери, әкімшілік және этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылды. Нәтижесінде Түркістан өлкесі туралы ресми есептер, шолулар мен этнографиялық сипаттағы еңбектер кең көлемде жарық көріп, өңірдің тарихи және мәдени келбетін жан-жақты сипаттауға негіз болды.

Империялық кезеңдегі еңбектерде кең көлемді фактілік материал, тарихи-экономикалық, статистикалық-этнографиялық деректер берілген. Авторлар халықтың білім беру, медицина, әкімшілік басқару мәселелерін қарастыра отырып, Ресей империясының өңірдегі билік функцияларының қалай жүзеге асқанына ерекше көңіл бөледі. Мысалы А. Добросмысловтың «Города Сырдарьинской области» еңбегі (Добросмыслов, 1912) зерттеуіміз үшін негізгі дереккөздерінің бірі болып табылады. Еңбекте Түркістан қаласының әкімшілік-тұрмыстық құрылымы, басқару жүйесі, қала инфрақұрылымының қалыптасуы және отарлық кезеңдегі әлеуметтік өзгерістер жүйелі түрде сипатталған. Автордың мәліметтері қала мәдениетінің эволюциясын нақты деректермен негіздеп, XIX ғасырдың екінші жартысындағы урбанистік үрдістерді кешенді талдауға мүмкіндік береді. Ғалым Түркістан қаласының сыртқы келбетін сипаттай отырып: «Қала жергілікті топырақтың сұр түсіне ұқсайды, өйткені тұрғын үйлер, шаруашылық құрылыстар мен дауалдар түгелдей күйдірілмеген кірпіштен салынады немесе жұқа ағаш сырықтырынан өрілген қанқаға кептіріліген балшық пен саман араласқан лайды сылау арқылы тұрғызылады» деп жазады (Добросмыслов, 1912: 125).

Түркістан генерал-губернаторлығының «Обзор Сырдарьинской области» атты жыл сайынғы ресми басылымдары (1867–1916 жж.) өлкенің демографиялық және экономикалық құрылымын айқындайтын аса құнды статистикалық дереккөз болып табылады. Бұл есептерде уездер бойынша халық саны, этникалық құрамы, шаруашылық түрлері, сауда айналымы мен білім беру мекемелерінің жағдайы егжей-тегжейлі берілген. 1887 жылғы шолу мәліметтерінде Түркістан қаласы гүлденген қала ретінде сипатталады (Обзор Сырдарьинской области, 1887: 64). Бұл статистикалық жинақта қала тұрғындары, халқы саны, кәріздер, бұлақтар мен су жүйесі, шаруашылық, базарлар, оқу орындары, телеграф, пошта, ғимараттар туралы мәліметтер бар. Мұндай ресми статистикалық жинақтар Түркістан өңірінің XIX ғасырдағы әлеуметтік құрылымы мен қала мәдениетінің экономикалық негіздерін тануға мүмкіндік береді.

Ресей Географиялық қоғамының ғылыми қорында сақталған Түркістан қаласының 1854 жылындағы тарихи картасы зерттеуіміз үшін құнды дерек ретінде қарастырылады. (Kozha, et al., 2025). Аталған деректе XIX ғасырдың екінші жартысындағы қаланың қорғаныс

жүйесі, цитадель аумағы, қала қақпалары, базар орны, діни нысандар, бау-бақшалар, диірмендер, көпірлер мен негізгі жол тораптары туралы мәліметтер жүйелі түрде берілген. Деректегі мәліметтер арқылы XIX ғасырдың екінші жартысындағы қала құрылымындағы өзгерістерді нақты салыстырмалы әдіс арқылы айқындауға болады.

Түркістан өлкесінің тарихи-мәдени келбетін талдауда белгілі шығыстанушы В.В. Бартольдтің «История культурной жизни Туркестана» еңбегі ерекше ғылыми маңызға ие (Бартольд, 1927). Автор аймақтың ортағасырлық тарихи сабақтастығын зерттей отырып, XIX ғасырдағы мәдени өзгерістермен байланысын салыстырмалы түрде қарастырады. В. Бартольд атап өткендей, Түркістан Ресей әскерлерінің басып алуына дейін Сырдария облысының ірі қалаларының бірі болған. Сонымен қатар, зерттеуші Түркістанда ресейлік әскерлердің болғанына қарамастан, қала тұрғындарының дәстүрлі мәдениеті мен тұрмыс-салт ерекшеліктері мықты сақталғанын түсіндіреді.

Аймақтың мәдени бейнесін визуалды тұрғыда бейнелейтін маңызды дереккөздердің бірі — «Туркестанский альбом» (1871–1872) жинағы (Туркестанский альбом: 8) Онда Түркістан мен оның төңірегіндегі архитектуралық ескерткіштер, қолөнер, базарлар мен тұрмыс-салт көріністері фотосуреттер мен иллюстрациялар арқылы берілген. Альбом Түркістанның XIX ғасырдағы дәстүрлі қалалық мәдениетінің көркем, материалдық және рухани көрінісін сол заманның көзқарасы тұрғысынан танытады.

Түркістан өлкесі туралы Н. Северцев еңбегінде Түркістан қаласындағы көшелері, базарлары туралы мол мәліметтер береді (Северцев, 2017: 73, 362). Бұл өз кезегінде Түркістан қаласының XIX ғасырдың екінші жартысы дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясын және отарлық кезеңдегі әлеуметтік-мәдени трансформациясын ғылыми тұрғыда түсінуге негіз болды. Бұл дереккөздер қаланың экономикалық қызметі мен қоғамдық өмірінің, сәулет пен мәдени кеңістіктің өзгерістерін анықтауға мүмкіндік беріп, Түркістанның тарихи-өркениеттік дамуындағы жаңа парадигманы айқындайды.

Нәтижелер

Қала мәдениетінде күрделі өзгерістер енуі XIX ғасырдың екінші жартысында – Ресей империясының отарлауы кезінде басталады. Ресей империясының құрамына Орталық Азияның қосылуы нәтижесінде құрылған Түркістан өлкесі империялық биліктің жаңа аймақты игеру, басқару және оның жалпы мемлекеттік кеңістікке біріктіру міндетін алға қойды. Бұл өңір әлеуметтік-экономикалық және мәдени тұрғыдан өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Өңірге еуропалық үлгідегі қала мәдениеті әсер етеді. Ұлы жүздің территориясы жаңадан құрылған Түркістан генерал-губернаторлықтың құрамына енді. Ірі қалалар уезд орталықтарына айналды. Сондай қалалардың бірі – Түркістан қаласы, 1872 жылы Түркістан уезінің орталығы болды.

Аймақта орын алған саяси өзгерістер қаланың даму үрдісіне өзіндік ықпалын тигізді. XIX ғасырдың екінші жартысында қаланың әлеуметтік-экономикалық болмысында елеулі өзгерістер байқалды. Алайда қала құрылысында дәстүрлі элементтерінің сақталуын атап өткен жөн. XIX ғасырдың соңында Түркістан қаласының аумағында орын алған тарихи үдерістер қоғам өмірінде күрделі әрі қайшылықты өзгерістердің болғанын дәлелдейді. Отарлық биліктің бұл кезеңдегі саясаты жергілікті мәдени-рухани ерекшеліктерді елемей, ұлттық мүдделерді екінші орынға ысырып, жалпыимпериялық саясатпен алмастырды. Түркістан қаласы да Қазақстанның басқа қалалары сияқты Ресей империясының шеткері аймағына айналды. Мұнда бірыңғай әскери-отарлық басқару жүйесі қалыптасты. Ресей империясы аймақтың дәстүрлі шаруашылық құрылымын түбегейлі өзгеріссіз сақтай отырып, оны қазынаға табыс әкелетін аймаққа айналдыру мақсатында қала құрылымын еуропалық үлгіге сай жетілдіруге күш салды.

Қазақстанның оңтүстігі Ресей империясының құрамына өткеннен бастап Қазан төңкерісіне дейінгі аралықта Түркістан қаласының архитектурасы және қала құрылысының дамуы үш негізгі кезеңге бөлінеді: бірінші кезең (1864–1872 жж.) – бұл уақыт аралығында қала әскери бақылауға өткенмен, құрылымында айтарлықтай өзгерістер орын алған жоқ; екінші

кезең (1872–1890 жж.) – Түркістан уездік мәртебе алып, тұрғындар саны артып, капиталистік қатынастар ене бастайды; үшінші кезең (1890–1916 жж.) – бұл мерзім Ресейдегі империализмнің өрлеуімен және Орынбор-Ташкент теміржолының салынуымен тығыз байланысты. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясына дәл осы теміржолдардың салынуы көп әсер етті. Теміржолдардың салынуы дәстүрлі қала мәдениетінің жаңа заман ағымына сай өзгерісіне алып келді. XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласы да өзге Ресей империясының қалалары сияқты теміржол құрылысына тартылды. Әсіресе Ташкент қаласынан басталып, Қытай шекарасына дейін жалғасқан теміржол құрылысы Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясына ерекше әсер етті. Теміржол құрылысының жүргізілуі сөзсіз жергілікті тұрғындардың, қала әкімшілігіне тиесілі жерлерді мемлекет қажеттілігіне алу арқылы жүрді. Әрине кез-келген жерлер алына бермеді. Жерлердің географиялық орналасуы, экономикалық мүмкіндіктері, қажетті ресурстардың болуы, инфрақұрылымына сай жүргізілді. Мысалы халық игілігінде болған базарлардың алынуы жергілікті тұрғындардың шаруашылық түрлерінің өзгеруіне алып келді. Әрине бұл жайт сауда ісінің қаланың басқа аймақтарында жалғасуына әсер етті. Нәтижесінде жаңа базарлар салынып, қаланың көркінің, инфрақұрылымының өзгеруіне жағдай жасады.

Археолог К.М. Байпаков Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық және кейінгі дәуір қалаларының зерттелуін XVI ғасырдан 1870 жылдарға дейінгі және 1870–1917 жылдар аралығындағы зерттеулер деп межелілеу қажеттілігін атап өтеді (Байпаков, 1998). Ғалымның бұл кезеңдеуі XIX ғасырдың екінші жартысының қалалар тарихында бетбұрысты дәуір болғанын дәлелдейді. Осы уақыттан бастап Ресей империясының әкімшілік реформалары, әскери бекіністердің күшеюі, жаңа сауда жүйелерінің енгізілуі, көшпелі және жартылай көшпелі халықтың отырықшылануына ықпал еткен экономикалық өзгерістер қаланың кеңістік құрылымына, сәулет келбетіне және әлеуметтік топографиясына тікелей әсер етті. 1870 жылдардан кейін қалалар келбетінің сапалық тұрғыда трансформацияға ұшырап, қала жоспарлаудың, сауда-экономикалық орталықтардың қайта ұйымдастырылуының, жаңа әкімшілік ғимараттар салынуының нәтижесінде урбанистік бейненің түбегейлі өзгерген кезеңі болды.

1864 жылдан бастап қала Ресей әскері билігіне өткен соң алғашқы уақытта Түркістанның жоспарлық құрылымы сол күйінде сақталды. Бастапқыда тек бекініс қабырғалары қалпына келтірілді. Осы аумақта әскери мекемелер орналасып, кейінірек солдаттарға арналған казармалар, коменданттың үйі мен әскери қызметкерлерге арналған тұрғын жайлар салынды (Мустафаев Н.И. и др., 1994: 263–273).

1864 жылы генерал Черняев басып алған Түркістан қаласы сол кезеңде қарапайым, шағын қала ретінде сипатталған, оның тар көшелері мен саз-балшықтан салынған үйлері қала мәдениетінің дәстүрлі сипаттарын көрсетеді (Гедин С. 1899: 51–53). Қала орталығындағы ең маңызды сәулет ескерткіші – Әзірет-Сұлтан кесенесі. Мешіт қасында қыштан салынған қорған қабырғасы ішінде сол кезде орыс казармалары орналастырылған. Бұл ескерткіштер қаланың тарихи және мәдени деңгейін көрсетсе, ал сол замандағы қазіргі үйлер — саз-балшықтан салынған, тегіс шатырлары бүлінген үйлер мен тар, қисық көшелер — дәстүрлі қала мәдениетінің қарапайым тұрмыстық жағын бейнелейді.

Қала «орыс» және «түземдік» деп бөлінді. Қаланың «орыс» бөлігі – жаңа қала, «түземдік» бөлігі – ескі қала деп саналды. Қаланың «орыс» бөлігінде халыққа қажетті жағдайлар жасалды – дәріханалар, дәрігерлік амбулаториялар, ауруханалар, саябақ, кітапханалар, еуропалық үлгідегі ғимараттар, жарықтандырылған көшелер және т.б. Қаланың «ескі» бөлігі өткен ғасыр деңгейінде қалды. Ал барлық табыс ескі қала тұрғындарынан жиналатын салықтан түсіп отырды.

Қаланың «ескі» бөлігінде өзін-өзі басқару жүйесі енгізілді. Өз кезегінде 4 кварталға бөлінген қаланы төрт ақсақал басқарды. Ахмет Ясауи кесенесі, орыс казармалары, офицерлердің пәтерлері, комендант үйі мен қоймалары кіретін қала цитаделі коменданттың бақылауында болды. Түркістан қаласының басты маңызы әулие Қожа Ахмет Ясауидің осында

жерленуі және Өмір Темір тұрғызған кесененің дәл осы шаһарда орналасуымен анықталады. Түркістан түркі мұсылман әлемінің рухани астанасы, Қазақ мемлекетінің саяси орталығы болғандығын отарлық билік назарында ұстады. «Жаңа өлкеге келген империя шенеуніктері жергілікті халықтың өмірінде ислам дінінің маңызы жоғары екендігін ескеріп, артық қадамдарға барудан сескенді...» (Нұртазин, т.б. 2023: 733). Кесененің жағдайы патша әкімшілігі үшін белгілі бір дәрежеде қиындықтар туғызды, оны күтіп ұстау және ондағы сирек кездесетін заттарды сақтау үшін белгілі шығындарды қажет етті. 1886 жылы тарихи және діни мәні зор бұл нысанды жөндеуге 28 200 рубль бөлінді (Литвинов, 1998: 87). Кесенеде кейбір құнды бұйымдар ұрланып сатылған. Тіпті кесененің қызметшілері зиярат етушілерге Ясауи кесенесінің қаптамасынан алынған фрагменттер мен қола шырағандарды саудалағаны жөнінде деректер кездеседі (Туркестанские ведомости, 1913). Сауда қатарларының салынуы сөзсіз Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің дамуына өзіндік әсер етті. Мысалы сауда қатарларының көптеп ашылуы осы іспен жұғылданушылардың да санын арттырды. Жергілікті тұрғындар негізінен мал шаруашылығы өнімдерімен қатар, қолдан жасалған бұйымдарды сатуға дағдыланған. Бұл өз кезегінде қолөнер бұйымдарын жасау жұмыстарының белсенді жүруіне алып келді.

1870-жылдарға дейін қаланың кеңістік құрылымы айтарлықтай өзгеріске ұшырамады. В. Бартольд өз еңбегінде Ресей империясының ықпалын ең алдымен тұтас қала өмірдің келбетіндегі өзгерісінен байқауға болатынын атап өтеді (Бартольд, 1927: 171). Шынында, 1870 жылдары Түркістан сияқты қалалардың жоспарлық құрылымына өзгерістер еніп, империяның урбанистикалық саясаттың ең көрнекті көріністерінің бірі болды. Қаланың жоспарында көшелері кеңейтіліп, реттелуі, қорған қабырғаларының бұзылуы сияқты үдерістер жергілікті тұрғындардың күнделікті өміріне де, дәстүрлі қала мәдениетіне тікелей әсер етті.

1865 жылғы Түркістан әскери губернаторының қала комендантына жазған хатында қаладағы барлық Бұхаралық сауда орындарын тәркілеу, қаладағы бухарлық тұрғындарды қадағалау және барлық Бұхара керуендерінің қозғалысын тоқтату туралы нұсқаулар берілген (ҚРОМА. 118-қ., 1-т., 3-іс, 7-п.). Бұл құжат Түркістанның ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қалалық мәдениеті мен әлеуметтік құрылымына отарлық ықпалдың нақты көрінісі ретінде қарастырылады.

Қала мәдениетінің дамуы тек сәулет, өнер және дәстүрлі шаруашылық арқылы ғана емес, сонымен бірге қалалық өмірдегі әлеуметтік қатынастар мен сауда жүйесі арқылы да айқындалған. Аталған құжатта көрсетілген тәркілеу шаралары мен саудаға бақылау қаланың экономикалық белсенділігіне, қолөнер мен базар мәдениетіне, сондай-ақ әртүрлі этникалық топтардың өзара қатынасына тікелей әсер еткен. Бұл Түркістан қаласындағы дәстүрлі сауда мен қалалық өмір салтының отарлық басқару жүйесімен қалай реттелгенін, қала мәдениетінің трансформациясына әкелгенін түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұндай шаралар қалалық мәдени ортаның көпқабатты сипатын — дәстүрлі қалалық топтардың (қолөнершілер, саудагерлер, шеберлер) өміріне сырттан жасалған қысым арқылы өзгерістер енгізілгенін көрсетеді.

1871 жылы Түркістан көпестерінің қоғамы қаражатымен 500 сауда нүктесімен жаңа базар салынды (ҚРОМА. 118-қ., 1-т., 781-іс, 9-10 пп.). 1875 жылы Түркістан қаласында алғашқы дәстүрлі емес кірпіштен өрілген, іргетасы тастан қаланған, төбесі қаңылтырмен жабылған ғимарат салынады. Қала тұрғындары мен саудагерлердің ұсынысы бойынша жаңа 500 сауда орындары салынған. Олар Түркістан генерал-губернаторы бекіткен жоспарға сәйкес салынған және базардың жаңа орынға көшуі арқылы қалалық сауда мәдениетін жүйелендіру мақсатында жасалған деп көрсетіледі. Алайда жергілікті саудагерлер мен тұрғындар жаңа базарға көшуден бас тартып, ескі базарды бұрынғы орнына қалдыруды сұраған. Құжатта атап өтілгендей, ескі базар аумағы тығыз және дұрыс жоспарланбаған болып шыққан. Бұл жағдай Түркістан қаласының ХІХ ғасырдағы қалалық мәдениетінің трансформациясын көрсетеді. Бір жағынан, жаңа сауда орындарының салынуы қала кеңістігін ұйымдастыру, сауда мәдениетін жүйелеу, инфрақұрылымды жаңарту және экономикалық белсенділікті арттыру мақсатымен

жүргізілген. Екінші жағынан, жергілікті тұрғындар мен саудагерлердің қарсылығы дәстүрлі сауда ортасының әлеуметтік және мәдени рөлінің күшті болғанын, қалалық мәдениеттің өзгерістерге бірден бейімделмегенін және әлеуметтік қатынастарды бейнелейді.

XIX ғасырдың 1870-жылдарынан бастап Сырдария облысының қалалары өздерінің әскери-стратегиялық мәнін жоғалта бастайды. Қалалардан әскерлер шығарылып, әскери мекемелердің саны азаяды. 1872 жылы Түркістан уездік қала ретінде мәртебе алады, бірақ 1887 жылы Шымкент уезінің құрамына кіреді. Бұл өзгерістер қаланың дамуына жанама түрде ықпал етті.

XIX ғасырдың 70-жылдардың соңына қарай қалаға орыс қоныстанушылары келе бастайды. Осы кезеңде қаланың жаңа бөлігін жобалау жұмыстары жүргізіліп, құрылыс басталады. Еуропалық үлгідегі қала бөлігі «жаңа қала» деген атау алған бұл аудан Түркістанның ескі бөлігінен солтүстік-шығыс бағытынан жалғасып салынады. Бұл жаңа қоныс орыс тұрғындары үшін бекініс маңындағы бос жерлерге орналастырылды және әскери гарнизонның қорғауында болды. Жаңа қала бөлігі ескі қаламен қатар дамып, иірімді көшелер жүйесі қалыптаса бастайды. «Орыс бөлігінің» құрылымдық негізін әртүрлі өлшемдегі тікбұрышты кварталдар мен шіркеу орналасқан алаң құрады. Түркістандағы «орыс бөлігіндегі» алғаш бой көтерген маңызды нысан – православ шіркеуі. Ол 1884–1886 жылдары аралығында қам кірпіш пен күйдірілген кірпіштен тұрғызылып, 100 адамға лайықталып салынды. Шіркеудің құрылымы мен сырт келбеті ерекше тартымдылығымен ерекшеленді. Жаңа қаланың тұрғындарына арналған барлық қажетті инфрақұрылым қарастырылды: дәріханалар, амбулаториялар, ауруханалар, саябақтар, кітапханалар, еуропалық үлгідегі қоғамдық ғимараттар және көшелерге жарық орнату жұмыстары жүргізілді. Ал қаланың ескі бөлігі бұрынғы дәстүрлі сипатында қала берді. Дегенмен, қалалық бюджеттің негізгі кірісі дәл осы ескі қала тұрғындарынан жиналған салықтар арқылы қамтамасыз етіліп отырды (Добросмыслов, 1912 : 151).

Ал ескі Түркістан бөлігінде түбегейлі өзгерістер болмағанымен, базар маңында сауда нысандарының саны артып, сауда қатары, керуен-сарайлар, мешіттер мен қонақ үйлер бой көтере бастайды. Бұл сауда алаңы уақыт өте келе қаланың басты экономикалық орталығына айналып, сауда-саттықтың маңызы артты. Ескі қалада өзін-өзі басқару жүйесі енгізіліп, қала төрт кварталға (махалля) бөлінді.

«Түркістанда Кауффманның билігі кезінде «исламға араласпау» саясаты жан-жақты шындалды. Саясаттың негізгі моделі ислам діні істеріне формальді түрде араласпау және діни қызметкерлерін елемегену болып табылады» (Нұртазина Н.Д., т.б. 2023: 733). Патша әкімшілігі бір жағынан ислам дінінің өңірдегі әлеуметтік өмірдегі шешуші рөлін жоққа шығара алмай, оны белгілі деңгейде маңызды фактор ретінде ескеруге мәжбүр болды. Соған қарамастан, империялық билік қалалық кеңістікті қайта ұйымдастыру арқылы өз үстемдігін күшейтуді көздеді. Бұл үрдістің маңызды бағыттарының бірі санитарлық-гигиеналық нормаларды жаңарту, мұсылмандық жерлеу орындарын реттеу және қала инфрақұрылымын «еуропалық үлгіге» бейімдеу шаралары болды (Акимбек, Ж., 2023: 37-39). Ресей әкімшілігі енгізген жаңа санитарлық ережелер қоғамдық денсаулық сақтау, індеттердің алдын алу сияқты прагматикалық мақсаттармен түсіндірілгенімен, іс жүзінде аймақты империялық жүйеге бейімдеудің саяси-идеологиялық тетігіне айналды. Ескі мазарлардың жабылуы, жерлеу орындарын көшіру, мұсылман қауымы үшін қасиетті саналатын кеңістіктерге шектеу қою тәрізді шаралар жергілікті тұрғындар арасында қарсылық туғызбай қоймады (Акимбек, 2023: 37-39). Патша билігі исламды формалды түрде ескергендей болғанымен, іс жүзінде рухани-кеңістікті бақылау мен қайта қалыптастыруға бағытталған терең саясат ұстанғанын аңғартады. Түркістан қаласының урбанистік құрылымындағы өзгерістер мен санитарлық реформалар XIX ғасырда жалғасқан патшалық биліктің отарлық стратегияның құрамдас бөлігі болды. Олар тек денсаулық сақтау шаралары ғана емес, қала кеңістігін, тұрмыс мәдениетін және қоғамдық тәртіпті империялық үлгіге икемдеу арқылы биліктің саяси үстемдігін тұрақтандырудың маңызды құралына айналды.

1866 жылы Түркістанда 20 мешіт, 2 медресе, 15 қолөнер шеберханасы, 5 зергерлік ұстахана, 6 тігін шеберханасы, 18 наубайхана, 8 шаштараз, 22 су диірмені және үлкен базар болған (Добросмыслов, 1912: 155). Халық саны біртіндеп артты. Мәселен, 1864 жылы 5 мың адамды құраса, 1889 жылы бұл көрсеткіш 7 288 адамға (оның ішінде 3 837 ер адам, 3 451 әйел адам) жетті. XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласында 1201 тұрғын үй болған. Ресей империясының жүргізген санақ құжаттарында әскери-топографиялық лексикасында қолданатын жалпылама ұғым бойынша ол тұрғын үйлер «сакля» деп аталады. Сакля – өңірге тән шикі кірпіштен (саманнан) тұрғызылған дәстүрлі тұрғын үй дегенді білдіреді (ҚР ОМА. 118-қ., 1-т., 2-іс, 12-16 пп.).

1864 жылғы құжаттар деректеріне сәйкес, Түркістан қаласында әртүрлі кәсіп иелері мен шеберлер белсенді жұмыс істеген. Онда тігіншілер, ағаш ұсталары, темір ұсталары, мыс өңдеушілер, дөңгелек жасаушылар, тері өңдеушілер сияқты мамандардың кәсіби қызметі дамығаны атап өтілген. Бұл мәліметтер қаланың әлеуметтік және экономикалық құрылымында қолөнер мен шағын өндірістің маңызды рөл атқарғанын, сондай-ақ дәстүрлі қала мәдениеті мен жергілікті халықтың өмір салтын көрсететінін дәлелдейді. (ҚРОМА. 118-қ., 1-т., 2-іс, 32-33 пп.).

Қаланың әлеуметтік-экономикалық құрылымында саудагерлер (1698 адам) мен қолөнершілер (1 380 адам) басымдыққа ие болды. Сондай-ақ қалада 335 әскери, 1 343 егіншілер, 1169 жұмысшылар тіркелген (ҚРОМА. 145-қ., 1-т., 84-іс, 32 п.). Саудагерлер санының басым болуы Түркістанның маңызды сауда орталығына айналғанын көрсетеді. Әскерилер – патшалық Ресейдің отарлық әкімшілігі тарапынан қызметке жіберілген мамандар болатын.

Қалалық базарлар өңір тұрғындарының экономикалық белсенділігінің басты алаңына айналды. Осыған байланысты патша билігі базар жұмысын реттеуге ерекше мән берген. Өңірдегі халықтың әлеуметтік-экономикалық өмірінің орталықтарының бірі базарлар болды. Сондықтан патша әкімшілігі қаладағы базарларды реттеу мәселелерін назардан тыс қалдырмады. Түркістан қаласының қолайлы орналасуы транзиттік сауданы дамытуға мүмкіндік берді. Негізгі өнімі ірі қара мал болды, онымен бірге қолөнер бұйымдары да қалалық базардың негізгі тауарлары болып, көркін келтіріп тұрды. «Қала мал саудасымен айналысады, ал қырғыздар (қазақтар. – авт.) қолөнер бұйымдарын осында әкеледі» – деп жазды саяхатшылар (Пашино, 1898; 110). Түркістан сауда-саттық қатынасы тұрғысынан үлкен маңызға ие болды. Түркістанға қала төңірегінен түрлі тауарлар мен мал әкелінді. Тіпті Ташкенттік ауқатты саудагерлердің өкілдері керуен саудасы үшін әртүрлі елдерден келетін тауарларды сатып алу үшін де осында өмір сүретін. Мұнда мал шаруашылығының табиғи өнімдері үлкен сұранысқа ие болды. Қалада жаңадан дүкендер, дүңгіршектер, дәріханалар ашыла бастады. Алайда, шаһардың экономикасы метрополияның ғана мүдделеріне қызмет ететін біржақты сипатта дамыды.

1866 жылы қалада болған саяхатшы П. Пашино Түркістан қаласының ішкі әлеуметтік-экономикалық құрылымын сипаттай отырып, «қала төрт кварталға бөлініп, әрқайсысы өз ақсақалына бағынғаны, ал цитадель тікелей комендант қарамағында болғаны айтылады. Қаланың сауда-саттық орталығы саналатын базарды арнайы базар-баши басқарса, тұрғындардың қоғамдық тәртібін раис бақылап отырған. Сонымен қатар, Сырдариядан 50 шақырым қашықта орналасқан Түркістанды сумен қамтамасыз ету міндеті мирабқа жүктеліп, оның қарауында он екі арық болған. Ал қаланың көптеген құдықтары жеке меншік иелеріне тиесілі еді (Пашино, 1868: 25–26). Мұндай мәліметтер дәстүрлі қала мәдениетінің тұрақтылығы мен сонымен қатар ішкі басқару жүйесінің ерекшеліктерін айқын көрсетеді. Байқасақ, XIX ғасырдың үшінші ширегінде Түркістан қаласының дәстүрлі қалалық мәдениеті әлі де болса дәстүрлі сипатта болған. Өйткені XIX ғасыр соңындағы әкімшілік реформалар дәстүрлі басқару түрлерін тоқтатып, патша әкімшілігіне жақын, ұқсас басқару жүйесін енгізген болатын.

1879 жылы генерал-губернатор К. Кауфманның арнайы бұйрығымен аптаның жұма күні «базар күні» деп белгіленді. 1885 жылға қарай Түркістан уезінде 6 базар жұмыс істеді.

XIX ғасырдың соңындағы этнографиялық сипаттамаларда Түркістан қаласының базарлары әлеуметтік және экономикалық өмірдің негізгі орталығы болғаны айқын көрінеді. Базарда Ресейден жеткізілген фабрикалық тауарлар, шығыстан әкелінген маталар, шай, қант, кептірілген жемістер және тұрмыстық бұйымдар қатар ұсынылған. Қаланың сауда орындары тек тауар айырбасымен ғана шектелмей, халықтың көптеп шоғырланатын, этностар араласатын қоғамдық кеңістікке айналды. Зерттеушілердің жазбаларында шайханаларда қарапайым ас мәзірі (шай, нан, жергілікті тағамдар) ұсынылғаны, ал базар алаңы халықтың әлеуметтік құрамын – жергілікті тұрғындармен қатар өзге этнос өкілдерінің де белсенді қатысқанын дәлелдейтіні атап өтіледі.

Орыс әкімшілік-мәдени ортасының күшеюі ең алдымен орыс қала мәдениетінің ықпалы арқылы жергілікті тұрғындардың өмір салтынан байқала бастады. В. Бартольд Түркістанның мәдени өміріне қатысты еңбегінде бұл ықпалдың деңгейін Саттар-хан Абдулғафаровтың мысалында көрсетеді. Мүфтий, кейінірек қазы болған білімді дін өкілі өзі бейімделе бастағанын сипаттайды: «Орыстармен жақын араласқан, орыс тілін меңгерген жергілікті тұрғындар орыстардың тұрмысындағы сыртқы, тіпті кей жағдайда жағымсыз жақтарын да қабылдаған: көңіл көтеру мәдениетінің өзгеруі, шарап пен сыра ішу дағдыларының енуі» (Бартольд, 1927: 171).

1885 жылғы Түркістан қаласы Сырдария облысының ірі қалаларының бірі болып, аймақтық орталық ретінде ерекшеленген. Қала құрылымы негізінен бір қабатты, сазбалшықтан жасалған үйлер мен кейбір күйдірілген кірпіштен салынған нысандардан құралған, көшелері тар және үйлердің негізгі кіреберістері артқы аулаға бағытталған. Бұл қаланың дәстүрлі қалалық құрылымын, тұрғындардың тұрмысын және шаруашылық қызметін бейнелейді (Живописная Россия, 1885). Қала ортасында орналасқан базар мен тұрғын үйлердің архитектуралық біртектілігі Түркістанның қала мәдениетінің экономикалық және әлеуметтік құрамын көрсетеді. Базардың ашық шатырлары, сауда орындарының үйлерге қарама-қарсы орналасуы қалалық сауда мен қоғам өмірінің өзара байланысын бейнелейді. Сонымен қатар, қаладағы бақтар мен діни нысандар, әсіресе Әзірет Сұлтан кесенесі, қалалық мәдениеттің рухани аспектісін көрсетеді. Кесене маңында діни қызметкерлерінің діни рәсімдерді ұдайы өткізуі, және уақыттық жерлер арқылы қаржыландыруы қоғам мен діннің қалалық мәдениеттегі ықпалын дәлелдейді. Архитектуралық стиль қаладағы ортаазиялық сәулет дәстүрінің сақталғанын айқындайды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі ең ірі қалалардың біріне айналды. Осы кезеңде Түркістан халқы 11 253 адамнан 14 715 адамға дейін көбейіп, аймақтың басты қалаларының біріне айналды. Қаланың «орыс» бөлігінде қала маңындағы аумақтарға ұқсас, аз халық қоныстанған аймақта бірқатар мемлекеттік мекемелер салынды. Бұл жерде әкімшілік орталық пен императорлық әскердің бөлімдері орналасқан болатын.

1868 жылы Түркістанда пошта бөлімшесі ашылды (Добросмыслов, 1912: 158). Ол хат-хабарларды жеткізумен айналысып, байланыстың негізгі түрі ретінде қызмет атқарды. 1871 жылдан бастап пошта тұрақты жұмыс істейтін штаттық қызметкерлері бар мекемеге айналды. Ал 1878 жылы қалаға телеграф желісі тартылғаннан кейін пошта және телеграф бөлімшелері біріктіріліп, ортақ пошта-телеграф кеңсесі құрылды. 1893 жылы осы кеңсенің жанынан жинақ кассасы ашылып, халыққа қаржылық қызмет көрсету де жолға қойылды (Добросмыслов, 1912: 158).

XVIII–XIX ғасырлардағы орыс зерттеушілерінің жазбаларына қарағанда, Сырдария аңғары мен Қаратау өңірін мекендеген қазақтар шаруашылығында егіншіліктің елеулі орны болған. Бірнеше ондаған шақырымға созылатын ірі суландыру арналарының іздері бұл аймақта ежелден қалыптасқан күрделі ирригациялық жүйенің болғанын дәлелдейді. Қазақтардың отырықшы топтары жерді өңдеу тәсілдері жөнінде Қарнак, Иқан, Түркістан шаһарларындағы суландыру жүйесі қала мәдениетінің бір бөлігі ретінде Б.Тризна еңбегінде көрсетіледі (Тризна, 1911: 7).

XIX ғ. екінші жартысында Түркістан қаласы сол кездегі әлі де урбанизация үдерісі күшті жүрмеген Оңтүстік Қазақстан аймағының ең ірі қалаларының бірі еді. Мысалы, 1897 ж. Шымкент қаласында 10995 адам тұрса, 1920 ж. – 14715 адамға жеткен, Қызылорда да (Ақмешіт) 4870 адамнан 9100 адамға өскен, Қазалыда – 7573 адамнан 7039 адамға түскен, ал Түркістанда 11253 адамнан 14715 адамға көтерілген, яғни бұл кезде Түркістан қаласы Оңтүстік Қазақстан аймағының ең ірі қалаларының (Шымкентпен қатар) бірі болған еді.

Эмпирикалық деректер Түркістанның қала мәдениетінің қазіргі кезеңде жаңа сипат алып, туризм мен руханият тоғысқан орталыққа айналып келе жатқанын көрсетеді. Қала бейнесінде дәстүрлі рухани мұра мен заманауи инфрақұрылым үйлесім табуда. «Түркістан тек Қазақстанның рухани астанасы ғана емес, түркі халықтарының, тіпті ислам өркениетінің халықаралық дәрежедегі рухани хабына айналуға толық мүмкіндігі бар. Бұл - тек өткенді еске алу емес, бүгін мен болашаққа бағытталған рухани даму жолы. Түркістан - қасиеттілік пен келешек арасындағы көпір» (Малдыбек, 2025: 190).

XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласының тарихи дамуы аймақтың әлеуметтік-экономикалық, мәдени және кеңістіктік трансформациясының күрделі сипатын айқын көрсетеді. Архив деректері, ресми империялық құжаттар, орыс зерттеушілері мен шығыстанушыларының еңбектері бұл кезеңде қала мәдениетінің екі бағытта – дәстүрлі құрылымның сақталуы және отарлық әкімшілік-экономикалық өзгерістердің енгізілуі – қатар жүргенін дәлелдейді.

XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласының дәстүрлі мәдениеті терең әрі көпқырлы трансформацияға ұшырады. Бұл өзгерістер ең алдымен Ресей империясының әкімшілік, экономикалық және кеңістіктік саясатымен тікелей байланысты болды. Ғасырлар бойы қалыптасқан қала құрылымы, діни орталықтардың орны, тұрмыстық-әлеуметтік қатынастар мен қолөнер-шаруашылық жүйесі сыртқы билік енгізген жаңа тәртіптермен бетпе-бет келді. Дегенмен, Түркістанның өзіндік қалалық болмысы толық жойылған жоқ, керісінше жаңа жағдайда бейімделу арқылы өзінің дәстүрлі функцияларын қайтадан жаңаша сипатта жалғастырды.

Қала мәдениетінің өзгеруінің негізгі белгілерінің бірі — кеңістіктік құрылымның жаңаша ұйымдастырылуы болды. Орыс әкімшілігінің мұсылмандық кварталдар мен базар орындарын, діни нысандарды, соның ішінде мазарлар мен мешіттерді реттеу әрекеттері қала кеңістігінің дәстүрлі деңгейде сақталуы мен өзгертілуі арасындағы күрделі тепе-теңдікті айқындады. Санитарлық нормалардың енгізілуі, көшелердің қайта жоспарлануы, әкімшілік ғимараттардың салынуы Түркістанның урбанистік келбетін біртіндеп өзгертті.

Сонымен қатар, әлеуметтік құрылым мен күнделікті өмір салты да өзгерді. Дәстүрлі қолөнер, базар мәдениеті, діни рәсімдер бұрынғы маңызын сақтағанымен, сыртқы биліктің жаңа талаптарына икемделуге мәжбүр болды. Бұл кезеңде жергілікті халықтың мәдени тұрақтылығы мен бейімделу қабілеті ерекше айқын көрінді: бір жағынан, тұрғындар жаңа басқару жүйесінің талаптарын орындауға мәжбүр болса, екінші жағынан, өздерінің тарихи-мәдени құндылықтарын сақтап қалуға ұмтылды.

Қорытынды

XIX ғасырдың екінші жартысы Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясындағы шешуші кезеңдердің бірі болды. Ерекше мәдени-экономикалық орталық ретінде Түркістан қаласы патшалық Ресейдің отарлық саясатының басты нысандарының біріне айналды. Сол себепті қалалық мәдениет ішкі және сыртқы факторлардың ықпалында болды. Оның бірі патшалық Ресейдің отарлық саясаты болса, екінші жағынан қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің ықпалы еді. Нәтижесінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының дәстүрлі қалалық мәдениетінің эволюциясы бойынша төмендегідей тұжырымдар жасаймыз:

- Түркістан қаласының патшалық Ресей билігі ықпалындағы экономикалық дамуы, қаладағы сауда істері жергілікті қала мәдениетіне жаңа элементтерді енгізді. Дәстүрлі қолөнер

мен қала мәдениетінің өзге де түрлері жаңа саяси жағдайға бейімделе бастады. Патшалық Ресеймен бірге келген жаңа технологиялар мен әдістерді меңгерді;

- Түрлі этникалық топтардың өзара араласуы нәтижесінде Түркістан қаласының мәдени мұрасын байытты. Жаңа дәстүрлер пайда болды. Мәдени синкретизмнің жарқын үлгісіне айналды. Бұл өз кезегінде жергілікті қазақ халқының төл мәдениетінің сақталуы сынды мәселені өзекті ете түсті. Қала құрылыс саласы дамудың келесі деңгейіне өтті. Жаңа еуропалық стилдегі ғимараттар бой көтеруі, дәсүрлі сәулет өнерінің тәжірибесіне өзіндік өзгерістер әкелді. Дегенмен медресе, мешіт сынды дәстүрлі элементтер әлі де болса қалалық мәдениеттің символы болып қала берді;

- XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениеті жаңа мекемелермен толысты. Білім беру ісі дамудың жаңа арнасына түсті. Әрине оның отарлық астары болғанымен, қала мәдениетін түрлі сипатқа ие болуына жағдай жасады;

- XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласы дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясы күрделі және әрқырлы үдеріс болып табылады. Ол патша үкіметінің отарлық саясаты, экономикалық өзгерістер, этносаралық байланыстар, білім және мәдени өмірдегі жаңашылдықтармен терең ұштасып жатты. Бұл элементтер дәстүрлі қалалық мәдениетті өзгертіп, қаланың XX ғасырдағы даму бағыттарына негіз болды.

Деректер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві

Sources

CSARK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер тізімі

Акимбек, 2023 – *Акимбек Ж.* Старые кладбища совершенно закрыты: модернизация традиционного городского пространства в Туркестанском крае (на примере города Туркестан) // Актуальные вопросы истории Сибири. Четырнадцатые научные чтения памяти профессора А.П. Бородавкина: сборник научных статей / отв. ред. В.А. Скубневский, Д.С. Бобров; ФГБОУ ВО «Алтайский государственный университет». Барнаул: АЗБУКА, 2023. 244 с.

Алдабергенова, 2021 – *Алдабергенова М.К.* Қазақ хандығы құрамындағы Оңтүстік Қазақстан қалалары (тарихи деректер негізінде). Шымкент, 2021. 141 б.

Артыкбаев, 2019 – *Артыкбаев Ж.О.* Казахское общество в XVIII веке: эпоха рыцарства. Монография. Астана-Москва: «Центрально-Азиатское книжное издательство», 2019. 388 с.

Бартольд, 1927 — *Бартольд В.* История культурной жизни Туркестана. Л.: Академия наук СССР, 1927. 258 с.

Гедин, 1899 – *Гедин С.* В сердце Азии: Памир – Тибет – Восточный Туркестан: Путешествие Свена Гедина в 1893–1897 годах / Пер. со шведского А. и П. Ганзен. СПб., 1899. Т. I–VIII.

Добросмыслов, 1912 — *Добросмыслов А.* Города Сырдарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата, Чимкент. Ташкент: Эл. парт. типо-литография. О.А. Порцева, 1912. 204 с.

Живописная Россия, 1885 – *Живописная Россия:* Отечество наше в его земельном, историческом, экономическом и бытовом значении. Под общ. ред. П.П. Семёнова. СПб.–М., 1885. Т. 10. С. 160–161.

Конаева, Нурышева, 2022 – *Конаева Г.М., Нурышева Г.Ж.* Орта ғасырлардағы қала мәдениетінің философиясы: шығыс пен батыс дүниетаным аясында //ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. № 4(82), 2022. 16-29 бб

Қаратышқанова, т.б., 2025 – *Қаратышқанова Қ., Пәрменқұл С., Сыздықов Б., Исаков Т.* XI–XIV ғасырлардағы Түркістан қаласының діни-ғұрыптық мәдениеті және оның рухани туризмдегі әлеуеті (Күлтөбе қалашығы материалдары негізінде) // Bulletin of the IUTH – 2025. – №2(8). – б. 258–271

Литвинов, 1998 – *Литвинов П.* Государство и ислам в Русском Туркестане (1865–1917) (по архивным материалам). Елец: Издательство ЕГПИ, 1998. 320 с.

Малдыбек, т.б., 2025 – *Малдыбек А., Шылмамбетов С., Жандарбек З., Сыздыкова Г.* Түркістандағы рухани туризмді дамытудағы Қожа Ахмет Ясауи мұрасының рөлі: сакралдық география және халықаралық тәжірибе контекстінде // Bulletin of the IUTH. – 2025. – №2(8). – б. 180–194: 190

Мустафаев и др., 1994 – *Мустафаев Н.И., Мухамедиева Н.Н., Смагулов Е.А.* Туркестан. // СПИКК. ЮКО. Алматы, 1994. С.263-273

Нұртазина, т.б., 2023 – *Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.А.* Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық мекемелер мен дінбасыларға қатысты империялық доктриналар // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. 730-743 б.

Обзор Сырдарьинской области, 1887 – *Обзор Сырдарьинской области*. Сырдарьинская область. Описание составленное по официальным источникам Е.Смирновым. Санкт-Петербург. Типография М.Стасюлевича. 1887. 356 с.

Пашино, 1868 – *Пашино П.И.* Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. СПб.: Типография Тиблена и Неклюдова, 1868. 176 с.

Северцев, 2017 – *Северцев Н.А.* Путешествия по Туркестанскому краю. М.: Эксмо, 2017. 448 с.

Тризна, 1911 – *Тризна Б.* Несколько данных к естественно-историческим и экономическим характеристикам Туркестанского участка Чимкентского уезда Сыр-Дарьинской области. Ташкент. 1911. 23 с.

Туркестанские ведомости, 1913 – *Туркестанские ведомости*, 1913. № 253.

Туркестанский альбом, 1871-1872 – *Туркестанский альбом*. По распоряжению Туркестанского генерал-губернатора, генерал-адъютанта К.П. Фон Кауфмана. Составители А.Кун, Н.Богаевский. Б.м., Б.и. Ч.1. Археологическая. 76 с.

Туякбаев, 2009 – *Туякбаев М.К.* Историческая топография и развитие городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII-XIX вв.). -Алматы: ТОО «Эффект», 2009. 208 с.

Kozha M.B., et al., 2025 – *Kozha M.B., Ilyassova Z.S., Sizdikov B.S.* City Plans of Tyrkistan and Bukhara: analyzing Materials of D.G. Messerschmidt's Expedition. Oriental Studies. 2025. 18(1). Pp. 169-190.

References

Akimbek, 2023 – *Akimbek Zh.* Starye kladbishha sovershenno zakryt': modernizaciya tradicionnogo gordskogo protstranstva v Turketsanskom krae (na primere goroda Turkestan) [Old cemeteries should be completely closed: modernization of traditional urban space in the Turkestan region (using the example of the city of Turkestan)] // Aktual'nye voprosy istorii Sibiri. Chetyrnadcatye nauchnye chtenija pamjati professora A.P. Borodavkina:sbornik nauchnyh statej/ otv.red. V.A.Skubnevskij, D.S.Bobrov. FGBOU VO "Altajskij gosudarstvennyj universitet". Barnaul: AZBUKA, 2023. 244 p. (In Russ.).

Aldabergenova, 2021 – *Aldabergenova M.K.* Kazak handyry Kuramyndagy Kazakstan kalalary (tarihi derekter negizinde) [Cities of South Kazakhstan as part of the Kazakh Khanate (based on historical data)]. Shymkent, 2021. 141 p. (In Kaz.).

Artykbaev, 2019 – *Artykbaev Zh.O.* Kazahskoe obshhestvo v 18 veke: jepoha rycarstva [Kazakh society in the XVIII century: the Era of chivalry]. Monografija. Astana-Moskva: "Central'no-Aziatskoe knizhnoe izdatel'stvo", 2019. 388 p. (In Russ.).

Bartol'd, 1927 – *Bartol'd V.V.* Istorija kul'turnoj zhizni Turkestana [The history of the cultural life of Turkestan]. L.: Akademija nauk SSSR, 1927. 258 p. (In Russ.).

Dobrosmyslov, 1912 – *Dobrosmyslov A.* Goroda Syrdar'igskoj oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-ata, Chimkent. Tashkent [Cities of the Syrdarya region. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie Ata, Shymkent. Tashkent]: jel.part. tipo-litografija O.A.Porceva, 1912. 204 p. (In Russ.).

Gedin, 1889 – *Gedin S.* V serdce Azii: Pamir-Tibet-Vostochnyj Turkestan: Puteshestvie Svena Gedina v 1893-1897 godah. [In the Heart of Asia: Pamir –Tibet – East Turkestan: Sven Gedin's Journey in 1893-1897] / Perevod so shvedskogo A.I.P.Ganzen. SPb, 1899. T. I. (In Russ.).

Konaeva, Nuryшева, 2022 – *Konaeva G.M., Nuryшева G.Zh.* Orta gasyrlardagy Kala madenietiniń filosofijasy: shygys pen batys dýnietanyń ajasynda [Philosophy of urban culture in the Middle Ages: in the light of the worldview of the East and West] // KazUU Habarshysy. Filosofija, madeniettanu, sajasattanu serijay. 2022. № 4(82). Pp. 16-29. (In Kaz.).

Kozha and others, 2025 – *Kozha M.B., Ilyassova Z.S., Sizdikov B.S.* City Plans of Tyrkistan and Bukhara: analyzing Materials of D.G.Messerschmidt's Expedition. Oriental Studies. 2025, 18 (1). Pp. 169-190.

Litvinov, 1998 – *Litvinov P.* Gosudarstvo i islam v Russkom Turkestane (1865-1917) (po arhivnym materialam) [The State and Islam in Russian Turkestan (1865-1917) (based on archival materials)]. Elec: Izdatel'stvo EGPI, 1998. 320 p. (In Russ.).

Maldybek, t.b. 2025 – *Maldybek A., Shylmambetov S., Zhandarbek Z., Syzdykova G.* Turkistandagy ruhani turizmdı damytudagy Kozha Ahmet Jasauı murasynyn roli:sakraldyk geografija zhane halyraralyr tazhiribe konteksinde [The role of the heritage of Khoja Ahmed Yasawi in the development of spiritual tourism in Turkestan: the context of sacred geography and international experience]. // Bulletin of the IUTH. 2025. №2 (8). Pp. 180-194. (In Kaz.).

Mustafaev i dr., 1994 – *Mustafaev N.I., Muhamedieva N.N., Smagulov E.A.* Turkestan [Turkestan] // SPIKK. JuKO. Almaty, 1994. Pp. 263-273. (In Russ.).

Nurtazina, t.b., 2023 – *Nurtazina N.D., Azmuhanova A.M., Akimbek Zh.A.* Turkistan olkesindegi musulmandyr mekemeler dinbasylarga Katysty imperijalyr doktrinalar [Imperial doctrines concerning Muslim institutions and clergy in the Turkestan region] // Otan tarihy, 2023. T.26. № 4. Pp. 730-743. (In Kaz.).

Obzor, 1887 – *Obzor Syrdar'inskoj oblasti.* Syrdar'inskaja oblast' Opisanie sostavlennoe po oficial'nym istochnikam [An overview of the Syrdarya region. Syrdarya region]. E. Smirnov. Sankt-Peterburg. Tipografija M.Stasjulevicha. 1887. 356 p. (In Russ.).

Pashino, 1868 – *Pashino P.I.* Turkestanskij kraj v 1866 godu. Putevye zametki. [Turkestan region in 1866. Travel notes] SPb: Tipografija Tiblena i Nekljudova, 1868. 176 p. (In Russ.).

Severcev, 2017 – *Severcev N.A.* Puteshestvija po Turkestanskomu kraju [Travel in the Turkestan region]. M.: Jeksmo, 2017. 448 p. (In Russ.).

Trizna, 1911 – *Trizna B.* Neskolko dannyh k estestvenno-istoricheskikh i jekonomicheskikh harakteristik Turkestanskogo uchastka Chimkentskogo uezda Syr-Dar'inskoy oblasti [Some data on the natural-historical and economic characteristics of the Turkestan site of the Chimkent district of the Syr-Darya region]. Tashkent. 1911. 23 p. (In Russ.).

Tujakbaev, 2009 – *Tujakbaev M.K.* Istoricheskaja topografija i razvitie gorodov i poselenij Turkestanskogo oazisa (13-19 vv) [Historical topography and development of cities and settlements of the Turkestan oasis (XIII-XIX centuries)]. Almaty: TOO Jeffekt, 2009. 208 p. (In Russ.).

Turkestanskije vedomosti, 1913 – *Turkestanskije vedomosti* [Turkestan Gazette], 1913. № 253. (In Russ.).

Turkestanskij al'bom – *Turkestanskij al'bom*. Po rasporjazheniju Turkestanskogo general-gubernatora, general-ad#jutanta K.P.Fon Kaufmana [The Turkestan album. By order of the Turkestan Governor-General, Adjutant General K.P. Von Kaufman]. Sostaviteli A.Kun, N.Bogaevskij. B.m., Bi. Ch.1. Arheologicheskaja. 76 p. (In Russ.).

Zhivopisnaja Rossija, 1885 – *Zhivopisnaja Rossija: Otechestvo nashe v ego zemel'nom, istoricheskom, jekonomicheskom i bytovom znachenii* [Picturesque Russia: Our Fatherland in its land, historical, economic and everyday significance]. Pod obshhej redakciej P.P.Semenova. SPb-M., 1885. -T.10. Pp. 160-161. (In Russ.).

Karatyshkanova, t.b., 2025 – *Karatyshkanova K., Parmenul S., Sizdikov B., Iskakov T.* XI–XIV gasyrlardagy Turkistan ralasyndagy dini- guryptyr madenieti zhane onyn ruhani turizmdegi aleuet Religious and ritual culture of Turkestan in the XI–XIV centuries and its potential in spiritual tourism (based on the materials of the Kultobe settlement) // Bulletin of the IUTH. 2025. № 2 (8). Pp. 258-271. (In Kaz.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1636-1648, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1636-1648

THE SIZE AND ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF SEMEY DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Adilbayeva Aigul Serikkanovna¹, Bakitzhanova Anara Bakitzhanovna², Gabdullina Ainur Zhumagazievna³

¹Alikhan Bokeikhan University
(11, Mangilik El str., 071400, Abay region, Semey, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Acting Professor
<https://orcid.org/0000-0003-2730-2167>. E-mail: aigulmalika@mail.ru

²Shakarim University Semey
(20, Glinki str., 071412, Abay region, Semey, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0003-2747-5930>. E-mail: anar2104@mail.ru

³Kazakh National agrarian University
(62, Zhenis str., 010011, Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Acting Professor
<https://orcid.org/0000-0001-6612-8339>. E-mail: gabdullinaainur2@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Adilbaeva A.S., Bakitzhanova A.B., Gabdullina A.Zh., 2025

Abstract. Introduction. Semey (former Semipalatinsk) is today the center of the recreated Abay region. From a small settlement, in which about 20 thousand people lived at the end of the 19th century, most of whom were Orthodox (Russians, Ukrainians, etc.), it has now turned into the ninth largest city in Kazakhstan with a multi-ethnic population. Modern Semey is a major economic, educational and cultural center of the region and the whole country. *Goals and objectives* of the study are to study the dynamics of changes in the population size and identify the features of the national composition of the city's population in 1991–2024 based on statistical data – three national censuses, current statistics, historiographic and local history sources. *Results.* The article, based on a comprehensive analysis of a number of sources, studied the changes that have occurred in the size and ethnic structure of the population of Semey since the formation of the Republic of Kazakhstan to the present. The features of the current state and prospects for further development of the population in terms of its growth and the increase in the presence of the indigenous Kazakh ethnic group are revealed. *Conclusions.* In 2024, the population of the city continues to remain below the 1991 level by almost ten thousand. The reason is the mass outflow of citizens outside and within Kazakhstan. It is associated with the deterioration of the general socio-economic situation in the 1990s, the loss of allied defense orders and the liquidation of the nuclear test site, the deprivation of Semipalatinsk of its regional status in 2007 and the abolition of the region. In the future, the return of the status to the city and the creation of the Abay region in 2022 should accelerate the rate of population growth.

Kazakhs are becoming an increasingly dominant ethnic group, their share is growing, in 2023 they accounted for almost 74%, in the future it will become even higher. The second largest ethnic group in the city is the Russian ethnic group, followed by Tatars, Germans, Ukrainians. Their share and absolute number show a tendency to decrease. The future of Semey is in the increase in the number of the indigenous population, which should entail a reduction in the space of the so-called "Russian city" and its transformation into a center of Kazakh culture.

Keywords: Semipalatinsk, Semey, Abay region, population, ethnic composition, migration

For citation: Adilbaeva A.S., Bakitzhanova A.B., Gabdullina A.Zh. The number and ethnic composition of the population of the city of Semey during the period of independence // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1636-1648. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1636-1648

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ХАЛҚЫНЫҢ САНЫ МЕН ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ

Адилбаева Айгүл Серікқановна¹, Бақытжанова Анара Бақытжановна², Габдуллина Айнұр Жұмағазиевна³

¹Alikhan Bokeikhan University

(11- үй, Мәңгілік Ел көш., 071400, Семей қаласы, Абай облысы Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор м.а.

<https://orcid.org/0000-0003-2730-2167>. E-mail: aigulmalika@mail.ru

²Shakarim University Semey

(Глинка көшесі 20, 071412, Семей қаласы, Абай облысы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

<https://orcid.org/0000-0003-2747-5930>. E-mail: anar2104@mail.ru

³Kazakh National Agrarian University

(Жеңіс көшесі 62, 010011, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

<https://orcid.org/0000-0001-6612-8339>. E-mail: gabdullinaainur2@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Адильбаева А.С., Бақытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж., 2025

Андатпа. *Kіріспе.* Семей (бұрынғы Семей) бүгінде қайта құрылған Абай өңірінің орталығы болып табылады. 19 ғасырдың аяғында 20 мыңға жуық адам тұратын, көпшілігі орыстар, украиндар және т.б. болған шағын елді мекеннен бүгінде Қазақстандағы көп ұлтты халқы бар тоғызыншы үлкен қалаға айналды. Қазіргі Семей – облыстың және бүкіл еліміздің ірі экономикалық, білім және мәдени орталығы. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* 1991-2024 жылдардағы халық санының өзгеру динамикасын зерттеу және қала халқының ұлттық құрамының ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Зерттеуде статистикалық мәліметтерді пайдалану негізінде – үш ұлттық санақ, ағымдағы статистика, тарихнамалық және өлкетану көздері қарастырылған. *Нәтижелер.* Бірқатар дереккөздерді жан-жақты талдауға негізделген мақалада Қазақстан Республикасы құрылған күннен бастап бүгінгі күнге дейін Семей қаласының халқының саны мен этникалық құрылымында орын алған өзгерістер қарастырылған. Халықтың санының өсуі және байырғы қазақ этникалық тобының көбеюі тұрғысынан қазіргі жағдайының ерекшеліктері мен одан әрі даму перспективалары ашылды. Қорытынды. 2024 жылы қала тұрғындарының саны 1991 жылғы деңгейден он мыңға жуық төмен болып қалуда. Оған себеп – қала тұрғындарының Қазақстаннан тысқары және Қазақстан аумағына жаппай кетуі. Ол 1990 жылдардағы жалпы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауымен, одақтас қорғаныс бұйрықтарының жоғалуы мен ядролық сынақ полигонының

жойылуымен, 2007 жылы Семейдің аймақтық мәртебесінен айыруымен және облыстың жойылуымен байланысты. Ұзақ мерзімді перспективада қала мәртебесін қайтарып, 2022 жылы Абай ауданының құрылуы халық санының өсу қарқынын жеделдетуге тиіс. Қазақтар барған сайын басым этносқа айналуға, олардың үлесі артып келеді, 2023 жылы олар шамамен 74 %-ды құрады, келешекте бұдан да жоғары болады. Қаладағы екінші үлкен ұлт – орыстар, одан кейін татарлар, немістер және украиндар. Олардың үлес салмағы мен абсолюттік саны төмендеу тенденциясын көрсетеді.

Түйін сөздер: Семей, Абай облысы, халық саны, этникалық құрамы, көші-қоны

Дәйексөз үшін: Адильбаева А.С., Бакытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж. Тәуелсіздік кезеңіндегі Семей қаласы халқының саны мен этникалық құрамы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1636-1648 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1636-1648

ЧИСЛЕННОСТЬ И ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА СЕМЕЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Адильбаева Айгуль Серікқановна¹, Бакытжанова Анара Бакытжановна², Габдуллина Айнура Жумагазиевна³

¹Alikhan Bokeikhan University

(071400 Семей, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0003-2730-2167>. E-mail: aigulmalika@mail.ru

²Shakarim University Semey

(20, ул. Глинки, 071412, г. Семей, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

<https://orcid.org/0000-0003-2747-5930>. E-mail: anar2104@mail.ru

³Kazakh National Agrarian University

(62, ул. Победы, 010011 Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

<https://orcid.org/0000-0001-6612-8339>. E-mail: gabdullinaainur2@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Адильбаева А.С., Бакытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж., 2025

Аннотация. *Введение.* Семей (бывший Семипалатинск) является сегодня центром воссозданной области Абай. Из маленького поселения, в котором в конце XIX века проживало около 20 тысяч человек, в большинстве являвшихся православными (русскими, украинцами и др.), в настоящее время он превратился в девятый по численности город Казахстана с полиэтническим населением. Современный Семей является крупным экономическим и образовательно-культурным центром региона и всей страны. *Цели и задачи исследования* – изучить динамику изменения численности и выявить особенности национального состава населения города в 1991-2024 гг. на основе привлечения статистических данных – трех национальных переписей, текущей статистики, историографического и краеведческого массива источников. *Результаты.* В статье на основе комплексного анализа ряда источников были изучены изменения, происходившие в численности и этнической структуре населения города Семей с момента образования Республики Казахстан и по настоящее время. Выявлены особенности современного состояния и перспектив дальнейшего развития населения в плане роста его численности и увеличения присутствия коренного казахского этноса. *Выводы.* В 2024 году численность населения города продолжает оставаться ниже уровня 1991 года почти на десять тысяч. Причиной является массовый отток горожан за пределы и внутри Казахстана. Он связан как с ухудшением общей социально-экономической ситуации в 1990-х годах,

потерей союзных оборонных заказов и ликвидаций ядерного полигона, так и лишением Семипалатинска областного статуса в 2007 году и упразднением области. В перспективе возвращение статуса городу и создание области Абай в 2022 году должны придать ускорение темпам роста населения. Казахи становятся все более доминирующим этносом, их доля растет, в 2023 году они составляли почти 74 %, в перспективе она станет еще выше. Вторым по численности в городе является русский этнос, за ним следуют татары, немцы, украинцы. Их удельный вес и абсолютная численность демонстрируют тенденцию к сокращению. Будущее Семей в увеличении численности коренного населения, что должно повлечь за собой сокращение пространства так называемого «русского города» и превращение его в центр казахской культуры.

Ключевые слова: Семипалатинск, Семей, область Абай, численность населения, этнический состав, миграции

Для цитирования: Адильбаева А.С., Бакытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж. Численность и этнический состав населения города Семей в период независимости // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1636-1648. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1636-1648

Введение

Урбанизация стала одной из главных тенденций современного мирового развития. Главным показателем уровня ее развития является количество городов и доля горожан в общей численности населения. В XXI веке рост городов, численности их населения становится важным фактором устойчивого социально-экономического развития.

Сегодня Республика Казахстан вышла на позиции страны со средним уровнем урбанизации, однако, существует значительная дифференциация по регионам и областям. Восточные области – Абайская и Восточно-Казахстанская обладают более высоким уровнем. Воссозданная на основе бывшей Семипалатинской Абайская область относится к категории с уровнем урбанизации выше среднереспубликанского, в ней он приближается к 63 % (Численность населения..., 2024).

Самым крупным городом является областной центр Семей, население которого на начало апреля 2024 года насчитывает свыше 300 тысяч человек (Численность населения..., 2024). Город имеет богатую историю и довольно хорошие перспективы социально-экономического развития. Этнический состав Семей всегда имел свою специфику, отличавшуюся от других городов Восточного Казахстана, значительным присутствием коренного казахского населения.

Между тем, современный портрет города весьма слабо изучен в контексте динамики его численности и национальной структуры населения. С повышением значимости Семей в экономике, культуре и образовании Казахстана детальное изучение этих аспектов имеет высокий уровень актуальности.

В связи с этим определяется цель и задачи исследования, заключающиеся в анализе динамики изменения численности населения города Семей в 1991–2024 гг. и выявлении особенностей его этнического состава.

Объектом изучения в статье выступает население города Семей, его количественные и этнические характеристики.

Гипотеза исследования заключается в том, что население города по всей вероятности будет увеличиваться по причине возрастающих возможностей в связи с более высоким статусом, привлекающим миграцию из сельской местности и даже других регионов республики. Его национальный состав будет сохранять полиэтнический характер при постоянно растущем доминировании казахов.

Материалы и методы исследования

Исследование базируется на принципах историзма и объективности, имеющих общенаучный характер. Методология системного подхода дает возможность рассмотреть

проблему в совокупности и взаимосвязанности всех ее аспектов – исторических, демографических, этнических, миграционных и культурных.

Достаточно широко представлены методы статистики, сравнения, описания, анализа и синтеза.

На их основе определяются временные этапы динамического процесса и их главные направления, количественные и качественные критерии.

Статья написана с использованием широкого круга источников – предшествующей историографии, данных национальных переписей 1999, 2009 и 2021 гг., текущей статистики, а также краеведческих материалов и сведений из периодической печати и интернета.

Благодаря этому мы попытались нарисовать портрет населения города Семей в численных и этнических характеристиках за практически весь период независимости РК с 1991 года до настоящего времени (включая 2024 год). Анализ имеющейся литературы показал, что на сегодня таких исследований нет в нашей стране и это обстоятельство придает нашей статье новизну.

Обсуждение. Изучение поставленной проблемы сегодня носит довольно фрагментарный характер. Большинство исследований по населению города охватывают более ранние временные этапы. Так, наиболее серьезные труды по истории дореволюционного Семипалатинска принадлежат перу известного казахстанского историка Ж. Касымбаева.

В монографии «Города Восточного Казахстана в 1861–1917 гг.» автор среди других городов региона выделяет Семипалатинск и подробно рассматривает численность и этнический состав населения города (Касымбаев, 1990). Другая его работа непосредственно посвящена истории города Семипалатинска с момента его основания до 1917 года. В ней приводится большой фактологический и архивный материал по всем аспектам жизнедеятельности города (Касымбаев, 1998). Значительное внимание ученый уделяет факторам, способствовавшим формированию полиэтнического состава населения города.

Развитию Семипалатинска, как центра экономики и культуры в евро-азиатском пространстве в XVIII-начале XX века посвятил свою статью российский исследователь М.В. Шиловский. Он отмечает, что «Семипалатинск к 1917 году был самым многонаселенным (около 50 тыс. чел.) и развитым в торгово-промышленном и социокультурном отношении, выполнял очень важную транзитную функцию во взаимоотношениях западной и восточной цивилизаций» (Шиловский, 2012: 259).

А.Н. Алексеенко приводит сравнительные данные о количестве православных и мусульман в составе населения Семипалатинска и Усть-Каменогорска по данным Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года. «Из 32 тыс. горожан 52 % являлись православными, 41 % - мусульманами. Для сравнения в соседнем Усть-Каменогорске доля русских составила 84 %, казахов – 7,5 %, прочих – 8,5 %» (Алексеенко, 1994: 6).

Этноконфессиональная история Семипалатинска в конце XIX-начале XX в. стала предметом изучения Т.С.Мизимбаева, который привел сведения о православной и мусульманской общинах города, а также о наличии других малочисленных конфессий, таких как иудеи, римско-католики, лютеране, старообрядцы и даже буддисты-ламаисты (Мизимбаев, 2021: 100). Этническая демография Семипалатинска рассматривается в работе Г.А. Сарсембаевой, которая делает попытку воссоздания трансформации полинационального пространства города (Сарсембаева, 2017).

П.С. Шаблей изучает мусульманское сообщество Семипалатинска и роль татар и татарского духовенства в жизни города (Шаблей, 2012) в конце XVIII–XIX в. Вклад татар в культуру и образование населения Семипалатинска на рубеже XIX и XX веков охарактеризовали в своей статье Б.Ж.Атантаева и Р.Д. Ахметова (Атантаева, Ахметова, 2018).

Диссертация З.К. Мукатаевой охватывает социально-экономическое и культурное развитие Семипалатинска в период 1917–1940 гг. Наряду с этими вопросами автор рассмотрела и факторы, повлиявшие на изменение численности и этнического состава города. Среди которых главное значение имеют гражданская война, новая экономическая политика, ускоренная индустриализация, депортация (Мукатаева, 2001).

М.Г. Ескенди́ров в докторской диссертации, посвященной истории Восточного Казахстана, большое внимание уделил и анализу изменения численности и национальной структуры городов региона, в том числе и Семипалатинска. При этом процесс прослеживается на протяжении длительного времени – второй половины XIX-начала XXI века (Ескенди́ров, 2006).

Краеведческая работа В.Н. Кашляк посвящена трем векам истории Семипалатинска (Кашляк, 2001).

Завершить обзор литературы хотелось бы опубликованной в 2023 году монографии целого коллектива казахстанских авторов, в которой исследуется формирование и развитие городского пространства в Казахстане, выделяются региональные особенности и определяются тенденции на перспективу. Результаты социологического исследования, проведенного в Восточно-Казахстанской области, позволило авторам прийти к выводам о том, что «интенсивно конструируется новое городское пространство. ...этнический состав городов существенно меняется. Большинство городского населения становятся казахи» (Аубакирова, Алексеенко, 2023: 209).

Проведенный анализ существующей по проблеме литературы дает возможность констатировать определенные пробелы в изучении истории города, поскольку авторы указанных работ не ставили перед собой конкретной цели исследования истории населения Семей в период независимости. В работах, исследующих историко-демографические аспекты развития населения страны и ее регионов, история такого важного для казахской культуры города отражается фрагментарно. В некоторой степени данная статья призвана частично восполнить существующие пробелы.

Результаты

Основание Семипалатинской крепости произошло в 1718 году в ходе экспансии Российской империи на казахские земли. В 1782 году ей был присвоен статус города. С этого времени он носил наименование Семипалатинск.

Город имел и имеет важнейшее значение, как культурный центр страны, из которого вышли виднейшие казахские общественно-политические и культурные деятели. Некоторое время его часть носила название «Алаш» и являлась столицей Алашской автономии.

К провозглашению независимости Республики Казахстан Семипалатинск являлся центром Семипалатинской области, каковым и оставался до ее упразднения и присоединения к Восточно-Казахстанской области. пришел девятым по численности городом, в котором проживало свыше 300 тысяч человек В 2007 году город был переименован в Семей, что явилось верным решением и было одобрено населением.

В 2022 году произошло воссоздание области, получившей название Абайской, а Семей вернул свой статус областного центра.

В 1991 году Казахстан находился на среднем уровне урбанизации, достигавшей 57,3 %, в 1999 г. он снизился до 56 %, то есть упал на 1,3 пункта. В 2000-х годах подъем экономики, сокращение масштабов эмиграции начался постепенный рост показателя. По данным национальной переписи 2009 года он поднялся на 0,1 пункт, составив 56,1 %. Третья казахстанская перепись показала уровень урбанизации в 61,2 %. А в 2024 году параметры выросли до 62,7 %. При этом, рост не был постоянным и зависел от таких факторов, как состояние экономики, ускорение и масштабирование миграционных процессов.

Существовала и существует серьезная дифференциация показателя урбанизации по регионам. Так, области Восточного Казахстана превосходили по ее уровню среднереспубликанские и в особенности южные. Причиной являлось то, что советская политика была направлена на приоритет в индустриализации, развитии промышленности на востоке и в центре республики, оставляя юг в положении аутсайдера.

До 1991 года численность городского населения в Семипалатинской и Восточно-Казахстанской областях постоянно увеличивалась. В 1991 г. количество горожан в Семипалатинской области составляло 429 255 человек, а уровень урбанизации – 51,2 %. В

Восточно-Казахстанской же области на тот же период городское население составляло 1031598 чел., а уровень урбанизации был выше, составляя 58,4 %.

После слияния двух областей по данным Национальной переписи 1999 года численность городских жителей составила всего 899745 чел., сократившись на 131 853 чел. (Численность и размещение..., 2000:11).

Из-за эмиграции европейского населения за пределы области и республики численность городского населения ВКО в 2009 г. уменьшилась до 802 809 чел., в 2016 г. произошел небольшой прирост до 837 147 чел. (Демографический ежегодник..., 2017: 8).

Перепись 2021 года зафиксировала количество горожан в 846 631 чел., что на 5,6 % больше, чем в 2009 году. При этом произошло сокращение общей численности населения области на 4 % (Население Республики Казахстан, 2023: 5).

В 2024 году после разделения области на Восточно-Казахстанскую и Абай, число горожан в ВКО составило 483 947 чел., в Абайской – 372 556 чел. Соответственно, уровень урбанизации в первой составил 66,6 %, а во второй – 61,3 %. Область Абай пока отстает от Восточно-Казахстанской как по количеству городских жителей, так и по уровню урбанизации.

Причины такого положения сложились исторически и определены разницей в социально-экономическом развитии областей. В ВКО больше городов, в которых сосредоточены крупные промышленные предприятия. В Абайской всего два города и их направленность сконцентрирована больше на пищевой и легкой промышленности.

Самым крупным городом Абайской области является его центр Семей, в котором проживает свыше 300 тыс. человек. Город в 1990-х годах переживал трудные времена, промышленные предприятия закрывались, происходил массовый отток населения, прежде всего, русского, сокращалась численность населения. «» В Семипалатинске падение было еще больше – на 64 тыс. человек и 19 %, в результате этот город, по численности населения занимавший в Казахстане в 1959 году, третье место, сместился на девятое» (Панарин, 2005: 57).

За тридцать лет (1991–1999) население города уменьшилось на 20 тыс. человек, наименьшее число горожан пришлось на 2004 год, когда оно составляло 268 998 чел. На рисунке 2 приведена динамика изменения численности населения Семей с 1991 до 2024 года.

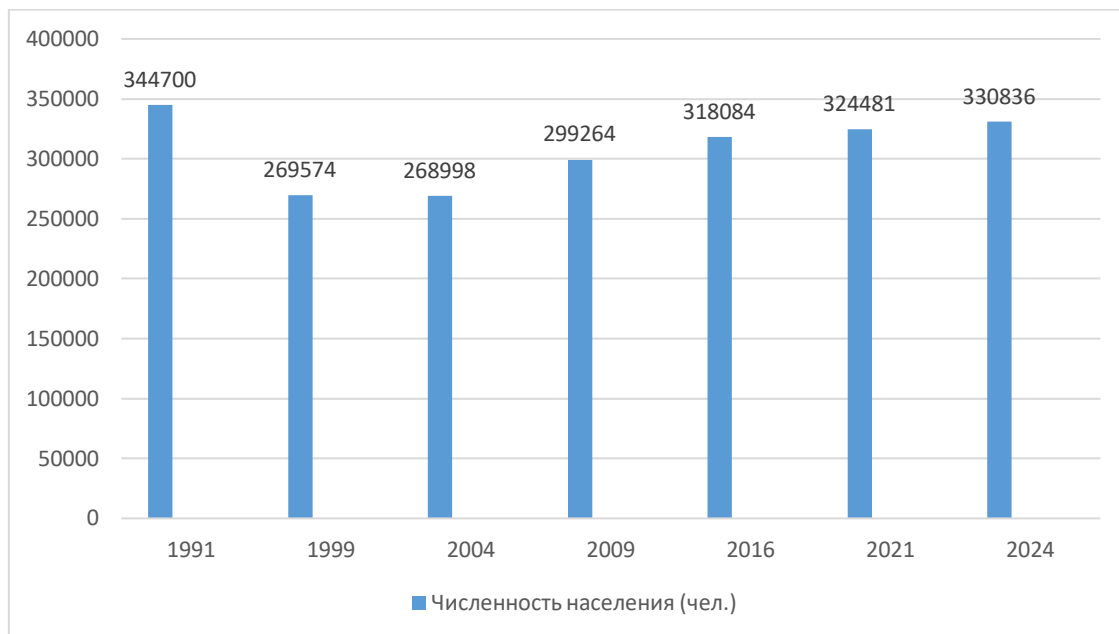

Рисунок 1 – Численность населения города Семей в 1991-2024 гг.

[Figure 1 – Population of the city of Semey in 1991-2024]

(рассчитано по Итоги переписи населения..., Демографический ежегодник, Численность населения...2024)

Наибольшее сокращение численности населения города произошло в период с 1991 по 1999 год, когда оно уменьшилось больше чем на 75 тыс. человек. До 2004 года процесс снижения численности продолжался, затем начался постепенный рост. Однако, даже в 2024 году число горожан не достигло уровня 1991 года. При этом цифра в 330 836 чел. относится ко всей агломерации, тогда как, в самом городе Семей зафиксирована цифра в 310 456 чел. (Численность населения..., 2024).

Значительное влияние на сокращение жителей города оказала миграция русскоязычного населения, которое весь период показывает только отрицательные значения миграционного сальдо. К примеру, даже, в более стабильные 2015-2019 годы сальдо для русских в городах области составило от – 2299 до – 4526 (Демографический ежегодник..., 2022: 133).

За годы независимости этнический состав населения страны претерпел серьезные изменения. Произошло значительное сокращение русского этноса, в отдельные годы доминировавшего в Казахстане, что давало повод некоторым исследователям говорить о дуальной структуре населения. Быстрыми темпами происходил рост казахов, за довольно короткое время вернувших свое численное и доленое превосходство. Если последняя советская перепись 1989 года определила численность казахов в 6496858 чел. (40,1 %), русских – в 6062019 чел. (37,4 %), то на начало 2023 года казахи составляли 13965938 чел. (70,7 %), а количество русских сократилось до 3000632 чел. (15,2 %).

Другие наиболее крупные этносы в 2023 году представлены 643376 узбеками, 380223 украинцами, 297144 уйгурами, 225353 немцами, 219161 татарами, 150447 азербайджанцами, 119828 корейцами. Этническая картина Казахстана изменилась в пользу коренного казахского этноса и продолжающейся тенденцией увеличения тюркских этносов. Русско-украинское население показывает сокращение и его удельный вес снижается.

Современная демографическая ситуация в РК тяготеет к росту казахов и увеличению его удельного веса в составе населения. Между тем, многонациональная структура страны продолжает сохраняться, быстрыми темпами происходит увеличение тюркских этносов, прежде всего, узбеков. Сегодня по численности и удельному весу они вышли на третье место после казахов и русских.

Восточный Казахстан относился к числу регионов с наименьшей численностью и удельным весом казахского населения. На 1989 год эта цифра едва превышала 27 %, тогда как доля русских доходила почти до 66 %. Основная часть казахов концентрировалась в Большенарымском, Зайсанском, Катон-Карагайском, Курчумском, Маркакольском и Тарбагатайском районах.

Ситуация в Семипалатинской области отличалась от положения в ВКО, казахи составляли большинство населения, но не доминировали, разница в удельном весе двух этносов составляла не более 4 %.

Для проведения анализа нам нужно уточнить административно-территориальные рамки региона. Так, до 1997 года мы будем оперировать данными по Восточно-Казахстанской и Семипалатинской областям, а затем из-за их слияния будут использованы показатели по ВКО, а с 2022 года будут представлены цифры в разрезе и Абайской области.

Для начала сравним численность двух основных этносов по ВКО и Семипалатинской областям в динамике с 1989 по 1997 год. Общая численность населения в первой по переписи 1989 года составила 931267 чел., из них казахов – 253706, русских – 613846, то есть больше почти в два с половиной раза. К 1997 году пропорция несколько изменилась в пользу казахов, количество которых выросло до 286203 чел., а русских – сократилось до 588846, или на 25000. Уменьшение небольшое, но как тенденция оно становилось все заметнее.

В Семипалатинской области соотношение казахов и русских в 1989 году составляло 472763 на 300533, то есть напротив абсолютно доминировало казахское население. В 1997 году, к моменту слияния двух областей, ситуация продолжала сохраняться в пользу казахов, численность которых немного увеличилась до 476349 чел. Количество же русских в области снизилось до 258645 человек или почти на 42 тысячи по сравнению с 1989 годом (Итоги переписи населения 199 года, 2000: 76).

Отток русского населения в Семипалатинской области был на порядок больше, чем в Восточно-Казахстанской. Причиной сокращения русских в регионе стал миграционный фактор, который приобретал все большее значение.

Массовая миграция, пик которой наблюдался в 1994 году, привела к сокращению общей численности населения Казахстана в целом и по Восточному региону в частности. При этом вектор миграции был направлен в основном в ближнее зарубежье, прежде всего в Россию. Эта тенденция затронула главным образом, русско-славянское население, среди казахов была более распространена внутренняя миграция, направленная в Алматы и новую столицу Астану.

Следует уточнить, что миграция касалась как городского, так и сельского населения.

Этническая структура Восточного Казахстана отличается от общестрановой и имеет свою специфику, обусловленную историческими и экономическими факторами. С дореволюционного периода регион стал одним из главных векторов колонизации, сотни тысяч крестьян из российских губерний мигрировали в поисках земли. Еще более масштабы миграции увеличились во время индустриализации, поскольку советское государство стремилось к освоению природных богатств региона. Трагическая история Семипалатинского полигона резко усугубила межэтническую напряженность, поскольку многотысячные испытания проводились в районах, преимущественно населенных казахами. В конце 1990-х годов отдельные представители русского этноса выражали желание отделить земли Восточного Казахстана и образовать так называемый «Русский Алтай» или присоединить их к Российской Федерации. В современную историю этот инцидент вошел под названием «Пугачевского бунта», который был своевременно предотвращен органами национальной безопасности Республики Казахстан, а его участники были осуждены на длительные сроки за незаконные и противоправные действия.

Распад СССР привел к массовой эмиграции русскоязычного населения за пределы Казахстана. В некоторой степени это обстоятельство стабилизировало межнациональную ситуацию. С началом нового столетия казахи стали возвращать свое численное преимущество.

Население ВКО на протяжении 1989-2021 гг. постоянно сокращалось, наибольшее снижение произошло в период между 1989 и 1999 годами. Затем глубина спада стабилизировалась и находится в настоящий момент на уровне пятнадцати-шестнадцати тысяч. Тем не менее, снижение численности в таком индустриально развитом регионе вызывает серьезные опасения. Попытка пополнить население за счет репатриантов не имела особого успеха, так как оралманы/кандасы склонны в качестве мест расселения рассматривать южные области и города республиканского значения.

Количество казахов в 1989 году составляло 688 тысяч против 914 тыс. русских. Удельный вес казахского населения находился на уровне менее 39 %, тогда как доля русских едва ли не достигала 52 %. Уже к 1999 году ситуация изменилась в пользу казахов, число которых на 48 тысяч превысило количество русских. В дальнейшем тенденция продолжала укрепляться, абсолютная численность казахов в 2009 г. составила 782 тысячи, в 2021 – 835 тыс. За период 1989-2021 гг. количество казахского населения в ВКО выросло на 147 тыс., а доля увеличилась до 60,6 %, поднявшись сразу на 21,6 пунктов. Соответственно, удельный вес русских уменьшился с 51,7 до 36,0 %.

Национальный состав населения Абайской области серьезно отличается от Восточно-Казахстанской области. Так, казахов в первой насчитывается 480 703 чел., а русских – 97 628. В ВКО казахов 366827 человек, а русских – 328 101. То есть удельный вес казахского населения в Абайской области – 78,8 % и в Восточно-Казахстанской – 50,2 %. Соответственно, русских – 16,0 % и 44,9 %.

Абайскую область уже можно назвать практически казахской, тем более что в отдельных районах процент казахов достигает почти 90 %. Среди них – Абайский, Аксуат, Аягоский.

В Восточно-Казахстанской области также остаются целые районы, преимущественно населенные русскими. Это Глубоковский, Алтай и Шемонаихинский районы. Однако, появились довольно многочисленные территории, в которых доминируют казахи – Зайсанский, Курчумский, Катон-Карагайский.

Что касается этнической структуры городского населения, то ее развитие идет в аналогичном направлении. Главной тенденцией явилась ускоренная урбанизация казахов. В 1989 г. казахское городское население составляло 248890 чел. – чуть больше 27 %, то в 2023 году его численность выросла до 8275510 чел. – 67,5 %. Уровень урбанизированности казахов достиг 59,3 %.

Число же русских в городах уменьшилось до 2304904 чел., а доля составила 18,8 %. При этом уровень урбанизированности русского этноса 76,8 % (Численность населения по этносам, 2023).

В городах проживают 87,3 % корейцев (от общей численности в стране), 83,4 % армян, 83,3 % ингушей, 79,9 % татар, 70,9 % башкир, 65,9 % украинцев, 63,5 % белорусов.

В перспективе уровень урбанизированности казахов будет продолжать расти, как в связи с усилением сельско-городской миграции и высокой рождаемости.

Восточный регион уже со второй половины XX века находится в лидерах урбанистического процесса в Казахстане. При этом в период 1979-1989 гг. сформировался городской вектор развития казахов и «рост численности этноса в регионе на 73,4 % происходил за счет городского населения» (Аубакирова, Алексеенко, 2020: 296).

Впоследствии городские устремления казахского населения становятся все более настойчивыми и обоснованными. В 1999 году уровень урбанизации в области составил 58,7 %, что вывело ее на второе место после Карагандинской. К 2009 году казахи составляли свыше 93 % населения г. Аягоза, 65,3 % - г. Семипалатинска, 44,5 % - Курчатова. Гораздо ниже были цифры присутствия казахского населения в других городах региона. К 2019 году численность казахов в Семее достигла 250462 чел. (71,8%), а Курчатове составила 7075 (57,02 %), Усть-Каменогорске – 152126 (44,25 %), Риддере – 8691 (15,22 %).

Городское казахское население в настоящее время сконцентрировано в городах Абайской области – Семее и Курчатове. Численность казахов в них превышает количество русских: в Семее – в 3,6 раза, в Курчатове – в 1,8 раза.

Источниками прироста казахского населения в городах региона являются два главных фактора – миграционный и естественный. В большей степени влияние оказывает миграция сельских казахов в городскую местность, что и в дальнейшем будет определять вектор роста горожан.

Этнический состав населения Семипалатинска всегда отличался разнообразием, но, имевшим при этом восточный колорит. В городе в начале XX века проживали русские и казахи, украинцы и татары, башкиры и сарты, евреи, немцы и поляки.

По данным переписи 1989 года в Семипалатинске преобладали казахи (51,1 %), русские составляли почти 40 %. 9 % приходилось на долю других этносов, среди которых самыми многочисленными были татары. Даже в советское время казахи составляли большинство населения и с каждым годом укрепляли свое доминирование.

Сегодняшний Семей – это многонациональный город, в котором проживает более пятидесяти этносов. В таблице показана численность всех этносов в городе Семей.

Таблица 1 – Численность этносов в городе Семей на начало 2023 года
[Table 1 – Number of ethnic groups in the city of Semey at the beginning of 2023]
(Численность населения..., 2024)

этносы	численность	%
казахи	241217	73,4
русские	67831	20,6
татары	8928	2,7
немцы	3758	1,14
украинцы	2110	0,6
белорусы	565	0,17
уйгуры	521	0,16
узбеки	451	0,14
корейцы	347	0,11
другие	3054	0,93
Всего	32872	100

ТОП-5 основных этносов в городе представляют казахи, русские, татары, немцы и украинцы. Подавляющее большинство населения Семей составляют казахи, их доля более 73 %. Удельный вес русских снизился до 20,6 %, что почти вдвое меньше, чем в 1989 году. Дуальное казахско-русское пространство в городе уже не существует,

Семей входит в число так называемых «автохтонных» городов, в которых превалирует казахский коренной этнос, широко распространен казахский язык и культура. Очевидно, что эта тенденция будет нарастать и казахские города постепенно станут расширять свое культурное пространство, вовлекая в его орбиту все больше число представителей некоренных этносов.

Заключение

Семей является вторым по численности городом в Восточном Казахстане. В 2022 году ему был возвращен статус центра воссозданной области Абай. За 1991-2024 год динамика его численности показывала тенденцию к сокращению, что происходило в силу ряда объективных причин. Среди них основными являются миграционные процессы, возникшие из-за ухудшения экономической ситуации, потери статуса областного центра.

В 1991 году население города составляло 344 700 человек. Это максимальная цифра за всю историю города. В 2024 году число горожан сократилось до 330 836 человек. При этом, восстановление численности началось после 2004 года, когда наметился определенный экономический рост. Перспективы развития города связаны с возвращением статуса областного центра во вновь воссозданной области.

Этническая структура населения города всегда отличалась своеобразием, не свойственным городам-крепостям, основанным во времена колонизации Российской империи. Ее характерными чертами были полиэтничность, большой процент казахского населения, отмечаемый исследователями «восточный колорит».

Современный Семей сохранил многонациональный состав, представленный казахами, русскими, татарами, немцами, украинцами, корейцами и другими этносами. Одновременно он продолжает оставаться городом, принадлежащим к типу «автохтонных», а конкретнее, казахских городов, что с каждым годом проявляется все отчетливее. На начало 2023 года в Семей казахи составляли 73,4 %, тогда как доля русских уменьшилась до 20,6 %. Из других этносов наиболее многочисленными являются татары, проживающие в городе с дореволюционного периода и внесшие значительный вклад в дело просвещения населения.

Будущее города Семей, вернувшего казахское звучание своего названия – в расширении казахоязычного пространства и росте численности коренного населения.

Литература

- Алексеев, 1994 – *Алексеев А.Н.* Народы Восточного Казахстана. Усть-Каменогорск, 1994. 52 с.
- Атантаева, Ахметова, 2018 – *Атантаева Б.Ж., Ахметова Д.Р.* Татары Семипалатинского Прииртышья в историческом и культурном аспекте (XIX-нач. XX века) // Мир Большого Алтая, 2018. № 4. С. 511-515.
- Аубакирова, Алексеев и др., 2023 – *Аубакирова Ж.С., Алексеев А.Н., Столярова Э.О., Сарсенбаева Г.А., Краснобаева Н.Л., Омирзак Т.Е.* Казахстанский город: социально-демографический взгляд. Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2023. 260 с.
- Аубакирова, Алексеев, 2020 – *Аубакирова Ж.С., Алексеев А.Н.* Формирование городского казахского населения Восточного Казахстана в 1920-80-е гг. (по данным Всесоюзных переписей населения 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг.) // Вестник КазНПУ. Серия исторические и социально-политические науки. 2020. №4 (67). С. 295-299.
- Демографический ежегодник..., 2017 – *Демографический ежегодник* Восточно-Казахстанской области. Стат. Сб. Усть-Каменогорск, 2017. 266 с.
- Демографический ежегодник..., 2022 – *Демографический ежегодник* Восточно-Казахстанской области. Стат. Сб. Усть-Каменогорск, 2022. 157 с.
- Ескендеров, 2006. – *Ескендеров М.Г.* Социально-экономическое развитие Восточного Казахстана во второй половине XIX-начале XXI веков. Дисс. на соиск. уч. степ. д.и.н. Алматы, 2006. 270 с.
- Итоги переписи населения Республики Казахстан, 2000 – *Итоги переписи населения* Республики Казахстан 1999 года. Национальный состав населения Республики Казахстан. Т.1. Алматы, 2000. 199 с.

- Касымбаев, 1990 – *Касымбаев Ж.К.* Города Восточного Казахстана в 1861-1917 гг. Алма-Ата: Ғылым, 1990. 184 с.
- Касымбаев, 1998 – *Касымбаев Ж.К.* История города Семипалатинска (1718-1917 гг.). Алматы. 1998. 276 с.
- Капляк, 2002 – *Капляк В.Н.* Семипалатинск. Три века истории. Новосибирск, 2002. 371 с.
- Мизимбаев, 2021 – *Мизимбаев Т.С.* Формирование этноконфессионального состава населения Семипалатинска во второй половине XIX-начале XX в. // Вестник Алтайского государственного педагогического университета. 2021. № 3. С.98-102.
- Мукаатаева, 2001 – *Мукаатаева З.К.* Социально-экономическое и культурное развитие города Семипалатинска (1917-1940 гг.). Дисс. на соиск. уч.степ. к.и.н. Алматы, 2001. 167 с.
- Население Республики Казахстан, 2023 – *Население Республики Казахстан*. Т.1. Астана, 2023. 217 с.
- Панарин, 2005 – *Панарин С.* Казахстан: города и урбанизация в межпереписной период (1989-1999) // Вестник Евразии. 2005. С.48-70.
- Портрет города, 2011 – *Портрет города*. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Стат.сб. Астана, 2011. 96 с.
- Рассчитано по... – *Рассчитано по* Итоги переписи населения Республики Казахстан 1999 года. Национальный состав населения Республики Казахстан. Т.1. Алматы, 2000. 199 с.
- Сарсембаева, 2017 – *Сарсембаева Г.А.* Трансформация визуального пространства городов Семипалатинск и Усть-Каменогорск в XIX-начале XX века // Мир большого Алтая. 2017. № 3 (1). С.77-95.
- Справочник, 2006 – *Справочник по истории* административно-территориального деления Семипалатинской области (1939-1997 гг.). Семипалатинск. 2006.
- Численность и размещение населения, 2000 – *Численность и размещение* населения Республики Казахстан. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Стат.сб. Алматы. 2000. 100 с.
- Численность населения..., 2023. – *Численность населения Республики Казахстан* по отдельным этносам на начало 2023 года. 18 серия Демографическая статистика
- Численность населения..., 2024. – *Численность населения Республики Казахстан* по полу и типу местности на 1 января 2024 года. 18 серия Демографическая статистика.
- Шаблей, 2012 – *Шаблей П.С.* Мусульманское сообщество Семипалатинска: конфессиональное благоустройство и исламский дискурс под имперским управлением (конец XVIII-XIX в.) // Иран-наме. 2012. № 3 (23). С. 112-150.
- Шиловский, 2012. – *Шиловский М.В.* «Какая смесь одежд и лиц, племен, наречий, состояний!»: Семипалатинск – экономический и культурный центр в зоне Евро-Азиатского взаимодействия XVIII - начала XX в. // Электронный научный архив Уralьского федерального университета. 2012. С. 259-266

References

- Alekseenko, 1994 – *Alekseenko A.N.* Narody Vostochnogo Kazakhstana. [Peoples of Eastern Kazakhstan]. Ust'-Kamenogorsk, 1994. 52 p. (In Russ.)
- Atantaeva, Ahmetova, 2018 – *Atantaeva B.ZH., Ahmetova D.R.* Tatory Semipalatinskogo Priirtysh'ya v istoricheskom i kul'turnom aspekte (XIX-nach. XX veka) [Tatars of the Semipalatinsk Irtysh region in historical and cultural aspects (19th-early 20th centuries)] // Mir Bol'shogo Altaya. 2018. № 4. Pp. 511-515. (In Russ.)
- Aubakirova, Alekseenko i dr., 2023 – *Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N., Stolyarova E.O., Sarsebaeva G.A., Krasnobaeva N.L., Omirzak T.E.* Kazhastanskii gorod: social'no-demograficheskii vzglyad. [Kazakhstan city: a socio-demographic view] Ust'-Kamenogorsk: Media-Al'yans. 2023. 260 p. (In Russ.)
- Aubakirova, Alekseenko, 2020 – *Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N.* Formirovanie gorodskogo kazakhskogo naseleniya Vostochnogo Kazakhstana v 1920-80-e gg. (po dannym Vsesoyuznyh perepisei naseleniya 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 i 1989 gg.) [Formation of the urban Kazakh population of Eastern Kazakhstan in the 1920s-80s (according to the All-Union population censuses of 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 and 1989)] // Vestnik KazNPU. Seriya istoricheskie i social'no-politicheskie nauki. 2020. №4 (67). Pp. 295-299. (In Russ.)
- Chislennost' i razmeshchenie naseleniya, 2000 – *Chislennost' i razmeshchenie* naseleniya Respubliki Kazakhstan. Itogi perepisi naseleniya 1999 goda v Respublike Kazakhstan. [The number and distribution of the population of the Republic of Kazakhstan. Results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan]. Stat. sb. Almaty. 2000. 100 p. (In Russ.)
- Chislennost' naseleniya..., 2023. – *Chislennost' naseleniya Respubliki Kazakhstan* po otdel'nym etnosam na nachalo 2023 goda. [Population of the Republic of Kazakhstan by individual ethnic groups at the beginning of 2023]. 18 seriya Demograficheskaya statistika. (In Russ.)
- Chislennost' naseleniya..., 2024. – *Chislennost' naseleniya Respubliki Kazakhstan* po polu i tipu mestnosti na 1 yanvarya 2024 goda. [Population of the Republic of Kazakhstan by gender and type of locality as of January 1, 2024]. 18 seriya Demograficheskaya statistika. (In Russ.)
- Demograficheskii ezhegodnik..., 2017 – *Demograficheskii ezhegodnik* Vostochno-Kazhastanskoi oblasti. [Demographic yearbook of the East Kazakhstan region]. Stat. Sb. Ust'-Kamenogorsk. 2017. 266 p. (In Russ.)
- Demograficheskii ezhegodnik..., 2022 – *Demograficheskii ezhegodnik* Vostochno-Kazhastanskoi oblasti. [Demographic yearbook of the East Kazakhstan region] Stat. Sb. Ust'-Kamenogorsk. 2022. 157 p. (In Russ.)

Eskendirov, 2006. – *Eskendirov M.G.* Social'no-ekonomicheskoe razvitie Vostochnogo Kazahstan vo vtoroi polovine XIX-nachale XX vekov. [Socio-economic development of East Kazakhstan in the second half of the 19th - early 21st centuries]. Diss. na soisk. uch.step. d.i.n. Almaty. 2006. 270 p. (In Russ.)

Itogi perepisi naseleniya Respubliki Kazahstan, 2000 – *Itogi perepisi* naseleniya Respubliki Kazahstan 1999 goda. Nacional'nyi sostav naseleniya Respubliki Kazahstan. [Results of the 1999 population census of the Republic of Kazakhstan. National composition of the population of the Republic of Kazakhstan]/ T.1. Almaty. 2000. 199 p. (In Russ.)

Kashlyak, 2002 – *Kashlyak V.N.* Semipalatinsk. Tri veka istorii. [Semipalatinsk. Three centuries of history]/ Novosibirsk. 2002. 371 p. (In Russ.)

Kasymbaev, 1990 – *Kasymbaev Zh.K.* Goroda Vostochnogo Kazahstana v 1861-1917 gg. [Cities of Eastern Kazakhstan in 1861-1917]. Alma-Ata: Gylym. 1990. 184 p. (In Russ.)

Kasymbaev, 1998 – *Kasymbaev Zh.K.* Istoriya goroda Semipalatinska (1718-1917 gg.). [History of the city of Semipalatinsk (1718-1917)]. Almaty. 1998. 276 p. (In Russ.)

Mizimbaev, 2021 – *Mizimbaev T.S.* Formirovanie etnokonfessional'nogo sostava naseleniya Semipalatinska vo vtoroi polovine XIX-nachale XX v. [Formation of the ethno-confessional composition of the population of Semipalatinsk in the second half of the 19th - early 20th centuries]. //Vestnik Altaiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. 2021. № 3. Pp. 98-102. (In Russ.)

Mukataeva, 2001 – *Mukataeva Z.K.* Social'no-ekonomicheskoe i kul'turnoe razvitie goroda Semipalatinska (1917-1940 gg.). [Socio-economic and cultural development of the city of Semipalatinsk (1917-1940)]. Diss. na soisk. uch.step. k.i.n. Almaty. 2001. 167 p. (In Russ.)

Naselenie Respubliki Kazahstan, 2023 – *Naselenie* Respubliki Kazahstan. [Population of the Republic of Kazakhstan]. T.1. Astana.2023. 217 p. (In Russ.)

Panarin, 2005 – *Panarin S.* Kazahstan: goroda i urbanizaciya v mezhperepisnoi period (1989-1999) [Kazakhstan: Cities and Urbanization in the Intercensal Period (1989-1999)] //Vestnik Evrazii. 2005. Pp. 48-70. (In Russ.)

Portret goroda, 2011 – *Portret* goroda. Itogi perepisi naseleniya Respubliki Kazahstan 2009 goda. [Portrait of the city]. Stat.sb. Astana.2011. 96 p. (In Russ.)

Rasschitano po... – *Rasschitano po* Itogi perepisi naseleniya Respubliki Kazahstan 1999 goda. Nacional'nyj sostav naseleniya Respubliki Kazahstan [Calculated according to the final population census of the Republic of Kazakhstan in 1999. National composition of the population of the Republic of Kazakhstan]. T.1. Almaty. 2000. 199 p. (In Russ.)

Sarsembaeva, 2017 – *Sarsembaeva G.A.* Transformaciya vizual'nogo prostranstva gorodov Semipalatinsk i Ust'-Kamenogorsk v XIX-nachale XX veka [Transformation of the visual space of the cities of Semipalatinsk and Ust'-Kamenogorsk in the 19th - early 20th centuries] //Mir bol'shogo Altaya. 2017. № 3 (1). Pp. 77-95. (In Russ.)

Shablei, 2012 – *SHablei P.S.* Musul'manskoe soobshchestvo Semipalatinska: konfessional'noe blagoustroistvo i islamskii diskurs pod imperskim upravleniem (konec XVIII-XIX v.) [The Muslim Community of Semipalatinsk: Confessional Improvement and Islamic Discourse under Imperial Control (late 18th-19th centuries)] //Iran-name. 2012. № 3 (23). Pp. 112-150. (In Russ.)

Shilovskii, 2012. – *Shilovskii M.V.* «Kakaya smes' odezhd i lic, plemen, narechii, sostoyanii!»: Semipalatinsk – ekonomicheskii i kul'turnyi centr v zone Evro-Aziatskogo vzaimodeistviya XVIII-nachala XIX v. ["What a mixture of clothes and faces, tribes, dialects, conditions!": Semipalatinsk - an economic and cultural center in the zone of Euro-Asian interaction in the 18th - early 20th centuries] // Elektronnyi nauchnyi arhiv Ural'skogo federal'nogo universiteta. 2012. Pp. 259-266. (In Russ.)

Spravochnik, 2006 – *Spravochnik* po istorii administrativno-territorial'nogo deleniya Semipalatinskoi oblasti (1939-1997 gg.). [Handbook on the history of the administrative-territorial division of the Semipalatinsk region (1939-1997)]. Semipalatinsk. 2006. (In Russ.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1649-1661, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1649-1661

FORCED RESETTLEMENT AND ADAPTATION OF SOVIET GERMANS IN KAZAKHSTAN: DEPORTATION, LABOR MOBILIZATION AND COLLECTIVE MEMORY

Dadabayeva Gulnara^{1*}, *Gerald Pech*²

¹KIMEP University
(4, Abay Ave., 050010, Almaty, Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-7889-6199>. E-mail: dgulnara@kimep.kz

*Correspondent author

²University of Freiburg
(Fahnenbergplatz, 79085 Freiburg im Breisgau, Germany)
PhD in Economics, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-8870-5712>. E-mail: gpech@kimep.kz

© Valikhanov IHE, 2025

© Dadabayeva G., Pech G., 2025

Abstract. *Introduction.* The article examines the ways of violent resettlements and adaptation of Soviet Germans in Kazakhstan during the twentieth century as one of the key episodes of Soviet nationalities policy realization. However, research on Stalinist governance highlights relationship between state control and economic development and repression. *Goals and objectives* of the study are to analyze the political, economic, and social mechanisms of resettlements, including deportation; reveal the latter's dual purpose as both punishment and mobilization; and trace how Germans found the paths to integrate into Kazakhstan's life. *Results.* The study uses historical-comparative and hermeneutic methods to study archival materials and government decrees and memoirs. Theoretical frameworks by R. Brubaker and N. De Genova are employed to interpret the hierarchy of Soviet citizenship and the “economy of deportability”. The research demonstrates that deportation served to fulfill two main goals which included both suppressing the population and helping to recruit workers for wartime labor and rebuild the country after the war. *Conclusion.* The Germans showed excellent adaptability through their ability to create united communities which earned them recognition as important contributors to Kazakhstan's growth. The Soviet Germans demonstrate how shared traumatic experiences develop into survival strength while Kazakhstan built its multicultural identity. **Keywords:** German, deportation, Soviet Kazakhstan, forced migration, adaptation, Soviet nationality policy, collective memory

For citation: Dadabayeva G., Pech G. Forced resettlement and adaptation of soviet germans in kazakhstan: deportation, labor mobilization and collective memory // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1649-1661. (In Eng.).
DOI: [10.51943/2710-3994_2025_12_6_1649-1661](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1649-1661)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕҢЕС НЕМІСТЕРІНІҢ КУШТЕП ҚОНЫС АУДАРЫЛУЫ МЕН БЕЙІМДЕЛУІ: ДЕПОРТАЦИЯ, ЕҢБЕК МОБИЛИЗАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҰЖЫМДЫҚ ЖАДЫ

Дадабаева Гүлнара^{1*}, Джеральд Пек²

¹КИМЭП Университеті
(Абай даңғ., 4, 050010, Алматы, Қазақстан)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7889-6199>. E-mail: dgulnara@kimep.kz

*Автор-корреспондент

²Фрайбург университеті
(Fahnenbergplatz, 79085 Фрайбург-им-Брайсгау, Германия)
Экономика ғылымдарының PhD докторы, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-8870-5712>. E-mail: gpech@kimep.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Дадабаева Г., Пек Д., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XX ғасырда Кеңес Одағындағы немістердің Қазақстанға жер аударылуы мен олардың бейімделу тәжірибесі қарастырылады. Бұл тақырып кеңестік ұлт саясаты мен мәжбүрлі көші-қонның өзара байланысын түсіну тұрғысынан өзекті болып табылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – жер аудару саясатының саяси, экономикалық және әлеуметтік тетіктерін талдау; оның жазалау және экономикалық жұмылдыру құралы ретіндегі екіжақты сипатын ашу; сондай-ақ жер аударылған немістердің Қазақстанның өнеркәсіптік, ауылшаруашылық және мәдени өміріне интеграциялану үрдісін көрсету. *Әдістер.* Зерттеу тарихи-салыстырмалы және герменевтикалық әдістерге негізделген, архивтік деректер, үкімет қаулылары мен естеліктер қолданылды. *Нәтижелер.* Р. Брубейкер мен Н. Де Генова теориялары кеңестік азаматтық иерархиясы мен «депортация экономикасын» түсіндіру үшін пайдаланылды. Талдау нәтижелері депортацияның тек репрессиялық емес, сонымен бірге соғыс және соғыстан кейінгі кезеңдегі еңбек жұмылдырудың маңызды тетігі болғанын көрсетеді. Қиындықтарға қарамастан, неміс қауымдастығы жоғары бейімделгіштік пен бірлікті сақтап, Қазақстан дамуының ажырамас бөлігіне айналды. *Қорытынды.* Кеңес немістерінің тәжірибесі ұжымдық жаракаттың төзімділікке айналатынын және Қазақстанның көпэтносты бірегейлігі ортақ тарихи сынақтар мен өзара көмектің негізінде қалыптасқанын дәлелдейді.

Түйінді сөздер: Немістер, депортация, кеңес Қазақстан, мәжбүрлі көші-қон, бейімделу, КСРО-ның ұлт саясаты, ұжымдық жады

Дәйексөз үшін: Дадабаева Г., Пек Д. Қазақстандағы кеңес немістерінің куштеп қоныс аударылуы мен бейімделуі: депортация, еңбек мобилизациясы және ұжымдық жады // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1649-1661 бб. (Ағылш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1649-1661

НАСИЛЬСТВЕННОЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЕ И АДАПТАЦИЯ СОВЕТСКИХ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАНЕ: ДЕПОРТАЦИЯ, ТРУДОВАЯ МОБИЛИЗАЦИЯ И КОЛЛЕКТИВНАЯ ПАМЯТЬ

Дадабаева Гүлнара^{1*}, Джеральд Пек²

¹Университет КИМЭП
(пр. Абая, 4, 050010, Алматы, Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7889-6199>. E-mail: dgulnara@kimep.kz

*Автор-корреспондент

²Университет Фрайбурга

(Fahnenbergplatz, 79085 Фрайбург-им-Брайсгау, Германия)

Кандидат экономических наук (PhD), доцент

<https://orcid.org/0000-0002-8870-5712>. E-mail: gpech@kimep.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Дадабаева Г., Пек Д., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются формы насильственных переселений и процессы адаптации советских немцев в Казахстане в XX веке как один из ключевых эпизодов реализации советской национальной политики. Исследования сталинской модели управления подчеркивают взаимосвязь между государственным контролем, экономическим развитием и репрессивными практиками, что позволяет рассматривать депортации как элемент системы социально-политического регулирования. *Цель и задачи исследования* – проанализировать политические, экономические и социальные механизмы переселений, включая депортацию; выявить их двойную функцию — наказания и мобилизации; а также проследить пути интеграции немецкого населения в казахстанское общество. *Результаты.* Методологическую основу составляют историко-сравнительный и герменевтический методы, использованные при изучении архивных источников, правительственных постановлений и мемуаров. Концепции Р. Брубейкера и Н. Де Дженовы применяются для анализа иерархии советского гражданства и концепта «экономики депортируемости». Результаты показывают, что депортация сочетала функции репрессий и трудовой мобилизации. *Заключение.* Советские немцы проявили высокую адаптивность, формируя сплочённые общины и внося значительный вклад в развитие Казахстана и становление его мультикультурной идентичности.

Ключевые слова: Немцы, депортация, советский Казахстан, принудительная миграция, адаптация, национальная политика СССР, коллективная память

Для цитирования: Дадабаева Г, Пек Д. Насильственное переселение и адаптация советских немцев в казахстане: депортация, трудовая мобилизация и коллективная память // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1649-1661. (На англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1649-1661

Introduction

The Soviet forced relocation of ethnic Germans to Kazakhstan during World War II revealed some acute episodes of Soviet history. The event exposed Stalinist brutality during state-controlled forced population resettlements which served as the primary instrument for development and economic growth. The Soviet German population in Kazakhstan serves as a striking example to analyze how political systems together with work environments influenced personal identity development throughout the twentieth century.

The mass deportations of 1941–1942 were officially justified by the Soviet leadership as preventive security measures of wartime. State’s government used these forced internal migrations as part of a larger system which redistributed labor resources throughout the country. More than 1.2 million ethnic Germans were displaced from the Volga region, Ukraine, and other territories; over 400,000 were resettled in Kazakhstan. These population movements transformed the republic into a multi-ethnic society by creating a new socio-economic environment through the deportation of various groups.

Historians have studied German deportations since the 1990s but previous research focused mainly on administrative details and statistics leaving social and cultural aspects of the problem understudied. Now scholarship focuses on deportation as a complex system which allows people to adapt while they create memories and transform their identities during Soviet modernization.

The German experience in Kazakhstan stands as a unique historical event. The republic became one of the largest destinations for deported populations and one of the few regions where their

descendants still constitute a significant minority. The German integration process in Kazakhstan differs because local Kazakh communities showed hospitality and shared difficulties which reduced traumatic effects of exile. The interethnic relationship demonstrates how forced living together developed into successful collaboration of different groups.

Zemskov (1990) and Volkova (2004) and Erofeeva (1999) and Belger (2005) have previously studied the deportation timeline and special-settlement system characteristics within the framework of traditional history. Western scholars Pohl (1999) and diaspora researchers Mertens (2013) and Sanders (2018) studied deportation as part of migration systems by using comparative research methods. These works studied Kazakhstan through an independent analytical framework yet they mostly viewed it as a peripheral location.

Brubaker (1992), Martin (2001) and De Genova (2010) research on forced migration and totalitarian governance established theoretical models to analyze citizenship and exclusion and the "economy of deportability." Yet their application to Soviet Central Asia remains limited. We can state that current scholarship recognizes deportation as a state control mechanism and as a state-led process of social transformation and modernization.

The Central State Archive and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan store important empirical evidence through their collection of government decrees and NKVD correspondence and reports about German population relocation and work activities. The documents show the human side of forced migration through personal stories about survival methods and adaptation techniques and dignity recovery processes. During 1990 and especially in early 2000s were published collections of the archival materials devoted to the problems of deportations, ways of its realization in Kazakhstan and also republican authorities' measures to solve deportees' troubles and problems. (From the history of Germans deportation, 2022).

The research on German deportations to Kazakhstan helps expand the existing body of knowledge about memory studies. Since the 1990s public interest in this subject has grown which resulted in German-Kazakh associations creating commemorative programs and academic initiatives. The rehabilitation of deported people together with the unsealing of archives enables historians to reassess this tragic historical period.

The subject matter of this research has implications that reach further than academic historical studies. The modern-day nation of Kazakhstan with its more than 100 ethnic groups maintains the historical memory of deportation which influences how different groups relate to each other and how they define themselves as a nation. The study reveals the development of German society from enforced cohabitation to effective teamwork and shows how communities preserve their cultural heritage during emergency situations.

This article therefore pursues such objectives as: to explain how current scholarship tries to reconstruct the political and administrative mechanisms of the deportation of Germans to Kazakhstan; to analyze the adaptation and labor contribution of deported populations within the republic's wartime and postwar economy.

The research foundation draws its knowledge from academic studies which unite historical investigations with sociological research methods and theoretical frameworks. The research draws from historical records and individual testimonies and theoretical models about citizenship and immigration.

The research introduces a new approach through its combined analysis of deportation as an active process which influenced both economic growth and social identity formation in Kazakhstan. The study links personal experiences to major social developments which establishes a link between official documents and cultural heritage.

The German settlers in Kazakhstan experienced both the harsh effects of state relocation policies and their ability to create new social bonds and discover fresh life purpose. The story provides essential knowledge about Soviet historical events and current multicultural elements of Kazakhstan.

Materials and Methods

The research uses a multi-disciplinary methodological framework which unites historical and sociological and theoretical approaches to analyze German population deportation and their adaptation in Kazakhstan. The research incorporates traditional and modern perspectives about Soviet citizenship and identity together with the study of forced migration.

The research adopts Brubaker's (1992) definition of citizenship which describes it as a permanent individual status that establishes both official state membership and social standing within the state system. The Soviet system established a connection between citizenship and national identity because it provided superior symbolic treatment to citizens from preferred republics compared to those from underprivileged ethnic groups. The Volga Germans lost their autonomy which resulted in their loss of civic identity as well as their forced relocation from their homeland.

The framework receives additional support from De Genova (2010) who explains how states develop the concept of deportable subjects through his theory of migration detention. The system was built for modern migration systems but delivers valuable information about Soviet internal forced relocation operations. The USSR established an “economy of deportability” which allowed the government to relocate entire communities for cheap labor purposes despite its official stance of equality for all citizens. The system allowed Soviet authorities to deny full rights to citizens while maintaining their official status as citizens.

The wartime economic mobilization includes deportation according to Pohl (1999) as he explained in his book “Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949”. The policy achieved dual objectives by removing potential threats and creating a workforce for industrial and agricultural growth in Kazakhstan. The deportation process served two purposes for the state by acting as a tool for suppressing opposition while also advancing state-led modernization efforts.

Kazakhstan was chosen as the main case study because it became one of the largest destinations for deported ethnic Germans within the Soviet Union. Between 1941 and 1942, nearly 80% of all deported Germans were resettled in Kazakhstan and Siberia, with the majority concentrated in northern and central regions such as Karaganda, Akmola, and Pavlodar. The republic stands as an optimal research location because it existed at the Soviet empire's outer border while undergoing rapid industrial growth during World War II.

The research draws its empirical evidence from official decrees and statistical documents and personal memoirs and archival materials. Primary sources were obtained from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK) and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, which hold correspondence between republican authorities and the NKVD concerning deportation procedures, housing allocations, and labor mobilization. Key archival collections include fund No. 708 (“Council of People's Commissars of the Kazakh SSR”) and fund No. 940 (“People's Commissariat of Internal Affairs”) contains decrees and instructions and reports from 1941–1946.

The USSR population resettlement documentation collections and German special settler memoirs published in books provide additional evidence about how people adapted socially and psychologically to their new environment. The 1990s publications of Wiedergeburt Association of Soviet Germans and personal family journals show how deportees experienced their first shock and fear before they learned to adapt to their new environment. The public discussion of population deportations during the 1940s–1950s became accessible through historical newspapers and periodicals which also showed how propaganda presented these events.

The historical research of Soviet and post-Soviet historians through their monographs and articles (Zemskov 1990; Erofeeva 1999; Volkova 2004; Belger 2005; Herman & Pleve 2002) provides context to archival evidence while confirming economic and demographic statistics. Population censuses (1939, 1959, 1970, 1979) and reports of the Central Statistical Administration (TsSU USSR) trace long-term demographic shifts in the number and distribution of Germans in Kazakhstan. The combination of quantitative data with qualitative narratives through cross-referencing enables researchers to gain a more comprehensive understanding of adaptation strategies.

The source-critical method of Soviet historiography studies archival documents through two analytical approaches which view them as administrative documents and as indicators of power relationships. The content analysis of letters and diaries shows that deported Germans expressed main themes which include nostalgia and endurance and faith to reveal their inner experiences.

The research incorporates memory studies' findings from Assmann (2006) and Nora (1989) to understand the development of deportation collective memory following the USSR breakup. The research investigates memory as an individual and institutional concept through its exploration of German stories against the backdrop of national healing and unification in independent Kazakhstan.

All archival sources were verified against published compilations and secondary literature. The research recognizes that Soviet documentation includes inherent limitations because of censorship practices and bureaucratic distortions and statistical irregularities. Memoirs serve as personal accounts which offer vital emotional insights and ordinary life experiences that official documents fail to include.

The analysis encounters difficulties because regional archives have different levels of accessibility which hinders full comparison of oblast-level materials because certain records remain classified or were destroyed during the 1950s. The research aims to obtain correct interpretations rather than exact numerical data.

The research design of this study combines Soviet historical research methods with modern migration research approaches. The economic system of deportability provides a framework to analyze Soviet Kazakhstan because it demonstrates how worldwide migration theories explain Soviet population shifts during totalitarian rule. Historical demography together with labor history and migration sociology research allows scholars to study how deportation affected state policies and personal human conduct. The study of Soviet history becomes decolonized through peripheral experience research which establishes Kazakhstan as a leading Soviet modernity laboratory.

Discussion

Historical research about Soviet German deportations has undergone significant development during the last thirty years because of changes in historical research approaches and improved access to archival records. The late Soviet period saw researchers conduct their first studies through descriptive methods which analyzed deportation orders and special-settlement administrative systems. They relied heavily on official statistics and often reproduced the ideological justifications of the Soviet state. First German migration to Kazakhstan's lands coincided with the extensive movement of Russian population to the empire's eastern regions from XVIII century. At the initial stage they represented mainly military personal of the Russian army and their families (Volkova, 2015). As the Russian army officers and part of local administration they were not considered as separate ethnic group but rather Russian empire citizens. Thus, local historiography viewed the Germans as part of the colonial apparatus that alienated Kazakh lands in favor of Russian settlers. Meanwhile, migration flows in the end of 1920s-early 1930s are explained by the fact that all German national-territorial units except Volga republic in RSFSR were abolished so people tried to escape arrests and negative attitude of the other Soviet citizens. Thus, the concept of Germans as respected citizens of the country gradually disappeared from the Soviet reality. These steps of the Soviet government can be accepted as rehearsal of the future deportations aimed to force people to downgraded in the Soviet hierarchy. To be German was not any more to be respected, opposite people try to change their last names, if possible, to avoid accusation in being Germans. Archival collections became accessible to the public during the 1990s because previously restricted materials entered the public domain. Historians Zemskov (1990), Erofeeva (1999) and Volkova (2004) from Russia and Kazakhstan established the basis of deportation research through their studies which measured deportation numbers and explained special settlement management in Kazakhstan. The researchers provided crucial empirical findings but their research stayed limited to political and demographic aspects while ignoring the human and cultural aspects of exile. Belger (2005) and Herman and Pleve (2002) conducted further research to understand how deported Germans kept their moral values and social connections intact while upholding their cultural traditions during their post-war reconstruction

of Kazakhstan. The works used a commemorative method to display victim suffering yet they did not link this suffering to the Soviet governance system. The process of analyzing the text created a distance between readers who experienced the story emotionally and those who studied it through analysis. Rita Sanders insists that with reasonable safety this phenomenon can be called "labor metanarrative" that depicted Germans as responsible, industrious and decent citizens of their new *petite patrie*. The newcomers in Kazakhstan were rapidly recognized as one of the most industrious and educated groups of republic's population. Surprisingly enough, as some German researchers indicate new settlers instead of keeping memory about their tragedies and losses preferred to concentrate their efforts improving life conditions as effective labor force. (Sanders, 2016).

Western scholars and diaspora experts brought analytical methods to the field which shifted its focus from tracking historical events to studying entire systems. The study by Pohl (1999) examines the German deportation through the Soviet wartime mobilization framework which used forced migration for both punishment and economic gain. The Soviet government used deportation as a nationality policy instrument to form ethnic groups while actively working to eliminate their public expression through forceful methods according to Martin (2001) in *The Affirmative Action Empire*. The interpretations demonstrate how Soviet citizenship existed as a dual system which included both citizens and non-citizens.

Brubaker (1992) developed social closure as a core theory which enables researchers to analyze how ethnic ranking systems influenced Soviet identity politics. The framework shows that Volga Germans lost their social status because they were moved from their original position to a lower level of trust in society. The concept of "economy of deportability" which De Genova (2010) developed for modern migration systems provides useful comparisons to explain how states keep control systems operational through ongoing deportation threats. By adapting this theory to the Soviet case, the present study interprets deportation as an institutionalized mechanism of labor regulation within the command economy.

Research expanded its scope through the interdisciplinary method which developed during the 2000s. The scholars Hirsch (2005) and Viola (2007) and Polian (2010) studied deportation by using memory studies and sociological and anthropological perspectives. The authors studied how deportees experienced life and their identity reconstruction process while illustrating the transmission of traumatic events across multiple generations. Yet, few of these studies focused specifically on Kazakhstan as an analytical unit, often treating it as part of the larger "Siberian exile" narrative.

In Kazakhstani historiography, more recent contributions by Erofeeva (2015), Shaimerdenova (2018), and Paizova, Dadabayeva and Park (2021) have sought to "localize" this history, examining the interaction between deported Germans and Kazakh communities. The authors emphasize the human aspect of living together with different ethnic groups through their examples of mutual support and cultural sharing which helped reduce the difficulties of being displaced. The authors perform descriptive analysis but they do not establish complete theoretical links between Soviet modernization and citizenship development.

The deportation of Germans has become the subject of international comparative research which links this event to other forced relocations that occurred within the USSR including the removals of Koreans and Poles and Crimean Tatars and Chechens (Viola, 2014; Bugay, 2016; Naimark, 2017). The research shows that political suspicion led to population control measures which served economic requirements. The region of Central Asia shows little interest in its particular adaptation systems because Kazakhstan has its own economic development path and multiple ethnic groups.

Academic researchers study deportation through memory studies and migration history research to understand how deportation has evolved throughout time and how it shapes contemporary identity development. Nora (1989) and Assmann (2006) define collective memory as an area which contains both traumatic experiences and reconciliation processes. The authors establish a method to study how post-Soviet Kazakhstan uses deportation history to build its national story about tolerance and multiculturalism.

The study has achieved several important results but researchers need to address multiple remaining research gaps. First, the economic logic of deportation in the context of Kazakhstan's wartime industrialization has received insufficient attention. The majority of research studies view Germans as victims who did not take an active role in their adaptation process. The research fails to examine how state policies affect local communities and their collective historical memories by using both archival research and theoretical frameworks together.

The research fills these knowledge gaps by studying both large-scale and detailed individual-level data. The study analyzes historical documents together with modern citizenship and migration and memory theories to demonstrate deportation served as a social engineering tool which continues to influence Kazakhstan's cultural identity. The study uses Soviet Germans to analyze worldwide migration patterns and Central Asian regional activities which create new historical perspectives about the Soviet period while challenging traditional Moscow-focused historical narratives.

Results

The research findings of this study build upon the theoretical and historiographical bases which were established in the previous section. The historical path of Germans in Kazakhstan emerges through a combination of archival records and statistical information and personal accounts from memoirs. The research validates its results by comparing them to academic studies which show how local records and individual accounts enhance knowledge about Soviet deportation operations and changes in community identity.

The study of German settlement in Kazakhstan requires analysis of Russian Empire migration patterns which occurred before this period. The Volga region served as the initial location for German colonization when Catherine II issued a manifesto to bring European settlers for agricultural development during the 18th century. Exempted from taxes for thirty years, German colonists developed successful agricultural communities and became known for their industriousness and technical skill (Herman, 2000). By 1914 there were about 400,000 Germans in more than 200 colonies along the Volga River, many of whom belonged to the middle and wealthy peasant strata.

German migration to Kazakhstan began during the late 1800s and early 1900s when Russian peasants also moved to the eastern regions of the empire. The Stolypin agrarian reforms which operated from 1906 to 1911 provided free land plots of fifteen desyatins to settlers who wanted to establish new settlements. By 1915, there were fifty-eight German villages with 27,000 inhabitants in the Akmola region. The Germans also founded several Mennonite settlements in southern Kazakhstan during the 1880s. The 1897 census showed that 7,049 Germans lived in Kazakhstan at that time and they mostly resided in rural settings. The communities achieved better literacy results and employment diversity because their members worked in trade and medical services and administrative positions (Erofeeva, 1999).

During the Soviet period, the establishment of the Volga German Autonomous Republic in 1924 represented a temporary recognition of German cultural and political rights. The collectivization drive along with mass repression operations brought a complete transformation to the situation during the late 1920s. Prosperous German farmers were branded as "kulaks," arrested, and exiled. Many fled from the Volga region and Ukraine to Kazakhstan to escape persecution. The early 1940s migration wave indicated the extensive deportation operations which would take place during the following decade (Volkova, 2004).

The Germans established dense agricultural settlements in northern Kazakhstan before World War II because their expertise in animal care and crop management and farm machinery operation attracted local interest. The immigrants constructed windmills and schools and prayer houses which earned them acceptance as valued members of rural communities. The immigrants developed their work ethic and community spirit which enabled their integration into society but they preserved their cultural identity through language maintenance and religious practices and educational systems. The first settlements built fundamental infrastructure which allowed for the mass reception of deported people when the 1940s began.

The outbreak of war between Nazi Germany and the Soviet Union on June 22, 1941, marked the beginning of one of the most tragic chapters in the history of Soviet Germans. The decree of August 28, 1941, "On the resettlement of Germans living in the Volga region," abolished the Volga German Autonomous Republic and ordered the deportation of its inhabitants to Siberia and Central Asia (Zemskov, 1990). Approximately 1.25 million people were displaced; Kazakhstan received more than 80% of them (Pohl, 1999).

The deportation process lacked proper organization. The transportation conditions were disastrous because the absence of heating systems and food and proper sanitation facilities resulted in numerous deaths during the journey. Those who survived were placed under the jurisdiction of the NKVD and settled in collective farms, mines, and construction sites across the republic. Archival evidence indicates that by 1942 about 420,000 Germans were concentrated in Kazakhstan. (AP RK, F. 708. Inv. 1. C. 3. P. 73-76). The authorities took away their possessions and their animals which they sold at low prices to people living in the area. The company did not fulfill its commitments about payment terms and home financing solutions.

The deportees faced two major problems which included insufficient housing and insufficient food supply. In 1942, the Soviet authorities planned to construct 1,609 houses for German settlers, but only 548 were completed due to a lack of materials. Local officials sent reports to Moscow which described the severe situation by warning about both epidemic outbreaks and food shortages. The harsh environment and economic challenges did not stop Kazakh communities from providing support to the new arrivals who received food assistance and received help to survive in the difficult climate and economic situation (Volkova, 2004).

The eyewitnesses reported that deported families received housing in clay huts and barns and unfinished buildings which lacked heating systems. The people of the colony had to share their homes with local families because the living spaces were extremely crowded. The first years of exile brought temperatures down to -40°C which resulted in the deaths of thousands of deportees from cold exposure and starvation and illness. The Germans kept their internal organization intact while the local people demonstrated unity which enabled them to endure the crisis. German women established communal kitchens and used old materials to mend clothes and provided Russian and German literacy education to children. The first survival networks developed into the foundation which communities used to start their recovery process.

Geographically, the deportees were distributed unevenly. The Karaganda and Pavlodar and Kostanay and Akmola regions became the biggest settlements because industrialization and mining operations needed permanent workers. The authorities distributed smaller groups of people to work in rural collective farms located in North Kazakhstan and Aktobe and Semipalatinsk region. Some were placed near strategic construction sites such as the Karaganda coal basin and Balkhash copper smelter. The high population density of workers created lasting demographic patterns which established the ethnic makeup of northern Kazakhstan for many years to come.

From 1942, the situation of deported Germans worsened with the introduction of forced labor mobilization. The State Defense Committee decrees of January 10, February 14, and October 7, 1942, mandated the formation of the "Labor Army" (Trudarmiya) consisting of deported men aged 16–55 and women aged 16–45 (Zemskov, 1991). Many were assigned to mining enterprises, railway construction, and industrial plants in Karaganda, Balkhash, and the Ural region.

Labor and living conditions were harsh and comparable to those of GULAG prisoners. The people endured endless hunger and freezing cold weather which resulted in numerous deaths. The archival letters from deported workers reveal their experience of extreme fatigue together with non-payment of wages. Women mobilized to the Labor Army faced particularly extreme hardships due to the absence of adequate clothing and sanitation. The deportees showed both determination and self-control when they encountered their difficult situation.

The largest concentration of deported laborers was in Karlag, the Karaganda Corrective Labor Camp, one of the largest branches of the GULAG system. By 1943, more than 85,000 special settlers – including Germans – were exploited as free labor. They worked in agriculture, construction, and food supply for the growing industrial centers of Central Kazakhstan (Vashkau, 1993). The archival

records show that 60,000 special settlers worked in 30 different ministries and commissariats which focused on metallurgy energy and construction.

The industrial sector of Germany took the lead in reconstructing the war-torn infrastructure that suffered damage from combat operations. The workers at the Karaganda coal mines and Balkhash Copper Combine operated as machinists and electricians and engineers. The construction of roads and bridges received support from other workers who built railway tracks in harsh weather conditions. The NKVD monitored these workers but they exceeded production targets which Soviet officials described them as "disciplined and technically skilled laborers."

The agricultural sector of Germany heavily depended on women for its operation. With most men conscripted into the Labor Army, women became the backbone of collective farms. The people worked in the fields to plow and harvest crops and to tend to the animals. The archival records show that women made up between 80% of the total workforce in particular districts. The NKVD internal evaluations recognized their work dedication through "model behavior" assessments while keeping their activities under strict control.

The German military introduced new mobilization waves in 1943 which required participation from all able-bodied citizens including women and elderly people. The harsh deportation environment did not stop deportees from creating united communities which sustained their cultural heritage and mutual support networks. The Kazakh neighbors observed that the people were very diligent and accurate and organized. The development of these characteristics led to step-by-step social approval which established Germans as "model workers" in both collective farms and industrial facilities (Sanders, 2016).

The people of the city managed to restore their religious and cultural traditions through hidden practices while they adapted to their new work environment. The ban on formal worship did not stop families from maintaining their home prayer rituals and Easter and Christmas celebrations and their transmission of hymns and traditional stories. Underground pastors and elders created new informal church communities throughout northern Kazakhstan when the late 1940s arrived. People used these practices to preserve their emotional stability while keeping their sense of connection to their ancestral heritage during their forced migration.

The deportation process led to changes in both the ethnic makeup and work activities of Kazakhstan. The German population established themselves throughout the entire republic by 1955 while the highest numbers of Germans lived in Karaganda, Kostanay, Akmola, Pavlodar and Jambyl oblasts. The postwar development of Kazakhstan became possible because of people who lost their freedom of movement due to legal barriers.

German families took part in rebuilding destroyed infrastructure and building new urban centers across the country during the early 1950s. The workers in Karaganda operated at brick factories and coal plants and housing cooperatives while Kostanay and Pavlodar employees supervised grain farms and dairy businesses. Some were recruited into teacher-training programs to alleviate the postwar shortage of educators. The archival records indicate that by 1956 the republic employed more than 1,200 ethnic Germans in educational institutions where they taught mathematics and technical drawing and German language.

The 1955 decree of the Soviet government allowed partial relaxation of movement restrictions but prohibited return to former homelands. Only after 1972 were Germans formally permitted to choose their place of residence freely. The population of Germans in Kazakhstan reached almost one million by the late 1970s which made them the biggest ethnic minority group in the republic (Belger, 2005).

Soviet authorities briefly considered creating a new German autonomous region in northern Kazakhstan in 1979, centered in Yermantau, to compensate for the loss of the Volga Republic. However, widespread protests by the Kazakh population led to the abandonment of this plan (Erofeeva, 1999). The episode served as a pivotal moment which led to numerous ethnic Germans leaving for the Federal Republic of Germany through repatriation schemes.

The German population in Kazakhstan maintained their professional standing and civic participation throughout the demographic changes. The members of collective farms and enterprises

held positions of trust which included brigade leadership as well as agronomist and engineer roles. The educational system developed into a vital adaptation method when German youth started attending universities in Almaty Karaganda and Pavlodar during the 1970s to study economics and pedagogy and technical sciences. The increasing number of deportees who achieved educational success proved their successful adaptation to Soviet society.

The German diaspora underwent continuous changes to its cultural aspects throughout its complete historical span. The younger generation who studied in Russian-language schools lost their German fluency but kept their German heritage alive through their food traditions and their celebrations and musical heritage. Older teachers in specific villages started bilingual education through informal German language instruction as an additional subject. The community established a unique cultural identity which combined German ethnicity with Russian language and Soviet social affiliation during the late Soviet era.

The German community in Kazakhstan demonstrated impressive adaptability throughout their time of displacement which brought them great suffering. The 1960s–1980s period brought recognition of their work in agriculture and education and industrial development. The group members became part of Kazakh society through cultural integration yet they maintained their linguistic and cultural heritage.

The research findings demonstrate that deportation operated through multiple factors which included political doubts and economic requirements and social control measures. The Soviet state treated Germans in two ways at once because they saw them as dangerous enemies while also needing their labor. The local adaptation patterns in Kazakhstan helped reduce some of the traumatic effects by bringing together different ethnic groups for cooperative work.

The archival records show that Kazakh-German relations worked together mainly in rural areas. The 1990s oral records showed that Kazakh families used milk and bread exchanges for survival during their first winter of exile and German settlers provided assistance to kolkhozes through equipment maintenance and well construction. The two groups developed enduring peaceful connections because of their interactions.

The archival records show that deportation policies fulfilled two main objectives which extended past punishment because they provided the government with necessary human resources for both wartime activities and postwar reconstruction work. The experiences of deported Germans demonstrate both the harsh nature of Soviet rule and the ability of people to survive in harsh environments.

Conclusion

Concluding this article, we can state that German issues were closely interconnected in two tracks: modernization of the republic as it was realized by Soviet leadership and nation-building processes. Forced migration of the Soviet Germans, particularly in wartime had become part of the strategy to use high qualified labor which would have been impossible on a voluntary basis on the part of the Germans. The research demonstrates how deportation operated as two separate systems: keeping control and generated production. The policy removed political opponents from power while simultaneously using their skills for war efforts and post-war reconstruction. Labeled initially as “enemies of the state,” Germans became essential participants of the republic transformation.

Meanwhile, the research also reveals the contradictory nature of Soviet citizenship when the state maintained the formal equality of its citizens while kept some groups as “deportable subjects.” The German case shows that being part of the Soviet system did not necessarily mean having access to all its rights and protections.

The findings also highlight the profound resilience and adaptability of the deported population. The German community showed outstanding skills for reconstruction during times of poverty and discrimination. The community established organized systems which connected work activities to educational programs and cultural preservation initiatives.

The local Kazakh communities take an active role in this process. The early years of exile became survivable for deportees because people assisted each other through basic acts of help such

as food sharing and shelter provision as documented by archival records and oral testimonies. The way local people interacted with newcomers created a foundation for long-term collaboration between various ethnic communities.

However, the process of successful integration of German population into nation-building process in Soviet Kazakhstan was affected by opposing tendencies, reflecting the tension between the impossibility of implementing both the ethnic and territorial models of the nation. In 1978 the Soviet authorities decided to found a new autonomic republic with the center in *Yermentau*, in the center of virgin lands. The main reason behind this political move was a desire of civil rehabilitation of the deportees and their legitimization in new environment. Part of the Soviet elite in Moscow still were convince in necessity to continue construction of territorial nation. However, these plans were not realized due mass demonstrations of the Kazakh people in Tselinograd, Atbasar, Kokchetav and Yermantau: they were indirectly supported by republican administration headed by D. Kunayev. Due to these protests Moscow decided to quit this project.

With the reasonable safety it is possible to say that this failure was a turning point in changing whole situation with “German questions” in the USSR. German Federative Republic accelerated Germans’ repatriation process from the USSR. The German settlers who arrived in Kazakhstan endured the loss of their native land while they worked to establish themselves in their new surroundings. The German population relocation process became a beneficial factor for Kazakhstan as they built their new life in the country which created permanent historical changes for the nation.

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

Источники

АП РК — Архив Президента РК

References

- Belger, 2005 — Belger G. *Kazahstanskies nemtsy: mezhdru dvumya rodinami* [Kazakh Germans: Between Two Homelands]. Almaty: Arys, 2005. (In Russ.).
- Erofeeva, 1999 — *Erofeeva, I. Etnicheskie deportatsii v Kazakhstane, 1937–1957* [Ethnic Deportations in Kazakhstan, 1937–1957]. Almaty: Daik-Press, 1999. (In Russ.).
- Erofeeva, 2015 — *Erofeeva, I. Gumanitarnoe izmerenie deportatsii v Kazakhstane* [The humanitarian dimension of deportations in Kazakhstan] // *Bulletin of KazNU (History Series)*. 2015. 2(77). P. 45–56. (In Russ.).
- Herman, 2000 — *Herman A. Deportatsiya povolzhskikh nemtsev: trud i vyzhivanie* [Deportations of the Volga Germans: Labor and survival] // *Diaspora Studies*. 2000. № (3). P. 9–18. (In Russ.).
- Herman, Pleve, 2002 — *Herman A., Pleve I. Istoriya povolzhskikh nemtsev* [History of the Volga Germans]. Moscow: Nauka, 2002. (In Russ.).
- Iz istorii deportatsii nemtsev v Kazakhstan 1941-1945, 2022 — *Iz istorii deportatsii nemtsev v Kazakhstan 1941-1945. Sbornik dokumentov* [From the history of deportation of Germans to Kazakhstan 1941-1945]. Gettingen: Almaty. 2022. 394 p. (In Russ.).
- Natsional'naya perepis naseleniya 2009: etnicheskii sostav naseleniya, 2009 — Committee on Statistics of the Republic of Kazakhstan. *National Population Census 2009: Ethnic Composition of the Population*. Astana. (In Russ.).
- Vashkau, 1998 — *Vashkau N.E. Trudovoi front i politika deportatsii v SSSR* [The labor front and deportation policy in the USSR] // *Voprosy Istorii*. 1998 (4) P. 33–46. (In Russ.).
- Volkova, 2004 — *Volkova G. Deportatsiya nemtsev SSSR: istoriya i posledstviy* [The Deportation of the Germans of the USSR: History and Consequences]. Moscow: Nauka. 2004. (In Russ.).
- Volkova, 2015 — *Volkova T.P. (2015). Nemetskaya tematika v kazahstanskoi istoriographii* [German themes in Kazakhstan's historiography] // *Materials of the international conference “Kazakhstan's Germans – bridge between Astana and Berlin*. Astana. 2015. P. 79. (In Russ.).
- Zemskov, 1990 — *Zemskov, V. (1990). Spetspereselentsy v SSSR, 1930-1960* [Special settlers in the USSR, 1930–1960] // *Sotsiologicheskie Issledovaniia*. № 7. P. 3–15. (In Russ.).

Литература

- Бельгер, 2005 — *Бельгер Г. Казахстанские немцы: между двумя родинами*. Алматы: Арыс, 2005.
- Вашкау, 1998 — *Вашкау Н.Э. Трудовой фронт и политика депортаций в СССР // Вопросы истории*. № (4). С. 33–46.
- Волкова, 2004 — *Волкова, Т. Депортация немцев СССР: история и последствия*. Москва: Наука. 2004.

- Волкова, 2015 — *Волкова, Т.* Немецкая тематика в казахстанской историографии // Материалы международной научно-практической конференции «Немцы Казахстана – мост между Астаной и Берлином». 2015. С. 79.
- Герман, 2000 — *Герман А.* Депортации поволжских немцев: труд и выживание // *Diaspora Studies*. № (3). С. 9–18.
- Герман, Плева, 2002 — *Герман А., Плева И.* История поволжских немцев. Москва: Наука. 2002.
- Ерофеева, 1999 — *Ерофеева И.* Этнические депортации в Казахстане, 1937–1957 гг. Алматы: Дайк-Пресс, 1999.
- Ерофеева, 2015 — *Ерофеева И.* Гуманитарное измерение депортаций в Казахстане // Вестник КазНУ. Серия историческая. 2015. № 2(77). С. 45–56.
- Земсков, 1990 — *Земсков В.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960 гг. // Социологические исследования. № 7. С. 3–15.
- Из истории депортации немцев, 2022 — Из истории депортации немцев в Казахстан 1941–1945 гг. Сборник документов. Геттинген-Алматы. 2022. 394 с.
- Национальная перепись, 2009 — Национальная перепись населения 2009 года: этнический состав населения. Астана. 2009.
- Assmann, 2006 — *Assmann A.* Memory, Individual and Collective In R. E. Goodin & C. Tilly (Eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 210–226.
- Brubaker, 1992 — *Brubaker R.* Citizenship and Nationhood in France and Germany Cambridge, MA: Harvard University Press, 270 p.
- Genova De, 2010 — *De Genova N.* The Deportation Regime: Sovereignty, Space, and the Freedom of Movement. Durham: Duke University Press. P. 33–69.
- Hirsch, 2005 — *Hirsch, F.* Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. Ithaca: Cornell University Press. 2005. 392 p.
- Martin, 2001 — *Martin, T.* The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca: Cornell University Press. 2001. 496 p.
- Mukhina, 2007 — *Mukhina, I.* The Germans of the Soviet Union. New York: Routledge. 2007. 256 p.
- Naimark, 2017 — *Naimark, N.* Stalin and the Fate of Europe: The Postwar Struggle for Sovereignty. Cambridge, MA: Harvard University Press. 2017. 361 p.
- Nora, 1989 — *Nora, P.* Between memory and history: Les lieux de mémoire // *Representations*. № 26. P. 7–24.
- Paizova, Dadabayeva, Park, 2021 — *Paizova, A., Dadabayeva, G. D., Park, J. W.* Russian soft power in Central Asia: conceptualization and implementation // Вестник КазНУ. Серия историческая. №101(2). P. 72–83.
- Pohl, 1999 — *Pohl, J.O.* Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949. Westport, CT: Greenwood Press. 1999. 200 p.
- Polian, 2010 — *Polian, P.* Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR. Budapest: Central European University Press. 2010. 425 p.
- Sanders, 2013 — *Sanders, R.* Ethnic Germans in Post-Soviet Kazakhstan: Identity and Labor Narratives. Berlin: LIT Verlag. 2013.
- Sanders, 2016 — *Sanders R.* Staying at Home. Identities, Memories and Social Networks of Kazakhstani Germans. New York, Oxford: Berghahn. 2016. 256 p.
- Scarborough, 2017 — *Scarborough, A.* Repatriation and memory among Soviet deportees // *Journal of Modern European History*. №15(1). P. 89–103.
- Viola, 2007 — *Viola, L.* The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements Oxford: Oxford University Press. 2007. 278 p.
- Viola, 2014 — *Viola, L.* Stalinist Perpetrators on Trial: Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. Oxford: Oxford University Press. 2014.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1662-1679, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1662-1679

THE CULT OF MOUNTAINS IS THE ORIGINAL SOURCE OF THE TENGRIAN WORLDVIEW

Jursunbayev Bakhytzhan Absamatovich¹, Zhubanyshov Berik Temirkhanovich^{2}, Danabekova Dinara Ibadildaevna³*

¹Taraz University named after M.Kh. Dulati
(13, Suleimenov Str., 080000 Taraz, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

² Kazakh National Women's Teacher Training University
(114, Gogol Str., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>. E-mail: mr.berik1973@mail.ru
*Correspondent author

³Taraz University named after M.Kh. Dulati
(13, Suleimenov Str., 080000 Taraz, Republic of Kazakhstan)
Master of history, senior lecturer
<https://orcid.org/0009-0006-7920-594X>. E-mail: di.danabekova@dulaty.kz

© Valikhanov IHE, 2025

© Jursunbayev B.A., Zhubanyshov B.T., Danabekova D.I., 2025

Abstract. Introduction. This article is devoted to analyzing the nature and functions of the Cult of Mountains, its conceptual foundations, and its role in shaping the Tengrian faith, which constitutes the most archaic layer of early Turkic religious beliefs during the period of their formation. In the mythological worldview of the ancient Turks, the mountain was perceived as the core of cosmic order, a sacred center that determined the vertical structure of the universe. In this sense, the phenomenon of mountains occupied an important place in the earliest layers of the Tengrian worldview and played a decisive role in shaping the model of sacred space. *Goals and objectives of the study* – The purpose of the study is to reveal the essence of the Mountain Cult worshiped by the ancient Turks, to determine its mythological, ritual, and ideological aspects, and to demonstrate the significance of this cult as the foundation of Tengrian doctrine. To achieve this goal, mythological texts, as well as historical, ethnographic, linguistic, and archaeological data were used. The methodological basis of the study includes the systematization of comparative-mythological and ethnographic material, along with structural-semantic and historical-typological approaches. In this regard, several tasks were identified: determining the semantics of Turkic conceptions of the mountain; describing the features of cultic practices associated with mountains; and demonstrating the relationship between the Mountain Cult and the cult of Tengri. *Results.* The results of the research show that the mountain is not only a geographical feature but also the main axis of the cosmological model, connecting the three levels of the Universe and serving as the sacred abode of ancestral spirits. Thus, in the Turkic religious

consciousness, the notion of the mountain as a sacred center reflecting cosmic order becomes increasingly complex over time, laying the foundation for the development of the Tengrian system. *Conclusions.* In conclusion, the Mountain Cult had a decisive influence on shaping the socio-political and sacred structure of Turkic society as one of the most ancient layers of the Tengrian worldview. Overall, this article presents a new conceptual interpretation explaining the archaic period of Tengrianism.

Keywords: Turkic mythology, Mountain Cult, Altai, Tengrianism, cosmology, ancestral spirit, Shangdi, ethnography

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under Program-Targeted Funding (PTF) “Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan” (IRN No. BR24993173).

For citation: Jursunbayev B.A., Zhubanyshov B.T., Danabekova D.I. The cult of mountains is the original source of the tengrian worldview // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1662-1679. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1662-1679

ТАУ КУЛЬТІ – ТӘҢІРЛІК ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ АЛҒАШҚЫ БАСТАУЫ

Жүрсінбаев Бақытжан Абсаматұлы¹, Жұбанышов Берік Темірханұлы^{2}, Данабекова Динара Ибадильдаевна*

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(13-үй, Сүлейменов көш., 080000 Тараз, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(114/8-үй, Гогол көш., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
<https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>. E-mail: mr.berik1973@mail.ru

*Корреспондент автор

³М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(13-үй, Сүлейменов көш., 080000 Тараз, Қазақстан Республикасы)
Тарих магистрі, аға оқытушы
<https://orcid.org/0009-0006-7920-594X>. E-mail: di.danabekova@dulaty.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т., Данабекова Д.И., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада түркілердің алғашқы діни нанымдарының қалыптасу кезеңіндегі ең архаикалық қабатын құрайтын Тау культінің табиғаты мен қызметін, оның мазмұндық негіздерін және Тәңірлік сенімнің қалыптасуындағы рөлін талдауға бағытталған. Ежелгі түркілердің мифологиялық санасында тау тек географиялық нысан ғана емес, космостық тәртіптің өзегі, әлемнің тік құрылымын айқындайтын киелі орталық ретінде қабылданған. Осы тұрғыдан алғанда, тау феномені Тәңірлік дүниетанымның бастапқы қабаттарында маңызды орынды иеленіп, сакралды кеңістіктің моделін қалыптастыруда шешуші қызмет атқарған. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – көне түркілер табынған Тау культінің мәнін ашу, оның мифологиялық, ритуалдық және идеологиялық қырларын анықтау, сондай-ақ бұл культтің Тәңірлік ілімнің алғашқы бастауы ретіндегі маңызын көрсету болып табылады. Осы мақсатқа жетуде мифологиялық мәтіндерге, тарихи, этнографиялық, лингвистикалық және археологиялық деректер пайдаланылып, әдіснамалық негізін салыстырмалы-мифологиялық пен этнографиялық материалдарды жүйелеу, құрылымдық-

семантикалық және тарихи-типологиялық тәсілдер қолданылды. Осыған байланысты түркілердің тау туралы түсініктерінің семантикасын анықтау, тауға қатысты культтік тәжірибелердің ерекшеліктерін сипаттау, Тау культінің Тәңірге табынушылықпен өзара байланысын көрсету секілді бірнеше міндеттер айқындалды. *Нәтижелер.* Таудың тек географиялық нысан ғана емес, әлемнің үш деңгейін байланыстыратын космологиялық модельдің басты осі, ата-бабалар рухының сакралды мекені екенін көрсетеді. Яғни түркілік діни санада тау ұғымының әлемдік тәртіпті бейнелейтін киелі орталық ретіндегі рөлі уақыт өте келе күрделеніп, Тәңірлік жүйенің қалыптасуына негіз қалағынын анықтайды. *Қорытынды.* Тау культі Тәңірлік дүниетанымның ең көне қабаттарының бірі ретінде түркі қоғамының әлеуметтік-саяси және сакралды құрылымын айқындауға шешуші әсер еткені анықталды. Жалпы бұл мақала Тәңіршілдіктің архаикалық кезеңін түсіндіретін жаңа концептуалдық тұжырым ұсынады.

Түйін сөздер: Түркі мифологиясы, тау культі, Алтай, Тәңіршілдік, космология, ата-баба рухы, Шан-ди, этнография

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру (тіркеу нөмірі: BR24993173) аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т., Данабекова Д.И. Тау культі – тәңірлік дүниетанымның алғашқы бастауы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1662-1679 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1662-1679

КУЛЬТ ГОР – ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЙ ИСТОК ТЕНГРИАНСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Журсинбаев Бакытжан Абсаматович¹, Жубанышов Берик Темирханович^{2}, Данабекова Динара Ибадильдаевна*

¹Таразский университет имени М.Х. Дулати
(д. 13, ул. Сулейменова, 080000 Тараз, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

²Казахский национальный женский педагогический университет
(д. 114, ул. Гоголя 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора
<https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>. E-mail: mr.berik1973@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Таразский университет имени М.Х. Дулати
(д. 13, ул. Сулейменова, 080000 Тараз, Республика Казахстан)
Магистр истории, старший преподаватель
<https://orcid.org/0009-0006-7920-594X>. E-mail: di.danabekova@dulaty.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Журсинбаев Б.А., Жубанышов Б.Т., Данабекова Д.И., 2025

Аннотация. *Введение.* Данная статья направлена для анализа природы и деятельности культа Гор, его содержательных основ и роли в формировании Тенгрианской веры, составляющей наиболее архаичный слой ранних религиозных верований тюрков в период их становления. В мифологическом сознании древних тюрков гора воспринималась, как ядро космического порядка, сакральный центр, определяющую вертикальную структуру мира. В этом смысле феномен гор занимал важное место в начальных слоях Тенгрианского мировоззрения и сыграл решающую роль в формировании модели сакрального пространства. *Цель и задачи исследования* – раскрыть сущность культа Гор, которому поклонялись древние тюрки,

определить его мифологические, ритуальные и идеологические аспекты, а также показать значение этого культа, как начало учения Тенгрианства. Для достижения этой цели использованы мифологические тексты, исторические, этнографические, лингвистические и археологические данные, методологическую основу составляет систематизация сравнительно-мифологического и этнографического материала, структурно-семантический и историко-типологический подход. В связи с этим были определены несколько задач: определение семантики представлений тюрков о горе, описание особенностей культовых практик, которые связаны с горой, демонстрация взаимосвязи культа гор с культом Тенгри. *Результаты.* Исследования показывают, что гора является не только географическим объектом, но и главной осью космологической модели, связывающей три уровня Вселенной, сакральной обитель духа предков. То есть в тюркском религиозном сознании роль понимания горы как сакрального центра, отражающего мировой порядок, со временем усложняется, определяя, что она закладывает основу для формирования Тенгрианской системы. *Выводы.* Культ Гор оказал решающее влияние на определение социально-политической и сакральной структуры тюркского общества, как одного из древнейших слоев Тенгрианского мировоззрения. В целом это статья представляет собой новый концептуальный вывод, объясняющий архаический период Тенгрианства.

Ключевые слова: Тюркская мифология, культ гор, Алтай, тенгрианство, космология, дух предков, Шан-ди, этнография

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» ПЦФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Журсинбаев Б.А., Жубанышов Б.Т., Данабекова Д.И. Культ гор – первоначальный исток тенгрианского мировоззрения // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1662-1679. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1662-1679

Кіріспе

Түркі халықтарының рухани әлемінде табиғат құбылыстары мен жаратылыстың әрбір нысанына мән беру аса маңызды орын алған. Соның ішінде тау культі түркілердің діни-мифологиялық дүниетанымында ерекше мәнге ие болды. Тау – ежелгі адамның санасында тек географиялық нысан ғана емес, жер мен көктің түйісу нүктесі, құдайлар дүниесімен байланыс орнайтын қасиетті кеңістік ретінде қабылданған. Түркілік дүниетанымның ең басты өзегі – Тәңірге сыйыну дәстүрі – табиғаттағы ерекше нысандарды қастерлеумен тығыз байланысты қалыптасты. Осы тұрғыдан алғанда, тау культі Тәңіршілдіктің алғашқы бастауы, оның бастапқы дүниетанымдық тіректері ретінде қарастыруға толық негіз бар.

Тақырыпты таңдаудың қажеттілігі бірнеше ғылыми алғышарттармен дәлелденеді. Біріншіден, түркілердің көне дәуіріндегі діни түсініктер жүйесін реконструкциялау мәселесі соңғы онжылдықтарда қайта қызығушылық тудырып отыр. Археологиялық материалдар, эпиграфиялық ескерткіштер, ежелгі қытай жылнамалары мен Орхон мәтіндерінде сақталған ақпараттар түркілердің табиғатқа, әсіресе тауға қатысты қалыптасқан культтік түсініктерінің тереңдігін айғақтайды. Екіншіден, қазіргі таңда Тәңіршілдік мәселесіне арналған еңбектер жеткілікті болғанымен, тау культін Тәңірлік дүниетанымның бастапқы формасы ретінде жүйелі түрде қарастырған зерттеулер өте аз. Бұл – зерттеудің өзектілігін айқындайтын негізгі факторлардың бірі.

Осы тақырыпты зерттеу барысында төмендегідей проблемалық жағдайлар анықталады:

- түркілердің тау культі туралы деректер шашыраңқы, жүйеленбеген;
- Тәңірлік сенімнің қалыптасуындағы тау культінің орны толық ашылмаған;
- археологиялық, этнографиялық және мәтіндік деректер интеграциясы жеткіліксіз;
- қазіргі зерттеулерде тау культі көбінесе символикалық деңгейде ғана қарастырылады, оның діни жүйе ретіндегі функциясы зерттелмеген.

Зерттеу объектісі – түркілердің діни-мифологиялық дүниетанымындағы Тау культі, ал зерттеу пәні – түркілердегі тау культінің мазмұны, құрылымы, қызметі және оның Тәңірлік дүниетанымдағы рөлі. Зерттеудің мақсаты - түркілердегі тау культінің мәнін ашу және оның Тәңірлік дүниетанымның алғашқы бастауы ретіндегі орнын ғылыми негіздеу. Осы мақсатқа сәйкес зерттеудің міндеттері төмендегідей:

1. Түркілердің тау туралы түсінігінің пайда болу алғышарттарын анықтау.
2. Түркілік дүниетаным жүйесінде таудың культтік, ритуалдық, символикалық функцияларын талдау.
3. Тау культінің Тәңірлік сеніммен байланысын айқындау.
4. Археологиялық, жазба және этнографиялық деректер арқылы тау культінің мазмұнын сипаттау.
5. Тау культінің діни жүйе ретінде қалыптасуына ықпал еткен факторларды анықтау.

Зерттеу гипотезасы: Тау культі түркілердің рухани мәдениетінің ең көне қабаттарының бірі және соның негізінде Тәңірлік сенімнің алғашқы дүниетанымдық құрылымдары қалыптасқан.

Зерттеу барысында тарихи-генетикалық, салыстырмалы-типологиялық, құрылымдық талдау, мәтіндік интерпретация және мифологиялық модельдеу әдістері қолданылды. Осы әдістерді қолдану Тау культін тек діни құбылыс ретінде ғана емес, кең көлемдегі дүниетанымдық феномен ретінде кешенді қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – Тау культінің түркі дүниетанымындағы орны алғаш рет Тәңірлік ілімнің негізін құраушы бастау ретінде қарастырылып, оның идеологиялық-философиялық мәні жаңа қырынан жүйеленеді.

Осылайша, түркілердегі Тау культін Тәңірлік дүниетанымның алғашқы бастауы ретінде қарастыру – көне түркі руханиятының негізін тереңірек түсінуге жол ашатын өзекті әрі теориялық маңызы зор ғылыми мәселе болып табылады.

Материалдар мен әдіс -тәсілдер

Бұл зерттеу түркі халықтарының архаикалық дүниетанымындағы тау культінің семантикалық, космологиялық және рәсімдік қызметін кешенді түрде анықтауға бағытталғандықтан, жұмыстың әдіснамалық негізін пәнаралық талдаулар құрап, мифологиялық мәтіндерді интерпретациялауға, этнографиялық және тарихи деректерді салыстыруға, сондай-ақ сакралды кеңістік моделін реконструкциялауға мүмкіндік беретін ғылыми тәсілдерден тұрады.

Біріншіден, зерттеуде салыстырмалы-мифологиялық әдіс қолданылды. Бұл әдіс әртүрлі түркі тайпаларының мифтеріндегі, аңыздарындағы және ритуалдық дәстүрлеріндегі тау бейнесін салыстырып, олардың ортақ архаикалық қабаттарын анықтауға жол ашады. Түркі, моңғол, ирандық және сібірлік халықтардың мифологиялық жүйелерімен салыстырмалы талдау жүргізу арқылы тау культінің кең ауқымды мәдени-өркеніеттік байланыстары да айқындалды.

Екіншіден, зерттеу барысында тарихи-типологиялық әдіс пайдаланылды. Бұл тәсіл архаикалық сенімдердің тарихи даму логикасын, олардың уақыт өте әлеуметтік және идеологиялық қызметке ие болу процесін айқындауға мүмкіндік береді. Археологиялық деректер, ертедегі жазба ескерткіштер және этнографиялық жазбалар осы әдіс бойынша жүйеленді.

Үшіншіден, құрылымдық-семантикалық талдау тау образының мағыналық деңгейлерін анықтау үшін қолданылды. Бұл әдіс тау культінің символдық мәнін, оның космологиялық жүйедегі (жоғарғы–орта–төменгі әлем) орны мен сакралды кеңістікті ұйымдастырудағы рөлін интерпретациялауға мүмкіндік беріп, тау бейнесінің ата-баба рухы, әлем осі, құрбандық рәсімдері сияқты құрылымдық бөлшектерімен байланыстары ашылды.

Төртіншіден, зерттеуде этнографиялық деректерді талдау әдісі пайдаланылып, түрлі аймақтардан жинақталған материалдар және далалық зерттеулер нәтижелерімен

салыстырылды. Бұл тәсіл тау культінің қазіргі күнге дейін сақталған бөлшектерін, олардың сабақтастығы мен трансформациясын анықтауға көмектесті.

Осы әдістердің біртұтас жүйесі архаикалық тау культінің құрылымын, оның семантикалық қабаттарын және Тәңіршілдіктің алғашқы қалыптасу кезеңдеріндегі орнын ғылыми тұрғыдан жан-жақты ашуға мүмкіндік береді.

Талқылау

Түркілердегі тау культін зерттеу мәселесі философия, дінтану, мифология және этнография салаларында ұзақ уақыт бойы ғылыми назарда болды. Осы тұрғыда қалам тартқан зерттеушілердің еңбектерінде тау культін талдауда әртүрлі тәсілдер мен көзқарастар ұсынылған. Бұл шолу бөлімінде іргелі және жаңа жұмыстарды қарастырып, олардың ғылыми үлесін бағалауға, сондай-ақ өз зерттеуімнің әділ ерекшелігін анықтауға бағытталған.

Л.П. Потаповтың еңбегі тау культінің ерекше түркі-алтай контекстіндегі архаикалық нышандарын ашуда негізгі дерек болып табылады (Потапов, 1946). Потапов тау культі өте ертеден келе жатқанына, алтай халқы үшін киелі таулардың қоғамдық және діни маңызы зор болғанына назар аударады. Дегенмен Потапов еңбегінде Тау культінің Тәңірлік дүниетаныммен өзара байланысы туралы кешенді талдаулар жасалмаған, сондықтан тау көбінесе мәдени-этнографиялық феномен ретінде сипатталады.

В.Н. Топоровтың зерттеулері тау бейнесін «әлемдік үлгі», ғалам құрылымының символы ретінде қарастырып, тауға табиғи объект, сонымен бірге мифологиялық жүйенің орталығы ретінде бағалар беріледі (Топоров, 1980). Бұл идея мақаладағы Тау культінің идеологиялық маңызын дәлелдеуде маңызды құндылығын көрсетті. Алайда Топоровтың жұмыстары негізінен мифологиялық құпияларды талдаумен шектеліп, рәсімдік немесе саяси қызметтерін ашуға жеткіліксіздік танытты.

Н.В. Абаевтың еңбектері прототүркілік діннің табиғатқа табынумен тығыз байланысты екендігін, оның ішінде тау культінің рөлін атап көрсеткендіктен, ол Тау культінің Тәңірге табынушылықтың алғашқы формасына айналғанын тұжырымдауға мүмкіндік береді (Абаев, 2019). Бірақ Абаевтың зерттеулері көбінесе тарихи-этнографиялық контекстке ғана шоғырланған.

Шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде де тау культінің ритуалдық және сакралдық қызметтері жан-жақты қарастырылған. Мәселен, Mallory мен Mair Алтай–Тарым кеңістігіндегі көне мәдениеттерде тауды қасиетті аймақ және рухтар әлеміне өтетін қақпа ретінде тану кең тарағанын көрсетеді. Олар Қытайдың архаикалық кезеңіндегі діни ритуалдардың батыс шекара халықтарымен байланыста дамығанын айтады (Mallory, Mair, 2000).

Beckwith болса Орталық Еуразия өркениеттерінің басты діни нышандарының бірі – қасиетті тау екенін анықтап, Алтай аймағындағы тау ұғымы тек географиялық биіктік емес, құдайлық иерархияның орталығы, мемлекеттің сакралды бастауын білдіретін ұғым ретінде қызмет еткенін алға тартады (Beckwith, 2011).

Jacobson-ның зерттеуінде Сібір–Алтай кеңістігіндегі тауға табынудың шамандық ритуалдардың негізін құрайтынын, ал оның символикасы кейінгі көшпелілерде де сақталғанын және Тау – жоғарғы әлеммен байланыс нүктесі, рухтар жиналатын орын ретінде қарастырылады (Jacobson, 1993).

Жалпы көптеген шетелдік және отандық зерттеушілер тау культін түсінуде мифологиялық немесе шамандық аспектілерге ғана басымдық берсе, ал біздің зерттеуде тау культінің Тәңірлік сенімнің идеологиялық негізі ретіндегі рөліне ерекше назар аударады.

Әдебиет шолуынан көрініп тұрғандай, тау культі ұзақ уақыт бойы зерттеліп келсе де, оның Тәңіршілік дүниетанымының бастапқы бастауы ретіндегі идеологиялық мағынасы толық ашылмаған. Потапов, Топоров, Абаев секілді зерттеушілер бұл тақырыптың негізін қалағанымен, олардың біреуі де тау культінің Тәңіршілдік жүйесіне толық ықпалын жан-жақты талдамаған. Сондықтан бұл зерттеу тау культінің Тәңірлік дүниетанымдағы туындау

тегіне терең түсінік беру арқылы ғылыми білімге және мәдени-тарихи санаға маңызды үлес қоса алады.

Зерттеу нәтижелері

Түркілердің алғашқы діни наным-сенімдері табиғатпен байланысты туындаған. Себебі түркілер адамзат жаратылысымен-ақ табиғатқа немесе табиғи күштерге тәуелділік танытып, олардан қорқыныш пен қамқорлықты қатар көрген, сонымен қатар солардың ықпалына түскен. Нәтижесінде түркілердің рухани өмірінде табиғи күштерге табынушылық түпкілікті орын алып, соның негізінде діни сенімдерінің алғышарттары қалыптаса бастады. Мұны түркілердің діни нанымдарын зерттеуші Н.В. Абаев дәлелдеп, Орталық Азия мен Саян-Алтайда прототүркілік діннің әлдеқайда ертерек қалыптасқанын жазады (Абаев, 2019: 13). Алтайлықтардың аңыздарына назар аударсақ, түркілердің алғашқы діни сеніміндегі табиғи объектілердің ішінде тауға табыну алдыңғы орынға шығып, уақыт өте келе ол ең басты жаратушыға айналған. Ал алтайлықтардың фольклорындағы архаикалық бөлшектер көне дәуірге барып тіреледі. Белгілі алтайтанушы Л.П. Потапов солтүстік алтайлықтардың арасында тауды қастерлеу культі өте архаикалық ерекшеліктерге ие, канонизацияланбаған, сондықтан тауға табынудың шығу тегін және оның ерте формаларына қатысты мәселелерді шешуге негіз болады деп тұжырымдайды (Потапов, 1946: 146).

Фольклорлық мәліметтер бойынша тау әлемнің ортасында орналасқан деп есептеліп, ғарыштық өлшемдерді бейнелеуші, киелі күштің көзі мен тіршіліктің бастауы ретінде қабылданып, Тәңірдің құдайлық болмысын бойына сіңірген. В.Н. Топоровтың пікірінше, тау – «әлемнің бейнесі, ғаламның үлгісі. Онда ғарыштық құрылымның барлық негізгі бөлшектері мен өлшемдері бейнеленген...Кейбір тауларда құдайлардың өздері мекендейді деп есептеген» (Топоров, 1980: 315).

Түркілер үшін тау Хан Тәңірінің мекені саналып, төменгі, орта және жоғарғы сатыдан тұратын үш әлемді байланыстырушы рөлін атқарған. Ежелгі алтайлықтардың түсінігі бойынша, «Әлемдік тау» Аспан мен Жерді байланыстырып, оның шыңы көктегі құдайлардың мекеніне дейін жетсе, төменгі бөлігінде жер астының әлемі орналасқан. Нақтырақ айтқанда бүкіл ғаламға енген «Әлемдік тау» үш әлемді байланыстырушы буынның қызметін атқарған: 1) жоғарғы (Көк аспан) әлем; 2) жердегі дүние немесе адамдардың әлемі; 3) төменгі дүние – жер асты әлемі (Батомункуева, 2011: 255). Мифтер мен фольклорларда таудың бейнесі маңызды делдалдық қызметтерді де жүзеге асырып, адамның табиғатпен, аспан және жермен, түрлі бастаулар мен ғаламдық күштермен байланысын қамтамасыз еткен (Абаева, 1991: 44).

Түркілерде киелі ретінде танылған тау бейнесі былайша суреттеледі:

1. Тау - жер асты әлеміне кіретін есік, ал оның шыңы – таулардың рухтары мен иелері мекендейтін орын ретінде әрекет етеді.

2. Тауларға ұқсайтын төбелерді түркілер киелі деп қастерлеп, оған табынып, рухына, иесіне құрбандық шалған.

3. Түркілер тауға киелі нышан ретінде табынып қана қоймай, оны елді мекендерді жаулардан қорғау үшін пайдаланған.

И.Л. Қызласов таудың киелілігін мифтер және фольклорлардағы қаһарман бейнелері арқылы сипаттайды:

а) тау ішінде батырдың дүниеге келуі;

б) қауіптен қашқан жас балалардың таудың үңгіріне тығылып, онда батыр болып өсуі.

Мұнымен қатар тау тек мекен ғана емес, ол адамдардың өлгеннен кейінгі жандарының ұшып барып қонатын рухани қоймасы ретінде қабылданған. Тау қойнауынан тіршілікке қажетті дүниелердің бәрі табылып, тау «барлық» өмірдің сақшысы рөлі ретінде табылған. Аңшы мен оның отбасының аман-саулығы тау иесінің еркіне байланысты өрбіген (Батомункуева, 2011: 256).

Жалпы таудың жаратушыға айналуының басты себебі - мұз дәуірінен бастап оның түркілерге пана болып, тамақ тауып берген және үңгірлері жаулардан, жыртқыш аңдардан, суықтан қорғау арқылы аман қалуына мүмкіндік беріп, ұрпақтарын дүниеге әкелдірген.

Мәселен оғыздар таулар, тастар мен жартастардың барлығы да түсінеді, үн қатады, жол береді, игі ниетпен келгендерге пана болады деп сенген. Олар тілектерді орындайды, хабар жеткізеді, жақсылық тілейді және қарғыстан қорғайды деп түсінген. Сондықтан оғыздар таулармен тілдесіп, оларға сәлем беріп, ант еткен, олардың шипалық күшіне сеніп, тіпті тамақ пен судың көзі деп қабылдаған. Бұл сенім тауды жоғарыдан жіберілген қамқоршы ретінде қабылдаумен байланысты туындаған. Бұдан басқа, таудың қауіптен қашқан руларға қамқоршы, пана болғаны жөнінде көптеген аңыздар да кездеседі. Мәселен тодош руы Бабырған тауына (Полевые материалы, 2023), майман руы Шамал тауына барып жан сақтаған (Тадина, 2018: 143). Қасиетті таудың алтайлықтардың арасында қорғаушы қызметін атқарғаны туралы Л.П.Потапов: «...Олардың сол кездегі аңшылық алқаптары Алтай тауларынан, Абақанның жоғарғы ағысына дейін созылып олардың діни идеялары тауға табынумен байланысты дамыды. Олар тауға қасиетті қамқоршысы ретінде құрметпен қарады» - деп жазады (Потапов, 1987: 67).

Солтүстік Алтай халқының қиялында тау тірі жан ретінде сипатталып, адамдармен бірге шаңғы тебуге, ән айтуға, би билеуге, сөйлесуге, жанжалдасуға, төбелесуге қабілетті деп есептелген. Олардың өмір салты да тау рухтарына сәйкес қалыптасқан (Потапов, 1946: 148). Сондай-ақ, алтайлықтар тауға ашуланатын немесе мейірімділік танытатын, өтініштеріне жауап беретін құдай ретінде сиынған. Мысалы, малды көбейтетін, адамдарға амандық пен денсаулық жіберетін, зұлым адамдардың рухтарын жоятын «айдаған малға мейірім төгетін алтын тауға» ізгі тілектерін білдірген (Каташ, 1978: 51). Тау олардың түсінігінде тіршілік иесіне айналып, адамның денесімен байланысты атаулар берілген. Аңыз бойынша олар шыңға жақын тау немесе жотадан әкесі немесе атасының бейнесін көре алса, таулардың бейнелері мен антропоморфтық кейпі де нақты сипатталып, ірі денелі, ұзын бойлы, аппақ киім киген, ақ шашты және ақ боз атқа мінген қарт кісі ретінде көрінген. Оның келуі де, кетуі де аяқ астынан болып, жақындаған кезде суықтың лебі соққан. Аңыздарда оны тоғайға қонған аңшылар мен малшылар кездестіріп, таудың «иесін» ақ киім киіп, ақ боз ат мінген әйел кейпінде де көрген (Екеева, 2020: 18).

Бұдан басқа алтайлықтар таудың шыңын «бас», оның орманы өскен солтүстік беткейін «жота», күн шығатын оңтүстік жағын «алдыңғы», таудың етегін «етік», төменгі жиегін – «аяк», жоғарғы жиегін «иық» деп атап, оны ұйықтап жатқан батырдың бейнесін суреттеген (Тадина, 2009: 163–164).

Алтайлықтардың батырлық эпосында тау батырлардың әкелері немесе атасы, ал таудың үңгірі анасы атанған. Мысалы, Очы-Бала батырдың әкесі Қара тау, Жалаңаш-Ұлдың әкесі Ақсүмер тауы, «Қара Маадай» аңызында батырды таудың өзі тудырса, оның ұлы Көгідей-Мерген таудың рухынан шыққан (Ойношев, 2006: 114.). Бұл адамның туған жері тау, ал оның үңгірі ата-бабаларын дүниеге әкелгенін білдірген.

Оған қасқыр өсірген түркі қағандарының арғы атасы Ашина руының Алтай тауының ортасында орналасқан «ата-баба үңгірінде» дүниеге келуі нақты мысал бола алады (Бичурин, 1950: 220). VI ғасырда қытай жылнамаларында жазылған аңыз бойынша Алтай түріктерінің ата-бабаларын көршілес жаулары қырып тастайды. Тек қол-аяғы кесіліп, батпаққа лақтырылған тоғыз жасар бір бала ғана аман қалады. Сол баланы қасқырдың қаншығы тауып алып асырайды да, кейін соның әйелі атанады. Алайда баланың тірі қалғанын біліп қойған жаулары ақыры оны тауып алып өлтіреді. Баладан бала көтерген қасқыр болса солтүстіктегі Алтай тауының үңгіріне барып паналап, сол жерде он ұлды дүниеге әкеледі. Қасқырдың ұлдары жергілікті қыздарға үйленіп, олардан тараған Ашина есімді бір немересі елінің басшысына айналып, оларға өзінің есімін береді (Тадина, 2005: 94).

Түркілерде тауға табынудың маңызды рөл атқарғаны соншалықты, тіпті олар таудың әрбір бөлшегіне, яғни үңгірге, тасына, жартасқа табынып, оны ата-бабалар рухымен байланыстырып, оны ата-бабамыз деп таныған (Сағалаев, 1992: 77).

Осыған байланысты түркілердің алғашқы ата-бабалардың көктегі тектілігі де тау ұғымымен байланысты өрбіген. Б.И. Татаринцевтың мақаласында түркілер тауды дэг-/дэги, тей, тегей, тигей, дееди, деевиир, дегедү деп атап, ол сөздерден – «тәж», «таудың басы»,

«төбе», «көтерілу», «ұшушы», «құс», «ата-баба», «көкте тұратындар», «ақ сүйек» деген мағыналардың шығатынын жазады. Мұнымен қатар, түркітанушының «аспан», «тау», «шың», «төбе», «құс», «баба», «құдай» деген жалпы алтайлық терминдердің бір-бірімен этимологиялық жағынан ортақ байланыстарын атап көрсетеді. Соның ішіндегі ең маңыздысы тей, таг этимологиясының «тау» атауынан шыққандығы ерекше көңіл аудартады (Татаринцев, 1984: 74–84).

Түркі тілін зерттеуші Б.Базылхан да тай, таг, тав деген сөздер теориялық тұрғыдан алғанда «тау» мағынасын білдіреді деп тұжырымдаған (Монгол-казах, 1984: 441).

Яғни түркітанушылардың тұжырымдары бойынша «тау» сөзі тай/атай мағынасын беріп, ата-баба ұғымында қолданылған. Осы тұста түркілердің шыққан мекені Алтай тауының мағынасы «тай» немесе «атай» этнонимімен байланысты екенін анықтай аламыз. Э.К. Пекарский құрастырған якут сөздігінде де түркілердің ала тау/алын тав Алтайдың «Киелі тау» деген мағынасында айтылып, оның үңгірінен түркілердің ата-бабалары тарағанын, қасиетті ала аттар да тауға табынуымен байланысты шыққаны, оттың қасиеттері мен әлемдік ағашта ала сөзімен байланысты дүниеге келгені жазылған (Пекарский, 1958: 62). Алтайдың ата сөзімен байланыстылығын алтайлықтардың жыр-эпостарындағы мына өлең жолдарынан байқауға болады: Ала тайка адам деген Күн алтына томро түшкен (Екеева, 2020:16). Бұл шумақтың бірінші қатарындағы «Алтайды атам деген» деген аудармасы Алтай ата деген сөзден шыққанын көрсетеді. Қазақтың ірі рулары мен саха және якут халықтарының аталары болып келетін Елтай, Елата, Элдей, Алтай сөздері де бір ұғымды берген (Артыкбаев, 2017: 46). Бұдан шығатын қорытынды Елтай, Елата, Элдей, Алтай сөздерді Ел атасы, Ұлық ата деп қабылдауымыз керек. Мәселен сойот тайпаларының «Улугдаг» – «Ұлық тау» деп аталатын ұлттық мерекесі олардың ең биік тауы Мунку-Саридакқа (Мәңгі-Сарытау. Авт.) тағзым етумен байланысты дүниеге келген. Бұл алтайлықтардың рухани дамуының негізгі идеологиялық бөлшектерінің біріне айналған және мұнда өмір сүрген барлық тайпалар осы тауға табынған (Абаев, 2019: 13).

Яғни, түркілердің түсінігі мен сенімінде Алтай бүкіл әлемді жаратушы ретінде орын алған. Бүкіл Еуразия континентінде тіршіліктің дамуына ықпал еткен тарихи орындар туралы ойын жазып қалдырған Н.К. Рерих Алтайды мәдениеттер сабақтастығын қамтамасыз ететін маңызды аймақ ретінде көрсетіп, әлі көптеген құпиялары ашылмаған деп бағалап былай дейді: «Алтай - халықтарды қоныстандыру мәселесінде өте маңызды нүктелердің бірі. Чуд бейіттері, жартастағы жазулар уақыт өте Еуропаны халыққа толтыру үшін мұздықтардан қашып келген халықтардың маңызды дәуірін көрсетеді. Сондықтан тарихқа дейінгі де, тарихи тұрғыдан да Алтай ашылмаған қазынаны білдіреді» (Даркина, 2016: 26). Осылайша, Еуразия кеңістігі кейінгілерге сабақтастық беретін іргелі жаңа мәдени бірліктерді құрудағы тарихи эксперимент орны болды. Тұрғылықты жері мен мәртебесін өзгерту арқылы бұл тайпалар сол континенттің жаңа аумақтарындағы ұрпақтарының империялық сезімдеріне серпін берді.

Ертеде Алтайдан шыққан түркі тайпалары басқа аймақтарда көшіп-қонып жүрген кезде алдарынан кездескен тауларға дұға жасағанда міндетті түрде Алтай атауын қосып айтқан (Екеева, 2020: 17). Мәселен кезінде Алтайды мекен еткен қыпшақтар өздерінің ата-баба тауын Тоотой-туу, ал теле тайпалары Тямечин-туу десе (Тадина, 2009: 163–164), кейін ата тауын ата-бабасының шыққан жері деп білген қыпшақтар мен телелер батысқа қарай көшіп, жаңа отанын Ала-тау немесе Ала-тав деп атап кетеді. (Пекарский, 1958: 62).

Алтайлықтар өздерінің шығу тегін белгілі бір ру-тайпалық тауларынан таратып, оған атаулар берген. Мысалы, оңтүстік алтайлықтар тауларын «жайық-туу», тубалар «төс-тау», челкандар мен құмандықтар қасиетті тауларын «Төс-Таг» немесе «Арғын-Таг», шорлар «Ұлық-Таг» деп атаған (Потапов, 1946: 148). Төс сөзі «ірге, тірек, бастау» дегенді білдіріп, «төс-тау» алғашқы тіршілік тауы деген мағынада айтылған.

Ертеде Комдош сеогы өздерінің Абаканның жоғарғы ағысында орналасқан ата-баба таулары Екі-ере тауын, кейін Лаи өзенінің жоғарғы ағысындағы Үжібе-Албаған тауын «төс-тау» деп қастерлеп, өмірлерінде кездескен қиындықтар кезінде және жануарларды аулағанда осы тауға дұға етіп жүгінген (Потапов, 1946: 148).

Алтайлықтардың ата-баба киелі таулардың ішінде Үш Сүмер тауы маңызды рөл атқарған. Алтайдағы бұл биік тау «үш қасиетті найза» деп аударылады. Оның бірнеше киелі атаулары кездеседі: Қатын-Басы, Мұзды тау, Үш-Айыр, Көк-Мәңгі және мифологиялық атау Ақ-Сүмер. Жергілікті халықтардың түсінігінде Үш Сүмерде Алтайдың иесі өмір сүреді.

Алтай халқы үшін қасиетті Үш-Сүмерге байланысты көптеген тыйымдардың жүйесі жасалған. Мысалы, ер адамдар Үш-Сүмерге шықпай, таудың етегінде ғана дұға жасай алса, ал әйелдер таудың қасына жақындауға да рұқсат етілмеген. Мұнымен қатар алтайлықтар Үш-Сүмердің басындағы қардың жамылғыларына қарап, өздерінің тағдырын болжалаған. Егерде таудың шыңындағы қар өзінің түсін өзгертсе онда жақын арада өмірлері өзгерістерге ұшырайды деп сенген және таудың қарлы шыңдарында жердегідей өмір жоқ, ол басқа әлем ретінде қабылданды (Ойноткинова, 2021: 507).

Мейрамдар мен ғұрыптарды атап өтуде олар Алтайды мадақтап, оның иесіне, сондай-ақ таулар мен асуларға және өздері тұратын аймақтардағы басқа да иелерге жүгініп, жыл берекелі, ел-жұртқа, отбасына амандық тілеген.

Әдетте, алтайлықтар мерекелер мен ғұрыптарды және ырымдары жоғары биіктіктерде жүзеге асырған. Олар далалық аймақта тұрса онда шағын төбеде немесе таудың басында өткізген. Биіктіктерден қасиетті таулар айқын көрінеді, әрі жасалған дұғаларды таулардың иелері жақсы естиді деп санаған. Сондықтан рәсімдердің барлығы биікте орындалған (Ябыштаев, 2013: 112–113). Л.П. Потапов саяно-алтай халықтарының этнографиялық деректеріне сүйене отырып былай дейді: «...Көкке жалбарыну рәсімін олар (качиндер, бельтирлер мен хакастар) жыл сайын әдетте қасиетті деп танылған аласа таудың басында немесе өзеннің бастауында, таулардың арасында, жаздың басында өткізген» деп жазады (Потапов, 1991: 263).

Алтай фольклорларында кездесетін тауға құрбандық шалу архаикалық көне дәуірден басталып, сақ-ғұндардың дәуірінде қолданылғаны айтылады (Сағалаев, 1992: 77). Ата-баба тауы мен оған іргелес жатқан өзендер, аңғарлар, жолдар, жартастар тайпаның біртұтас аумағын құрап, онда табынатын, құрбандық шалатын киелі діни орындар, елді мекендер, аң аулайтын орындар және т.б. орналасқан (Батомункеева, 2011: 256).

Түркілердің мифологиясында адамның жаны алғашында тауда туып, өлген соң қайта оралады деп есептеген (Каланчина, 2018: 367).

Сондықтан олар құдайлардың мекені - Алтайдың биік шыңына ұшып кеткен ата-бабаларының рухына арнап қымыз, ағарған тамақтарды сый-сипаттар түрінде беріп, жылқыны құрбандыққа шалған.

Әрбір сеоктың (сүйек, ру) мүшелері ата-бабаларының қайғысына құрбандық шалып, дұға жасап, аңшылықта сәттілік немесе аурудан айығуды сұраған. Тубалар мен Челкандар арасында аңшылар күзде, аңшылық маусымы басталмай тұрып, осы мақсатқа бақсы шақырып, ата-баба тауына арнайы дұға жасаған. Бақсы ата-баба тауына арнайы сөз айтып, аңшыға аңшылықта сәттілік тілеп, ата-баба тауының орналасқан жеріне құрбандық шалған. Ата-баба тауына оның шыңынан бастап, айналасындағы жоталары, өзендер, бұлақтар, тауда мекендеген жабайы аңдар мен қастерлі таудың іргесінде жатқанның бәрі кірген (Каланчина, 2018: 367).

Ата-баба тауларында оқылатын дұғалардың негізгі мақсаты ата-баба тауларының аруақтарынан табиғаттың апаттарынан қорғану, рудың өмірлік күшін одан әрі күшейту және одан малдарына жақсылық сұрау болып табылған. Оған нақты дәлел Күйлі үңгірінде бес мың жыл бойы киелі ғұрыптар жүргізілуі және жартастар мен тастарда негізінен жануарлар мен антропоморфтық тіршілік иелері бейнеленген 100-ден астам суреттер бола алады. Бұл артефактілер аңшылықтың табысты жүруіне дұға жасайтын қасиетті орынға арналғанын көрсетеді. Таудың қамқоршы рухына арналған қыш ыдысқа от жағып, оған салт-дәстүрлік ас әзірлеген (Каланчина, 2018: 371).

Солтүстік Алтай аңшылары аң аулауға бара жатып, биік жоталарды кесіп өткен кезде қысқа үзіліс жасап, ең тауларға су аралас талқан себуді ұмытпаған. Аңшылық кезінде де таудың иесіне күн сайын құрбандық шалып, оған қайнатылған ет кесектерін лақтырып, шай мен сорпаны шашып тұрған. Егерде аңшы ірі аңды атып алса, онда оның бір кесек етін тұзсыз

асып, оның таудың иесіне сыйға тартқан. Аңшылар өздерінің азығына жететін аңдарды атып алған. Егерде аңдарды көбірек өлтірсе онда таудың иесі қаһарын төгіп, түрлі дерттерді жібереді деп қорыққан.

Сонымен қатар, бірінші өлтірілген ірі жануар етінің бір бөлігі «тау иесіне» құрбандық ретінде әкелінген. Ал егерде бұғы атып алынса, онда міндетті түрде оның жүрегі тауға құрбандыққа шалынған. Осындай қарапайым тауға құрбандық шалудың барлығын қарапайым аңшылар бақсылардың көмегінің өз бетінше жасағандықтан алтайлықтардағы тау культінің қалыптасуы шамандықтан да ертерек екенін аңғартады (Потапов, 1946: 149). Аңыз бойынша, Алтын тауында Ұлгеннің алтын тағы тұрған және ол дүниені жаратқан соң осы тауда демалған. Мифтерде бұл тау «аспаннан ілулі тұрған және жерге адамның тізесіне дейін жетпеген» (Сағалаев, 1992: 63).

Алтай халқының дәстүрлі дүниетанымында табиғаттың әрбір құбылысы мен затының өзіндік рух иесі бар деп есептеген. Жердің иесі, Судың иесі, Тайғаның иесі және тағы басқа. Тайғаның иесі аңдардың қожайыны болғандықтан аңшылар аңға шықпас бұрын Тайғаның иесін тыныштандыру үшін және одан табысты олжа алу мақсатында түрлі рәсімдер жасаған. Аңшылар тек Тайғаның иесі рұқсат берсе ғана аң аулай аламыз деп есептеді. Тіпті ең кішкентай аңды да соның рұқсатымен ғана ұстай алды (Потапов, 1929: 125). Рәсімдер үйде немесе тауға барар жолда жасалса, қасиетті асуларда дұғалар жасалды. Зерттеуші Потапов тайгалық алтайлықтар асуларда тау иелерін талқанмен тамақтандырған (Потапов, 1946: 146.).

Түркілердің қағандары да үнемі Алтайдағы «ата-бабаларының үңгірінде» құрбандық шалып отырған (Алтайцы, 2014: 48).

Көк-Тәңірге құрбандық шалу рәсімдері киелі деп танылған тауда өткізілген. «Қасиетті», «алғашқы баба», «ұлы қаған» деген мағына беретін таулар – Хан Тәңірі, Бұзтағ Ата сияқты атауларымен ерекшеленеді. Қытай деректері бойынша, көктүріктерге қатысты Гутлу тауы «Жер тәңірінің атымен аталған» деп көрсетілген. Көктүрік қағаны Отукен тауына барып билік құрған.

Ал «Чжоу-шу» жылынамасында көне түріктер туралы былай делінген: «Жыл сайын қаған ақсүйектерді ата-баба үңгіріне бастап барып, құрбандық шалған, ал бесінші айдың орта онкүндігінде Тамир өзеніне (Селенгінің бастауында) жиналып, Көкке құрбандық шалған» деп жазылады (Liu Mau-tsai, 1958: 42, 458).

Буряттар бүгінгі күнге дейін Шыңғыс ханның есімімен байланысты аңызға айналған Угутэрэ мен Барун-Хандагай өзендерінің аралығындағы көлемі 8х6х1,5 м болатын алып жартасқа құрметпен қарап, ол халық арасында «Чингис хаанай шэрээ» немесе «Чингисэй шэрээ» («Шыңғыс ханның үстелі/тақтары») деп аталады. Аңыз бойынша, ұлы империяның болашақ негізін қалаушы Шыңғысхан осы киелі тастың қасында қарсыластарын жеңу үшін аласа таудың шыңына шығу арқылы Көкке – Жоғарғы тәңірге жалбарыну рәсімін міндетті түрде орындаған (Бимендиев, 2015: 77).

Рашид ад-Дин бұл рәсімді былай сипаттайды: «Шыңғыс хан Қытай иеліктеріне жорық жасап, Алтан ханға қарсы соғысқа шыққанда, әдетінше жалғыз өзі төбенің басына көтеріліп, белдігін шешіп, оны мойнына іліп, тізерлеп тұрып былай деді: «О, Мәңгілік Жаратушы! Сен білесің: бүлікті өршітуші де, жанжалдың бастауын салушы да Алтын хан. Ол татар тайпалары жазықсыз Укин-Баркак пен Хамбакай-қағанды тұтқындап, оған тапсырған кезде ол оларды өлтірді. Олар менің әкем мен атамның туыстары болатын, мен тек олардың қаны үшін кек алғым келеді. Егер сен менің пікірімді әділ деп санасаң, маған жоғарыдан күш пен күдіретті көмек жібер, перілер мен періштелерді, адамдарды менің көмекшім қыл!» Шыңғыс хан шынайы кішіпейілділікпен бұл жалбарынуды айтып болған соң, атына қонып, жорыққа аттанды. Өзінің әділдігі мен адал ниетінің арқасында ол Алтын ханды жеңді. Алтын хан – аса қуатты, ұлы билеуші, әскер саны мен жер көлемінде шексіз иелік еткенімен, Шыңғыс хан оны да, оның жерін де, балаларын да өзінің билігіне қаратты» (Рашид ад-дин, 1952: 263).

Түркістанды жаулап алар алдында Шыңғыс хан да төбенің басына шығып, белдігін мойнына іліп, басын жалаңаштап, жерге маңдайын тигізіп үш күн бойы мінәжәт етті. Ол: «О, ұлы Жаратушы! О, түріктер мен тазиктердің Жаратушысы! Мен бұл бүліктің бастаушысы

емеспін, маған кек алу үшін өз жәрдеміңмен күш бер!» деп жалбарынды. Осыдан кейін ол бойынан қуат пен жеңістің белгісін сезіп, сергек әрі шат көңілмен таудан түсіп, соғысқа дайындықты түбегейлі жүргізуге бел буды (Рашид ад-дин, 1952: 189).

Т.Д. Скрынникова фольклорлық материалдарға сүйене отырып, батырдың тауға көтерілуі мен ғұрыпты орындауы «харизманың тұтануына» алып келеді деп атап көрсетеді (Скрынникова, 2013: 199–200).

Әсіресе ежелгі түркілердің кезінде-ақ алтайлықтар тас үйінділерді қастерлеу дамыған. Алтай мәдениетінде дәстүр бойынша әр жолаушы жол бойында, асулардың, өткелдердің, киелі жерлер мен өткелдердің басына тау иесі-рухының құрметіне тастарды үйіп жинаған және оны оба /обоо таш/ уле деп атаған. Зерттеушілердің пайымдауынша, оба жасау ғұрпы ежелгі түркі дәуірінен бастау алады. Оның шығу тегі Алтай халқының бақсылыққа дейінгі сенімдермен байланысты туып, онда алтайлықтар жергілікті жерлердің иесін сый-сияпатпен тыныштандырған. Оның мақсаты асудан, өзеннен аман-есен өту, аңшылықтан олжалы оралу, отбасын және басқаларды қауіптерден қорғаудан тұрған. Оба термині біздің дәуіріміздің VII ғасырына жататын көне түркі руникалық жазбасында кездеседі (Кляшторный, 1964: 52–53).

К.Ф. Ледебур мен А.А.Бунге обаны былай деп сипаттайды: «Адамның биікке шығуына мүмкіндік жасағаны үшін тауға алғыс ретінде әрбір биік тауға тастар үйіліп, оған шүберек пен жылқының қылы бар таяқтарды қадап кететін» (Вербицкий, 1993: 61–62.). «Барлық қорғандарды оба деп, - анықтама береді Ш. Уәлиханов, - ол топырақ үйілген төбешіктер. Құлантыдағы сыңарланған өскен ағаш болсын немесе бұтақтары таңғажайып формадағы өсімдіктер болсын, олардың тұрған жері қасиетті деп саналған. Ондай қасиетті жерлерге түнегенде немесе жанынан өтіп бара жатқанда, адамдар шүберек, аттың қылын байлайды, ыдыс-аяқ қойып, әулиеге арнап садақаға мал сойған» (Уәлиханов, 2013: 80).

Бурнаков хакастар оба терминін аруақтардың құрметіне таулардағы тас қорғандарды ғана емес, үйінді тастарды да белгілеу үшін қолданғанын атап өтіп (Бурнаков, 2006: 24), Оба культінің жүйесінде «киелі таудың микромоделін білдіріп, өз кезегінде ғаламның үлгісі ретінде қызмет еткен» (Абаева, 1991: 70).

Оба асуларға, киелі таулардың басына, өзендер мен көлдердің жағалауларына, бұлақтардың жанына, яғни алтайлықтар қастерлейтін жерлерге салынды. Бұл жерлерден өткен әрбір адам осы жерлердің қожайындарының рухтарына құрмет белгісі ретінде құрбандық шалғандай тас қойып кетіп отырған. Уақыт өте келе бұл жерде тастар мен бұтақтардың үлкен үйіндісіне айналған. Тастарды үйгеннен басқа киелі жерлерге маталардың қималарын байлаған, егерде жолаушыларда қималар болмаса онда оның орнына жылқының қылын байлап кеткен (Муйтуева, 1996: 131). Әдетте, оба үшін үйілетін тастар адамдар бармайтын жерлерден алынған. Зерттеуші Потапов кейде садақтың жебелерін таудың иесіне сыйға тартатынын атап өтеді (Потапов, 1946: 146.). Ал Алтай шаманизмін зерттеуші А.В. Анохин өз еңбегінде обаның жанынан жолаушының кейпіне енген сол аймақтың рух иесін кездестіруге болатынын жазады (Анохин, 1994: 147.).

Обалар төбенің күн шығатын жағына салынған. Өйткені обалар өмірмен байланыста тұрады деп сенген. Обаның әрбір тасы киелі таулардың басынан арнайы әкелінді. Ол тастар дұға жасайтын орындарда біржола қалған, оларды алып тастауға немесе өзімен бірге алып кетуге тиым салынған.

Обаның келесі бір атауы – уле деп аталған. Ол ағаш өспейтін биік таулы аймақтарда тас үйіндісінен қаланып оған ағаш бақан қадалды. Бақанға қималар байланып, киелі ағаш қызметін атқарды. Уле атауы үлес сөзінен шығып, «бөлісу» немесе Алтайдың иесімен «азық-түлікті тең бөлісу» ұғымын білдірген. Бұл дәстүр қазіргі аңшылар арасында сақталған, аң аулағаннан кейін олжа бәріне бірдей бөлінген.

Тауға табыну ежелгі түркілерде ғана емес көне қытайлықтарда орын алып, оларда ең жоғары дәрежелі құдай – Шан-ди дүниеге келген. Осыған байланысты ежелгіқытайлықтардың наным-сенімінде де тау культі өте маңызды рөл атқарып, таулар ата-бабалардың мекені ретінде қастерленіп, тотемге айналады және Қытайдың тауды қастерлеу дәстүрінде әлеуметтік маңызы жағынан Хэншан, Хуашань, Хэньшань, Тайшан, Соншан секілді таулар көне

қытайлық тайпаларды бір орталыққа біріктіруде маңызды рөл атқарады (Батомункуева, 2019: 49).

Әсіресе осы бес тау мен оның шыңдары киелі рухтардың қатарына кіріп, бағыттары бойынша: Шаньсидегі Хэньшань – солтүстіктің, Шэньсидегі Хуашань – батысты, Хунаньдағы Хэншань – оңтүстікті, Шаньдундағы Тайшань – шығысты, Хэнаньдағы Соншань – орталықты белгілеген. Тайшань тауының киесі адамның өміріндегі – дүниеге келу мен ажалды, байлық пен атақ-даңқты бөлуді, оңтүстіктің киесі – жұлдыздар мен су жануарларын, орталықтың киесі – жер, су, өсімдікті, батыстың киесі – металдарды, солтүстіктің киесі – жануарларды басқарады деп есептелді (Батомункуева, 2011: 256).

Осы таулардың ішінде ежелгіқытайлық әулеттердің билеушілері Тайшань шыңын ерекше қастерлеп, тауға барып құрбандық шалып, әулеттердің табысы мен амандығы үшін алғыс айтқан. Жалпы халық тауға құрбандық шалған кезде одан құрғақшылықтан құтылу мақсатында жаңбыр сұраса, біреулері егіннің бітік шығуын тіледі, ал кейбіреулері қазіргі өмірлеріне шүкіршілік етті. Уақыт өткен сайын көне қытайлар тауға деген құрметін күшейтіп, оларға әртүрлі храмдар, ғибадатханалар, тас аркалар, тақталар, баспалдақтар, ата-бабаларының мүсіндерін салып, тау құдайын ұлық деп мойындады (Элиаде, 1994: 67). Осы таудың семантикасы да ата-бабының шыңы (тай-атай, шан-шың. Автор.) дегенді білдіріп тұр. Тайшань тауының төменгі қабатын ақыреттің жер асты әлеміне кіретін есік ретінде көрді. Олардың нанымдары бойынша онда өлген адамдардың рухы Көктегі ата-бабаларына бару үшін алдымен осы әлемге барып сынақтан өткен.

Ежелгі Қытайдағы ата-бабаға табыну нанымдарының дамуы біздің дәуірімізге дейінгі XVI ғасырдағы Шань-Инь деп аталатын протомемлекеттік формацияның қалыптасуымен байланысты жүзеге асады. Шань-Инь кезінде рулық қатынастар ыдырап, рулық қоғам ішіндегі әлеуметтік дифференциациясы тереңдей түсті және өз кезегінде діни салаға белгілі бір түзетулер енгізілді. Атап айтқанда осы кезден бастап Ежелгі Қытайдағы билеушінің культі діни сенім ретінде қаланып, дүниеден қайтқан ата-бабалардың аруақтарына белгіленген күндері құрбандық шалынды. Өйткені Шань-Инь дәуіріндегі бал ашатын сүйектердегі жазуларда ди белгісі өлген билеушілерге «қасиетті ата» ұғымына сәйкес келген. Этимологиялық тұрғыдан ди графемасының өзі құрбандық шалатын үстелдің бейнесін көрсеткен. Шань (жоғары) эпитетімен ди жоғарғы Көктің билеушісі Шань-диді білдірген. Осылайша, ди иероглифінің формасының өзі императорды аспанға құрбандық шалу рәсімінің негізгі орындаушысы болып табылған (Белая, 2009: 120).

М.Е. Кравцованың айтуы бойынша: «Тарихи контексттегі ди иероглифін оның абстрактілі мағынасында – «бір нәрсені немесе біреуді бір-бірімен байланыстыру» деп түсіну керек, ал Шань-ди бейнесі – құдайлар тобын құрап, Шань-Иньнің құрамына кіретін этномәдени топтар мен бірлестіктердің бірлігі», ал Шань иероглифіне қатысты: «Шаньнің мағынасы «жоғарғы», «ең жоғарыда орналасқан» дегенді де көрсетті» деп жазады (Кравцова, 2007: 738).

Яғни, ең жоғарғы құдай Шань-ди шан және ди иероглифтерімен бейнеленіп, шан иероглифінің семантикалық мағыналары «алдыңғы», «жоғарғы», ал ди иероглифінің семантикалық мағынасы «император», «патша», «ұлық» дегенді білдірген.

Л.С.Васильевтің айтуынша, Шань-Инь халқы «ең жоғары құдайға табынуды өздерінің өлген ата-бабаларының культімен жақындастырып, тіпті біріктіріп жібереді. Бір жағынан, бұл біріктіру Қытайда уақыт өте келе бүкіл діни-этикалық жүйенің негізіне айналған ата-баба культінің қорқынышты гипертрофиясына әкелді. Екінші жағынан, бұл Шань-ди культінде ұлы құдай культіне тән көптеген ерекше белгілердің жоғалып кетуіне апарды» (Васильев, 2001: 53). Мұны Л.С.Васильев Шань-ди культінің «көптеген храмдар мен діни қызметкерлер иеленетін және жалпыға бірдей дұғалық ғибадат етуге тиіс Ұлы құдайға табынуға айналмауының» себебі деп санайды (Янгутон, 2014: 4). Дегенмен Шань-Инь билеушілерінің тікелей арғы атасы ретінде рөл атқарған Шань-ди культінің ықпалымен ата-бабаларға табыну одан әрі күшейіп, Шань-Инь билеушілері өлгеннен кейін де о дүниеде Шань-диге қызмет жасап, оның барлық істерінде көмектеседі деген идеясы қалыптасты. Шань-дидің көмекшілері атанған бұрынғы билеушілер Құдайдың күшін иеленіп, Жоғарғы Құдаймен бірге жердегі істерді

басқарды және адамдардың тағдырына әсер ете алды. Мұны көне деректердегі мәліметтер келтіреді. Соның бірі «Ши цзинде» б.з.д. XI ғасырда билік етіп, кейін о дүниеге аттанған Вэнь-ван туралы былай делінген: «Вэнь-ван билеушіміз қазір биікте тұрады. Вэнь-ван аспанда жарқырайды... Вэнь-ван жоғарыға немесе төмен түседі. Аспан иесінің оң жағында немесе сол жағында жүреді!» (Шицзин, 1987: 329). Шань-Инь халқының көзқарасы бойынша Шанди тек жоғарғы құдай, барлық табиғи күштердің басшысы ғана емес, сонымен қатар ол Инь халқының аңызға айналған арғы атасы мен қамқоршысы, ата-тотемі. Ол құдай құстың кейпіне еніп, инь тайпасының арғы атасын дүниеге әкеледі. Чжоу дереккөздерінде аталғандай Шандидің тікелей ұрпақтары болып саналатын барлық билеушілер қайтыс болғаннан кейін ди деген құрметті атақпен аталып, рухтар әлемінде Шандидің ең жақын көмекшілері мен қызметкерлерінің қатарына қосылған. Басқаша айтқанда, «құдай», «қасиетті» ұғымына сәйкес келетін ди термині қайтыс болған билеушілерге қатысты айтылса, ал Шанди, «жоғарғы ди» термині «ең жоғары тәңірді» білдіре отырып бір мезгілде тайпаның жоғарғы басшысы, арғы атасы ретінде қабылданды (Васильев, 2001: 52).

Шань-инь тайпасының аңызға айналған тотемдік атасы бірінші және ең жоғары құдай ретінде ғана емес, құдайлар мен рухтар әлеміндегі күші шексіз деп саналды.

Сонымен бірге, қалыптасып келе жатқан мемлекетте Шан әлеуметтік функцияларды көп атқарып, соның ішінде ең негізгісі тотемдік рөлі маңызды орын алды. Шан-ди, ең алдымен, Шан-Инь билеушілерінің тікелей арғы атасы ретінде оларға қамқорлық жасап, олардың билік құруға және қоғамның әлеуметтік иерархиясындағы артықшылық құқықтарын қорғады. Осыған орай, жоғары тәңірге қатысты және тек жоғары құдайға ғана емес, басқа құдайларға да құдайлармен қарым-қатынастың сипатын анықтайтын ұтымды рәсімдермен боялған «біз сізге, сен біз үшін» деген практикалық мүдделер басымдық танытты. Бұл кезеңде Ата-бабалар культімен қатар Жер культі және Шан-Инь халқының тотемдік атасы Шан-ди культі үлкен мәнді иеленді. Олардың көтерілуі протомемлекеттік формацияның қалыптасу кезеңіне тән әлеуметтік-саяси процестер жағдайында идеологиялық сұраныстан туындады. Шанди культі мемлекеттіліктің қалыптасуының қажетті құрамдас бөлігі – билікті нығайту және оны мұрагерлік жолмен берудің идеологиялық негіздемесі ретінде әрекет етті. Мұрагерлік жолмен берілетін биліктің – көсемнің қолында шоғырлануынан шықты деп болжанады. Билеушінің жеке-дара билігі жалғыз құдайға айналған Шан-диге сүйенді (Янгутон, 2014: 3).

Билікті идеологиялық тұрғыдан нығайтудың тиімді құралдарының бірі оған тотемдік наным-сенімдер арқылы жүзеге асырылған сакрализация кірді. Олар көсемнің тотемдік ата-бабамен тікелей туыстық байланысын бекіту арқылы билік ету құқығын ақтайтын құрал ретінде қолданыла бастайды. Бұл құдайдың аты мен өсиетімен билік ету құқығын бере отырып, құдайдың ата-бабасымен тығыз қарым-қатынасты дәлелдеуден тұрды.

Ежелгі қытайлық діни түсініктерге сәйкес ең жоғары құдай саналған Шан-дидің өкілі ретінде билеуші жаңадан қалыптасып келе жатқан мемлекетте оған көп әлеуметтік қызметтер беріліп, мемлекеттің ғарыштық құрылымында, жердегі тұрақтылыққа кепілдік беретін жауапкершілікті мойнына алды (Кравцова, 1999: 138).

Шань-Инь халқы ең жоғарғы құдайға табыну мен ата-бабалардың әруақтарын біріктіріп, Шандиден көмек пен қолдау сұрап дұға жасап отырды. Шан-димен арадағы қарым-қатынас мәні бойынша түсініксіз мистикалық байланыстарға емес, әрқашан қарапайым адамдық сезімдерге негізделді (Васильев, 2001: 53).

Көптеген Иньнің сәуегейлік жазбаларындағы деректерде табиғаттан тыс күштер әлеміндегі басты билік Шанди екенін, барлық басқа рухтардың іс-әрекеттері осы Шандидің мейірімділігі мен оның шешіміне байланысты қызмет жасайтынын көрсетеді. Табиғаттағы күн мен түн, жел мен жаңбыр, бұлт пен күркіреген найзағайлар сияқты құбылыстардың бәрі де Шандидің рухына бағынды. Инь халқының түсінігі бойынша Шандидің бұйрық беруімен жаңбырды дер кезінде жаудырды немесе керісінше, аспаннан құйып жатқан жауын-шашындар тоқтады, дауыл мен желдердің алдын алынды. Жауды жеңу, бақытсыздықтар мен аурулармен сәтті күресу, аң аулаудан олжалы қайту, тіпті әйелдің сәтті босанудың бәрі де Шандидің құзырында тұрды. Бір сөзбен айтқанда, жердегі барлық адамдар Инь билеушісінің еркіне

бағынғаны сияқты, табиғаттағы барлық рухтар Көктегі Шандиге сөзсіз бағынатын ең басты жоғарғы құдай саналды.

Қорытынды

Түркілердің рухани мәдениетіндегі тау культі - олардың дүниетанымдық жүйесінің ең архаикалық, ең тұрақты және ең терең қабаттарының бірі ретінде саналады. Зерттеу барысында талданған мифологиялық, этнографиялық, тарихи, археологиялық және лингвистикалық деректер түркілердің Тәңірлік сенімінің іргетасын қалаған дәл осы тау культі екенін айқын көрсетеді.

Жұмыс барысында пайдаланылған зерттеушілердің теориялық тұжырымдамалары мен этнографиялық деректері (Анохин, Вербицкий, Потапов, Каланчина, Даркина, Сагалаев және т.б.), сондай-ақ қытай, парсы, моңғол және көне түркі жазба деректері тау культінің кеңістіктік таралуын ғана емес, оның әлеуметтік-институционалдық және сакралды қызметін толық ашып көрсетті. Осыған байланысты тау культі – түркі тайпалары үшін эпикалық жадтың, рулық сәйкестіктің, рухани тамырдың символына айналып, түркілік дүниетанымның қалыптасуындағы түпкі бастаулардың негізі екенін көрсетті. Тәңірлік сенім жүйесі кейінгі тарихи кезеңдерде дамып, мемлекет идеологиясына, құқықтық дүниетанымға, әскери-рухани құрылымдарға еніп, күрделене түскен сайын тау культі де осы жүйенің мәндік өзегінде сақталып отырды.

Қазіргі қазақ мәдениетінде де бұл сенім із-түзсіз жоғалып кеткен жоқ. Киелі тауларға қатысты ырымдар, биікке шығу мен тілек тілеу дәстүрі, эпостардағы таулы образдар, жер-су атаулары, аруақ культімен байланысқан тарихи тәжірибе – ежелгі тау культінің бүгінгі күнге дейін жеткен сабақтастығының дәлелі.

Осылайша, «Түркілердегі Тау культі – Тәңірлік дүниетанымның алғашқы бастауы» деген тақырып ғылыми негізделген, тарихи-этнографиялық деректермен дәлелденген, мифологиялық және мәдени талдаулар арқылы бекітілген тұжырым болып табылады.

References

- Abaeva, 1991 — *Abaeva LL. Kul't gor i buddizm v Buryatii* [The Cult of Mountains and Buddhism in Buryatia]. Moscow: Nauka, 1991. 144 p. (In Russ.)
- Abaev, 2019 — *Abaev N.V. Ekologicheskaya kul'tura i etnoekologicheskie traditsii narodov Sayano-Altaya i gornoi Buryatii v sovremennoi tsivilizatsionno-geopoliticheskoi situatsii* [Ecological Culture and Ethno-Ecological Traditions of the Peoples of Sayano-Altai and Mountainous Buryatia in the Contemporary Civilizational and Geopolitical Context]. In: *Tengrianstvo i epicheskoe nasledie narodov Evrazii...* Bishkek: Altyn Tamga, 2019. 360 p. (In Russ.)
- Anokhin, 1994 — *Anokhin A.V. Materialy po shamanizmu u altaivtsev* [Materials on Shamanism among the Altaians]. Gorno-Altai: Ak Chenek, 1994. 150 p. (In Russ.)
- Altaitsy, 2014 — *Altaitsy: Etnicheskaya istoriya. Traditsionnaya kul'tura. Sovremennoe razvitie* [Altai: Ethnic History, Traditional Culture, and Contemporary Development]. Gorno-Altai: Ak Chenek, 2014. 464 p. (In Russ.)
- Artykbaev, 2017 — *Artykbaev Zh.O. Kazakhskie istoricheskie predaniya ob Altai (Eltai, Elata) batyre* [Kazakh Historical Legends about the Hero Altai (Eltai, Elata)] *Arktika XXI vek*, 2017. 1(11), 38–49. (In Russ.)
- Batomunkueva, 2011 — *Batomunkueva S.R. Fenomen sakralizatsii v kontekste kul'ta svyashchennykh gor* [The Phenomenon of Sacralization in the Context of the Cult of Worshipping Sacred Mountains]. *Vestnik BGU*, 6, 2011. Pp. 254–257. (In Russ.)
- Batomunkueva, 2019 — *Batomunkueva S.R. Kul't gor v sotsiokul'turnom prostranstve* [The Cult of Mountains in the Socio-Cultural Space]. *Kronos*, 9(36), 2019. 46–49. (In Russ.)
- Belaya, 2009 — *Belaya I.V. Lichnost' imperatora kak voploshchenie kosmicheskogo poryadka* [The Personality of the Emperor as the Embodiment of Cosmic Order in Official Ideology and Daoist Tradition]. *Nauchnye vedomosti*, 2009. 10. 2009. 118–124. (In Russ.)
- Bimendiev, 2015 — *Bimendiev A.Sh. Simvoly vlasti kazakhskikh chingizidov. Tron kak fenomen kochevoi kul'tury* [Symbols of Power of Kazakh Chinggisids: The Throne as a Phenomenon of Nomadic Culture]. *Otan Tarihy*, 2015. 4. 75–98. (In Russ.)
- Bichurin, 1950 — *Bichurin N.Ya. Sobranie svedenii o narodakh* [Collected Information on the Peoples Who Inhabited Central Asia in Ancient Times]. Moscow–Leningrad: Nauka, 1950. 380 p. (In Russ.)
- Burnakov, 2006 — *Burnakov V.A. Dukhi Srednego mira v traditsionnom mirovozzrenii khakasov* [Spirits of the Middle World in the Traditional Worldview of the Khakas]. Novosibirsk, 2006. 208 p. (In Russ.)
- Vasil'ev, 2001 — *Vasil'ev L.S. Kul'ty, religii, traditsii v Kitae* [Cults, Religions, and Traditions in China]. Moscow: Vostochnaya literatura, 2001. 488 p. (In Russ.)

- Verbitskii, 1993 — *Verbitskii V.I.* Altaiskie inorodtsy [The Altai Natives]. Gorno-Altaysk, 1993. 268 p. (In Russ.)
- Darkina, 2016 — *Darkina A.V.* Altai kak perekrestok tsivilizatsii [Altai as a Crossroads of Civilizations and Cultures in the Context]. *Kul'turnoe nasledie Sibiri*, 2016. 20, 22–32. (In Russ.)
- Ekeyeva, Muityueva, Oinoshev, 2020 — *Ekeyeva E.V., Muityueva I.N., Oinoshev V.P.* Simvolika i obryadnost' v traditsionnoi kul'ture altaivtsev [Symbolism and Rituality in the Traditional Culture of the Altaians]. Gorno-Altaysk: NII Altaistiki, 2020. 272 p. (In Russ.)
- Kalanchina, 2018 — *Kalanchina I.N.* Belukha – Evraziya keñistiktik osi [Belukha Mountain as the Spatial Axis of Eurasia]. *Mir Bol'shogo Altaya*, 2018. 4(3). 366–378. (In Russ.)
- Katash, 1978 — *Katash S.S.* Mify, legendy Gornogo Altaya [Myths and Legends of Mountain Altai]. Gorno-Altaysk, 1978. 132 p. (In Russ.)
- Klyashtorny, 1964 — *Klyashtorny S.G.* Drevneturkskie runicheskie pamyatniki [Ancient Turkic Runic Monuments as Sources on the History of Central Asia]. Moscow: Nauka, 1964. 214 p. (In Russ.)
- Kravtsova, 1999 — *Kravtsova M.E.* Istoriya kul'tury Kitaya [History of Chinese Culture]. St. Petersburg: Lan', 1999. 416 p.
- Kravtsova, 2007 — *Kravtsova M.E.* Shan-di [Shangdi]. In: *Dukhovnaya kul'tura Kitaya*, Vol. 2. Moscow: Vostochnaya literatura, 2007. 869 p.
- Mongol-kazakh toli, 1984 — *Mongol-kazakh toli*. [Mongol-Kazakh Dictionary]. Ulaanbaatar: Yolgyi, 1984. 885 p. [in Mong./Kaz.]
- Muityueva, Chochkina, 1996 — *Muityueva V.A., Chochkina M.P.* Altai jang (Bilening bichigi) [Altai jang (Bilening bichigi)]. Gorno-Altaysk, 1996. 208 p. (In Russ.)
- Oinoshev, 2006 — *Oinoshev V.P.* Sistema mifologicheskikh simvolov v altaiskom geroicheskom epose [The System of Mythological Symbols in Altai Heroic Epic]. Gorno-Altaysk: AKIN, 2006. 164 p. (In Russ.)
- Oinotkinova, 2021 — *Oinotkinova N.R.* Mifologicheskaya kartina mira altaivtsev [The Mythological Worldview of the Altaians: Concepts, Motifs, Plots]. Novosibirsk: IPC NGU, 2021. 621 p. (In Russ.)
- Pekarskii, 1958 — *Pekarskii E.K.* Slovar' yakutskogo yazyka [Dictionary of the Yakut Language]. Vol. 1. Moscow–Leningrad, 1958. 1280 columns. (In Russ.)
- Potapov, 1929 — *Potapov L.P.* Okhotnich'i obryady i pover'ya u altaiskikh turkov [Hunting Rituals and Beliefs among the Altai Turks]. Baku, 1929. pp. 123–149. (In Russ.)
- Potapov, 1946 — *Potapov L.P.* Kul't gor na Altae [The Mountain Cult in Altai]. Sovetskaya etnografiya, 1946. 2, 145–160. (In Russ.)
- Potapov, 1987 — *Potapov L.P.* Altaiskie telyosy [Altai Tyolyoses in Ethnic Terms]. Tomsk, 1987. 206 p. (In Russ.)
- Rashid al-Din, 1952 — *Rashid ad-din*. Sbornik letopisei [Compendium of Chronicles]. Vol. 1. Moscow–Leningrad, 1952. 315 p.
- Sagalaev, 1992 — *Sagalaev A.M.* Altai v zerkale mifa [Altai in the Mirror of Myth]. Novosibirsk: Nauka, 1992. 176 p. (In Russ.)
- Skrynnikova, 2013 — *Skrynnikova T.D.* Kharizma i vlast' v epokhu Chingis-khana [Charisma and Power in the Era of Chinggis Khan]. St. Petersburg: Evraziya, 2013. 384 p. (In Russ.)
- Shijing, 1987 — *Shitszin*. Kniga pesen i gimnov. Transl [The Book of Songs and Hymns]. Moscow: Khudozhestvennaya literatura, 1987. 351 p. (In Russ.)
- Tadina, 2005 — *Tadina N.A.* Ob etnogeneticheskoi osnove altaiskikh predanii [On the Ethnogenetic Foundations of Altai Legends]. Gorno-Altaysk, 2005. pp. 93–97. (In Russ.)
- Tadina, 2009 — *Tadina N.A.* Gora kak organizuyushchee nachalo v kul'ture altaivtsev [The Mountain as an Organizing Principle in Altai Culture]. Barnaul, 2009. pp. 161–166. (In Russ.)
- Tadina, 2018 — *Tadina N.A.* Ot rodovykh kamnei altaivtsev [From Clan Stones of the Altaians to Memorial Signs]. *Vestnik arkhologii*, 2018. 3(42). 142–150. (In Russ.)
- Tatarintsev, 1984 — *Tatarintsev B.I.* O proiskhozhdenii tyurkskogo naimenovaniya neba [On the Origin of the Turkic Term for the Sky]. *Sovetskaya tyurkologiya*, 1984. 4. 72–84. (In Russ.)
- Toporov, 1980 — *Toporov V.N.* Gora [The Mountain]. In: *Mify narodov mira*, 1980. Vol. 1. 311–315. (In Russ.)
- Ualikhanov, 2013 — *Ualikhanov Sh.* Tañgiri [Tengri]. Almaty: Abai Club, 2013. 392 p. (In Kaz.)
- Eliade, 1994 — *Eliade M.* Svyashchennoe i mirskoe [The Sacred and the Profane]. Moscow: MGU, 1994. 144 p. (In Russ.)
- Yabyshtaev, 2013 — *Yabyshtaev T.S.* Rodovye prazdniki altaivtsev [Clan Festivals of the Altaians in the Ethno-Cultural Discourse of the Altai Republic]. *Vestnik arkhologii*, 2013. 1(20). 112–116. (In Russ.)
- Yangutov, 2014 — *Yangutov L.E.* O dobuddiiskikh religioznykh verovaniyakh Kitaya [On Pre-Buddhist Religious Beliefs of China]. *Vestnik BGU*, 2014. 6 (1,2), 8–15. (In Russ.)

Әдебиеттер тізімі

- Абаев, 2019 – *Абаев Н.В.* Экологическая культура и этноэкологические традиции народов Саяно-Алтая и горной Бурятии в современной цивилизационно-геополитической ситуации // VII Международная научно-практическая конференция. Бишкек: Алтын тамга, 2019. 360 с.
- Абаева, 1991 – *Абаева Л.Л.* Культ гор и буддизм в Бурятии / Отв. ред. Н.Л. Жуковская. М.: Наука, 1991. 144 с.

- Алтайцы, 2014 — *Алтайцы: Этническая история. Традиционная культура. Современное развитие.* Горно-Алтайск, 2014. 464 с.
- Анохин, 1994 — *Анохин А.В.* Материалы по шаманизму у алтайцев. Горно-Алтайск: Ак Ченек, 1994. 150 с.
- Артыкбаев, 2017 — *Артыкбаев Ж.О.* Казахские исторические предания об Алтай (Елтай, Елата) батыре // *Арктика*, 2017. №1(11). С.38–49.
- Батомункуева, 2011 — *Батомункуева С.Р.* Феномен сакрализации в контексте культа поклонения священным горам // *Вестник БГУ*, 2011. №6. С.254–257.
- Батомункуева, 2019 — *Батомункуева С.Р.* Культ гор в социокультурном пространстве // *Кронос*, 2019. № 9(36). С.46–49.
- Белая, 2009 — *Белая И.В.* Личность императора как воплощение космического порядка в официальной идеологии и даосской традиции // *Научные ведомости*, 2009. №10. С.118–124.
- Бимендиев, 2015 — *Бимендиев А.Ш.* Символы власти казахских чингизидов. Трон – как феномен кочевой культуры // *Отан тарихы*, 2015. №4. С.75–98.
- Бичурин, 1950 — *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.; Л.: Наука, 1950. 380 с.
- Бурнаков, 2006 — *Бурнаков В.А.* Духи Среднего мира в традиционном мировоззрении хакасов. Новосибирск, 2006. 208 с.
- Васильев, 2001 — *Васильев Л.С.* Культы, религии, традиции в Китае. М.: Восточная литература, 2001. 488 с.
- Вербицкий, 1993 — *Вербицкий В.И.* Алтайские инородцы. Горно-Алтайск, 1993. 268 с.
- Даркина, 2016 — *Даркина А.В.* Алтай как перекресток цивилизаций и культур в контексте концепции Н.К. Рериха // *Культурное наследие Сибири*, 2016. №20. С.22–32.
- Екеева, 2020 — *Екеева Э.В., Муйтуева И.Н., Ойношев В.П.* Символика и обрядность в традиционной культуре алтайцев. Горно-Алтайск: НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова, 2020. 272 с.
- Каланчина, 2018 — *Каланчина И.Н.* Белуха – Евразияның кеңістіктік осі // *Мир Большого Алтая*, 2018. № 4(3). С. 366–378.
- Каташ, 1978 — *Каташ С.С.* Мифы, легенды Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1978. 132 с.
- Кляшторный, 1964 — *Кляшторный С.Г.* Древнетюркские рунические памятники как источники по истории Средней Азии. М.: Наука, 1964. 214 с.
- Кравцова, 2007 — *Кравцова М.Е.* Шан-ди // *Духовная культура Китая*. М.: Восточная литература, 2007. Т. 2. 869 с.
- Кравцова, 1999 — *Кравцова М.Е.* История культуры Китая. СПб.: Лань, 1999. 416 с.
- Монгол-казах, 1984 — *Монгол-казах толь* / сост. Б. Базылхан. Улан-Батор: Ёлгий, 1984. 885 с.
- Муйтуева, 1996 — *Муйтуева В.А., Чочкина М.П.* Алтай жан (Биленин бичиги). Горно-Алтайск, 1996. 208 с.
- Ойоткинова, 2021 — *Ойоткинова Н.Р.* Мифологическая картина мира алтайцев: концепты, мотивы, сюжеты: монография. Новосибирск: ИПЦ НГУ, 2021. 621 с.
- Ойношев, 2006 — *Ойношев В.П.* Система мифологических символов в алтайском героическом эпосе. Горно-Алтайск: АКИН, 2006. 164 с.
- Пекарский, 1958 — *Пекарский Э.К.* Словарь якутского языка. Т.1. М.–Л., 1958. 1280 стб.
- Полевые материалы, 2023 — Полевые материалы автора. Ойношев В.П., Горно-Алтайск, 2023.
- Потапов, 1929 — *Потапов Л.П.* Охотничьи обряды и поверья у алтайских турков // *Культура и письменность Востока*. Баку, 1929. С.123–149.
- Потапов, 1946 — *Потапов Л.П.* Культ гор на Алтае // *Советская этнография*, 1946. № 2. С. 145–160.
- Потапов, 1987 — *Потапов Л.П.* Алтайские тёлёсы в этническом отношении. Томск, 1987. 206 с.
- Рашид ад-дин, 1952 — *Рашид ад-дин.* Сборник летописей. Т.1. М.–Л., 1952. 315 с.
- Сагалаев, 1992 — *Сагалаев А.М.* Алтай в зеркале мифа. Новосибирск: Наука, 1992. 176 с.
- Скрынникова, 2013 — *Скрынникова Т.Д.* Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. СПб.: Евразия, 2013. 384 с.
- Тадина, 2005 — *Тадина Н.А.* Об этногенетической основе алтайских преданий // *Урало-Алтай: через века в будущее* (матер. конф.). Горно-Алтайск, 2005. Вып. 1. С. 93–97.
- Тадина, 2009 — *Тадина Н.А.* Гора как организующее начало в культуре алтайцев // *Материалы VI регион. науч.- практ. конф. памяти проф. А. П. Уманского*. Барнаул, 2009. Вып. 6. С.161–166.
- Тадина, 2018 — *Тадина Н.А.* От родовых камней алтайцев до памятных знаков РА // *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. 2018. № 3 (42). С.142–150
- Татаринцев, 1984 — *Татаринцев Б.И.* О происхождении тюркского наименования неба (tangri и его соответствия) // *Советская тюркология*, 1984. № 4. С. 72–84.
- Топоров, 1980 — *Топоров В.Н.* Гора // *Мифы народов мира*, 1980. Т.1. С.311–315.
- Уәлиханов, 2013 — *Уәлиханов Ш.* Тәңірі. Тандамалы. Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2013. 392 б.
- Шицзин, 1987 — *Шицзин.* Книга песен и гимнов / Пер. с кит. А. Штукина. М.: Худож. лит., 1987. 351 с.
- Элиаде, 1994 — *Элиаде М.* Священное и мирское / Пер. с фр. Н. К. Грабовского. М.: Изд-во МГУ, 1994. 144 с.

- Ябыштаев, 2013 — *Ябыштаев Т.С.* Родовые праздники алтайцев в этнокультурном дискурсе Республики Алтай // Вестник археологии, антропологии и этнографии, 2013. №1 (20). С.112-116.
- Янгутов, 2014 — *Янгутов Л.Е.* О добуддийских религиозных верованиях Китая // Вестник бурятского государственного университета, 2014. №6(1,2). С.3-15.
- Beckwith, 2011 — *Beckwith, C.I.* Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2011. 512 p.
- Jacobson, 1993 — *Jacobson E.* The Deer Goddess of Ancient Siberia: A Study in the Ecology of Belief. Leiden: E.J. Brill, 1993. 291 p.
- Liu, Mau-tsai, 1958 — *Liu, Mau-tsai.* Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken... Wiesbaden: Harrassowitz, 1958. 831 s.
- Mallory, Mair, 2000 — *Mallory J.P., Mair V.H.* The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West. London; New York: Thames & Hudson, 2000. 352 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1680-1692, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTH / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1680-1692

SOME RESEARCH RESULTS OF THE AL-KHOJA-ATA COMPLEX IN THE CITY OF TURKESTAN

Muhtar B. Koja¹, Akmaral D, Sandybayeva², Gaukar J. Primkulova³

¹Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
(29, Bekzat Sattarkhanov Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0003-0131-1591>. E-mail: muhtarkozha@ayu.edu.kz

²International University of Tourism and Hospitality
(14B, Rabiga Sultan Begim Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0003-1244-3610>. E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz

³National historical-cultural museum-reserve “Azret Sultan”
(53A, Amir Temur Street, 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-9074-9458>. E mail: gauharprimkulova90@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Koja M.B., Sandybayeva A.D, Primkulova G.J., 2025

Abstract. *Introduction.* The article contains data from written sources and materials about the Al-Khoja-Ata mausoleum in Turkestan, as well as the results of a study of the complex in 2021. The information about the building and its building structural elements is analyzed. The complex is one of the significant monuments of the medieval heritage of the region, which reflected the stages of urban planning and spiritual development of Southern Kazakhstan. *Goals and objectives* of the study are to determine the main stages of the formation of the architectural complex, to identify the design features of individual parts of the structure and to record new archaeological finds obtained during this study. *Results.* The obtained materials are new archaeological evidence that clarifies the planning structure and construction techniques of the Ali-Khoja-Ata mausoleum, which makes it possible to reconstruct the presence of a covered terrace (ivan) in the southern part of the structure. The architectural appearance of the monument combines elements of sacred and public purposes, reflecting the specifics of the urban environment of Turkestan. *Conclusion.* The Al-Khoja-Ata Mausoleum is an important cultural heritage site, the significance of which goes beyond local history. New archaeological data clarifies its construction stages and architectural solutions, which opens up prospects for further comprehensive study and popularization in the context of the historical, architectural and tourist development of the region.

Keywords: Al-Khoja-Ata Mausoleum, Turkestan, Khoja Ahmed Yasawi, architecture

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the scientific project "Historical, cultural and archaeological monuments of the Turkestan region in the context of the development of cultural and historical tourism and their digitalization" (AP26105447).

For citation: Koja M.B., Sandybayeva A.D, Primkulova G.J. Some results of the study of the Al-Khoja-Ata complex in the city of Turkestan // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1680-1692. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1680-1692

ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛ-ҚОЖА-АТА КЕШЕНІ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ

Мұхтар Қожа¹, Акмарал Сандыбаева², Гаухар Примкулова³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Бекзат Саттарханов даңғылы, 29, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0003-0131-1591>. E-mail: muhtarkozha@ayu.edu.kz

²Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(Рабия Бегім көшесі, 14В, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0003-1244-3610>. E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz

³«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музейі қорығы, Яссауитану Ғылым орталығы
(Өмір Темір көшесі, 53А, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-9074-9458>. E mail: gauharprimkulova90@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Кожa М., Сандыбаева А.Д., Примкулова Г.Ж., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Түркістан қаласындағы Әлқожа-Ата кесенесі туралы жазбаша дереккөздер мен материалдар жинақталып, кесененің 2021 жылғы зерттеу нәтижелері келтірілген. Ғимарат және оның құрылымдық элементтері туралы ақпарат талданады. Кешен Оңтүстік Қазақстанның қала құрылысы мен рухани даму кезеңдері көрініс тапқан өңірдің ортағасырлық мұрасының маңызды ескерткіштерінің бірі болып табылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – сәулет кешенін қалыптастырудың негізгі кезеңдерін, құрылымның жекелеген бөліктерінің құрылымдық ерекшеліктерін анықтау және осы зерттеу барысында алынған жаңа археологиялық олжаларды бекіту. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында алынған материалдар Әлқожа-Ата кесенесінің жоспар құрылымы мен құрылыс әдістерін нақтылайтын жаңа археологиялық айғақтар болып табылады, құрылымның оңтүстік бөлігінде жабық террасаның (айванның) болуын қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Ескерткіштің сәулеттік келбеті Түркістанның қала орталығының ерекшелігін көрсете отырып, киелі және қоғамдық мақсаттағы элементтерді біріктіреді. *Қорытынды.* Әлқожа-Ата кесенесі мәдени мұраның маңызды нысаны болып табылады, оның мәні жергілікті тарихтан асып түседі. Жаңа археологиялық деректер оның құрылыс кезеңдері мен архитектуралық шешімдерін нақтылайды, бұл аймақтың тарихи-архитектуралық және туристік дамуы контекстінде одан әрі жан-жақты зерттеу және танымал ету перспективаларын ашады.

Түйін сөздер: Әлқожа-Ата кесенесі, Түркістан, Қожа Ахмет Ясауи, сәулет, айван, керамика

Алғыс. Мақала «Түркістан облысының тарихи-мәдени және археологиялық ескерткіштері мәдени-тарихи туризмді дамыту контекстінде және олардың цифрландырылуы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы аясында орындалды (AP26105447)

Дәйексөз үшін: Кожa М.Б., Сандыбаева А., Примкулова Г. Түркістан қаласындағы Әлқожа-ата кешені зерттеулерінің кейбір нәтижелері // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1680-1692 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1680-1692

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ КОМПЛЕКСА АЛЬ-ХОДЖА-АТА В ГОРОДЕ ТУРКЕСТАНЕ

Мухтар Кожя¹, Акмарал Сандыбаева², Гаухар Примкулова³

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(д. 29, проспект Бекзат Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0003-0131-1591>. E-mail: muhtarkozha@ayu.edu.kz

²Международный университет туризма и гостеприимства
(д. 14В, улица Рабия Бегим, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0003-1244-3610>. E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz

³Национальный историко-культурный музей-заповедник «Эзирет Сұлтан»,
Научный центр Ясауиведения
(д. 53А, улица Амир Темур, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0002-9074-9458>. E mail: gauharprimkulova90@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кожя М., Сандыбаева А., Примкулова Г., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье собраны данные письменных источников и материалов о мавзолее Аль-Ходжа-Ата в городе Туркестан, а также представлены результаты исследования комплекса в 2021 г. Анализируются сведения о постройке, его строительных структурных элементов. Комплекс является одним из значимых памятников средневекового наследия региона, в котором отразились этапы градостроительства и духовного развития Южного Казахстана. *Цель и задачи исследования* – определить основные этапы формирования архитектурного комплекса, выявить конструктивные особенности отдельных частей сооружения и зафиксировать новые археологические находки, полученные в ходе данного исследования. *Результаты.* Полученные материалы являются новыми археологическими свидетельствами, уточняющие планировочную структуру и строительные приемы мавзолея Аль-Ходжа-Ата, позволяет реконструировать наличие крытой террасы (айвана) в южной части сооружения. Архитектурный облик памятника сочетает элементы сакрального и общественного назначения, отражая специфику городской среды Туркестана. *Заключение.* Мавзолей Аль-Ходжа-Ата представляет собой важный объект культурного наследия, значение которого выходит за рамки локальной истории. Новые археологические данные уточняют его строительные этапы и архитектурные решения, что открывает перспективы для дальнейшего комплексного изучения и популяризации в контексте историко-архитектурного и туристического развития региона.

Ключевые слова: Мавзолей Аль-Ходжа-ата, Туркестан, Ходжа Ахмед Ясави, архитектура, айван, керамика

Благодарность. Статья подготовлена в рамках грантового финансирования научного проекта «Историко-культурные и археологические памятники Туркестанской области в контексте развития культурно-исторического туризма и их цифровизация» (AP26105447).

Для цитирования: Кожя М.Б., Сандыбаева А.Д., Примкулова Г.Ж. Некоторые результаты исследования комплекса Али-Ходжа-Ата в городе Туркестане // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1680-1692. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1680-1692

Введение

Мавзолей Аль-Ходжа-ата, расположенный в городе Туркестане является одним из малоисследованных значимых памятников архитектурного наследия региона. Изучение архитектурных комплексов города Туркестана имеет особое значение для понимания эволюции духовной и градостроительной культуры Южного Казахстана. Комплекс Аль-Ходжа-ата на протяжении веков выполнял не только культовую, но и социально-культурную функцию. Необходимо отметить, что до настоящего времени мавзолей Аль-Ходжа-ата еще не изучался в качестве объекта специального исследования с использованием накопленных данных исторических и археологических источников. Некоторые вопросы рассматривались при исследовании мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави, непосредственно истории города Туркестана.

Сегодня мавзолей Аль-Ходжа-ата как перспективный объект культурного туризма и религиозного паломничества выполняет двойную функцию: он является как местом поклонения, так и действующей мечетью. Архитектурное сооружение является неотъемлемой частью историко-культурного ландшафта Туркестана. Его архитектурное развитие отражает социально-духовные процессы региона.

Материалы и методы

В качестве основных материалов исследования использованы письменные источники XIX–XX вв., в которых упоминается мавзолей Аль-Ходжа-ата, в частности труды А. Кенесарина (1889 г.), А.И.Добросмыслова (1912 г.), публикации советского периода, включая исследование архитектора В.В.Константиновой (1950 г.). Существенное значение имеют современные археологические, архитектурно-строительные и историко-культурные изыскания, проведенные на территории города Туркестана. Особое внимание уделено новым материалам археологического исследования одной из стен мавзолея, выявленным в процессе изучения конструкции древней кладки. Впервые вводится в научный оборот чертеж мраморного надгробия у входа в мавзолей, относящийся по предварительным данным, к периоду позднего средневековья (XV–XVII вв.). Дополнительно анализируются керамический и нумизматический материалы, расширяющие источниковую базу исследования. Проведенные авторами исследования комплекса Аль-Ходжа-ата представляют собой новые данные, восполняющие пробелы в истории мавзолея.

Методологическую основу составляют принцип историзма, сравнительный анализ, позволившие проследить хронологическую последовательность формирования комплекса и выявить особенности его архитектурных решений. Использован типологический метод анализа архитектурных форм, а также структурно-функциональный подход для определения роли мавзолея как сакрального и общественного сооружения.

В процессе исследования применялись как традиционные археологические методы (стратиграфический анализ, фиксация строительных остатков, камеральная обработка керамических находок) так и современные инструменты архитектурных обмеров. План мавзолея был снят с использованием лазерного теодолита, что позволило получить высокоточные данные о пространственной структуре комплекса и уточнить геометрические параметры выявленных стен и пристроек. Для определения хронологии строительства проведен комплексный анализ письменных источников, реализован междисциплинарный подход, который позволил более полно выявить историко-культурное значение мавзолея Аль-Ходжа-ата.

Обсуждение

В исторических источниках он упоминается с XIX века, был предметом научных исследований, что позволяет проследить его многовековую историю. Особенности мавзолея и история исследования памятника рассмотрены в ряде публикаций (Добросмыслов, 1912: 151; Константинова, 1950: 37-53; Кожа, 2016: 114-115).

Некоторые сведения о гробнице Аль-Ходжа-ата нашли отражение на карте плана города Туркестана 1854 года, хранящийся в архиве Русского географического общества в Санкт-Петербурге (Bimendiev et al, 2022). На нем зафиксированы оригинальные названия отдельных памятников и объектов города Туркестана. В южной части «плана 1854 года» в окрестностях г. Туркестана литерой «В» указана «Гробница Али-ходжа-ата». Карта была опубликована в 2022 г.

Первое упоминание мавзолея Аль-Ходжа-ата относится к концу XIX века. В 1889 г. действительный член Сырдарьинского областного статистического комитета Е.Т. Смирнов перевел и опубликовал написанный на тюрки рукопись А.Кенесарина о султанах Кенесары и Сыздык. В этой книге, описывая жизнь Садыка, указывается, что в 1864 г. в ходе похода против русских войск султан «остановился около Туркестана в саду мазара Али-ходжа-ата» (Кенесарин, 1992: 36; Кенесарин, 2021:57).

А.И. Добросмыслов в книге «Города Сырдарьинской области», указав на наличие немалого количества мечетей в г. Туркестане, отметил: «Из 40 существующих мечетей, существующих в настоящее время, заслуживают упоминание только немногие ... над могилой зятя Ходжи Ахмеда Ясави - Аль-Ходжа небольшая мечеть, построенная, как утверждают местные шейхи при Тимуре, одновременно с мечетью Ходжи Ахмеда» (Добросмыслов, 1912: 151).

В 1948 г. строительство мавзолея Аль-Ходжа-Ата было исследовано архитектором В.В. Константиновой. Результаты исследования были опубликованы в научной работе учёной, посвященной изучению сырдарьинских архитектурных памятников. Согласно исследованиям, проведенные В.В. Константиновой, можно выделить три этапа строительства мавзолея Аль-Ходжа-ата. Первый этап датируется XV в. – возведение кабырхана-усыпальницы. Вторым этапом – XVIII в., пристройка примыкающей к ней части – купольной мечети, после чего мавзолей выполнял функцию квартальной мечети. Третий этап – 20-30-е годы XX в., когда с восточной стороны была пристроена крытая часть – айван. На фотографии 1948 г. зафиксированы наружные деревянные колонны парадного входа в купольную мечеть, а также айвана, расположенного с восточной стороны (Константинова 1950: 37–53).

В книге А. Маргулана «Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана» сообщается, что в Туркестане преобладающее место занимали культовые сооружения – мечети, мавзолеи, медресе и упоминается мавзолей Али-Ходжи-Ата. «Здесь находились гробницы поэта Ходжи Ахмеда Ясеви, его дочери Гаухар, надгробие зятя Али-Ходжи, мечеть Баба-Араба, многочисленные мавзолеи и мечети, которые ныне представляют руины» (Маргулан, 1950: 113).

Согласно тексту, изданной в 1967 г. атеистической брошюры О. Дастанова за Аль-Ходжа-ата была выдана приемная дочь туркестанского святого. Аль-Ходжа-ата здесь упоминается как сын Садр-Ата. Автор отметил о существовании ранее над надгробием купольного мавзолея (Дастанов, 1967: 56). В 50-е годы XX века мавзолей был разобран на кирпичи для реставрации ханаки Ходжа Ахмеда Ясеви (Жәнібеков, 1996:183). По другим сведениям, кирпичи мавзолея использовали для строительства заводов по производству масла и кирпичей (Туякбаев, 2007: 47). Деревянная колонна из мавзолея Аль-Ходжа-ата в 1954 г. была передана в ханаку Ходжа Ахмеда Ясеви (ныне музей-заповедник «Әзірет Сұлтан»). Фото колонны приведено в альбоме «Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави» (Нурмухамедов, 1980).

Исследованиями М. Кожа введен в научный оборот деревянная колонна из мавзолея Аль-Ходжа-ата, созданная в XVIII в. (Кожа, 2016 а, Кожа 2016 б).

Краткая информация о мавзолее на казахском и русском языках опубликована в «Своде памятников истории и культуры Туркестанской области. Города Туркестан и Кентау». Автор статьи - Камалова Г.М. оказалась незнакома с публикацией В.В. Константиновой и датирует памятник XVIII в. Камалова Г.М. опирается на материалы обследования памятника отделом Свода НИПФ «Казреставрация» 2012, 2018 годов. Архитектурное сооружение было восстановлено в 1999 г. по проекту реставрации К.О Джандосова, О.А. Ахметова (НИПИ ПМК МК РК) в 1999 г. (Камалова, 2018: 163–165).

Из краткого историографического обзора следует, что в научной литературе о мавзолее Аль-Ходжа-ата существует противоречивые взгляды о времени возведения и функционирования здания. Парадоксально, что обмеры В.В. Константиновой и сведения о размерах архитектурно сооружения приведенные Г.М. Камаловой сильно разнятся. До настоящего времени для исследования мавзолея не привлекались методы археологии.

Результаты

Место погребения Аль-Ходжа-ата (в ряде публикации Али-Ходжа ата, на казахском – Элқожа ата) располагается в настоящее время в черте г. Туркестана, в 2 км от ханаки Ходжа Ахмеда Ясави. Восстановленное архитектурное сооружение состоит из кабырхана – усыпальницы, мечети и айвана (Рис. 1).

Рис. 1. Мавзолей Аль-Ходжа-ата. Вид после работ по восстановлению.

Фото 2021 г.

[Fig. 1. Mausoleum of Al-Khoja-Ata. View after restoration works. Photo, 2021]

Ответ на вопрос, кто такой Аль-Ходжа-ата можно найти в родословной предков Ходжа Ахмеда Ясави – «Насаб-нама» (Жандарбек, 2002). Настоящее имя Аль-Ходжа-ата – Абдл ал-Малик. Он являлся зятем туркестанского святого, за него Ходжа Ахмед Ясави отдал свою «дочь по имени Джамиля-биби, по прозвищу Гаухар Хуш-Тадж» (ИСРЦА, 2008: 77). По некоторым сведениям Аль-Ходжа-ата звали Абд ал-Малик. Еще годовалым ребенком его усыновил сам Ходжа Ахмед Ясави. Позже он отдал замуж свою дочь Гаухар за Абд ал-Малика (ИСРЦА 2008: 134). В другой версии родословной отмечается, что «место погребения Аль-Ходжа-ата находится в местности Рах-и Калан на территории общины Дарваза, оно посещаемо и чтимо» (ИСРЦА, 2008: 75, 77).

В настоящее время есть семьи, которые ведут свое происхождение от Аль-Ходжа-ата. Потомки Аль-Ходжа-ата бережно хранят «Насаб-нама», утвержденная печатью Абдаллах султана, шибанида, сына Кучум-хана, который был наместником в Туркестане в 1517-1518 гг. (Энциклопедия «Әзірет Сұлтан, 2021: 79–80).

В настоящее время существует возможность точнее определить время последней перестройки мавзолея. В помещении Малого Аксарая мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави сохранилась мраморная плита размером 58 x 37 см, толщиной 5 см. Там сохранилась надпись: «от усыпальницы Ходжа Али исходит запах благоухающих цветов. Из океана времен о дате возведения (этого здания) Усманом узнай. Возвел это здание Мир Усман бони (т.е. строитель) сын мирза Карима бая – ташкентец».

Согласно исследованиям востоковедов Б.М. Бабаджанова, А.К. Муминова, данная плита представляет собой посвятельную надпись на строительство мавзолея Аль-Ходжа-ата. Перевод текста свидетельствует о проведении строительных работ на памятнике в 1335 году

хиджры, то есть 1917 г., выполненных ташкентским мастером Мир Усманом (Туякбаев, 2000: 90). Данная строительная надпись была ошибочно включена в книгу по надгробным текстам.

Сравнительный анализ фотоматериалов 1912 и 1948 гг. в совокупности с информацией надписи позволяет утверждать, что пристройка с восточной стороны появилась именно в 1917 году. Различия в форме колонн парадного входа купольной мечети на фотографиях 1912 и 1948 гг. подтверждают замену прежних колонн, расширяющихся кверху на новые с прямым стволом (Кожа, 2016а: 114).

Деревянная колонна из мавзолея Аль-Ходжа-ата, разобранный в 1950-е годы, в 1954 году была передана в музей Ходжа Ахмеда Ясави (ныне музей-заповедник «Эзирет Сұлтан»). В настоящее время она экспонируется в реставрированной мечети XIX века на территории городища Ескі Түркістан.

Долгое время мавзолей находился в запустении, но в последние десятилетия он был восстановлен и вновь открыт для верующих и туристов. В 2016 г. по инициативе Национального историко-культурного музея-заповедника «Эзирет Сұлтан» территория вокруг мавзолея была благоустроена: выровнена земля, разбит сад, вымощены дорожки для паломников и туристов, установлены фонари и скамейки.

В апреле 2021 г. на участке прилегающего к внешней северо-восточной стене комплекса Аль-Ходжа-ата, нами было обнаружено скопление как целых, так и фрагментов обожженных кирпичей, появившихся при работе землеройной техники (рис.2) и свидетельствующих о нахождении на данном участке остатков средневекового сооружения.

Рис. 2. Мавзолей Аль-Ходжа-ата. Скопление обломков средневековых кирпичей после землеройных работ. Фото 2021 г.

[Fig. 2. Mausoleum of Al-Khoja-Ata. Accumulation of fragments of medieval bricks after earthworks. Photo, 2021]

В ходе расчистки и углубления была выявлена стена из обожженного кирпича вытянутая с востока на запад (Рис.3). Удалось расчистить до места ухода ее под брусчатку.

Рис. 3. Раскопанная стена. Вид с севера. Мавзолей Аль-Ходжа-ата
[Fig. 3. Excavated wall. View from the north. Al-Khoja-Ata Mausoleum]

Стенка сложена из целого и обломков жженого кирпича квадратной формы красного обжига с перевязкой швов (Рис.4). Размеры кирпича 27 x 27 x 5 см. Устройство стены: нижняя часть стены состоит из трех рядов кладки плашмя. Выше кирпич поставлен на ребро. Длина стенки составила 410 см. Ширина стены составляет 40-45 см.

Рис. 4. Раскопанная стена. Вид с юга места раскопок. Мавзолей Аль-Ходжа-ата
[Fig. 4. Excavated wall. View from the south of the excavation area. Al-Khoja-Ata Mausoleum]

Скрепляли кирпичи раствором из жидкой глины. Предварительно планировалось штукатурить стену и кладку кирпича выполнили в пустошовку, т.е. раствор не доводился до поверхности стены. Данный метод позволил штукатурке прочно закрепиться на поверхности стены. Поверхность стены, направленная на юг, сохранила остатки следов ганчевой штукатурки. Северная внешняя часть стены была облицована в один ряд жженным кирпичом, поставленным на ребро. Лучше сохранилась стенка ближе к месту стыковки со второй стенкой (Рис. 5).

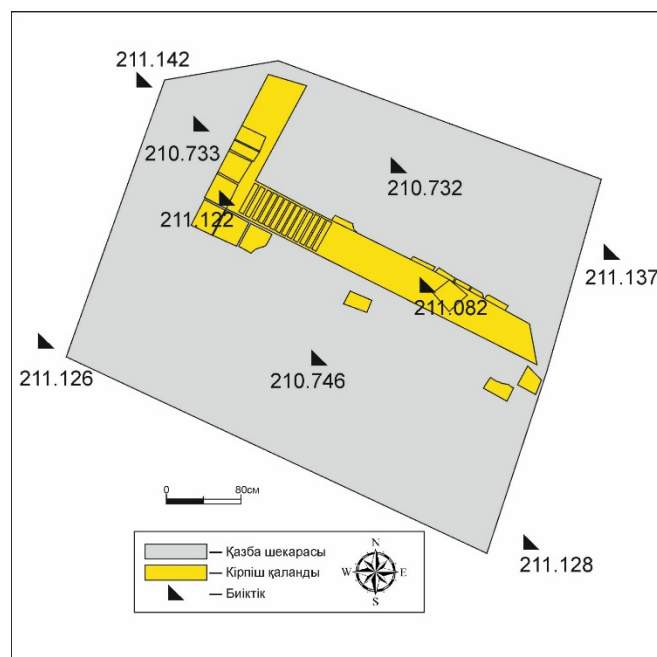

Рис. 5. План раскопанной стены. Мавзолей Али-Ходжа-Ата
[Fig. 5. Plan of the excavated wall. Ali-Khoja-Ata Mausoleum]

Высота кладки в западном ее конце составляла 40 см, в восточном – 30 см. С юга к основанию стенки примыкают в различных местах положенных плашмя несколько кирпичей. Это видимо остатки пола. Именно в этой части раскопа выявлены фрагменты керамики. Остатки пола, следы ганчевой штукатурки свидетельствуют, что в южном направлении от указанной стены располагался крытая терраса – айван. Обычно ганч не употреблялся в открытых осадкам поверхностях зданий. Стена параллельная внешней северной стене мавзолея.

К описанной стене позже была пристроена другая стена, расположенная к ней перпендикулярно. К сожалению вскрыть и эту стену до конца не удалось, так она уходит под цементную основу новой ограды памятника. Ширина стены 42 см. Высота сохранившихся остатков стены 20 см. Кладка кирпича в плашмя.

Выявленные остатки стены является остатками внешней восточной стены мавзолея Аль-Ходжа-ата т.е. оригиналом. Об этом свидетельствует и размер кирпича 25 x 25 x 5 см, направление стены. Сравнение обмеров В.В.Константиновой, произведенные в 1948 г., и обмеров Б.Н. Засыпкина 1952 г, когда по сведениям Г.М. Камаловой мавзолее находился в руинированном состоянии. Если мечеть по данным реставраторов была квадратной и имела размеры 6,75 x 6,75 м (Камалова, 2018: 163), то согласно мечеть внутри имела размеры 7,70 x 6,80 (Константинова 1950: 42). Есть разница и в обмерах айвана.

При выборе грунта окружающих стены были встречены фрагменты керамики и две монеты. Особый интерес представляет фрагменты куббы – покрытое голубой глазурью навершие купола (Рис. 6). Целые экземпляры и фрагменты наверший куполов выявлены при раскопках Отрара (Кожа, 2003: 254–259).

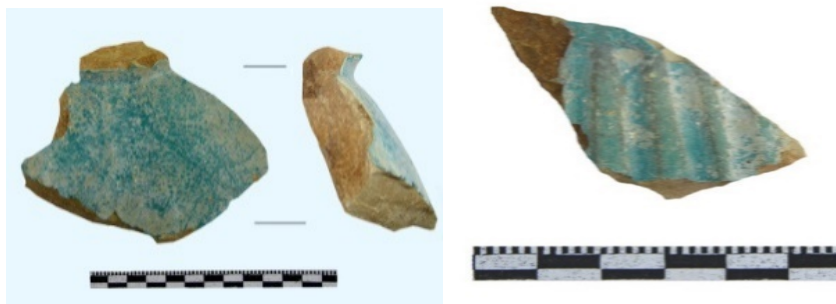

Рис. 6. Фрагменты куббы – навершия купола
[Fig. 6. Fragments of the qubba (dome finial)]

Фрагмент чаши на полукольцевом поддоне диаметр дна 7,5 см, относящийся группе к красноангобированной глазурованной керамике (Рис.7, а.). Полива прозрачная желтая. Подглазурная роспись зеленой краской. Мотив орнамента линейно-геометрический. По аналогиям датируется XIII–XIV вв. (Ерзакович, 1970: 60-63; Акишев и др., 1972: 106–110).

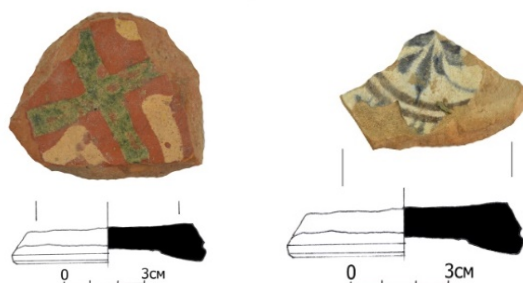

Рис. 7. Фрагменты чаш
[Fig. 7. Fragments of bowls]

Фрагмент чаши с бесцветной поливой и стилизованным растительным узором. Профилировка поддона близка к образцам керамики Отрара XVII–XVIII в. Диаметр

основания – 10 см, высота основания – 0,7 см, толщина – 0,7 см. Черепок плотный. Изготовлена из качественной глины и равномерно обожжена. (Рис. 7, б) датируется XVI–XVII в. (Акишев и др., 1981).

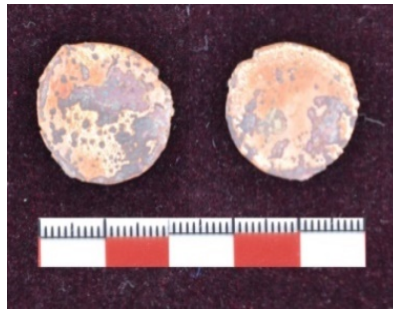

Рис. 8. Медные монеты XVI в.
[Fig. 8. Copper coins of the 16th century]

В ходе раскопок были найдены две медные монеты XVI века (Рис. 8). Первая монета без рисунка, диаметром 1,0 см. Вторая монета предположительно чекана Ташкента или Яссы второй половины XVI в. Легенда монеты не читается. Надпись неразборчива, диаметр – 0,9 см. Археологические находки XIV – XVI вв. свидетельствуют о большой популярности мавзолея Аль-Ходжа-ата.

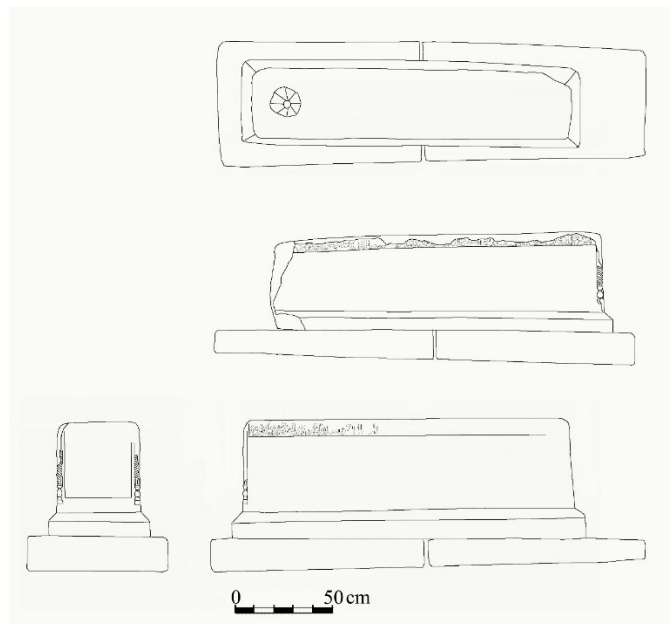

Рис. 9. Мраморное надгробие у входа в мавзолей Аль-Ходжа-ата. Чертеж
[Fig. 9. Marble tombstone at the entrance to the Al-Khoja-Ata Mausoleum. Drawing]

Необходимо отметить наличие у входа в мавзолей мраморного надгробия, относящийся по предварительным данным, к периоду позднего средневековья и неупомянутого до настоящего времени исследователями (Рис. 9, 10). Размеры надгробной плиты: длина – 166 см, по ширине: передняя сторона – 37 см, задняя – 36 см. Размеры основания: длина – 175 см; ширина: передняя сторона – 46 см, задняя – 45 см; общая высота основания – 10 см. На верхней плоскости высечено восьмигранное углубление диаметром 15 см и глубиной 5 см с плетеным орнаментом. На верхних частях боковых граней, шириной 12 см, нанесены продольные надписи, выполненные арабской графикой. К сожалению надпись на надгробии большей части стерта. Как параметры, так и форма, элементы орнаментации надгробия свидетельствует о захоронении у входа в мавзолей знатного человека, что также говорит о популярности святого места.

Рис. 10. Мраморное надгробие у входа в мавзолей Аль-Ходжа-ата
[Fig. 10. Marble tombstone at the entrance to the Al-Khoja-Ata Mausoleum]

Заключение. Первые археологические исследования культурного слоя вблизи стен мавзолея Аль-Ходжа-ата 2021 г. выявили артефакты, доказывающие существование мавзолея XIV–XV веках. Фрагменты керамического навершия свидетельствуют о наличии купольного сооружения над могилой святого, позволяют отнести время возведения мавзолея к XIV–XV вв. Находки керамики XIV–XVI вв. свидетельствуют о большой популярности мавзолея Аль-Ходжа-ата. Выявленная стена разрешает несоответствие сведений о параметрах мавзолея Аль-Ходжа-ата. Обмеры и публикации В.В.Константиновой, произведенные в 1948 г., когда сооружение еще не было разобрано на кирпичи соответствуют реальным параметрам архитектурного сооружения. Приходится констатировать, что восстановленный в 1999 г. мавзолей Аль-Ходжа-ата оказался не соответствующим оригиналу. Актуальным является вопрос восстановления архитектурного сооружения в форме приближенном к оригиналу.

Проведенный анализ письменных и археологических источников позволяет сформировать целостное представление о мавзолее Аль-Ходжа-ата как о значимом объекте историко-культурного наследия Туркестана. На современном этапе мавзолей Аль-Ходжа-ата выступает не только объектом религиозного паломничества, но и перспективным элементом культурного и исторического туризма. Его архитектурная и духовная ценность, а также включенность в туристско-паломнический маршрут Туркестана подчеркивают необходимость разработки научно обоснованных мер по сохранению и популяризации памятника. Научное изучение памятника позволило уточнить его место в эволюции сакрального ландшафта региона, раскрыть малоизученные аспекты локальной религиозной традиции и обеспечить сохранение объекта для будущих поколений. Многослойная история памятника определяют необходимость дальнейшего всестороннего научного изучения с использованием методов археологии.

References

- “Aziret Sultan” entsiklopediiasy, 2021 — *Encyclopedia "Azret Sultan"*. Ed. by N. Akhmetzhanov. Almaty: Altyn Kitap baspasy, 2021. 384 p. (In Kaz.). pp. 79–80.
- “Aziret Sultan” ulttyk tarihy-madeni muzei-qorygyna qarasty tarihy-madeni eskertkishter, 2025 — *Historical and Cultural Monuments of the National Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan"*. Almaty: Service Press baspasy, 2025. 184 p. (In Kaz.). pp. 33–35.
- Akishev, Baipakov, Erzakovich, 1981 — Akishev K.A., Baipakov K.M., & Erzakovich L.B. *Pozdnesrednevekovyi Otrar* [Late Medieval Otrar]. Alma-Ata: Nauka, 1981. 343 p. (In Russ.).
- Akishev, Baipakov, Erzakovich, L.B., 1972 — Akishev K.A., Baipakov K.M., & Erzakovich L.B. *Drevnii Otrar* [Ancient Otrar]. Alma-Ata: Nauka, 1972. 214 p. (In Russ.).
- Bimendiev, A.Sh., Kozha, M.B., & Uskenbay, K.Z., 2022 — Bimendiev A.Sh., Kozha M.B., Uskenbay K.Z. *A Little-Known Plan of the City of Turkestan in 1854 from the Archive of the Russian Geographical Society. Bylye Gody*, 2022, №17(1), pp. 225–236. (In Russ.).

- Dastanov, 1967 — Dastanov O. *Aulieli zherler turaly shyndyk* [The Truth about Sacred Places]. Almaty: Kazakhstan, 1967. (In Kaz.).
- Erzakovich, 1970 — Erzakovich L.B. *O yuzhnokazakhstanskoy komponente v material'noi kul'ture gorodov Zolotoi Ordyy* [On the South Kazakhstan Component in the Material Culture of the Cities of the Golden Horde]. In: *По следам древних культур Казахстана*. Alma-Ata: Nauka, 1970. Pp. 60–68. (In Russ.).
- ISRC, 2008 — ISRC. *Islamizatsiya i sakral'nye rodoslovnye v Tsentral'noi Azii: nasledie Iskhak Baba v narrativnoi i genealogicheskoi traditsiyakh. Vol. 2: Genealogicheskie gramoty i sakral'nye semeistva XIX–XXI vekov: nasabnama i gruppy khodzhei, svyazannykh s sakral'nykh skazaniem ob Iskhak Babe* [Islamization and Sacred Bloodlines in Central Asia: Ishaq Bab's Legacy in Narrative and Genealogical Traditions. Volume 2: Genealogical Documents and Sacred Families of the 19th–21st Centuries: Nasabnama and Groups of Khojas Associated with the Sacred Legend of Ishaq Baba]. Almaty–Bern–Tashkent–Bloomington: Daik-Press, 2008. 368 p. (In Russ.).
- Kenesarin, 1992 — Kenesarin A. *Sultany Kenesary i Syzdyk* [Sultans Kenesary and Syzdyk]. Alma-Ata: 1992. 144 p.
- Kenessaryuly, 2021 — Kenessaryuly A. *Kenessary khan ua sultan Sydyk* [Kenessary Khan and Sultan Sydyk]. Almaty: Amal Books, 2021. 188 p. (In Kaz.).
- Konstantinova, 1950 — Konstantinova V.V. *Nekotorye arkhitekturnye pamyatniki po srednemu techeniyu reki Syr-dary* [Some Architectural Monuments along the Middle Course of the Syr Darya River]. *Izvestiya AN Kazakhskoi SSR. Seriya arkhitekturnaya*, 2. Pp. 37–53, 1950. (In Russ.).
- Kozha, 2003 — Kozha M. *Arkhitekturnaya keramika Otrara vtoroj poloviny XIII – pervoj poloviny XIV v.* [Architectural Ceramics of Otrar in the Second Half of the XIII – First Half of the XIV Century]. *Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk*, 2003. № 1. Pp. 254–259.
- Kozha, 2016a — Kozha M. *Novye obraztsy derevyannoy arkhitektury iz g. Turkestana* [New Examples of Wooden Architecture from Turkestan] (XII–XVIII vv). Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya “Ot Tyurkskogo elya k Kazakhskomu khanstvu”, Moscow, pp. 112–122. (In Russ.).
- Kozha, 2016b — Kozha M. *Novye materialy o kul'tovyykh sooruzheniyakh g. Turkestana* [New Materials about Religious Buildings in Turkestan] (XII–XVIII vv). *Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki*, 1(48), pp. 249–254. (In Russ.).
- Margulan, 1950 — Margulan A.H. *Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana* [From the History of Cities and the Construction Art of Ancient Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazahskoy SSR, 1950. 124 p. (In Russ.).
- Nurmuhamedov, 1980 — Nurmuhamedov N.B. *Mavzoley Hodzha Ahmeda Jasavi* [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. Alma-Ata: Oner, 1980. 210 p. (In Russ.).
- Svod, 1994 — *Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazakhstan. Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast'* [A Collection of Historical and Cultural Monuments of Kazakhstan. South Kazakhstan Region]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy, 1994. 368 p. (In Russ.).
- Svod, 2018 — *Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Turkestanskoy oblasti. Goroda Turkestan i Kentau* [A Collection of Historical and Cultural Monuments of the Turkestan Region. Cities of Turkestan and Kentau]. Almaty: 2018. 416 p. (In Russ.).
- Turkistan oblysyndagy kieli zherlerdin geografiyas, 2018 — *Geography of Sacred Places in Turkestan Region*. Vol. 1. Almaty: Qazygurt, 2018. 560 p.
- Tuyakbaev, 2000 — Tuyakbaev M. *Turkistanda zherlengen tarihy tulgalar* [Historical Figures Buried in Turkestan]. Almaty: 2000. 150 p. (In Kaz.).
- Tuyakbaev, 2007 — Tuyakbaev K. *Restavratsiya – iskusstvo vozrozhdeniya* [Restoration is the Art of Renaissance]. Almaty: Arys, 2007. (In Russ.).
- Tyrkistan oñirindegi tarihi-mädeni eskertkishter, 2016 — *Historical and Cultural Monuments of the Turkestan Region*. Almaty: Inform-arna baspasy, 2016. 160 p. (In Kaz.).
- Zhandarbek, 2002 — Zhandarbek Z. *“Nasabnama” nusqalary zhane turki tarihy* [Versions of “Nasabnama” and Turkic History]. Almaty: 2002. (In Kaz.).
- Zhanibekov, 1996 — Zhanibekov O. *Tagdyr tagylymy* [Lessons of Fate]. Almaty: Rauan, 1996. 183 p. (In Kaz.).

Литература

- Акишев и др. 1972 — Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Алма-Ата: Наука, 1972. 214 с.
- Акишев и др. 1981 — Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Позднесредневековый Отрар. Алма-Ата: Наука, 1981. – 343 с.
- Дастанов, 1967 — Дастанов О. Әулиелі жерлер туралы шындық. -Алматы: Қазақстан, 1967.
- Ерзакович, 1970 — Ерзакович Л.Б. О южноказахстанском компоненте в материальной культуре городов Золотой Орды // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1970. С. 60– 68.
- Жандарбек, 2002 — Жандарбек З. «Насабнама» нұсқалары және түркі тарихы. Алматы, 2002. 160 б.
- Жәнібеков, 1996 — Жәнібеков Ә. Тағдыр тағылымы. Алматы: Рауан, 1996. 183 б.

- ИСРЦА, 2008 — *Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях. Том 2. Генеалогические грамоты и сакральные семейства XIX-XXI веков: насабнама и группы ходжей, связанных с сакральным сказанием об Исхак Бабе.* Алматы-Берн-Ташкент- Блумингтон, Дайк-пресс, 2008. 368 с.
- Камалова, 2018 — *Камалова Г.М.* Мавзолей Аль-Ходжа-ата // Свод памятников истории и культуры Туркестанской области. Города Туркестан и Кентау. Алматы, 2018. С. 163–165.
- Кенесарин, 1992 — *Кенесарин А.* Султаны Кенесары и Сыздык. Алма-Ата, 1992. 144 с.
- Кенесарыұлы, 2021 — *Кенесарыұлы А.* Кенесары хан уа сұлтан Сыдык. Алматы: Amal Books. 2021. 188 с.
- Константинова, 1950 – *Константинова В.В.* Некоторые архитектурные памятники по среднему течению реки Сыр-дарьи //Известия АН Казахской ССР. Серия архитектурная. -1950. Вып.2. – С.37-53
- Кожа, 2003 - *Кожа М.* Архитектурная керамика Отрара второй половины XIII – первой половины XIV в. // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2003. №1. С. 254–259.
- Кожа, 2016а — *Кожа М.* Новые образцы деревянной архитектуры из г. Туркестана (XII–XVIII вв) // Международная научно-практическая конференция «От Тюркского эля к Казахскому ханству. Сборник докладов. Москва, 2016. С.112-122.
- Кожа, 2016б — *Кожа М.* Новые материалы о культовых сооружениях г. Туркестана (XII–XVIII вв) // Вестник КазНПУ им Абая. Серия Исторические и социально-политические науки. №1 (48), 2016. С. 249–254.
- Маргулан, 1950 — *Маргулан А.Х.* Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1950. 124 с.
- Нурмухамедов, 1980 – *Нурмухамедов Н.Б.* Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави. Алма-Ата: Өнер, 1980. 210 с.
- Свод, 1994 — *Свод памятников истории и культуры Казахстана.* Южно-Казахстанская область. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 1994. - 368 с.
- Свод, 2018 — *Свод памятников истории и культуры Туркестанской области.* Города Туркестан и Кентау. Алматы, 2018. - 416 с.
- Туякбаев, 2007 — *Туякбаев К.* Реставрация – искусство возрождения. Алматы: Арыс, 2007
- Туякбаев, 2000 — *Тұяқбаев М.* Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар. Алматы. 2000. 150 б.
- Түркістан облысындағы киелі жерлердің географиясы, 2018 — *Түркістан облысындағы киелі жерлердің географиясы: үш томдық. Бірінші том.* Алматы: «Қазығұрт», 2018. 560 б.
- Түркістан өңіріндегі..., 2016 — *Түркістан өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштер.* Алматы: «Информ-Арна» баспасы, 2016. 160 б
- «Әзірет Сұлтан» энциклопедиясы, 2021 — *«Әзірет Сұлтан» энциклопедиясы.* Бас редактор Н.Ахметжанов. Алматы: Алтын Кітап баспасы». 2021. 384 б.
- «Әзірет Сұлтан» ұлттық, 2025 — *«Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығына қарасты тарихи-мәдени ескерткіштер.* Жинақ. Алматы: «Servise Press» баспасы. 2025. 184 б. (33-35 бб.)
- Bimendiev, 2022 — *Bimendiev A.Sh., Kozha M.B., Uskenbay K.Z.* A Little-Known Plan of the City of Turkestan in 1854 from the Archive of the Russian Geographical Society // *Bylye Gody.* 2022. № 17(1). Pp 225–236

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1693-1706, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1693-1706

LEADERS OF THE KAZAKH NATIONAL MOVEMENT IN DOCUMENTS OF POLITICAL INVESTIGATION (ORENBURG, AUGUST 1916)

Legkiy Dmitry Maksimovich¹, Ibrayev Yerden Yernazarovich^{2}, Tabuldenov Alibek Nurmagambetovich³*

¹Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(47, A. Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor.
<http://orcid.com/0000-0001-6959-0166>. E-mail: Legk_d@mail.ru

²Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(47, A. Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
PhD, Acting Associate Professor, Department of Social Sciences and Humanities
<http://orcid.com/0000-0002-9239-1293>. E-mail: erden-ibraev@mail.ru

*Corresponding author

³ Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(47, A. Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Dean of the Faculty of Social Sciences and Humanities
<http://orcid.com/0000-0001-8616-9867>. E-mail: nauryz18@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Legkiy D.M., Ibrayev Y.Y., Tabuldenov A.N., 2025

Abstract. *Introduction.* This article examines police surveillance of the leaders of the Kazakh national movement on the eve of and during the 1916 uprising. Particular attention is given to the newspaper *Kazakh*, its editor Akhmet Baitursynov, and his close associates – Mirzhakyp Dulatov and Alikhan Bukeikhanov. The study highlights the policy of the Russian Empire’s Ministry of Internal Affairs toward the national intelligentsia and the forms of bureaucratic control, which included arrests, fines, exile, and surveillance. *Goals and objectives.* The primary aim of the research is to introduce into scholarly circulation little-known documents from the Police Department and the Orenburg governor’s office dating from August 1916, which shed light on the practice of political policing in Kazakhstan. The tasks of the study include the attribution of sources, the identification of authorship and addressees of the correspondence, and the analysis of the repressive measures as well as the logic of interaction between local and central bodies of the Ministry of Internal Affairs. *Results.* The analysis shows that by the summer of 1916 the police had systematized their surveillance of Kazakh leaders, compiling detailed “files” on Baitursynov, Dulatov, and Bukeikhanov. The documents record their biographical data, editorial work, and socio-political activities, interpreting them as a threat to state security. Articles in *Kazakh* were regarded as elements of oppositional propaganda capable of influencing the rural masses. The August 1916 correspondence illustrates the close cooperation between the Police Department, the governor’s administration, and the gendarmerie, demonstrating increased attention to the Alash movement during the empire’s

deepening crisis. The introduction of these documents into scholarly use broadens the source base and clarifies the scope and methods of political surveillance against the Kazakh intelligentsia.

Keywords: Alash, newspaper "Kazakh", gendarmerie, Orenburg, Steppe region, police, Turkestan

For citation: Legkiy D.M., Ibrayev Y.Y., Tabuldenov A.N. Leaders of the Kazakh national movement in documents of political investigation (Orenburg, August 1916) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1693-1706. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1693-1706

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ЖЕТЕКШІЛЕРІ САЯСИ ТЕРГЕУ ҚҰЖАТТАРЫНДА (ОРЫНБОР, 1916 Ж. ТАМЫЗ)

Легкий Дмитрий Максимович¹, Ибраев Ерден Ерназарұлы^{2*}, Табулденов Әлібек Нұрмағамбетұлы³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(Қазақстан Республикасы, 110000 Қостанай, А. Байтұрсынов көш., 47)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
<http://orcid.com/0000-0001-6959-0166>. E-mail: Legk_d@mail.ru

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(Қазақстан Республикасы, Қостанай қ., 110000, А. Байтұрсынов к-сі, 47)
PhD, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының доцент м.а.
*Автор-корреспондент
<http://orcid.com/0000-0002-9239-1293>. E-mail: erden-ibraev@mail.ru

³Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(Қазақстан Республикасы, Қостанай қ., 110000, А. Байтұрсынов к-сі, 47)
Тарих ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік-гуманитарлық факультетінің деканы
<http://orcid.com/0000-0001-8616-9867>. E-mail: nauryz18@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденов Ә.Н., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала 1916 жылғы көтеріліс қарсаңындағы және көтеріліс кезіндегі қазақ ұлттық қозғалысы басшыларының қызметін полициялық қадағалауды талдауға арналған.«Қазақ» газетінің, оның редакторы Ахмет Байтұрсыновтың және оның ең жақын серіктері Міржақып Дулатов пен Әлихан Бөкейхановтың басылымдарына ерекше назар аударылады. Ресей империясының Ішкі істер министрлігінің ұлттық интеллигенцияға қатысты саясаты және тұтқындау, айыппұл салу, жер аудару және бақылауда көрсетілген бюрократиялық бақылаудың нысандары қарастырылады. Мақсаттар мен міндеттер. Зерттеудің негізгі мақсаты - 1916 жылғы тамыздағы полиция бөлімі мен Орынбор губернаторының Қазақстандағы саяси тергеу тәжірибесін ашатын аз белгілі құжаттарын ғылыми айналымға енгізу. Жұмыстың міндеттеріне дереккөздердің атрибуты, хат авторлары мен адресаттарын белгілеу, сондай-ақ репрессиялық шаралардың сипаты мен Ішкі істер министрлігінің жергілікті және орталық органдарының өзара әрекеттесу логикасын анықтау кіреді. *Нәтижелер.* Талдау 1916 жылдың жазына қарай полицияның Байтұрсынов, Дулатов, Бөкейхановтарға қатысты «досье» түрін жасап, қазақ қайраткерлерін қадағалауды жүйелегені анықталды. Құжаттарда олардың өмірбаяндық мәліметтері, редакциялық және қоғамдық-саяси қызметі жазылады, оларды мемлекеттік қауіпсіздікке қатер ретінде түсіндіреді. «Қазақтың» басылымдары шаруалар бұқарасына ықпал ете алатын оппозициялық үгіт-насихаттың элементтері болып саналды. 1916 жылғы тамыздағы хат-хабарлар полиция бөлімінің, губернаторлық басқарманың және жандармерияның өзара тығыз байланысын көрсетеді, бұл империяның дағдарысының күшеюі жағдайында «Алаш» қозғалысына көбірек

көңіл бөлгенін көрсетеді. Бұл құжаттардың ғылыми айналымға енуі қазақ зиялыларына қатысты саяси тергеудің ауқымы мен формалары туралы дереккөздік қорды кеңейтіп, түсініктерді нақтылай түседі.

Түйін сөздер: Алаш, «Қазақ» газеті, жандармерия, Орынбор, Дала өлкесі, полиция, Түркістан
Дәйексөз үшін: Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденов Ә.Н. Қазақ ұлттық қозғалысының жетекшілері саяси тергеу құжаттарында (Орынбор, 1916 ж. тамыз) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1693-1706 бб. (Орысш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1693-1706

ЛИДЕРЫ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ДОКУМЕНТАХ ПОЛИТИЧЕСКОГО СЫСКА (ОРЕНБУРГ, АВГУСТ 1916 Г.)

Легкий Дмитрий Максимович¹, Ибраев Ерден Ерназарович^{2}, Табулденов Алибек Нурмагамбетович³*

¹Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы
 (д. 47, ул. А. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
 Доктор исторических наук, профессор
<http://orcid.com/0000-0001-6959-0166>. E-mail: Legk_d@mail.ru

²Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы
 (д. 47, ул. А. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
 PhD, и. о. ассоциированного профессора, кафедра социально-гуманитарных дисциплин
<http://orcid.com/0000-0002-9239-1293>. E-mail: erden-ibraev@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы
 (д. 47, ул. А. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
 Кандидат исторических наук, декан факультета социально-гуманитарных наук
<http://orcid.com/0000-0001-8616-9867>. E-mail: nauryz18@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденов А.Н., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу полицейского надзора за деятельностью лидеров казахского национального движения в преддверии и в ходе восстания 1916 г. Особое внимание уделяется публикациям газеты «Қазақ», её редактору Ахмету Байтұрсынову и ближайшим соратникам - Миржакыпу Дулатову и Алихану Букейханову. Рассматривается политика МВД Российской империи в отношении национальной интеллигенции и формы бюрократического контроля, выразившиеся в арестах, штрафах, ссылках и наблюдении. *Цели и задачи.* Основная цель исследования - ввести в научный оборот малоизвестные документы Департамента полиции и Оренбургского губернатора августа 1916 г., раскрывающие практику политического сыска в Казахстане. В задачи работы входит атрибуция источников, установление авторства и адресатов переписки, а также выявление характера репрессивных мер и логики взаимодействия местных и центральных органов МВД. *Результаты.* В ходе анализа выявлено, что к лету 1916 г. органы полиции систематизировали наблюдение за казахскими лидерами, создав своеобразные «досье» на Байтұрсынова, Дулатова и Букейханова. Документы фиксируют их биографические сведения, редакторскую и общественно-политическую деятельность, трактуя её как угрозу государственной безопасности. Публикации «Қазақ» рассматривались как элементы оппозиционной пропаганды, способной влиять на крестьянские массы. Переписка августа 1916 г. отражает тесное взаимодействие департамента полиции, губернаторской администрации и жандармерии, что свидетельствует о росте внимания к движению «Алаш» в условиях

нарастающего кризиса империи. Введение этих документов в научный оборот расширяет источниковую базу и уточняет представления о масштабах и формах политического сыска в отношении казахской интеллигенции.

Ключевые слова: Алаш, газета «Казах», жандармерия, Оренбург, Степной край, полиция, Туркестан

Для цитирования: Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденов А.Н. Лидеры казахского национального движения в документах политического сыска (Оренбург, август 1916 г.) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2025. Т. 12. № 6. С. 1693-1706. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1693-1706

Введение

Историки отмечают, что в перечнях периодических изданий на казахском и татарском языках, находившихся под надзором полиции, присутствовала газета «Қазақ». Так, начальник Омского жандармского управления генерал-майор А. П. Орлов указывал на необходимость пристального внимания к подписчикам и корреспондентам мусульманских газет и журналов, выпускавшихся в Казани, Уфе и Оренбурге. Аналогичные шаги предпринимали и другие местные управления, включая департамент полиции в Оренбурге. После революции 1905-1907 гг. Омское жандармское управление неоднократно обращалось к губернатору Акмолинской области с просьбами предоставить данные обо всех официально действовавших мусульманских обществах, составах их правлений и уставах. Подобные сведения позволяли фиксировать активность региональной мусульманской элиты, выходящую за привычные рамки, что особенно интересовало Министерство внутренних дел (Христофоров, 2018: 183-190).

Недоверие властей к оренбургскому издательскому товариществу «Азамат» и газете «Қазақ» не означало их полного запрета: организации продолжали легальную работу вплоть до Февральской революции 1917 г. (Легкий, Ибраев, Табулденов, 2023: 23-24). Однако редактор газеты Ахмет Байтурсынов неоднократно подвергался наказаниям: по его воспоминаниям, он один раз был осуждён и четыре раза оштрафован местной администрацией. Эти факты подтверждал в 1933 г. Алихан Букейханов в письме руководителю организации «Помощь политическим заключённым» Е. Пешковой (Абсадык, Боранбаева, Мухитов, Легкий, 2022: 1477).

В ходе восстания 1916 г. в Степном крае и Туркестане органы жандармерии усилили контроль за настроениями казахской интеллигенции, прежде всего лидеров «Алаш». Так, 29 июля унтер-офицер Оренбургского губернского жандармского управления Мещеряков представил рапорт о Байтурсынове и Дулатове, а в тот же день глава управления выдал ордер на обыск в доме редактора газеты «Қазақ» М. Дулатова (Абсадык, Боранбаева, Мухитов, Легкий, 2022б: 1477).

Борьба полиции и жандармерии с нарастающим национальным движением включала жёсткие меры: аресты, штрафы, ссылки, а также временные запреты деятельности газет и общественных организаций. В Оренбургской губернии накануне Февральской революции 1917 г. эту политику проводил департамент полиции, которым руководили: полицмейстер надворный советник Михаил Гаврилович Волженцев, его помощник коллежский секретарь Порфирий Сергеевич Архипов и начальник сыскного отделения губернский секретарь Николай Леонтьевич Феер-Потаки (220 лет, 2021). В течение длительного времени (с 19 февраля 1908 г. до 4 апреля 1916 г.) жандармский сыск в губернии возглавлял генерал-лейтенант Георгий Павлович Бабич (Список общего состава чинов, 1915: 54). При этом репрессивная политика проводилась в тесном контакте с губернаторской администрацией. Взаимодействие проявлялось не только в виде распоряжений сверху, но и через обращения губернских жандармских управлений к высшему начальству (Христофоров, 2018: 183-190). В рассматриваемое время пост губернатора занимал Михаил Степанович Тюлин, генерал-лейтенант и атаман Оренбургского казачьего войска, назначенный 17 сентября 1915 г. и вступивший в должность в ноябре того же года (Семёнов, 2014: 342).

Материалы и методы

В научный оборот вводятся два документа августа 1916 г.: письмо директора Департамента полиции Е. К. Климовича оренбургскому губернатору М. С. Тюлину и рапорт последнего заместителю министра внутренних дел А. В. Степанову. В них содержатся сведения о надзоре за Ахметом Байтурсиновым, Миржакыпом Дулатовым и Алиханом Букейхановым. В ходе анализа уточнены фамилии и должности авторов и адресатов этих писем, отсутствовавшие в черновых записях. Черновик отличался трудночитаемым почерком и характерными сокращениями начала XX века, что потребовало расшифровки и специальной обработки. Исследование велось с использованием методов историзма, описательного и сравнительного анализа, а также системного подхода. Особое внимание уделялось атрибутике документов: их видам, подлинности, датировке, а также определению авторства и адресности. Поскольку некоторые архивные источники представлены рукописями с крайне неразборчивым почерком, их цитирование велось через выписки и пересказ содержания.

Обсуждение

Проблема политического сыска в Казахстане начала XX века активно исследуется как казахстанскими (Терновой, Исетова, 1998; Имаханбет, 2010; Рустемов, Шашаева, 2021; Ибраев, Легкий, Табулденов, 2022; Абсадык, Боранбаева, Мухитов, Легкий, 2022), так и российскими историками (Тугай, 2018; Христофоров, 2018). Это позволяет выявить специфику надзора в период восстания 1916 года в Туркестане. Существенное значение имеют труды, посвящённые судебной системе Российской империи (Мозохин, 2002; Романовская, Рогов, 2007), а также исследования биографического характера по составу МВД (Перегудова, 2000; Рутыч, 2002; Залесский, 2003; Семёнов, 2014; Волков, 2016).

Письмо губернатора Тюлина от 20 августа 1916 г. отражает итоговую систематизацию всех сведений, собранных полицией о лидерах «Алаш» с 1905 по 1916 гг. Оренбургское жандармское управление 12 августа того же года составило секретный рапорт на телеграмму губернатора Уральской области, в котором подробно излагалась деятельность Байтурсинова, Дулатова и Букейханова (Абсадык, Боранбаева, Мухитов, Легкий, 2022в: 1477-1478). В документе указывались биографические сведения, в частности о Байтурсинове (Терновой, Исетова, 1998: 45-46). Эти данные были включены в письмо губернатора от 20 августа 1916 г. на имя заместителя министра внутренних дел А. В. Степанова.

Документ «О противоправительственной деятельности редактора издаваемой в городе Оренбурге газеты «Қазақ» Байтурсинова и сотрудников этой газеты Дулатова и Букейханова» исследователям был известен (Легкий, Ибраев, Табулденов, 2022: 334-345; Легкий, Ибраев, 2024: 167-168), однако только недавно удалось установить авторство и адресат. Судя по обращению («Милостивый Государь Александр Васильевич»), письмо было направлено высокопоставленному чиновнику. Сопоставление источников позволило установить, что речь идёт о заместителе министра внутренних дел Александре Васильевиче Степанове, действительном статском советнике, занимавшем в 1916 г. должность товарища министра внутренних дел (Волков, 2016).

Результаты

Имя адресата документа от 20 августа 1916 г. «О противоправительственной деятельности редактора издаваемой в городе Оренбурге газеты «Қазақ» Байтурсинова и сотрудников этой газеты Дулатова и Букейханова» удалось установить лишь в ходе дополнительных исследовательских процедур, сопоставив несколько архивных материалов и энциклопедические сведения.

Авторство письма от 20 августа, а также личность его получателя проясняются благодаря другому источнику. В нём содержится прямая отсылка: «Вследствие письма от 3 августа за № 108189, имею честь уведомить В. Пр-ство (Ваше Превосходительство – прим. авт.)». Известно, что документ от 3 августа 1916 г. (№ 108189), адресованный Оренбургскому губернатору М.С. Тюлину, был подготовлен директором департамента полиции

Е.К. Климовичем и заверен его собственноручной подписью в машинописном экземпляре (ГАОО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 1). Биография главы департамента политического сыска примечательна множеством служебных назначений и карьерных поворотов. Приведём выдержку: «Климович Евгений Константинович (1871–1932), директор Департамента полиции с 14 февраля 1916 г. по 15 сентября 1916 г. Из дворян, окончил Полоцкий кадетский корпус, Павловское военное училище. В 1898 г. назначен адъютантом Волынского губернского жандармского управления; в 1901 г. – помощником начальника Петроковского губернского жандармского управления; в 1905 г. прикомандирован к штабу Отдельного корпуса жандармов и направлен к виленскому, ковенскому и гродненскому генерал-губернатору; с 23 января 1906 г. и. д. начальника Московского охранного отделения; с 7 апреля 1907 г. по 22 июня 1908 г. – помощник московского градоначальника; в 1908 г. – московский градоначальник; в 1908-1909 гг. возглавлял особый отдел Департамента полиции; 26 декабря 1909 г. назначен Керчь-Еникальским градоначальником; в 1916 г. директор Департамента полиции, затем – сенатор» (Перегудова, 200: 345).

Из текста письма видно, что Е. К. Климович обращался к губернатору М.С. Тюлину «по поручению Г. Товарища Министра Внутренних Дел, Действительного Статского Советника Степанова». Дополнение имени и отчества («Александр Васильевич») позволяет установить, что донесение от 20 августа 1916 г. было адресовано именно А. В. Степанову. В должности товарища министра он являлся заместителем главы МВД А. А. Хвостова. Согласно биографическим данным: «Степанов Александр Васильевич (1865) – действительный статский советник, прокурор Московской судебной палаты (1908-1915), обер-прокурор I департамента Правительствующего Сената (17.10.1915-15.03.1916), тайный советник, товарищ министра внутренних дел (1916), присутствующий в I департаменте Правительствующего Сената (1916-1917)» (Волков, 2016). Известно, что он оказался вовлечён в придворные конфликты и «активно боролся с влиянием Распутина», за что в 1916 г. был лишён должности по решению императора (https://pkk.memo.ru/letters_pdf/000695.pdf).

Особый интерес представляют судьбы чинов МВД, состоявших в переписке августа 1916 г., в контексте дальнейших политических событий. После Февральской революции 1917 г. Климович, как и другие руководители департамента полиции, оказался под следствием Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства. Позднее, в годы Гражданской войны, он вернулся к прежнему делу. Источники фиксируют: «После Октябрьской революции 1917 г. служил в Добровольческой армии, занимал пост директора Департамента полиции Вооружённых сил Юга России, возглавлял Особый отдел штаба главнокомандующего генерала Врангеля (контрразведка) и исполнял обязанности помощника начальника гражданского управления. После эвакуации из Крыма в ноябре 1920 г. жил в Белграде» (Рутыч, 2002; https://hrono.ru/biograf/bio_k/klimovich.php).

Иную траекторию выбрал бывший заместитель министра А. В. Степанов. После Октябрьской революции он признал советскую власть и с 1919 г. работал старшим научным сотрудником Академии наук в Петрограде. В 1927 г. его арестовали, но в его защиту выступили видные юристы – Н.К. Муравьёв и В.А. Жданов, а позднее академики С.Ф. Ольденбург и А.Е. Ферсман. В ходатайстве Московского Политического Красного Креста от 15 мая 1927 г. отмечались его заслуги в защите участников революционного движения: «В 1904-1907 годах А. В. Степанов занимал должность прокурора Московского окружного суда. В период ликвидации 1905 года ему вместе с Московским губернатором В. Ф. Джунковским принадлежит заслуга передачи судебных процессов по московскому восстанию (дело Красной Пресни, Фидлера и др.) в Московскую судебную палату, а не военный суд, что спасло жизни многим десяткам революционеров» (Ходатайство, 1927). Несмотря на протесты высшей администрации, Степанов продолжал действовать в правовом поле и даже добился суда над приставом Ермоловым, убившим доктора Воробьёва в декабре 1905 г.

Несмотря на многочисленные ходатайства, 6 мая 1927 г. Степанов был приговорён к трём годам заключения в Соловецком лагере. В январе 1929 г. академик С.Ф. Ольденбург в

письме Е.П. Пешковой вновь подчеркнул, что Степанов «в самые реакционные годы неизменно проявлял себя порядочным и честным человеком» (Ходатайство, 1929). Официальные данные уточняют: «С 1919 г. служил в Академии наук старшим научным сотрудником, зарекомендовал себя честным и ценным работником, безусловно лояльным по отношению к советской власти. В ночь с 7 на 8 января 1927 г. арестован как участник контрреволюционной организации. После освобождения из Соловецкого лагеря с ограничением проживания на 3 года поселился в Вологде, а в 1933 г. получил разрешение вернуться в Ленинград».

Документ № 1 – «Письмо директора департамента полиции Е. К. Климовича на имя Оренбургского губернатора М. С. Тюлина от 3 августа 1916 г.» (ГАОО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 1) публикуется по машинописному подлиннику с подписью и официальным штампом (№108189, дата 3 августа 1916 г.). Документ № 2 – «Черновик письма Оренбургского губернатора М. С. Тюлина на имя заместителя министра внутренних дел А. В. Степанова от 20 августа 1916 г.» (ГАОО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 2-5) воспроизводится по рукописному варианту на четырёх листах с оборотами, написанному сложным для прочтения почерком и содержащему сокращения, типичные для начала XX в. Рукопись не заверена подписью и штампом, что указывает на её характер как подготовительного текста будущего официального донесения. На это также указывает проставленный номер (№ 5296) и дата (20 августа 1916 г.).

Оба документа воспроизведены по современным правилам орфографии и пунктуации, при этом сохранены синтаксические и стилистические особенности эпохи. В рукописном варианте встречаются нарушения грамматических согласований и стилистические шероховатости, оставленные без изменений как часть авторской манеры. Несмотря на лаконичность, тексты обладают чёткой структурой и содержат ёмкие характеристики А. Байтурсынова, М. Дулатова и А. Букейханова. В них прослеживается систематизированный подход полиции к сбору информации о «противоправительственной деятельности» национальных лидеров (ГАОО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 2).

Таким образом, переписка августа 1916 г. между директором департамента полиции Е. К. Климовичем и губернатором М. С. Тюлиным, содержащая биографические сведения о Байтурсынове, Дулатове и Букейханове в контексте восстания 1916 г. в Туркестане, представляет собой ценный исторический источник. Архивный черновик от 20 августа подводил итоги многолетнего наблюдения, обобщая сведения о деятельности лидеров «Алаш» и демонстрируя механизмы полицейского надзора в национальных окраинах империи.

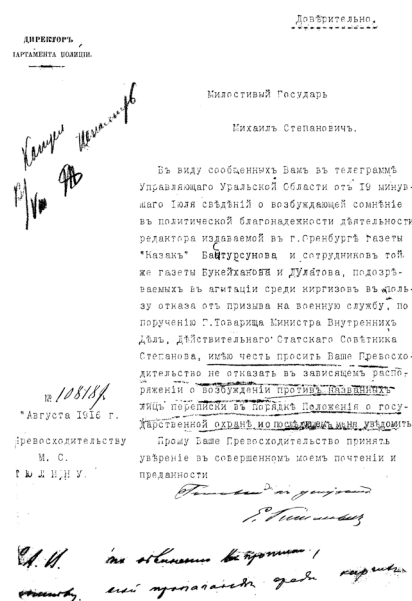

Рис. 1. Письмо директора департамента полиции Е.К. Климовича на имя Оренбургского губернатора М. С. Тюлина 3 августа 1916 г. (ГАОО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 1)

[Fig. 1. Letter from the Director of the Police Department E.K. Klimovich to the Orenburg Governor M.S. Tyulin, 3 August 1916 (State Archive of Orenburg Region [GAOO], F. 10, Op. 2, D. 242, L. 1)]

Доверительно

Директор Департамента полиции

Милостивый Государь
Михаил Степанович.

В виду сообщенных Вам в телеграмме Управляющего Уральской области от 19 минувшего июля сведений о возбуждающей сомнение в политической благонадежности деятельности редактора издаваемой в г. Оренбурге газеты «Казакъ» (*так в док. – авт.*) Байтурсунова (*так в док. – авт.*) и сотрудников той же газеты Букейханова и Дулатова, подозреваемых в агитации среди киргизов в пользу отказа от призыва на военную службу, по поручению Г. Товарища Министра Внутренних Дел, Действительного Статского Советника Степанова, имею честь просить Ваше Превосходительство не отказать в зависящем распоряжении о возбуждении против названных лиц переписки в порядке Положения о Государственной охране и о последующем меня уведомить.

Прошу Ваше Превосходительство принять уверение в совершенном моем почтении и преданности.

Готовый к услугам Е. Климович

No 108189

«3» августа 1916 г.

Превосходительству М. С. Тюлину

(не разб. - авт.)... по обвинению в проведении ... (не разб. - авт.), пропаганды среди КИРГИЗОВ.

ГАОО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 1. (ср.: Легкий, Табулденов, Ибраев, 2022: 347).

[illegible]

Рис. 2. Письмо Оренбургского губернатора М. С. Тюлина на имя заместителя министра внутренних дел А.В. Степанова от 20 августа 1916 г. (ГАОО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 2)

[Fig. 2. Letter from the Orenburg Governor M.S. Tyulin to the Deputy Minister of Internal Affairs A.V. Stepanov, 20 August 1916 (State Archive of Orenburg Region [GAOO], F. 10, Op. 2, D. 242, L. 2)]

(слово не разб. - авт.) 5327

№ 5296 Секретно

20 августа 1916

M.Γ.

Александр Васильевич

Вследствие письма от 3 августа за № 108189, имею честь уведомить В. Пр-ство, что произведенной по моему распоряжению разработкой сведений, сообщенных управляющим Уральской области о противоправительственной деятельности редактора издаваемой в г. Оренбурге газеты «Қазақ» Байтурсунова и сотрудников этой газеты Дулатова и Букейханова установлено следующее:

Ахмет Байтурсынович Байтурсынов, 42 лет, ранее занимавший должность учителя в киргизской школе № 5 Тургайской области, в 1909 г. был задержан в Каркаралинске Семипалатинской области и привлечён к дознанию на основании *Положения об охране* (Положение, 1885: 261-266). Ему вменялась в вину агитация среди киргизского населения, направленная против властей. В ходе следствия выяснилось, что начиная с 1905 г. Байтурсынов, как на своей квартире в Каркаралинске, так и во время инспекционных поездок по аульным школам, убеждал соотечественников уклоняться от уплаты податей и категорически отказываться от перехода на крестьянский статус. Кроме того, он распространял воззвания «противоправного содержания», а волостным управителям советовал не взыскивать недоимки, аргументируя это тем, что в России миллионы крестьян имеют задолженности и при этом не подвергаются наказаниям.

По итогам расследования Особое совещание МВД постановило выслать Байтурсынова сроком на два года из Степного края, Семиреченской и Тургайской областей, начиная с 10 марта 1910 г. В качестве нового места жительства он выбрал город Оренбург, расположенный вблизи Тургайской области. Первоначально он поступил на службу в переселенческое управление, а позднее занялся издательской деятельностью, основав газету «Қазақ» на киргизском языке.

С первых же дней пребывания Байтурсынова в Оренбурге за ним было установлено скрытое наблюдение со стороны жандармских чинов. Однако результаты этой слежки не позволили органам охраны инициировать против него переписку. При этом публикации в газете «Қазақ» свидетельствовали, что редактор продолжал прежнюю линию и намеревался формировать у киргизского населения негативное отношение к властям.

Наиболее показательным примером подобной деятельности стала статья Байтурсынова, опубликованная в № 80 газеты за 1914 г., посвящённая правительственному законопроекту, заменявшему действовавшее *Степное положение*. Приводя текст проекта и пояснительную записку к нему, автор отмечал: «Если бы правительство заботилось исключительно об интересах киргизского населения, то оно, несомненно, предложило бы: составьте сами новый законопроект и представьте его в законодательные учреждения. Этого сделано не было, что объясняется наличием у правительства собственных целей, ради которых и составлены законы». В завершение статьи Байтурсынов выразил уверенность, что «каждый безошибочно может указать хотя бы одно слово в новом законе, которое не отвечает интересам народа». За публикацию этой статьи Байтурсынов был подвергнут административному взысканию: штрафу в размере 1500 рублей или трёхмесячному аресту. Однако последующее постановление губернатора, вынесенное по данному делу, было отменено Правительствующим сенатом (Указ от 15 марта 1916 г. № 4453), признавшим, что упоминание в статье о расхождении интересов правительства и киргизского народа не является достаточным доказательством «враждебных намерений» автора.

В 1915 г. на страницах «Қазақ» появилась другая статья под названием «Что это значит?». В ней утверждалось, что земельные наделы киргиз в посёлке Караталы Уральской области якобы должны быть переданы переселенцам-крестьянам. Между тем Уральский губернатор официально опроверг наличие такого вопроса. Усмотрев в публикации сознательное распространение ложных слухов, способных вызвать антипатии к правительству, губернатор 13 марта 1915 г. постановил подвергнуть Байтурсынова аресту на две недели или штрафу в 50 рублей. На это постановление также была подана жалоба в Сенат, но решение по ней принято не было.

Что касается телеграммы Уральского губернатора, то в ней лишь отмечалось, что имя Байтурсынова упоминалось в разговорах киргиз, так как он направлялся (слово не разобрано - авт.) на совещание в Уральскую область. Собранные по этому поводу сведения показали, что 23 мая он находился в Тургайском уезде, куда был командирован переселенческим управлением для проведения переписи скота. В Оренбург Байтурсынов вернулся только в начале августа, а 7 августа принял участие в официально разрешённом совещании киргиз в здании Тургайского областного управления. За время его пребывания в уезде

компрометирующих сведений выявлено не было, а газета «Қазақ» после опубликования Высочайшего повеления о привлечении «инородцев» к тыловым работам придерживалась максимально корректного тона. Ввиду этого возбудить в отношении Байтурсынова переписку по линии *Положения о государственной охране* (Положение, 1885: 261-266) оснований не оказалось.

Что касается сотрудника «Қазақ» Миржакыпа Дулатова, то известно, что в июне 1911 г. он был арестован в Семипалатинске. Работая письмоводителем мирового судьи 2-го участка Петропавловского уезда, он распространял собственную брошюру «Өян-Қазақ» («Проснись, киргиз») и был привлечён к дознанию по статье 129 Уголовного уложения. Приговором Семипалатинского окружного суда от 23 декабря 1911 г. Дулатов был осуждён к одному году заключения в крепости.

В телеграмме Уральского губернатора указывалось также, что за квартирой Дулатова велось многодневное наблюдение. Оно не зафиксировало визитов киргиз, а проведённый обыск - как по месту жительства, так и в редакции газеты - не выявил доказательств антиправительственной деятельности. Изъятые бумаги включали лишь частные запросы о разъяснении порядка исполнения повеления о мобилизации «инородцев», снабжённые пометками Дулатова, сделанными в русле официальных инструкций.

Третий сотрудник газеты «Қазақ», Алихан Нурмухан Букейханов, известный учёный (слово не разобрано – авт.), бывший депутат I Государственной думы, проживал в Самаре. Согласно имеющимся сведениям, он состоял членом местного комитета кадетской партии, а в 1912-1913 гг. поддерживал связи с самарскими эсерами. О возникших подозрениях в его адрес было уведомлено Самарское губернское жандармское управление, которое установило за ним негласное наблюдение. Документ завершается традиционной формулой: «Прошу принять уверения в глубоком уважении и искренней преданности» (ГАОО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 2-5).

Анализ двух документов августа 1916 г. показал, что они тесно взаимосвязаны и представляют собой последовательную переписку между центральными и губернскими структурами МВД. Письмо директора департамента полиции Евгения Климовича от 3 августа выступает отправной точкой: в нём содержался прямой запрос губернатору Тюлину о предоставлении сведений о деятельности редактора газеты «Қазақ» Ахмета Байтурсынова и его ближайших соратников. Уже через две недели губернатор подготовил ответное донесение, адресованное заместителю министра внутренних дел Александру Степанову, где была обобщена вся накопленная информация о Байтурсынове, Дулатове и Букейханове. Таким образом, выявляется чёткая схема движения информации: департамент → губернская администрация → министерство.

Во-первых, документы подтверждают, что к лету 1916 года в распоряжении полиции имелся значительный массив сведений о лидерах казахского национального движения. В письме Тюлина приводились биографические данные Байтурсынова (год рождения, образование, служба в школах, участие в петициях 1905 года), указывались факты его неоднократных арестов и административных взысканий, а также фиксировалась редакторская деятельность в газете «Қазақ». Отдельно отмечалась его роль в формировании общественного мнения и влияние на крестьянство. В отношении Дулатова и Букейханова акцент делался на их политических взглядах и участии в «противоправительственной агитации».

Во-вторых, установлено, что оренбургская жандармерия и губернаторская власть стремились не только собрать справочные материалы, но и представить их в максимально «угрожающем» ключе. В донесении подчёркивалось, что газета «Қазақ» являлась рупором оппозиционной пропаганды, способной дестабилизировать обстановку в регионе. Таким образом, документы демонстрируют механизм «конструирования угрозы»: отдельные факты из жизни и деятельности деятелей «Алаш» интерпретировались как проявления антиправительственной активности.

В-третьих, выявленные источники позволяют сделать историографический значимый вывод: к 1916 году органы МВД систематизировали наблюдение за казахской интеллигенцией,

превращая собранные сведения в своего рода «досье». Сопоставление писем от 3 и 20 августа с секретным рапортом жандармского управления от 12 августа 1916 г. показывает, что именно в этот период шла итоговая обработка информации, накопленной с 1905 года. Это подтверждает мысль о том, что летом-осенью 1916 года внимание полиции к «Алаш» резко возросло на фоне масштабного восстания.

Чиновники департамента полиции и жандармерии прежде всего настораживались тогда, когда публикации казахской интеллигенции затрагивали вопросы земельной политики, государственного управления и взаимоотношений местного населения с имперской администрацией. Особое недовольство вызывали следующие типы материалов:

1. Критика правительственных реформ и переселенческой политики

Статьи, в которых авторы подвергали сомнению справедливость Степного положения, ход подготовки нового законопроекта и общую линию правительства в отношении казахского населения. Например, статья Ахмета Байтурсынова, опубликованная в «Казаке» в 1914 году, где он утверждал, что власти руководствуются не только интересами коренного населения. Чиновники расценивали такие тексты как попытку подорвать доверие к государственной политике.

2. Материалы о земельных наделах и слухах о передаче казахских пастбищ переселенцам. Публикации, в которых обсуждались вопросы перераспределения земель, считались потенциально опасными, потому что могли вызвать недовольство в аульной среде.

Так, статья «Что это значит?» (1915) о возможной передаче участков в Караталы русским крестьянам была истолкована как намеренное распространение тревожащих слухов и попытка сформировать враждебное отношение к администрации.

3. Тексты, подчеркивающие несоответствие интересов казахского общества и государственной власти. Любые намёки на различие целей правительства и нужд местного населения воспринимались как политическая агитация. Даже умеренные рассуждения о несовпадении интересов трактовались как проявление нелояльности.

4. Публикации, призывающие к самостоятельной выработке законов или к повышению политической активности населения. Мысли о том, что народ мог бы участвовать в создании новых правовых норм, воспринимались жандармами как подрыв монопольной роли имперского центра в законодательных инициативах.

5. Ранние агитационные тексты, обращённые к казахской молодёжи и сельскому населению. Особое раздражение вызывали произведения Миржакыпа Дулатова, такие как брошюра «Оян - Казак» (1911), которую власти считали призывом к пробуждению национального самосознания. Её распространение в Семипалатинске стало поводом к аресту и суду.

6. Комментарии к указу о мобилизации «иногородцев» летом 1916 года. Хотя газета в этот период вела себя предельно сдержанно, любые разъяснения по мобилизации внимательно отслеживались на предмет скрытых призывов к сопротивлению.

Заключение

Публикуемые документы августа 1916 г. позволяют значительно уточнить представления о масштабах и формах политического сыска в отношении казахской интеллигенции в преддверии и в первые месяцы восстания 1916 г. Особый интерес представляет письмо оренбургского губернатора М. С. Тюлина от 20 августа 1916 г., в котором были систематизированы сведения о деятельности Ахмета Байтурсынова, Миржакыпа Дулатова и Алихана Букейханова. Рукопись этого документа отражает уровень информированности региональной администрации и тесное взаимодействие губернских структур с центральным аппаратом МВД.

Атрибуция автора и адресата донесения, уточнение их должностей и биографических данных позволяет ввести в научный оборот новый корпус сведений, которые ранее оставались фрагментарными. Важным результатом стало установление роли директора Департамента

полицей Е. К. Климовича и товарища министра внутренних дел А. В. Степанова в организации наблюдения и в регулировании деятельности политически неблагонадёжных деятелей.

Архивные материалы демонстрируют не только внимание полиции и жандармерии к лидерам «Алаш», но и особенности функционирования царского административно-репрессивного аппарата на окраинах империи. Их сопоставление с другими источниками подтверждает, что ещё до Февральской революции органы МВД располагали систематизированными досье на казахскую интеллигенцию и тщательно фиксировали её общественно-политическую активность.

Таким образом, анализ представленных документов позволяет расширить источниковую базу по истории национально-освободительного движения в Казахстане начала XX в., выявить новые детали биографии его лидеров и показать механизмы взаимодействия местной администрации с центральными органами власти в условиях нарастающего кризиса Российской империи.

Sources

SAOR — State Archive of the Orenburg Region.

Источники

ГАОО — Государственный архив Оренбургской области.

References

Absadyk, Boranbaeva, Mukhitov, Legkiy, 2022 — *Absadyk, A. A.; Boranbaeva, B. S.; Mukhitov, K.; Legkiy, D. M.* (2022). *Gazeta "Kazak" i ee opponenty v kazakhskom obshchestve v gody Pervoi mirovoi voyny* [The Newspaper "Kazak" and its Opponents in the Kazakh Society during the First World War]. *Bylye Gody*, Vol. 17, No. 3. Pp. 1470–1481. (In Russ.)

Dulatov, 1922 — *Dulatov, M.* (1922). *Akhmet Baitursynovich Baitursynov: biograficheskii ocherk* [Akhmet Baitursynov: A Biographical Essay]. *Trudy Orenburgskogo obshchestva izucheniya Kirgizskogo kraia*, Issue 3, Orenburg, Pp. 17–25. (In Russ.)

Ibraev, Legkiy, Tabuldenov, 2022 — *Ibraev, E. E.; Legkiy, D. M.; Tabuldenov, A. N.* (2022). "Dal'neishee nablyudenie za nim ustanovleno". *Akhmet Baitursynov pod nadzorom tsarskoi okhranki (1907-1910 gody)* ["Further Surveillance Has Been Established on Him": Akhmet Baitursynov under Tsarist Secret Police Supervision (1907-1910)]. *Otan tarihy*, No. 2, pp. 123-134. DOI: 10.51943/1814-6961_2022_2_123. (In Russ.)

Imakhambet, 2010 — *Imakhambet, R.* (2010). *Gasyr sanjagy: Akhmet Baitursynuly'shygarmashylyk ghumyrbayany (muragat derekteri negizinde). Monografia* [The Century's Eminent Figure: The Creative Biography of Akhmet Baitursynuly (Based on Archival Sources)]. Astana: Pedagogika PRESS. 304 p. (In Kaz.)

Khodataistvo, 1927 — *Khodataistvo* yuridicheskogo otдела Moskovskogo Politicheskogo Krasnogo Kresta za Alexandra Vasil'evicha Stepanova yurista Nikolaya Konstantinovicha Murav'eva ot 15 maya 1927 g. [Petition of the Legal Department of the Moscow Political Red Cross for Alexander Vasilyevich Stepanov by Lawyer Nikolai Konstantinovich Murav'ev, May 15, 1927]. URL: https://pkk.memo.ru/letters_pdf/000695.pdf. (In Russ.)

Khodataistvo, 1929 — *Khodataistvo* akademika Sergeya Fedorovicha Ol'denburga k E. P. Peshkovi 26 yanvarya 1929 g. [Petition of Academician Sergey Fedorovich Ol'denburg to E. P. Peshkova, January 26, 1929]. URL: https://pkk.memo.ru/letters_pdf/000695.pdf. (In Russ.)

Khristoforov, 2018 — *Khristoforov, V. S.* (2018). *Politicheskii sysk i "musul'manskii vopros" nachala XX v.: sbor i otsenka informatsii o musul'manakh Stepnogo kraia* [Political Surveillance and the "Muslim Question" of the Early 20th Century: Collection and Assessment of Information about Muslims of the Steppe Region]. *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya "Istoricheskie nauki"*, No. 3 (19), pp. 183-190. DOI: 10.25513/2312-1300.2018.3.183-190. (In Russ.)

Legkiy, Ibraev, 2024 — *Legkiy, D. M.; Ibraev, E. E.* (2024). *Karkaralinskii uezd v dokumentakh kantselyarii Orenburgskogo gubernatora i Omskogo zhandarmskogo upravleniya v nachale XX veka* [The Karkaraly Uezd in the Documents of the Office of the Orenburg Governor and the Omsk Gendarmerie Administration in the Early 20th Century]. *Vestnik ENU im. L. N. Gumileva. Seriya gumanitarnykh nauk*, No. 1, pp. 162-185. (In Russ.)

Legkiy, Ibraev, 2025 — *Legkiy, D. M.; Ibraev, E. E.* (2025). "V poryadke polozheniya ob okhrane perepiskoy ob Akhmete Baitursynove 1909 goda". *Kazakhskii uchitel' v dokumentakh Omskogo zhandarmskogo upravleniya* ["Under the Regulation on Protection": On the Correspondence about Akhmet Baitursynov in 1909. A Kazakh Teacher in the Documents of the Omsk Gendarmerie Administration]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4, Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya*, Vol. 30. No. 1. Pp. 199–212. DOI: 10.15688/jvolsu4.2025.1.17. (In Russ.)

Legkiy, Ibraev, Tabuldenov, 2022 — *Legkiy, D. M.; Ibraev, E. E.; Tabuldenov, A. N.* (2022). "Dal'neishee nablyudenie za nim ustanovleno". *Akhmet Baitursynov pod nadzorom tsarskoi okhranki (1905–1917 gody): monografia* ["Further Surveillance Has Been Established on Him": Akhmet Baitursynov under Tsarist Secret Police Supervision (1905–1917): A Monograph]. *Kostanay: Kostanaisky pechatnyi dvor*. 184 p. (In Russ.)

Legkiy, Ibraev, Tabuldenov, 2023 — *Legkiy, D. M.; Ibraev, E. E.; Tabuldenov, A. N.* (2023). "Vyyasnit' neglasnym putem". Orenburgskoe izdatel'skoe tovarishchestvo "Azamat" pod nadzorom politzii (1913–1917 gg.) ["To Find Out Secretly": The Orenburg Publishing Partnership "Azamat" under Police Surveillance (1913–1917)]. Vestnik Omskogo universiteta. Seriya "Istoricheskie nauki", Vol. 10, No. 2 (38), pp. 23–34. (In Russ.)

Legkiy, Ibraev, Tabuldenov, 2023 — *Legkiy, D. M.; Ibraev, E. E.; Tabuldenov, A. N.* (2023). Akhmet Baitursynov i gazeta "Kazak" nakanune Fevral'skoi revolyutsii 1917 g. v Rossii [Akhmet Baitursynov and the Newspaper "Kazak" on the Eve of the February Revolution of 1917 in Russia]. Vestnik KazNPU im. Abaya, seriya "Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki", No. 1, pp. 267–276. (In Russ.)

Legkiy, Ibraev, Tabuldenov, 2024 — *Legkiy, D. M.; Ibraev, E. E.; Tabuldenov, A. N.* (2024). "So far, no charges have been brought against him". Speech by the Russian public in defense of the arrested Kazakh poet A. Baitursynov in 1909 («Do sikh por emu nikakogo obvineniya ne predyavleno»). Vystuplenie russkoi obshchestvennosti v zashchitu arestovannogo kazakhskogo poeta A. Baitursynova v 1909 g.). Bylye Gody, Vol. 19, Issue 2. Pp. 927–936. DOI: 10.13187/bg.2024.2.927. (In Russ.)

Mozokhin, 2002 — *Mozokhin, O. B.* (2002). Osoboe soveshchanie v Rossii i SSSR (1881–1953): Pravovye polnomochiya Osobogo soveshchaniya [The Special Council in Russia and the USSR (1881–1953): Legal Powers of the Special Council]. Obozrevatel', No. 3–4, pp. 146–147. (In Russ.)

Peregudova, 2000 — *Peregudova, Z. I.* (2000). Politicheskii sysk Rossii (1880–1917 gg.) [Political Surveillance in Russia (1880–1917)]. Moscow: ROSSPEN. 432 p. (In Russ.)

Polozhenie, 1885 — Polozhenie o merakh k okhraneniyu gosudarstvennogo poryadka i obshchestvennogo spokoistviya 1881 g. [Regulation on Measures for the Protection of State Order and Public Peace of 1881]. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii, Series 3, Vol. I. St. Petersburg, 1885, pp. 261–266. (In Russ.)

Romanovskaya, Rogov, 2007 — *Romanovskaya, V. B.; Rogov, S. L.* (2007). Politicheskie prestupleniya po Ugolovnomu ulozheniyu 1903 goda [Political Crimes under the Criminal Code of 1903]. Pravo. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta, pp. 183–187. (In Russ.)

Rustemov, Shashaeva, 2021 — *Rustemov, S. K.; Shashaeva, M. A.* (2021). Nadzor za rasprostraneniem musul'manstva v Turkestanskom krae [Supervision over the Spread of Islam in the Turkestan Region]. Otan tarihy, No. 1, pp. 63–73. DOI: 10.51943/1814-6961_2021_1_63. (In Russ.)

Rutykh, 2002 — *Rutykh, N.* (2002). Biograficheskii spravochnik vysshikh chinov Dobrovol'cheskoi armii i Vooruzhennykh Sil Yuga Rossii. Materialy k istorii Belogo dvizheniya [Biographical Reference Book of the High Ranks of the Volunteer Army and the Armed Forces of South Russia. Materials on the History of the White Movement]. Moscow. (In Russ.)

Semenov, 2014 — *Semenov, V. G.; Semenova, V. P.* (2014). Gubernatory Orenburgskogo kraya (k 270-letiyu Orenburgskoi gubernii) [Governors of the Orenburg Region (On the 270th Anniversary of the Orenburg Province)]. Orenburg: Orenburgskoe kn. izd-vo im. G. P. Donkovtseva. 446 p. (In Russ.)

Spisok, 1915 — Spisok obshchego sostava chinov Otdel'nogo korpusa zhendarmov. Ispravlen po 1 iyulya 1915 g. [List of the General Staff of the Separate Corps of Gendarmes, Corrected as of July 1, 1915]. Petrograd: Tip. shtaba Otd. korp. zhand., 1915. 782 p. (In Russ.)

Stepnoe polozhenie, 1891 — Stepnoe polozhenie 25 marta 1891 goda s obyasnieniyami po ofitsial'nym istochnikam [The Steppe Statute of March 25, 1891 with Explanations from Official Sources]. St. Petersburg: Zem. otd. M-va vn. del, 1891. 208 p. (In Russ.)

Ternovoi, Isetova, 1998 — *Ternovoi, I. K.; Isetova, R. K.* (1998). Zhizn', ozarennaya bor'boi [A Life Enlightened by Struggle]. Kostanay. 74 p. (In Russ.)

Tugai, 2018 — *Tugai, T. I.* (2018). Orenburgskii put' Akhmeta Baitursynova [The Orenburg Path of Akhmet Baitursynov]. Orenburg: Universitet. 252 p. (In Russ.)

Volkov, 2016 — *Volkov, S. V.* (2016). Vysshee chinovnichestvo Rossiiskoi imperii. Kratkii slovar' [The High Officials of the Russian Empire. A Concise Dictionary]. Moscow: Russkii fond sodeistviya obrazovaniyu i nauke. 800 p. (In Russ.)

Zalesskii, 2003 — *Zalesskii, K. A.* (2003). Kto byl kto v Pervoi mirovoi voine. Biograficheskii entsiklopedicheskii slovar' [Who Was Who in the First World War: A Biographical Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Astrel': AST. 891 p. (In Russ.)

220 let, 2021 — 220 let so dnya obrazovaniya politzii v Orenburzh'e [220 Years Since the Establishment of the Police in the Orenburg Region]. URL: <https://261.56.mvd.pf/news/item/12930465/>. Accessed: 16.12.2021. (In Russ.)

Литература

Абсадык, Боранбаева, Мухитов, Легкий, 2022 — *Абсадык А.А., Боранбаева Б.С., Мухитов К., Легкий Д.М.* Газета «Казак» и ее оппоненты в казахском обществе в годы Первой мировой войны // Былые годы. Т. 17. № 3. 2022. С. 1470–14811.

Волков, 2016 — *Волков С.В.* Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. 800 с.

Дулатов, 1922 — *Дулатов М.* Ахмет Байтурсынович Байтурсынов: биографический очерк // Труды Оренбургского общества изучения Киргизского края. Выпуск 3. Оренбург, 1922. С. 17–25.

Залесский, 2003 — *Залесский К.А.* Кто был кто в первой мировой войне. Биографический энциклопедический словарь. М.: Астрель: АСТ, 2003. 891 с.

- Ибраев, Легкий, Табулденов, 2022 — *Ибраев Е.Е., Легкий Д.М., Табулденов А.Н.* «Дальнейшее наблюдение за ним установлено». Ахмет Байтурсынов под надзором царской охранки (1907-1910 годы) // Отан тарихы. 2022. № 2. С. 123-134. DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_123.
- Имаханбет, 2010 — *Имаханбет Р.* ҒАСЫР САНЛАҒЫ: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). Монография. Астана: Педагогика ПРЕСС, 2010. 304 б.
- Легкий, Ибраев, 2024 — *Легкий Д.М., Ибраев Е.Е.* Каркаралинский уезд в документах канцелярии Оренбургского губернатора и Омского жандармского управления в начале XX века // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. 2024. № 1. Серия гуманитарных наук. С. 162-185.
- Легкий, Ибраев, 2025 — *Легкий Д.М., Ибраев Е.Е.* «В порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года». Казахский учитель в документах Омского жандармского управления // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2025. Т. 30, № 1. С. 199-212. DOI: <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2025.1.17>.
- Легкий, Ибраев, Табулденов, 2022 — *Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденов А.Н.* «Дальнейшее наблюдение за ним установлено». Ахмет Байтурсынов под надзором царской охранки (1905–1917 годы): монография. Костанай: Костанайский печатный двор, 2022. 184 с.
- Легкий, Ибраев, Табулденов, 2023 — *Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденов А.Н.* «Выяснить негласным путём». Оренбургское издательское товарищество «Азамат» под надзором полиции (1913–1917 гг.) // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2023. Т. 10. № 2 (38). С. 23–34.
- Легкий, Ибраев, Табулденов, 2024 — *Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденов А.Н.* «So far, no charges have been brought against him». Speech by the Russian public in defense of the arrested Kazakh poet A. Baitursynov in 1909 («До сих пор ему никакого обвинения не предъявлено». Выступление русской общественности в защиту арестованного казахского поэта А. Байтурсынова в 1909 г.). Былые годы. Т.19. Вып. 2. 2024. С. 927–936. DOI: 10.13187/bg.2024.2.927
- Легкий, Ибраев, Табулденов, Ахмет Байтурсынов и газета «Казакъ», 2023 — *Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденов А.Н.* Ахмет Байтурсынов и газета «Казакъ» накануне Февральской революции 1917 г. в России // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». 2023. № 1. С. 267–276.
- Мозохин, 2002 — *Мозохин О.Б.* Особое совещание в России и СССР (1881 - 1953): Правовые полномочия Особого совещания // Обозреватель. 2002. № 3-4. С. 146-147.
- Перегудова, 2000 — *Перегудова З.И.* Политический сыск России (1880-1917 гг.). М.: РОССПЭН, 2000. 432 с.
- Положение, 1885 — *Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия 1881 г.* Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. I. СПб.: 1885. С. 261–266.
- Романовская, Рогов, 2007 — *Романовская В.Б., Рогов С.Л.* Политические преступления по Уголовному уложению 1903 года // Право. Вестник Нижегородского университета. 2007. С. 183-187.
- Рустемов, Шашаева, 2021 — *Рустемов С.К., Шашаева М.А.* Надзор за распространением мусульманства в Туркестанском крае // Отан тарихы. 2021. № 1. С. 63-73. DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_63.
- Рутыч, 2002 — *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения. М.: 2002. С.?
- Семёнов, 2014 — *Семёнов В.Г.* Губернаторы Оренбургского края (Текст): (к 270-летию Оренбургской губернии) / В. Г. Семёнов, В. П. Семёнова. Оренбург: Оренбургское кн. изд-во им. Г. П. Донковцева, 2014. 446 с.
- Список, 1915 — *Список общего состава чинов Отдельного корпуса жандармов.* Исправлен по 1 июля 1915 г. Петроград: Тип. штаба Отд. корп. жанд., 1915. 782 с.
- Степное положение, 1891 — *Степное положение* 25 марта 1891 года с объяснениями по официальным источникам. Санкт-Петербург: Зем. отд. М-ва вн. дел, 1891. 208 с. Терновой, Исетова, 1998 — *Терновой И.К., Исетова Р.К.* Жизнь, озаренная борьбой. Костанай, 1998. 74 с.
- Тугай, 2018 — *Тугай Т.И.* Оренбургский путь Ахмета Байтурсунова. Оренбург: Университет, 2018. 252 с.
- Ходатайство, 1927 — *Ходатайство* юридического отдела Московского Политического Красного Креста за Александра Васильевича Степанова юриста Николая Константиновича Муравьева от 15 мая 1927 г. (https://pkk.memo.ru/letters_pdf/000695.pdf).
- Ходатайство, 1929 — *Ходатайство* академика Сергея Федоровича Ольденбурга к Е. П. Пешковой 26 января 1929 г. (https://pkk.memo.ru/letters_pdf/000695.pdf).
- Христофоров, 2018 — *Христофоров В.С.* Политический сыск и «мусульманский вопрос» начала XX в.: сбор и оценка информации о мусульманах Степного края // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2018. № 3 (19). С. 183-190. DOI: 10.25513/2312-1300.2018.3.183-190
- 220 лет, 2021 — *220 лет* со дня образования полиции в Оренбуржье // URL: <https://261.56.mvd.rf/news/item/12930465/>. Дата обращения: 16. 12. 2021.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1707-1719, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1707-1719

THE HISTORICAL ROLE OF KOZHABERGEN BATYR IN THE EASTERN FRONTIER POLICY OF THE KAZAKH KHANATE

Aknur Oralova^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD student, researcher
<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru
*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2025
© Oralova A., 2025

Abstract. *Introduction.* This article explores the historical significance of the warrior Kozhabergen Zhanibekuly within the framework of relations between the Qing Empire and the Jungar nobility, with particular attention to his role in restoring traditional Kazakh grazing territories in the Zhetysu and Tarbagatai areas. *Goals and objectives* of the study are to examine the actions of Kozhabergen batyr who carried out in alliance with Kazakh sultans and khans in the spheres of military cooperation, trade contacts with Qing officials, and the defense of the eastern frontiers of the Kazakh steppe. The study draws upon archival sources from the State Archive of the Orenburg region, the Archive of foreign policy of the Russian Empire, the First Historical Archive of China, as well as descriptions recorded by Russian travelers. The methodological foundation of the research is based on systematization, critical examination, source criticism, comparative-historical approaches, and logical analysis. *Results.* The conducted analysis provides new perspectives on the role of Kozhabergen batyr as an important figure of his era. The article addresses central issues concerning territorial conflicts between the Qing Empire and the Kazakh Khanate, as well as between the Jungar Khanate and the Kazakh steppes. *Conclusion.* Through the study of archival evidence and historical sources, the research highlights Kozhabergen batyr as a prominent leader in international relations of the latter half of the 18th century, distinguishing him both as an experienced military commander and a capable diplomatic strategist.

Key words: Kazakh-Qing relations, steppe diplomacy, Kazakh khanate, Qing Empire, Kazakh-Jungar relations, Kozhabergen batyr, border policy, interethnic relations, nomadic diplomacy, diplomatic missions

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under Program-Targeted Funding (PTF) “Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan” (IRN No. BR24993173).

For citation: Oralova A. The historical role of Kozhabergen batyr in the eastern frontier policy of the Kazakh khanate // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1707-1719. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1707-1719

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ШЫҒЫС ШЕКАРАЛАРЫНДАҒЫ САЯСАТЫНДА ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫРДЫҢ ТАРИХИ РӨЛІ

Оралова Акнур Амангелдыевна^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD-докторант, ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru
*Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Оралова А.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Автор мақалада батыр Қожаберген Жәнібекұлының Цинь империясы мен ойрат нояндары арасындағы қарым-қатынасы, батырдың Жетісу мен Тарбағатай өңірлеріндегі жайылымдық жерлерін қазаққа қайтару жолындағы күресі тақырыбына зерттеу жүргізіледі. Зерттеудің *мақсаты* Қожаберген батырдың қазақ халқының хан-сұлтандарымен бірлікте Қытай билігімен әскери-сауда байланыстары және қазақ даласының шығыс шекарасын қорғаудағы қызметін сипаттау. *Материалдар мен әдістер.* Жұмыстың деректік негізін Орынбор облысы мемлекеттік архиві, Ресей империясы сыртқы саясатының архиві, Қытайдың Бірінші тарихи архивінің құжаттары, орыс саяхатшыларының жазбаларындағы материалдар құрады. Мақала жүйелеу, сыни-талдау, баға беру, салыстырмалы-тарихи, логикалық талдау әдістері негізінде жазылды. *Нәтижелер.* Тақырыпты қарастыруда алынған нәтижелер мен ой-қорытындылар негізгі зерттеу объектісіне айналып отырған батыр Қожабергеннің тарихтағы рөлін бағамдауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде Цин патшалығы мен Қазақ хандығы, Жоңғар хандығы мен Қазақ даласы арасындағы жер мәселесіне қатысты кейбір мәселелер талқыланды. *Қорытынды.* Зерттеуде қолданылған архив құжаттары мен тақырып аясындағы зерттеулерді талдау нәтижесінде XVIII ғасырдың екінші жартысындағы халықаралық қатынастар тоғысындағы беделді тұлға Қожаберген батырдың ержүрек күрескер, ойлы дипломат ретіндегі тұлғалық келбеті тарихи деректер негізінде ашылды.

Түйін сөздер: Қазақ-Цин қатынастары, дала дипломатиясы, Қазақ хандықтары, Цин империясы, шекара саясаты, этносаралық қатынастар, көшпенділер дипломатиясы, дипломатиялық миссиялар

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру (тіркеу нөмірі: BR24993173) аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Оралова А.А. Қазақ хандығының шығыс шекараларындағы саясатында Қожаберген батырдың тарихи рөлі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1707-1719 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1707-1719

ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ КОЖАБЕРГЕНА БАТЫРА В ПОЛИТИКЕ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА НА ВОСТОЧНЫХ РУБЕЖАХ

Оралова Акнур Амангелдыевна^{1*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD-докторант, научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru
*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Оралова А.А., 2025

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматривается историческая значимость воина Кожабергена Жанибекулы в контексте отношений между Цинской империей и ойратской знатью, с особым вниманием к его роли в восстановлении традиционных казахских пастбищных территорий в районах Жетысу и Тарбагатай. *Цель исследования* – проанализировать деятельность Кожабергена батыра, осуществлённую им в союзе с казахскими султанами и ханами, в сферах военного сотрудничества, торговых контактов с цинскими чиновниками и защиты восточных рубежей Казахской степи. Исследование опирается на архивные источники Государственного архива Оренбургской области, Архива внешней политики Российской империи, Первого исторического архива Китая, а также на описания, оставленные русскими путешественниками. Методологическая основа работы включает систематизацию, критический анализ, источниковедческий подход, сравнительно-исторические методы и логическое осмысление. *Результаты.* Проведённый анализ позволяет по-новому взглянуть на роль Кожабергена батыра как значимой фигуры своей эпохи. В статье рассматриваются ключевые проблемы территориальных конфликтов между Цинской империей и Казахским ханством, а также между Джунгарским ханством и казахскими степями. *Заключение.* На основе изучения архивных данных и исторических источников в исследовании подчёркивается значимость Кожабергена батыра, талантливого военного руководителя и искусного дипломатического стратега.

Ключевые слова: Казахско-цинские отношения, степная дипломатия, казахские ханства, Цинская империя, пограничная политика, межэтнические отношения, кочевая дипломатия, дипломатические миссии

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» ПЦФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Оралова А.А. Историческая роль Кожабергена батыра в политике Казахского ханства на восточных рубежах // Asian Journal "Steppe Panorama". 2025. Т. 12. № 6. С. 1707-1719. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1707-1719

Introduction

In this turbulent era, when the historical fate and freedom of the Kazakh people were under constant threat for several centuries, and grew serious in half of the 18th century, Ablai khan was supported by his trusted ally and military commander, Kozhabergen batyr Zhanibekuly, the head of the Kerei tribe. Despite his significant role, Kozhabergen Zhanibekuly's place in Kazakh history remains insufficiently explored in domestic historiography due to a lack of focused academic research and comprehensive scholarly literature.

Given the available historical data and the tools of modern historiography, it is of critical importance to investigate the relationships between the Kazakh khans and sultans, prominent batyrs, Jungar noyans, and Qing rulers during the 18th century. These relationships were not limited to military confrontations; they also encompassed diplomatic, economic, and even kinship ties. Alongside military conflicts, there were instances of alliance and cooperation between Kazakh and Jungar elites, as well as with Qing officials.

In this context, analyzing the role of Ablai khan and the batyrs under his command – especially their military and trade relations with Qing diplomats and Jungar noyans – offers valuable insight into the military-political activities of Kozhabergen batyr. Particular attention must be given to his heroic and diplomatic contributions in safeguarding the eastern borders of the Kazakh steppe during a period of great instability.

Materials and Methods

The research is grounded in a rich base of primary sources, including documents from the State Archive of the Orenburg region, Manchu-Chinese records from the First Historical Archives of China, and accounts by Russian travelers. The study is guided by functionalist theory, which helps elucidate the historical role and actions of figures in Kazakh history whose paths intersected with that of Kozhabergen batyr. Phenomenological analysis is employed to interpret his defense of the eastern frontier, his advisory role to sultan Ablai, and his contributions to international diplomacy in the 18th century. The research also incorporates materials from rare book collections and oral histories recorded from Kozhabergen’s descendants.

Discussion

The earliest recorded interactions between the Kazakh and Qing peoples date to the beginning of the 18th century. However, it was through their mutual entanglement with the Jungar khanate that both tensions and cooperation in Kazakh–Chinese relations began to evolve. While the Kazakhs sought to reclaim ancestral lands occupied by the Jungars, the Qing dynasty at times sought to use the Jungars strategically to weaken and destabilize the Kazakhs. Thus, the Jungar khanate served both as a common concern and a geopolitical tool in shaping early Kazakh–Chinese relations.

In the difficult period of the 18th century, at the crossroads of major states, Kazakh batyrs, like Kozhabergen, distinguished themselves with their military and diplomatic service in protecting the eastern borders of the Kazakh steppe from the enemies. Kozhabergen batyr fought against them on the side of Ablai. Around 1757, the Kozhabergen batyr surrendered to China, who had sided with the Jungars together with Ablai khan, wintered on the banks of the Ishil River and, as the senior officer of the Abak Kerei, led the Kerei in 1750 (Aristov, 1897: 84).

At this point, there is reason to refute the view of researcher Aristov that Kozhabergen submitted to the Chinese. Because Kozhabergen distinguished himself by establishing diplomatic relations with the Chinese not only in military relations, but also through peaceful means, in order to preserve the integrity of the territory.

In his work on the settlement of the Middle Zhuz Abak-Kerei tribe, Kraft, a researcher on the management of the Kirghiz (*auth.* Kazakhs) in the steppe regions, divides the descendants of Abak-Kerei into three groups: Abak, Gerei (Kerei) and Tarakly (Tarakly) (Kraft, 1898: 16). Russian historian G.N. Potanin states that the Kirghiz (*auth.* Kazakhs) occupied the steppe valley of the Black Irtysh, the northern slopes of the Tarbagatai and Saura ranges, and the southern region of Altai, and some Kirghiz (*auth.* Kazakhs) lived as nomads on the banks of the Kobda River. In his writings about the Kirghiz (*auth.* Kazakhs) of 1876-1877, he left information about the Abak-Kerei tribe, the origin of Kozhabergen. “The lands of the Kirghiz (*auth.* Kazakhs) who inhabited the steppe regions of the Black Irtysh were owned by the Abak-Kerei and Kara-Kerei tribes: the former settled in the eastern part of the Irtysh-Zaisan lowland, the latter occupied the western region (Potanin, 1881: 2).

After the establishment of Manchu-Chinese rule in Jungaria, the land issue in the eastern part of Kazakhstan became more acute. The Chinese began to build military fortresses on the Ili River and Tarbagatai in order to prevent Kazakhs from settling in the territories captured from the Dzungars. In August 1757, Kozhabergen and Kara Barak (Kokzhal Barak) visited the Qing military camp, met with the Qing nobles, and demanded them to withdraw from the Tarbagatai region (Ejenkhanuli, 2017: 12).

However, the Qing authorities left this request of Kozhabergen unanswered. Of course, when the Chinese authorities did not like this action of the Kozhabergen family, they resorted to attacks on the Kazakhs and the robbery of their horses. Kozhabergen destroyed the Kazakhs under his rule and deprived them of peace. Despite the destruction of his livestock and the people he owned, Kozhabergen was able to fight steadfastly.

In general, in the history of Kazakh-Chinese relations, direct bilateral relations began to develop after the collapse of Dzungaria. In 1757, 1758, 1762, some of the Middle, Minor and Great Zhuz dynasties of the Kazakh Horde separately recognized themselves as vassals of the Qing Empire. The foreign policy of the Qing Empire was the system of vassal dependence that had developed since

ancient times and was the basis for regulating relations with nomadic states. The Qin Empire divided the border peoples surrounding it into "internal vassals" and "external vassals". "Internal vassals" were incorporated in the administrative system of the Qin Empire, while "external vassals" were not included, but maintained relations. The Kazakh khanate's relations with the Qin Empire were recognized as within the "internal vassal" system.

The history of the formation of the border has its own peculiarities and stages. The period before the annexation of the territories of the Middle and Minor Zhuz tribes in Central, Southern and South-Eastern Kazakhstan by Russia is characterized by the efforts of the Kazakh khanate to legally return the lands occupied by the Jungar khanate for some time. Some of these lands were already settled by Kazakh tribes when the Jungar Khanate fell. This task was solved through negotiations with the new conqueror, the Qing Empire, which had taken over all of the Jungar possessions, as well as by the voluntary order of the Kazakhs to resettle in the Northern Tien Shan, Tarbagatai and Mongol-Altai Mountain ranges without permission (Khafizova, 2000: 71).

Ablai's decision to intervene in the difficult issue with China led to the active involvement of Kozhabergen batyr, who sought to resolve bilateral relations peacefully, rather than by military means. Thus, under the direct instruction of Ablai, he developed strategic plans for the Qing Empire and tried to use diplomatic tactics in addition to military action.

In the history of Kazakh-Chinese relations, direct bilateral contacts began to develop after the collapse of Dzungaria. The rulers of the Qing Empire also always took steps to establish close relations with Kozhabergen: "On the evening of the 6th day of the [7th month], the following information came from our guards sent to the Narit Pass: "The Kazakhs – Kozhabergen and Kara Barak – are coming this way with an army [On the 6th], while chasing the traveler's trail, we met 10 of them and greeted each other. According to these Kazakhs, Kozhabergen and Kara Barak are coming this way with an army of 700 people to meet the Junjun nobles" (Ejenkhanuli, 2017: 161) - it is said. From the information provided in the document, there is reason to draw the following conclusions: firstly, the names of Kozhabergen and Kara Barak are mentioned together and are considered among the most influential figures after Ablai; secondly, Kazakhs such as Kozhabergen also served as ambassadors in establishing diplomatic relations with the Chinese nobility; thirdly, the Chinese emperor, sensing Kozhabergen's friendly ties with the Jungar noyans, the main opponent of the Qing Empire, focused on Kozhabergen and sought to turn him into an ally.

That is confirmed by the following document: "Khozhahbergen and Kara Barak are considered to be the most important people in your country after Ablai, and moreover, they are coming from afar to meet us, so we will send two of our people with you to greet those Kojabergen and Kara Barak." We decided to send Nawang, the head of the Karachin army, and Sakhtai, the funde-boshoku, who held the position of gabisikhian in the vanguard army, who had met Kojabergen last year" (Ejenkhanuli, 2017: 163). That is, the actions of Nawang and Kozhabergen, high-ranking officials of the Qing Empire, to meet Sakhtai, who was previously acquainted with them, in advance, testify to the high prestige of Kozhabergen before the Chinese empire.

Being a close associate of sultan Ablai, Kozhabergen was at the center of Kazakh-Dzhungar and Kazakh-Qing relations. The Jungars often visited his villages, for that reason batyr was sometimes mistaken for Jungar. Kazakh elders and batyrs also entered into kinship relations with neighboring families of Jungar feudal lords or had kinship ties with Jungar batyrs. Jungar women were considered the most attractive prey for the Kazakh army at all times. Kazakh warriors often fought knightly battles with Kalmyk batyrs (Khafizova, 2019: 480). "Kozhabergen (Mongolian sniper, shooter) is a hero of the Kerey tribe of the last century; he lived nomadically with his army on the banks of the Shar River in the southeastern region of the city of Semey and participated in campaigns against the nomadic Kalmyk hordes during the period when the Jungar Khanate was collapsing due to the blows of the Chinese army; but here, of course, we are talking about a person whose name has become legendary" (Potanin, 1881: 35).

Of course, Kozhabergen fought together with the Jungar princes in order to weaken the military power of the Qing government. This is evidenced by the statement of the vizier of the Chinese emperor Agui dated as of August 29, 1758. The message read: "I, the vizier of the emperor Agui, am

sending this statement in connection with the following matter. On July 31, Bukuchagan and Khashoqi were captured by the Kazakhs. When we received the report, the remnants of the Dzungar army, Khashoqi, were retreating along the Irtysh River, when the Russian border guards said: "If you do not obey us, we will contact the Chinese side," and also said that the Kazakh Ablai had set out in pursuit of them with 30 thousand people and that the Russians wanted to force the remnants of the Jungar army to cross the Irtysh River inland. Then, fleeing from the Russians and fearing the troops approaching Dauashik, he said: "...I crossed the river at night, then traveled 6 days, went to the Kazakhs, and met with Kozhabergen. Then, in that village, I learned that Nauan, who had been chasing Bukuchagan, was among the Kazakhs. Then, Kozhabergen's younger brother Zholbasar (Zhaubasar) took me to Baibarak's house, where Bukuchagan lived, and met Bukuchagan. After that, I came with the Kazakhs who were bringing Nauan and Bukuchagan" - (Qazaq Khandığı men CİN patşalıgınıñ, 2018: 75-76).

Thus, the Qin Empire, taking advantage of the internal strife of the Jungar leaders, launched continuous attacks between 1755 and 1757 and completely destroyed the Jungar state. After the Jungar khanate was destroyed, the Kazakhs sought to return to the territories previously occupied by the Jungars. Some of the Jungars captured by the Kazakhs sought to flee to the Qin kingdom, while others were taken by Kazakhs. The Chinese king Heshoqi states that some of the defeated Dzungarians were taking refuge along the Irtysh. The Russian authorities, in order to take advantage of this opportunity wanted to annex the remnants of the Jungar troops. On the one hand, fearing the Russian border guards, and on the other hand and that the Russians would subjugate the remaining Jungar troops, Kheshochi, a vassal of the Chinese emperor and commander of the Jungar unit of the imperial guard, was forced to ask for help from the Kazakhs. It is no coincidence that he met Kozhabergen batyr among them. At this point, it is clear how high the authority and honor of Kozhabergen was. It is clear that he took the Jungar noyans under his protection. Kozhabergen, who was holding Bukuchagan, one of the Jungar leaders who was persecuted by the Kazakh army of Nauan and the Qin, in his village, introduced Kheshochi to Bukuchagan. It is impossible not to notice from these actions of Kozhabergen that was a skillful diplomat and politician.

The following Manchu document states that Kozhabergen batyr as a successor to Ablai, performed military and diplomatic duties on the Qing border along with sultan Abilpeiz: "Although Navan could not meet Ablai himself, Ablai's brother Abilpeiz and Dauletbai batyr, Kozhabergen, and other people live near our border, so Navan could not fail to meet the latter as well..." (Ejenkhanuli, 2007: 216). There is reason to believe that Kozhabergen batyr, who aimed to return the Kazakhs in these regions to their homeland, also performed the duties of a border guard on these lines.

According to historical data, in 1756, the Kazakhs in the eastern regions became the main enemies of the Qin Empire, as a result of which a two-sided war began in the fall. The batyr Kozhabergen fought several battles with the Chinese in July-August 1756. One of such battles was in Yarla (Urzhar). Ablai and Kozhabergen's troops entrenched themselves in a ravine, set up a defense and fought against the Chinese (Qazaqstan tarıhı. Ėnciklopediya, 2018: 645). Another fierce battle of the Kozhabergen Zhanibekuly with the Chinese took place near Yesil.

In 1756, he led the Jungar noyan Amirsana in the Kazakh-Shurshit war, and in the bloody battles that took place in the valleys of the Bayanaul, Ku, and Karkaraly mountains against the Manchu-Chinese invaders, he stood out along with batyrs such as Bogenbai and Zhaugash. In April 1758, he fought with the Mahachins and explored the area from the Irtysh to Lake Ayarak with 1,000 soldiers. In 1766, he fought with the Chinese for the Urzhar and Tarbagatai pastures. In subsequent Chinese documents, the name of Kozhabergen is mentioned among the "prominent" and "reputable Kazakhs" along with the Kabanbai, Dauletbai, and Abilpeyiz sultan (Qazaqtıñ xanı Abılay, 2011: 478). Kozhabergen was at the forefront of the war with the Chinese army and served as a commander.

The Kazakh-Shurshit war took place in 1756-1757. In the Manchu language, general Tseren's statement about the war with the Kazakhs, a man named Duzhbur from the Ulet (Dzungarian Kalmyk) came to us and said: "I am a man of the Karachin tribe. I was sent to build a post in Abrary. On the 8th of this month, more than 200 Kazakh soldiers came and plundered our guard post. Then they

captured me and tortured me, plundered our post. Despite the fact that I was captured, beaten and interrogated, I only told them that our great army was advancing in three directions, one after the other, and that our troops were very numerous. Then they took me with them and brought me here. When I learned that our great army had arrived here, I quietly escaped" (Ejenkhanuli, 2017:194).

The response of the Jungar Duzhbur to the Chinese nobles went like this: "On the 3rd of the 7th month, when we were in the land of Zharly, we were informed that the Kazakhs Kabanbay, Nauryzbay, and others, led more than 2,000 troops and were in the land of Nura with the robber Amirsana and Kozhabergen, and we immediately sent a Kazakh prisoner named Shurman, and we made a decision to go quickly and arrest the robber Amirsana, and we sent a statement about it to the Tsar. Then, in accordance with the Tsar's order, we rode horses and reached the land of Nura on the 11th day of the 7th month, where we captured two Kazakhs named Shulyk and Aralbay and interrogated them" (Ejenkhanuli, 2017: 112).

The document mentions the place name "Zharly" as "Yarla", that is, the modern Urzhar region. Unfortunately, the Kazakh batyr and the army led by the Jungar prince were defeated in the battle near Yarla. As a result, the Kazakhs were forced to retreat, and the Chinese army pursued them to the Nura River. The statements of the captured Kazakhs named Shulyk and Aralbay indicate that they were together with the Kozhabergen, Amirsana and that one of their supporters was Kabanbay, one of the prominent Kazakh batyrs. However, the Manchu nobles sent false information about this war to their great kings, claiming that they had defeated the Kazakhs to pieces. The reason for this is that although the Chinese empire had eliminated the Jungar state, they did not mention that their people suffered very heavy losses. The reason for this is that we assume that the Qin kingdom, which attacked the Kazakhs and the peoples of Central Asia in general, aimed to glorify and raise its status.

According to popular legends and oral sources, the story of "Shurchit (Chinese) was killed" is widely told. The geographical area of this historical place covers the plain between Lake Shybyndy and the Shiderty River near Bayanaul. In this historical event, the Kozhabergen, along with his fellow batyrs Kabanbai and Nauryzbai, repulsed the Shurshit army. In this battle, the Jungar noyan Amirsana led the army as a faithful companion of Kozhabergen.

V. Kuznetsov's book "Amursana" also mentions the name of Shulyk, who became a prisoner of China. The Manchu general Dardana tells the story of how he took the captured Kazakhs to question him about Amirsana and demanded his extradition: "Do you know why we came here? We need the bandit and rebel Amirsana. If you do not hand him over to us voluntarily, we will have to use force and slaughter you all. What do you think of this statement?"

There was no response. Understanding the situation, Dardana called the officer and ordered: "Work with these! Make them talk!" After a few hours, the walls of the tent were filled with the terrible sounds of people. At this moment, a Kazakh entered the tent and said: "Stop torturing others. My name is Shruk. I am a close friend of Ablai. I will try to persuade Ablai to give Amirsana." Dardana pretended to agree and ordered her release. As a result, Dardana gave the Kazakh Shruk 15 days and made a sound as if asking him to think about the other prisoners left with him. This incident took place in August. At this time, Amirsana was searched for by Hadakha's soldiers. However, although they did not find Amirsana, they defeated and drove away the Kazakh army led by Ablai himself. Ablai's men promised to persuade the sultan to part with Amirsana as a result of the torture. Hadakha sent one of these mediators, Zhaugash, and the other, Hangeldy, as a hostage.

Having met each other by chance or on purpose, Shruq and Zhaugash went to the Chinese palace at the appointed time. Through them, Ablai expressed his intention of not making war on the Qin Empire. At the same time, he said that it would not be difficult to capture Amirsana, and that the Chinese king would not benefit from capturing her, and asked him to leave Amirsana alone. This statement did not please Hadakha and Dardana. The Chinese nobles said that if we did not capture Amirsana right now, it would be too late. He also sternly told the Kazakh ambassadors not to say that if they hid Amirsana, they would not warn them.

On hearing that the Kazakh prisoners Shruk and Zhaugash asked the Chinese nobles to give them 15 days more. The Manchu nobles, who did not listen to the words of the two Kazakh ambassadors, gave them another chance, believing that Ablai himself had asked for this. However,

the Manchu nobles Hadakha and Dardana declared that "if you do not bring Amirsana to us within the appointed time, we will follow your footsteps and destroy your villages, regardless of anything" (Kuznetsov, 1980: 122).

As an illustration of Kozhabergen batyr's diplomatic activity, his attempts to conduct trade at the Semipalatinsk Fortress proved successful. Evidence of that can be found in the letter dated 12 March 1745 from Colonel Y. S. Pavlutskiy to the Chief of the Siberian Military Chancellery, Major General H. Kinderman: "By the secret order of Your Excellency of last February 13, concerning the petition of colonel Zarin (and reliably, that a similar petition from me has already been submitted to Your Excellency) regarding the permission for the Kirghiz-Kaisaks to trade at the Semipalatinsk Fortress with the son of Kozhabergen and his Kirghiz-Kaisaks, while not allowing them into the town, and without causing any hostility, and regarding the intelligence gathering about the intentions of the Zengor owner, and that anything communicated to those Kirghiz shall remain confidential, Captain Karachintsov at that Semipalatinsk Fortress immediately reported to Your Excellency, confirming that the fortress guard and outposts were maintained with all precautions so that, against expectations, no ill actions could occur from the mentioned Kyrgyz, and as long as these Kyrgyz remained in the fortress for trade, the guard under the officer was to be increased during the day and at night, and the gates were to be reinforced except for the wicket, and at night the fortifications were to be further strengthened, and the number of sentries around the fortress was to be increased. The number of Kyrgyz and the quantity of their goods upon arrival were to be reported to Your Excellency. Received on 11 March" (SHAO, F. 1. Inv. 1. C. 3. P. 345).

Furthermore, the report dated 20 October 1746 from wachtmeister S. Sobolev to colonel T.G. Zarin at the Yamyshev Fortress regarding events in the Jungar khanate provides evidence of the friendly relations between batyr Kozhabergen and the Jungar noyan Amirsana. The document states: "During our stay with Amursana, thirty Kirghiz-Kaisak men from the retinues of sultans Ablai and Barak came to us for the purchase and exchange of camels. The aforementioned noyan received from Kozhi-Bergen's son, Baytaylak, a horse as a gift. In return, the said noyan presented the Kyrgyz-Kaisak with a silk caftan and a bow. It is evident from all this that they were in close friendship" (SHAO, F. 1. Inv. 1. C. 30. P. 318).

It is further noted that approximately thirty men from the retinues of sultans Ablai and Barak arrived at Amirsana's domain to trade and exchange camels. In response, the Jungar prince Amirsana presented a silk caftan and a bow as gifts. The act of batyr Kozhabergen's son, Baytaylak, offering a horse to Amirsana demonstrates the establishment of a reciprocal and durable friendship between the Kazakh batyr and the Jungar noyan.

Thus, the main object of the planned policy of the Qing Empire towards the Kazakh lands was to conquer the eastern part of the Kazakh steppe. After the collapse of the Jungar Khanate, one of the main goals of Ablai khan was to regain the lands lost to the Jungars and expand them. To achieve this goal, in 1756–1756, the Kozhabergen people, who inhabited the Arka steppe and Nura, were quickly relocated (within 2 months) and settled in places such as Temir-Chrga, Ulan-Erhe (Kyzylzhar-Urzhar), Uliyasutu (Kayindy), (Karun-Mulu (Kara River), Zhimersek (Shemirshek), which they had liberated from the Jungars (Ulı dala batırı, 2019: 38).

A Manchu language document mentions the expedition of the hero Kozhabergen to the territory between the Irtysh and Lake Ayarak: "After we, the king's slaves, had set out on the 16th of the 2nd month, a special person sent us the remaining troops that were behind us, and brought 11 Kazakhs, including Kalybay. We, the king's slaves, asked the Kalybays about the situation, and they replied: "Kozhabergen led 1,000 soldiers and plundered the territory between the Irtysh and Lake Ayarak. The prisoners we captured during the expedition were insignificant, and they returned to the village of Kozhabergen (Ejenkhanuli, 2017: 99). It is clear that Kozhabergen, along with his thousand soldiers, freely and unhindered by anyone, marched on the vast territory between the Irtysh and Lake Ayarak. The reason for the Kozhabergen's invasion of these regions was to search for and capture the Jungars (Makhachins) who had been scattered and hiding in the mountains after the collapse of the Jungar state. Traveling between the Irtysh and Ayarak lakes, Kozhabergen captured the nearby Makachins and intended to return the indigenous lands of the Kazakhs in the Zhetysu, Ili, and

Tarbagatai regions. After the fall of the Jungar state, Ablai and his trusted chieftains Kozhabergen immediately began to develop the lands previously occupied by the Jungars. To this end, they settled Kazakhs in the regions liberated from the Jungar people and forced the people to develop those lands. The Chinese Empire, which did not like this action of the Kazakh leaders, raided, threatened, and intimidated the Kazakh villages that had settled in these areas, depriving them of a peaceful life. Despite the plundering of their world and the oppression of their people, the Kazakhs fought back.

On the 5th day of the 10th month of the 26th year of the Qianlong Annals, Agui, Izhu and Funnehen reported to the Tsar: "Recently, we heard from the tribes that fled from the Kazakhs and came to our subjugation, saying, 'The Kazakhs have quarreled with us and have come to the northern and southern parts of Tarbagatai,' and we will complete our current work of searching and capturing the mahakhins, and then we will start chasing these Kazakhs away." (Ejenkhanuli, 2017: 256).

Kozhabergen was able to foresee the situation described in the document. Batyr, together with his people who were settled in the Uliyasutu area of Shorgha, estimated the time when the Chinese army would attack him from behind and moved away from there. It is known that one of the largest battles in the Eastern region took place in this Shorgha area. As a result, the Kazakhs conquered Tarbagatai, which was facing Dzungaria.

According to Bergen's statement, the Chinese military commander Agui could not reach the Shorgha region and capture Kozhabergen without first informing the Kazakhs and sending his troops. The following conclusions can be drawn from the document: First, the Chinese commanders used all possible means, including using force and threats against the Kazakhs in order to permanently seize the lands in the Kazakh border regions. Second, Kozhabergen, despite the slaughter of his army and the plundering of his property, fought to preserve the integrity of the Kazakh land. Third, the fact that the commanders of the Chinese empire came to the places where Kozhabergen and his army were stationed and stayed overnight indicates that the Manchu-Qin kingdom always wanted to establish dominance over the Kazakhs. Fourth, the statement left by the commander Agui, who served in the court of the Chinese kingdom, shows manifestations of colonial ideology. For example, there are instances where he makes statements as if he easily expelled the Kazakhs from Tarbagatai to Ayagoz from their homeland, and tries to portray the hero Kozhabergen as a subordinate or a "coward", "heartless", or "favorable" person.

It is said that the Jungarian prince Amirsana went to the court of Ablai khan, explained the situation, asked for help in the struggle for independence against the Chinese, and reached an agreement. However, at that time, news arrived that the Manchu army led by Hadakha, Dardana and Fude had crossed the Irtysh and Tarbagatai and was approaching the Kazakh border. Upon hearing the news, Ablai and Amirsana consulted with each other and decided to jointly fight against the Chinese army. Thus, Amirsana, together with Khozhabergen, gathered 3,000 troops against Dardana and Fude, and Ablai united another 3,000 troops for the battle with the Khadakha army (Kalan, 2008: 110).

Results

In Kazakh-Chinese relations, not only military-political tensions between the two peoples occurred, but also peaceful diplomatic agreements were concluded, and trade and economic ties also developed. Kozhabergen Zhanibek uly was recognized as a person who, in addition to military-diplomatic relations, established a golden bridge in trade relations and diplomatic agreements. Among the Chinese kings and ambassadors, the name of Kozhabergen Batyr is mentioned among a number of authoritative ambassadors. This topic was discussed on October 18, 1757, in a letter to the commander of the Siberian Corps of Prime Minister Major Tiryan, Brigadier K.L. Frauendorf was informed by the head of the Kerei clan Kozhabergen that the Kirghiz-Kaisaks had arrived at the Yamyshev fortress near Akkol.

In the report of October 17 of this year, Mr. Terpigarev reported to Frauendorf that the chief of the civil guard, captain Felshman of Vologda, had received a message from the commander of the regiment: from the tower near the Irtysh River, the guards stationed in that fortress had seen unknown people on horseback from the bank and across the Irtysh River. Then Terpigarev ordered Frauendorf

and the Tatar interpreter Apsalimov, who had a decent military team, to find out who the people who had been seen from the bank of the Irtysh River were. At this point, they announced that this was Kozhabergen, the head of the Kerey Big of the Kirgiz-Kaisak detachment. And he said that if the hero and his army found a suitable area near the Irtysh, they were ready to move here this winter. Later, we learn that the foreman Kozhabergen and his army camped for about a week, about four thousand miles from Akkol, and fifteen versts from the Yamyshev fortress. It is said that Sultan Ablai was in the Bayan Oblai gorge at that time, and the Mongol troops reported that Sultan Ablai had seen him in the Baranal gorge in Kalmyk territory two months ago. There is information that the number of troops who arrived here was six thousand, including about four thousand armed ones (SARO, F.1. Inv. 1. C. 58. P. 410.).

From this document, we can see that Kozhabergen was one of the people who contributed to the development of Kazakh-Chinese trade. For example, this document contains information that the remaining troops did not have any weapons or tools for barter. At this point, a two-year-old child should be brought and exchanged for a certain type of goods by a willing person. Thus, we learn that the adjutant of the Vologda Dragoon Regiment, Rudnev, exchanged this young Kalmyk boy for seven arshins of silk fabric from the Kirghiz Kubaysh (one arshin was worth one ruble). With this announcement, we learn that Rudnev specifically went to the border customs office in the Yamyshev fortress to pay the duty and received extracts from that customs office. Thus, the last fragments of the text of this message show that Kazakh-Chinese trade relations were quite well developed.

Chinese sources prove that the Chinese were interested in the qualities and natural features of the Kazakh horse. In the history of Sino-Kazakh trade relations, it is known that the Qing Empire was very interested in Kazakh horses and carried out the "Horse - Silk" trade. Kazakhs were also active in trade relations with the Chinese.

Trade was the first manifestation of normal, but not always effective, mutual contacts and the establishment of diplomatic relations. The political and economic interests of feudal and tribal nobles converged in trade - they willingly participated in mediation, joining the trade caravans of their compatriots, as well as those formed together with merchants of other rulers of Central Asia. In the Russian documents of the Collegium of Foreign Affairs and the Manchu documents of the Military Council, among the main traders and warriors who brought large livestock, the names of Sultan Khanbaba, Kabanbai (Khabamubai), Karabarak, Kozhabergen (Khojiboergen batyr) and other heroes are found.

In 1757, General Zhao Hui, who commanded the Qing troops in Kazakhstan, managed to agree with the sultans Ablai, Abilfeyiz, Khanbaba, and the warriors Kabanbai, Kozhabergen, and Dauletbai to open a trading post in Dzungaria. In 1758, Kabanbai sent the son of the Oirat, Buku-Shagan, with more than 300 herds of horses to scout for trade. They arrived in Urumqi on October 18, 1758 (Khafizova, 2019: 379).

Kozhabergen batyr, along with his contemporaries and fellow Kazakh batyrs who shared his common interests, played an active role in military and diplomatic relations with such a huge empire as China, as well as in trade relations. Kozhabergen, along with his fellow batyrs Kabanbai, Dauletbai, and sultans Abilpeyiz and Sultanmamet, worked to develop trade relations, to bring the Kazakh people to a peaceful life, and to improve their living conditions. In this matter, the main goal of the Qing government was to take up border trade and purchase and use Kazakh horse breeds for the development of new lands.

The following Manchu-language document confirms that Tui-zhangin Nusan conducted horse trade with the son of the Kazakh Kabanbai on October 9, 1758. The document states: According to our understanding, Kabanbai is the highest status of 4-5 people of the Middle Zhuz (of the Kazakhs) like Kozhabergen. Last year, the king's slaves Shundena and Nusan wrote a statement, received permission (from the king), and distributed to Kabanbay some of the molun torka for sewing okaly coats, which the king had given as a gift to Ablai and Kozhabergen, and were grateful for the king's intercession. Moreover, all the people of the Kazakh state expressed their gratitude and, one after another, captured the leaders of the Dzungars and brought them to us" (Qazaq Khandığı men C'in patşalığı, 2018: 40).

The information contained in the document can be summarized as follows: First, that Kozhabergen batyr was among the top five most influential people in the Kazakh Middle Zhuz; second, that the Chinese emperor paid valuable tributes primarily to Ablai and Kozhabergen; third, that the Chinese rulers, in order to completely destroy the Dzungar state, rewarded Kazakh batyrs and sultans with valuable gifts, and drove the Kazakhs into the Dzungar noyans. It is clear that the Chinese empire's cunning policy was to use such tricks to subjugate the Dzungars and then attack the Kazakhs.

This document states: "Although Navan could not meet Ablai himself, Ablai's brother Abilpeyiz and Dauletbai, Batyr, Kozhabergen, all live near our border, so Navan could not help but meet the latter" (Qazaq Khandığı men C'in patşalıǵınıñ, 2018: 41). This information, which is a continuation of the document, shows that batyr Kozhabergen was in charge of some issues in Kazakh-Chinese trade relations instead of Ablai. It also further proves that batyr Kozhabergen was stationed with his army in the eastern region of Kazakhstan, bordering the Chinese. The fact that one of the officials of the Chinese empire, Nauandy, explicitly stated that he was obliged to meet people like Kozhabergen, also indicates that batyr Kozhabergen Zhanibekovich played a decisive role in diplomatic relations between the two countries.

The explanatory letter of the 24th year of the Qianlong Annals, dated the 6th day of the 8th month, reports on Kazakh-Chinese friendly and trade relations. The document states: "When the Kazakh Karabarak met us and went out before us, he gave us, the king's slaves Chebdenjab, Fulu, Chinukhun, Chemchukjab and Ulden, one horse each, and we gave him a group of torgins as weapons. Then, when Dauletбай himself came to meet me, he gave me, the king's slave, 1 horse, and I gave him a group of torgins as weapons. In addition, Abilpeiz and Kozhabergen also sent their men one after another. Your poor Abilpeiz gave 1 horse to Chebdenjab, and we gave them a group of torgins as weapons (Qazaq Khandığı men C'in patşalıǵınıñ, 2018: 41).

If we pay close attention to the document, we can see that the famous Kazakh heroes Kozhabergen, Dauletбай, and Abilpeiz Sultan exchanged gifts and gifts based on friendly relations with Chinese ambassadors. Also, from the content of the document, we can see that Chinese ambassadors freely organized diplomatic visits to Kazakh villages, and Kazakh dignitaries to the Chinese kingdom.

Looking into the details of the document, the following question arises. What positive aspects did the development of Kazakh-Chinese trade relations have for the Kazakhs? First, the active manifestation of bilateral trade cooperation and diplomatic ties with the Qing kingdom contributed to the strengthening of the Kazakh state, the growth of its international prestige, and the increasing role of Kazakh diplomats and commanders such as Kozhabergen in the political life of the peoples of Central and Central Asia. As a result, the Kazakh people and their prominent leaders gained popularity among the rulers of East Turkestan.

Conclusion

Kozhabergen batyr, together with his contemporaries and fellow Kazakh leaders, played a crucial role in shaping both the military and diplomatic dimensions of Kazakh-Qing relations. His active involvement in trade negotiations, border defense, and diplomatic missions underscores the complex and strategic engagement of the Kazakh Khanate with the Qing Empire in the 18th century. It is evident that the diplomatic journeys to the Qing court, led by prominent sultans and batyrs such as Kozhabergen, were carried out under the direct orders of Khan Ablai, reflecting a coordinated state policy rather than isolated personal initiatives.

In our assessment, figures like Kozhabergen demonstrated a high degree of political foresight, particularly in anticipating the expansionist intentions of the Qing Empire. Their focus on defining and defending the eastern borders of the Kazakh steppe was not merely a tactical necessity but a deliberate effort to assert Kazakh sovereignty and historical claims to these lands. These leaders sought recognition of the Kazakhs as the indigenous stewards of the territory, positioning themselves as legitimate actors in the regional political landscape.

Kozhabergen's military tactics also demonstrate his strategic acumen. His use of calculated strikes followed by feigned retreats exemplifies a sophisticated understanding of guerrilla warfare,

allowing smaller Kazakh forces to resist much larger Qing armies effectively. At the same time, his diplomatic posture reveals a nuanced perspective—one that advocated for maintaining peaceful and mutually beneficial relations with China in order to safeguard territorial integrity.

Importantly, it was through the steadfast courage, leadership, and diplomatic skill of figures like Kozhabergen – acting on the directives of Ablai khan – that the Kazakh khanate was able to resist Qing encroachment and preserve its sovereignty in the east. Their military-embassy campaigns not only prevented the Qing Empire’s aggressive expansion but also reinforced the legitimacy and continuity of Kazakh statehood.

From a broader historical perspective, it is our view that Kozhabergen batyr stands out as a rare figure who effectively combined the roles of warrior, statesman, and diplomat. He exemplifies a model of leadership that was both principled and adaptable – firm in defending national interests, yet flexible in navigating the complexities of regional power dynamics. His ability to balance military strength with diplomatic engagement contributed significantly to halting the Qing Empire’s eastward expansion and stabilizing Kazakh-Chinese relations.

There is ample reason to conclude that the collective actions of Ablai khan and Kozhabergen batyr significantly contributed to the strengthening of the eastern frontier and the restoration of ancestral Kazakh territories following the upheaval caused by the Dzungar invasion. Their legacy endures as a testament to the resilience, foresight, and strategic diplomacy of the Kazakh leadership during one of the most critical periods in the region’s history.

Sources

SARO — Orenburg Regional State Archive

SHAO — State Historical Archive of the Omsk Region

Деректер

OpOMA — Орынбор облысы мемлекеттік архиві

OOMTA — Омбы облыстық мемлекеттік тарихи архиві

References

Aristov, 1896 — *Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemen i narodnostey i svedeniya ob ikh chislennosti. Otdel'nyy ottisk iz Zhivoy stariny* [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information on their numbers. A separate print from Living Antiquity]. Issues 3 and 4, 1896. Saint Petersburg: Tip. S.N. Khudekova, 1897. №12. p. 84. (In Rus.).

Ejenkhanuli, 2017 — *Ejenkhanuli B. Qojabergen batır (1756-1767 jıldarda qalıptasqan Mänjw-Qıtay murağat qujattarı negizinde)* [Kozhabergen batyr (on the basis of Manju-Chinese archival documents created in 1756-1767)]. Almaty: Aris, 2017. 496 p. (In Kaz.).

Kalan, 2008 — *Kalan E. Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi* [Political History of the Jungar Khanate]. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008. 136 p. (In Turk.).

Khafizova, 2000 — *Khafizova K.Sh. Mnogomernyye granitsy Tsentral'noy Azii* [Multidimensional boundaries of Central Asia]. Eds. M.B. Olcott and A. Malashenko; Carnegie Moscow Center. Moscow: Gendalf, 2000. 97 p. (In Rus.).

Khafizova, 2019 — *Khafizova K.Sh. Stepnyye vlastiteli i ikh diplomatiya v XVIII-XIX vekakh* [Steppe rulers and their diplomacy in the 18th-19th centuries]. Nur-Sultan: KISI under the President of the RK, 2019. 480 p. (In Rus.).

Kraft, 1898 — *Kraft I.I. Sbornik uzakoneniy o kirgizakh stepnykh oblastey* [Collection of laws on the Kirghiz of the steppe regions]. Orenburg: Tipo-litografiya N. Zharinova, 1898. 532 p. (In Rus.).

Kuznetsov, 1980 — *Kuznetsov A.S. Amursana* [Amursana]. Novosibirsk: Nauka, 1980. 176 p.

Potanin, 1881 — *Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoy Mongolii. Vypusk II. Materialy etnograficheskoye* [Essays on Northwestern Mongolia. Issue II. Ethnographic materials]. Saint Petersburg: Tipografiya V. Kirshbauma, 1881. 181 p. (In Rus.).

Qazaq Khandığı, 2018 — *Qazaq Khandığı men Cın patшалығының sayası-diplomatıyalıq qatınastarı twralı murağat qujattarı* [Archive documents about the political and diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Qin Kingdom]. Vol. 1. Transl. B. Ejenxan. Almaty: Dayk-Press, 2009. 255 p. (In Kaz.).

Qazaqstan tarıhı, 2018 — *Qazaqstan tarıhı. Ėnciklopediya. 2 Tom* [History of Kazakhstan. Encyclopedia]. Vol. 2. 2018. 852 p. (In Kaz.).

Qazaqtıñ xanı Abılay, 2011 — *Qazaqtıñ xanı Abılay: Däwiri, ömiri men qızmeti* [Kazakh khan Abylai: era, life and activities]. Vol. 1. Comp. Z.S. Tayşıbay. Ğılımı basılıım. Almaty: El-şejire QQ, 2011. 640 p. (In Kaz.).

Ulı dala batırı – Qojabergen, 2019 — *Ulı dala batırı – Qojabergen: Ğılımı-tanımdıq maqalalar men öleñ-jırlar toptaması* [The hero of the steppe - Kozhabergen: a collection of scientific articles and poems] / T.Tınısbekuli. Nur-Sultan: Jezbuyda, 2019. 282 p. (In Kaz.).

Әдебиеттер

- Аристов, 1897 — *Аристов Н.А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Отдельный оттиск из Живой старины. Вып. III и IV, 1896. С. Петербург: Тип. С.Н. Худекова, 1897. № 12. С. 84.
- Еженханұлы, 2017 — *Еженханұлы Б.* Қожаберген батыр (1756-1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде). Алматы: Арыс, 2017. 496 б.
- Крафт, 1898 — Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург: Типолитография Н. Жаринова, 1898. 532 с.
- Кузнецов, 1980 — *Кузнецов А.С.* Амурсана. Новосибирск: Наука, 1980. 176 с.
- Қазақ хандығы, 2009 — Қазақ хандығы мен Цинь патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы мұрағат құжаттары. Т.І. Құжаттарды ауд.: Б. Еженхан. Алматы: Дайк-Пресс, 2009. 255 б.
- Қазақстан тарихы, 2018 — Қазақстан тарихы. Энциклопедия. 2 том. 2018. 852 б.
- Қазақтың ханы Абылай, 2011 — Қазақтың ханы Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі. Т1. Құраст.: З.С. Тайшыбай. Ғылыми басылым. Алматы: Ел-шежіре ҚҚ, 2011. 640 б.
- Потанин, 1881 — *Потанин Г.Н.* Очерки Северо-Западной Монголии. Выпуск II. Материалы этнографические. С. Петербург: Типография В. Киршбаума, 1881. 181 с.
- Ұлы дала батыры – Қожаберген, 2019 — Ұлы дала батыры – Қожаберген: Ғылыми-танымдық мақалалар мен өлең-жырлар топтамасы/ Т.Тынысбекұлы. Нұр-Сұлтан: Жезбұйда, 2019. 282 б.
- Хафизова, 2000 — *Хафизова К.Ш.* Многомерные границы Центральной Азии. Под.ред. М.Б. Олкотт и А. Малашенко; Моск. Центр Карнеги. Москва: Гендальф, 2000. 97 с.
- Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.
- Kalan, 2008 — *Kalan E.* Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008. 136 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1720-1734, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1720-1734

THE TURGAY REGION BASED ON THE MATERIALS OF THE FIRST GENERAL CENSUS OF THE POPULATION OF THE RUSSIAN EMPIRE OF 1897

Zauresh G. Saktaganova¹, Turar A. Yelibayev²

¹E.A. Buketov Karaganda University
(28, Universitetskaya Str., 100024 Karaganda, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>. E-mail: zauresh63@mail.ru

²A. Baitursynuly Kostanay Regional University
(47, Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Master of History, 2nd-year Doctoral Student
<https://orcid.org/0009-0002-7537-769X>. E-mail: turar_1994@mail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Saktaganova Z.G., Yelibayev T.A., 2025

Abstract. Introduction. The article examines the socio-demographic processes that took place in the Turgay Region in the second half of the 19th century in the context of administrative, social, and economic transformations associated with the incorporation of the region into the Russian Empire. The research is based on the materials of the First General Population Census of the Russian Empire conducted in 1897 and other official statistical sources reflecting the demographic characteristics of four counties of the Turgay Region – Kostanay (Nikolaev), Turgay, Aktobe, and Irgiz. *Goals and objectives.* The study aims to identify and analyze the key features of the socio-demographic development of the Turgay Region at the end of the 19th century and to determine the impact of imperial colonization policy and migration processes on the structure and dynamics of the population. The tasks include conducting a historiographical review of the topic, analyzing gender, age, and ethnic structures, examining the ratio of urban and rural populations, and identifying the main trends of socio-economic transformation during the period of imperial modernization. *Results.* The findings show that demographic changes in the Turgay Region were complex and uneven. The region experienced active migration flows, an increase in the proportion of settlers, and a gradual transformation of the traditional nomadic lifestyle of the indigenous population. The study reveals that these changes reflected both the adaptation of local society to new socio-economic realities and the intensification of administrative integration into the imperial structure. *Conclusion.* The socio-demographic processes in the Turgay Region at the end of the 19th century illustrate not only the internal evolution of the region but also the broader imperial strategy aimed at colonization, economic development, and administrative incorporation of the Kazakh steppe territories into the Russian Empire.

Keywords: First General Population Census, Turgay Region, demographic processes, population size, ethnic composition, social structure, late 19th – early 20th centuries

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “The History of the Formation of the Multiethnic Composition of the Population and the Process of Nation-Building in Northern Kazakhstan (late 19th – 20th centuries)” (Grant No. AP23488158, 2024–2026).

For citation: Saktaganova Z.G., Yelibayev T.A. The Turgay Region Based on the Materials of the First General Population Census of the Russian Empire of 1897 // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1720-1734. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1720-1734

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ 1897 ЖЫЛҒЫ БІРІНШІ ЖАЛПЫХАЛЫҚТЫҚ ХАЛЫҚ САНАҒЫ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША

Сақтағанова Зауреш Ғалымжанқызы¹, Елібаев Тұрар Аянович²

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
(Қарағанды қ., Университет көшесі, 28-үй, 100024, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>. E-mail: zauresh63@mail.ru

²А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(Қостанай қ., Байтұрсынов көшесі, 47-үй, 110000, Қазақстан Республикасы)
Тарих магистрі, 2-курс докторанты
<https://orcid.org/0009-0002-7537-769X>. E-mail: turar_1994@mail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сақтағанова З.Ғ., Елібаев Т.А., 2025

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада ХІХ ғасырдың екінші жартысында Торғай облысында орын алған әлеуметтік-демографиялық үдерістер Ресей империясының әкімшілік, әлеуметтік және экономикалық өзгерістері аясында қарастырылады. Зерттеу Ресей империясының 1897 жылғы Бірінші жалпы халық санағының деректері мен Торғай облысының төрт уезі – Қостанай (Николаев), Торғай, Ақтөбе және Ырғыз уездерінің демографиялық ерекшеліктерін бейнелейтін өзге де ресми статистикалық материалдарға негізделген. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – ХІХ ғасырдың соңындағы Торғай облысының әлеуметтік-демографиялық дамуының негізгі сипаттарын анықтау және халық құрылымы мен оның динамикасына отарлау саясаты мен көші-қон үдерістерінің әсерін талдау. Міндеттері – мәселенің тарихнамалық шолуын жасау, халықтың жыныстық-жастық және этникалық құрамын талдау, қалалық және ауылдық тұрғындар арақатынасын айқындау, сондай-ақ империялық жаңғырту жағдайындағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің негізгі үрдістерін анықтау. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері Торғай облысындағы демографиялық өзгерістердің күрделі және біркелкі еместігін көрсетеді. Өңірде көші-қон қозғалыстары белсенді жүріп, қоныстанушылар үлесі артты, жергілікті халықтың дәстүрлі өмір салты біртіндеп өзгерді. Бұл үдерістер аймақ қоғамының жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделуін және империялық басқару жүйесіне енуін айғақтайды. *Қорытынды.* ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басындағы Торғай облысының әлеуметтік-демографиялық үдерістері аймақтың ішкі дамуы мен Ресей империясының отарлау, экономикалық игеру және әкімшілік біріктіру саясатының жалпы бағыттарын көрсетеді.

Түйін сөздер: Бірінші жалпы халық санағы, Торғай облысы, демографиялық үдерістер, халық саны, этникалық құрам, әлеуметтік құрылым, ХІХ–ХХ ғасырлар тоғысы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің 2024–2026 жылдарға арналған «Солтүстік Қазақстан халқының көпэтностық құрамының қалыптасу тарихы және ұлт қалыптастыру үдерісі (ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғ.)» атты гранттық қаржыландыру жобасы (жоба нөмірі: AP23488158) аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Сақтағанова З.Г., Елібаев Т.А. Ресей империясының 1897 жылғы Бірінші жалпы халық санағы материалдары бойынша Торғай облысы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1720-1734 бб. (Орысш.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1720-1734

ТУРГАЙСКАЯ ОБЛАСТЬ ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРВОЙ ВСЕОБЩЕЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 1897 ГОДА

Сактағанова Зауреш Галимжановна¹, Елибаев Турар Аянович²

¹Карагандинский университет имени Е.А. Букетова
(д. 28, ул. Университетская, 100024 Караганда, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>. E-mail: zauresh63@mail.ru

²Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы
(д. 47, ул. Байтұрсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
Магистр истории, докторант 2 курса
<https://orcid.org/0009-0002-7537-769X>. E-mail: turar_1994@mail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Сактағанова З.Г., Елибаев Т.А., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются социально-демографические процессы, происходившие в Тургайской области во второй половине XIX века, в контексте административных и социально-экономических преобразований, связанных с включением региона в состав Российской империи. Исследование основано на данных Первой Всероссийской переписи населения 1897 года и других официальных статистических источников, отражающих демографические особенности четырех уездов Тургайской области – Кустанайского (Николаевского), Тургайского, Актюбинского и Иргизского. *Цель и задачи исследования* – выявление и анализ ключевых характеристик социально-демографического развития региона в конце XIX века, а также определение влияния колонизационной политики и миграционных процессов на структуру и динамику населения. Задачи исследования включают проведение историографического обзора по проблеме, анализ половозрастной и этнической структуры населения, изучение соотношения городского и сельского населения, а также выявление тенденций социально-экономической трансформации в условиях имперской модернизации. *Результаты* исследования показывают, что демографические изменения в Тургайской области носили сложный и неоднородный характер. В регионе наблюдались активные миграционные процессы, рост доли переселенческого населения и постепенное изменение традиционного уклада жизни коренного населения. *В Заключение* подчеркивается, что социально-демографические процессы конца XIX века отражают не только внутреннюю динамику региона, но и общие тенденции имперской политики, направленной на освоение и интеграцию степных территорий Казахстана в экономическое и административное пространство Российской империи.

Ключевые слова: I Всероссийская перепись, Тургайская область, демографические процессы, численность населения, национальный состав, социальная структура, рубеж XIX – XX вв.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР23488158 «История формирования полиэтнического состава населения и процесс нациестроительства в Северном Казахстане (конец XIX – XX в.)» ГФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2024–2026 гг.

Для цитирования: Сактаганова З.Г., Елибаев Т.А. Тургайская область по материалам Первой всеобщей переписи населения российской империи 1897 года // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1720-1734. (На Русс.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1720-1734

Введение

Во второй половине XIX века северный и северо-западный Казахстан пережил кардинальные социально-экономические преобразования. Достаточно ощутимыми они стали для жителей Кустанайского и Актюбинского уездов Тургайской области. Впоследствии подобные изменения охватили и другие уезды региона, хотя и с небольшой временной задержкой.

Тургайская область представляла собой административно-территориальную единицу и существовала в период с 1868 по 1920 год. В течение этого времени неоднократно изменялись административные границы области: внутри уездов создавались новые волости, формировались и укреплялись будущие административные центры – Актобе, Кустанай, Тургай. Эти трансформации были тесно связаны с переселенческой политикой Российской империи, а также с глубинными изменениями, происходившими в казахском обществе.

Тургайская область выступала транзитным регионом для значительной части переселенцев, направлявшихся в степные районы Казахстана. При этом природно-климатические условия различных уездов области существенно различались, что предопределило неравномерное расселение переселенцев, специфику их хозяйственной деятельности и заметные демографические различия между уездами.

Историко-демографические процессы, происходившие на территории Казахстана в конце XIX – XX веков, включая данные Первой всеобщей переписи населения 1897 года по областям казахского края, на протяжении XX века неоднократно становились объектом научного изучения. Особое внимание к данной проблематике наблюдалось в 1970–1980-е годы, когда исследователи активно вводили в научный оборот статистические и архивные источники, что способствовало формированию устойчивых подходов к анализу демографических изменений (Алексеев Н.В., Бекмаханова Н.Е., Асылбеков М.Х. и др.). Существенный вклад в разработку дореволюционной и советской историографии внесла Н.Е. Бекмаханова, в трудах которой последовательно прослежены основные тенденции и степень изученности вопроса (Бекмаханова Н.Е.). Ввиду достаточной проработанности данного направления представляется возможным ограничиться его общим упоминанием без детальной историографической реконструкции.

Вопросы демографической истории регионов и Казахстана в целом до сих пор актуальны в современной отечественной историографии. Менее исследованным регионом остается северный и северо-западный Казахстан, историко-демографическое развитие региона изучалось в диссертационных работах (С.В Самаркин., А.М Жаркенова, К.С. Калиева и др.) и в научных статьях казахстанских авторов.

Рисунок 1 – Карта административного деления Тургайской области 1913 года (Россия) [Figure 1 – Map of the administrative division of the Turgay Region in 1893 (Russia)]

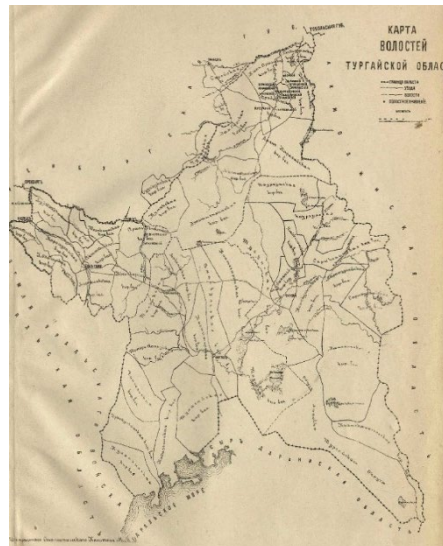

Рисунок 2 – Карта административного деления Тургайской области 1893 года (Тройницкий, 1893) [Figure 2 – Map of the administrative division of the Turgay Region in 1913 (Troinitsky, 1893)]

Авторы ставят своей целью выявить содержание, закономерности и особенности демографических, этнических и социальных характеристик населения Тургайской области на рубеже XIX–XX веков по материалам I Всероссийской Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года. Объектом исследования определено народонаселение уездов Тургайской области, в частности Тургайского, Иргизского, Кустанайского и Актюбинского уездов.

Административно-территориальные границы Тургайской области на протяжении всего периода её существования оставались относительно стабильными и не подвергались существенным изменениям. Деление территории на уезды представлено на рисунке 1, где обозначены административные границы, а также основные населённые пункты региона. Рисунок 2 иллюстрирует структуру волостного деления на 1913 г., позволяя визуальную оценить выраженную диспропорцию в размерах волостей, что отражало неравномерность плотности расселения и различия в хозяйственном освоении отдельных территорий области.

Материалы и методы исследования

Основу исследования составили материалы Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года по Тургайской области (Первая Всеобщая перепись, 1904). Это издание представляет собой ценный историко-статистический источник, содержащий широкий спектр сведений – от географических характеристик региона до данных о численности иностранных граждан, проживавших на его территории. Для полноты и объективности исследования использованы также материалы издания «Волости и населенные места 1893 года. Тургайская область» Вып. 14 (Тройницкий, 1894), подготовленного Центральным статистическим комитетом (ЦСК) перед проведением переписи. Важным источником для изучения административного устройства региона является очерк Ф.И. Лобысевича «Тургайская область и её устройство» (Лобысевич, 1871). Ценный статистический материал содержится и в переписи Николаевского (Кустанайского) уезда, произведённой А.А. Тилло (Тилло, 1873). Проведение локальной переписи в одном из уездов области имело свои особенности, обусловленные природно-климатическими условиями и подвижностью населения, что делало невозможным проведение однодневного учета. Важным источником по изучению региона являются также «Обзоры Тургайской области» (Обзоры Тургайской области по годам).

Помимо вышеперечисленных источников исследование опирается на труды современных историков и демографов, анализирующих демографические и этносоциальные

процессы в Казахстане конца XIX – начала XX веков (Жаркенова, 2017; Самаркин, 2010; Скопа, 2020 и др.). Их работы позволили уточнить ряд методологических подходов и определить концептуальные рамки анализа социально-демографических изменений в Тургайской области.

В ходе исследования применялись общенаучные методы, включая анализ и синтез, индуктивный и дедуктивный подходы, а также методы обобщения, системного и структурного анализа. Использование этих методологических принципов обеспечило целостное рассмотрение исследуемых процессов и позволило проследить взаимосвязь между социальными, экономическими и демографическими изменениями в регионе.

Для анализа количественных показателей, а также характеристик этнических и социальных групп населения применялись специальные методы исторического исследования: проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, историко-типологический и локально-исторический. Применение данных методов позволило систематизировать и анализировать материалы, касающиеся демографических, этнических и социальных характеристик населения Тургайской области. Был использован локально-исторический подход, позволивший выявить территориальные особенности демографического развития, а также определить региональные различия в этнической структуре населения.

Дополнительно в исследовании использовались методы математической обработки статистической информации. Метод описательной статистики обеспечил структурирование и наглядное представление количественных данных по ключевым параметрам. Сравнительный и статистический анализ позволили сопоставить сведения из различных источников, определить тенденции и закономерности в демографических процессах, включая этнический и языковой состав населения исследуемой территории.

Научная новизна исследования заключается в комплексном подходе к изучению социально-демографических процессов Тургайской области, основанном на сочетании официальных статистических данных и материалов локальных переписей. Такой подход позволил уточнить и конкретизировать картину этнических и социальных трансформаций, происходивших в регионе на рубеже XIX–XX веков, а также выявить региональные особенности демографического развития и динамики этнического состава населения.

Обсуждение

После подавления восстания 1869 года в Тургайской области была окончательно сформирована новая административная и социальная структура управления. Анализ её первоначального функционирования, представленный Ф.И. Лобысевичем (Лобысевич, 1871), позволяет выявить не только формальные достижения административных преобразований, но и серьезные проблемы, препятствовавшие эффективному управлению регионом. Согласно установленному порядку, Тургайская область была разделена на четыре уезда: Илецкий (Актюбинский) – 8 волостей, 40 аулов; Николаевский (Кустанайский) – 8 волостей, 51 аул; Тургайский – 5 волостей, 23 аула; и Иргизский – 7 волостей, 39 аулов. Такое деление отражало стремление имперской администрации к централизации управления и упорядочению территориальной структуры региона.

Данные Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года впервые предоставили статистически достоверную и детализированную информацию о численности и составе населения Тургайской области, заменив прежние приблизительные оценки (около 5–6 человек обоего пола на 1 квадратную версту) точными количественными показателями (Первая Всеобщая перепись, 1904). Это позволило перейти от описательных характеристик к системному анализу демографических процессов, этнической структуры и динамики расселения населения региона.

Согласно данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года общее наличное население Тургайской области составляло 453 416 человек, из них 238 003 мужчины и 215 413 женщин (Первая Всеобщая перепись, 1904). В целом по области мужчины составляли в зависимости от уезда около 52–53 %, женщины — около 47–48 %,

что соответствует соотношению примерно 110 мужчин на 100 женщин (см. табл. 1). Во всех уездах фиксируется превышение доли мужчин (в среднем 52–53 %), что отражает социально-экономическую специфику региона: активное участие мужского населения в хозяйственной деятельности и сезонных перекочёвках.

Таблица 1 – Население Тургайской области по данным Первой всеобщей переписи 1897 г. (в разрезе уездов)
[Table 1 – Population of the Turgay Region according to the 1897 First General Census (by districts)]

Уезд / Город	Площадь, км ²	Мужчин	% мужчин	Женщин	% женщин	Всего населения	Плотность, чел./км ²	В городе (мужчин)	В городе (женщин)	Всего о в городе
Кустанайский уезд	82 759	79 662	52,2%	72 894	47,8%	152 556	1,84	7 106	7 169	14 275
Актюбинский уезд	57 309	61 170	53,1%	54 045	46,9%	115 215	2,01	1 514	1 303	2 817
Иргизский уезд	146 440	51 560	52,2%	47 137	47,8%	98 697	0,67	928	614	1 542
Тургайский уезд	168 383	45 611	52,5%	41 337	47,5%	86 948	0,52	531	365	896
Итого по области	454 891	237 003	52,4%	215 413	47,6%	452 416	0,99	10 079	9 451	19 530

Анализ представленных данных подтверждает, что Тургайская область в конце XIX века оставалась одной из малонаселённых территорий Российской империи. Средняя плотность населения составляла менее 1 человека на квадратный километр, что объясняется преобладанием кочевого образа жизни и огромными по площади административными единицами. Наиболее высокая плотность населения наблюдалась в Актюбинском уезде (2 чел./км²), а наименьшая — в Тургайском (0,52 чел./км²). Более половины всех жителей области (около 59 %) проживали в северных уездах — Кустанайском и Актюбинском, отличавшихся более благоприятными природными и хозяйственными условиями.

Доля городского населения составляла 4,3 % от общей численности, при этом Кустанай концентрировал 73% всех горожан региона и оставался главным административным, торговым и культурным центром области.

Рост численности населения Тургайской области во второй половине XIX века можно проследить лишь ориентировочно, поскольку до проведения Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года колониальной администрации не представлялось возможным осуществить перепись на всей территории области. Тем не менее, «Обзор Тургайской области» предоставляет отдельные сведения о численности населения, позволяющие реконструировать демографическую динамику региона.

Сопоставление данных по десятилетиям позволяет проследить основные тенденции роста населения Тургайской области во второй половине XIX века. Для уточнения и верификации сведений авторы опираются на данные локальной переписи, проведённой А.А. Тилло в Кустанайском уезде в 1873 году, а также на сведения, приведённые в издании «Волости и населённые места 1893 года. Тургайская область».

Одни из ранних статистических данных отражены в «Обзоре Тургайской области» за 1871 год, где численность населения региона оценивается приблизительно в 300 000 человек (Обзор Тургайской области, 1871: 12). Следует отметить, что приведённые сведения касаются исключительно казахского населения, при этом информация о числе переселенцев в источнике отсутствует. Перепись, проведённая А.А. Тилло среди казахов Кустанайского уезда в 1873 году, оценивает численность населения уезда в 89 395 человек. Расчёты исследователя показали, что на одну кибитку приходилось в среднем 5,1 человека, а общее количество кибиток в области составляло 56 793. Таким образом, численность казахского населения Тургайской области определялась приблизительно в 289 930 человек. Количество переселенцев в статистических данных Тилло не представлено.

Еще один источник — «Обзор Тургайской области» за 1883 год — содержит уточнённые сведения о численности казахского населения, составлявшей 323 110 человек, а также отмечает, что в городах области проживало 10 081 человек. Наибольшая доля городского населения приходилась на Кустанай — около 8 000 человек. В целом численность населения региона составляла 333 191 человек. Управление Тургайской области в данный период не располагало точными сведениями о естественном приросте или убыли населения, однако полицейская отчётность по городам позволяла уточнять численность жителей уездных центров (Обзор Тургайской области, 1883: 6).

Более полные сведения по всем уездам Тургайской области представлены в издании «Волости и населённые места 1893 года. Тургайская область». Этот источник стал первым опытом систематического учёта населения, основанного на его хозяйственной деятельности. По оценке Н. А. Тройницкого, в 1893 году в Тургайской области проживало 336 751 человек, в том числе: в Тургайском уезде — 72 897 человек (из них 391 оседлый), в Актюбинском — 87 604 (оседлых 1 693), в Иргизском — 74 835 (оседлых 1 896), в Кустанайском — 131 415 (оседлых 21 597) (Тройницкий, 1894: 9).

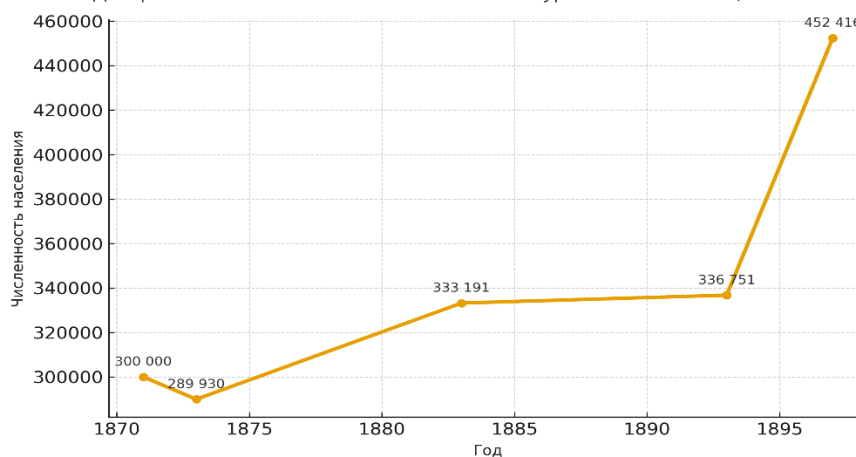

Рисунок 3 – Динамика роста численности населения Тургайской области во втор. пол. XIX века
[Figure 3 – Population growth dynamics of the Turgay Region in the second half of the 19th century]

Рисунок 3 демонстрирует поступательный рост численности населения Тургайской области в 1871–1897 годах. Если в начале рассматриваемого периода (в 1870-е годы) численность населения составляла около 300 000 человек, то к началу 1880-х годов этот показатель увеличился более чем на 36 751 (на 12,3 %). К 1895 году показатели выросли более чем на 152 000 (на 50,8 %). Наибольший прирост наблюдался в Кустанайском и Актюбинском уездах, что связано с их выгодным географическим положением, развитием земледелия и постепенной оседлостью населения. По расчетам Краснобаевой Н.Л. численность населения Тургайской области в 1897 году составляла 9,2 % от общей численности населения Казахстана (Краснобаева, 2004, 30)

В целом процесс увеличения доли оседлого населения наиболее активно проявлялся в северных районах Тургайской области, где происходило формирование постоянных поселений и отмечался рост численности городского населения. Этот процесс был обусловлен как природно-географическими факторами — благоприятными условиями для земледелия и наличием водных ресурсов, — так и воздействием государственной переселенческой политики, стимулировавшей освоение северных территорий области.

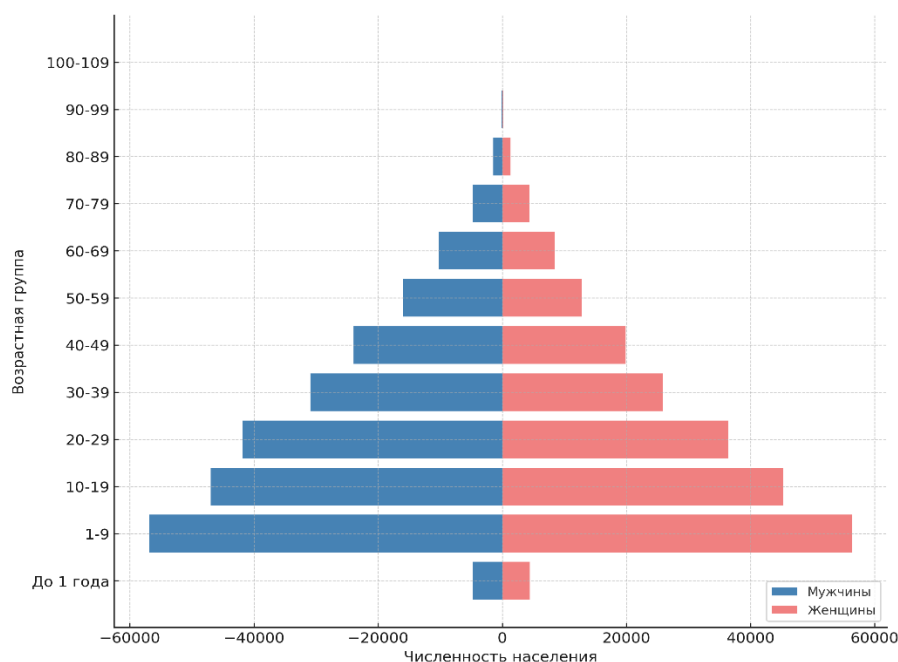

Рисунок 4 – Возрастная пирамида населения Тургайской области по данным переписи 1897 г.
[Figure 4 – Age pyramid of the Turgay Region population based on the 1897 All-Russian Census data]

Анализ возрастнo-половой структуры населения Тургайской области по данным Всеобщей переписи населения 1897 года на рисунке 4 показывает, что регион характеризовался молодым демографическим составом, о чём свидетельствует средний возраст, составлявший около 25,6 года (Первая Всеобщая перепись, 1904: 16). Возрастная пирамида имеет широкое основание, отражающее высокий уровень рождаемости и значительную долю детей и молодёжи в общей численности населения. По мере увеличения возраста наблюдается постепенное сокращение численности, что типично для обществ с низкой продолжительностью жизни и высокой смертностью в старших возрастных группах. Особенностью структуры является устойчивое преобладание мужчин во всех возрастных категориях, что, вероятно, связано с особенностями учёта населения кочевого типа и социально-экономическими условиями региона. Возрастная группа «1–9 лет» была самой многочисленной в демографической структуре населения Тургайской области, что отражает достаточно высокую рождаемость в казахском обществе конца XIX века. Существенная разница между численностью групп «1–9 лет» и «10–19 лет» указывает на высокий уровень детской смертности, являвшейся характерной особенностью демографической ситуации того времени. Согласно данным переписи значительная часть детей не доживала до подросткового возраста, что существенно влияло на общие показатели возрастной пирамиды региона (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1904: 6). В целом, демографический профиль Тургайской области конца XIX века отражает традиционный тип воспроизводства населения, присущий аграрным обществам.

Анализ городского и сельского населения выявляет незначительные различия между ними. Средний возраст городского населения составил около 25,1 года, а сельского — 25,5 года, что свидетельствует о том, что различия между городом и селом носят количественный, а не качественный характер, отражая постепенный переход региона от кочевого и аграрного уклада к оседло-городскому типу расселения в конце XIX века.

В условиях Российской империи родной язык служил основным маркером этнической принадлежности при проведении переписи. Анализ языкового состава населения Тургайской области позволяет реконструировать ее сложный этнокультурный ландшафт, сложившийся в результате многовековой истории региона и активной переселенческой политики конца XIX века.

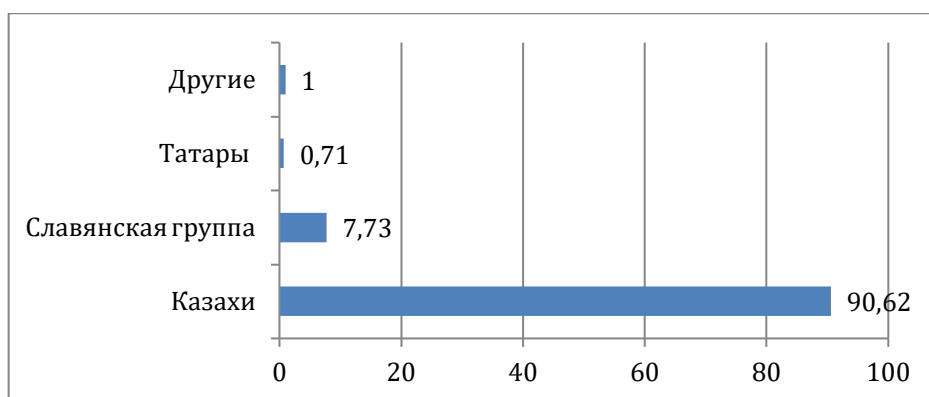

Рисунок 5 – Этнический состав населения Тургайской области по данным переписи 1897 года
[Figure 5 – Ethnic composition of the Turgay Region population according to the 1897 All-Russian Census]

Этнический состав населения Тургайской области по данным Всеобщей переписи населения 1897 года (Первая Всеобщая перепись, 1904: 12-13) на основе показателя родного языка свидетельствует о выраженном преобладании казахского этноса в регионе (рисунок 5). Абсолютное большинство жителей (410 904 человека, или около 87,3%) назвали родным казахский язык, что подтверждает доминирующее положение коренного населения в социально-демографической структуре области. Второе место по численности занимала славянская группа — великорусы, малорусы и белорусы, суммарно составлявшие 35 028 человек (около 7,4%). Их присутствие объясняется активизацией переселенческой политики Российской империи в XIX веке и постепенным формированием административных центров с оседлым русскоязычным населением.

Меньшие группы — татары (3 197 человек), мордва и черемисы (2 132 человека), башкиры (1 598 человек) — представляли этнические и конфессиональные меньшинства, расселённые преимущественно в пограничных и торгово-ремесленных районах. Остальные народы (557 человек) имели незначительный удельный вес и не оказывали существенного влияния на этнокультурный облик региона.

Таким образом, языковая и этническая структура Тургайской области конца XIX века характеризуется устойчивым преобладанием казахского населения при ограниченном присутствии славянских и финно-угорских групп. Эта пропорция отражает специфику исторического развития степных территорий, где процессы колонизации находились в начальной стадии, а традиционная структура кочевого общества сохраняла своё демографическое и культурное доминирование.

Анализ данных переписи по уездам Тургайской области показывает выраженное доминирование казахского населения во всех территориально-административных единицах региона. Наибольшая доля казахов зафиксирована в Тургайском уезде — 99,1%, что свидетельствует о почти полной этнической однородности местного населения. Высокие показатели также характерны для Иргизского уезда (98,4%) и Актюбинского уезда (95,1%), где сохранялся традиционный кочевой уклад и минимальное присутствие переселенцев.

Наиболее смешанным по этническому составу оказался Кустанайский уезд, где доля казахов составила 77,4 %. Это объясняется более интенсивным процессом переселения славянского населения и формированием административных центров, связанных с развитием земледелия и торгово-промышленных сегментов. Таким образом, пространственная структура расселения казахского населения Тургайской области конца XIX века отражала сочетание двух тенденций: сохранение этнической гомогенности в южных и центральных уездах и постепенное проникновение переселенческих групп в северные районы, что стало одним из следствий колонизационных процессов Российской империи в казахских степях.

Религиозный состав населения Тургайской области практически полностью коррелировал с ее этнической структурой. Данные переписи демонстрируют абсолютное преобладание последователей ислама. Как отмечалось в материалах, «относительное распределение народностей по вероисповеданию совпадает с установившимися понятиями о

принадлежности данной национальности к известной религии, то есть, русских к православию, поляков к католичеству, турецко-татарских народностей к магометанству и т.п.» (Первая Всеобщая перепись, 1904: 13). Это наблюдение в целом подтверждается результатами анализа, отражающими устойчивую связь между этнической и конфессиональной идентичностью населения региона.

Сословный состав населения Тургайской области по данным Всеобщей переписи населения 1897 года демонстрировал ярко выраженную специфику, отличавшую регион от губерний центральной России. Абсолютное большинство населения (более 91%) составляли инородцы (так по переписи обозначали сословную принадлежность казахов) — 413 516 человек, в основном казахи, сохранявшие традиционный правовой статус, закреплявший их особое положение в административной системе империи. Крестьяне (17 647 человек, или около 3,9%) представляли переселенческое население, преимущественно выходцев из европейских губерний, занимавшихся земледелием в северных уездах. Мещанское сословие (2 659 человек, 0,6 %) концентрировалось в уездных центрах и выполняло функции ремесленно-торгового слоя, тогда как дворянство и чиновничество (613 человек и 0,1 %) составляли административно-управленческое ядро области, представляя интересы имперской власти.

Данные переписи о распределении населения по родам занятий отражают двойственность экономической структуры региона. Около 86% занятого населения (390 565 человек) относилось к категории «производство и добывание питательных продуктов», что указывает на аграрно-сырьевой характер экономики. При этом наблюдалось отчетливое этносоциальное разделение труда: казахское население сохраняло доминирование в сфере кочевого скотоводства, в то время как славянские переселенцы были связаны с оседлым земледелием, административной службой и ремеслами. Таким образом, социально-профессиональный облик Тургайской области конца XIX века сочетал черты традиционного кочевого хозяйства и зарождающегося оседлого сельскохозяйственного уклада, формируя основу для будущей трансформации социальной структуры региона под воздействием колонизационной и модернизационной политики Российской империи (Первая Всеобщая..., 1904: 20–21).

Тенденция приобщения казахского населения к земледелию отчетливо прослеживается в материалах Всеобщей переписи населения 1897 года. Согласно её данным, 18 067 казахов занимались земледелием и существовали преимущественно за счёт этого вида хозяйственной деятельности (Жаркенова, 2015, с. 6).

Уровень развития образования и грамотности в Тургайской области на 1897 год был крайне низок, что является важной социально-экономической характеристикой. Общий уровень грамотности: общее число грамотных лиц в области, достигших 10 лет и старше, составляло лишь 2,7% среди мужчин и 0,14 % среди женщин.

Грамотность среди основного населения – киргизов (инородцев) – была минимальной: всего 984 мужчины и 79 женщин были признаны грамотными. Следует учитывать, что данные Всеобщей переписи населения 1897 года отражали уровень грамотности лишь среди лиц, владевших «русской грамотой» (т.е. умеющих читать и писать на кириллице). При этом в переписных материалах не учитывалось население, владевшее письмом на арабской графике и использовавшее төте-жазу, распространённые среди казахского населения. В результате статистические показатели грамотности оказались значительно выше среди русского и малорусского (украинского) населения, получившего образование на кириллической основе. Именно по этой причине в большинстве дореволюционных и советских исследований, в частности в работах Н.В. Алексеенко (Алексеенко, 1980), отмечалось, что более высокий уровень образования был характерен преимущественно для оседлого населения европейских этносов, получившего начальное обучение в школах кириллического типа. Большинство грамотных лиц имели лишь начальное образование. Более высокие уровни грамотности наблюдались в городах (особенно в Кустанае), которые служили административными и торговыми центрами.

Уровень грамотности (на кириллице) среди православных был несоизмеримо выше, чем среди мусульман. В городах грамотными были 24,4 % православных и лишь 5,16 % магометан. В уездах (т.е. в сельской и кочевой местности) разрыв был еще более разительным: 11,45 % у православных против 1,32 % у магометан. Это отражало как концентрацию образовательных учреждений в городах и переселенческих поселках, так и специфику занятий (административная служба, торговля), требовавших грамотности.

Данные статистических источников позволяют выявить географические направления переселенческих потоков из российских губерний в Тургайскую область, визуализированные на рисунке 6.

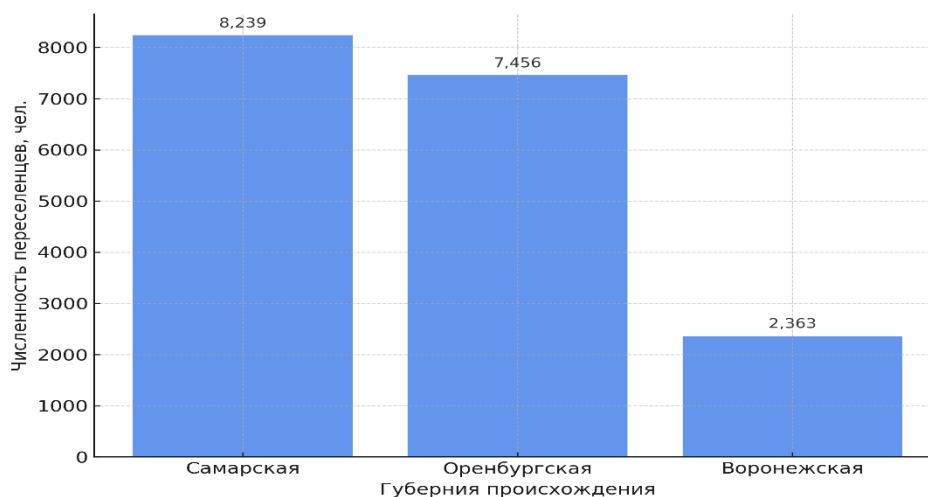

Рисунок 6 – Количество переселенцев, прибывших в Тургайскую область из основных губерний Российской империи по данным Всеобщей переписи населения 1897 года

[Figure 6 – Number of migrants who arrived in the Turgay Region from major provinces of the Russian Empire according to the 1897 All-Russian Census]

Неместные уроженцы (переселенцы) формировали около 10 % населения и представляли преимущественно выходцев из европейской части Российской империи. Наибольшее количество мигрантов прибыло из Самарской губернии (8 239 человек), Оренбургской губернии (7 456 человек), Воронежской губернии (2 363 человека) и т.д. Их присутствие связано с реализацией государственной переселенческой политики, направленной на освоение земель Степного края и укрепление административно-экономических позиций империи.

Отдельно перепись фиксирует присутствие иностранных подданных — 350 человек, среди которых преобладали выходцы из Бухары (221 человек) и Хивы (97 человек). Это указывает на наличие торгово-экономических связей Тургайской области со Средней Азией и устойчивость трансрегиональных контактов конца XIX века.

Анализ основных занятий населения демонстрирует определенные тенденции, зарождающиеся во второй половине XIX века. Несмотря на то, что для 86,14 % населения животноводство было основным занятием, число казахов, обеспечивающих себя земледелием, составляло 18 067 человек, что говорит о постепенном переходе казахов к оседлости. Данный переход проходил плавно, так как земледелие для казахов было «подспорьем к своему кочевому хозяйству, что не позволяет уже делать им большие перекочёвки и, таким образом, является переходной стадией от кочевой жизни к оседлой» (Первая всеобщая перепись, 1904: 11).

Заключение

Проведённый анализ социально-демографических и этнокультурных характеристик Тургайской области по материалам Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года позволяет выявить комплекс характеристик, определяющих специфику региона на рубеже XIX–XX веков. Полученные данные демонстрируют сочетание традиционных форм

общественной организации с элементами социально-экономической трансформации, вызванной колониационной политикой имперского центра.

Демографическая структура области характеризовалась низкой плотностью населения, значительной территориальной неравномерностью расселения и преобладанием молодого возраста в общей численности жителей. Наиболее населёнными были Кустанайский и Актюбинский уезды, где концентрировалось около 60% населения, что связано с природно-географическими условиями и возможностями ведения земледелия. В то же время обширные южные и восточные районы, где проживало преимущественно кочевое казахское население, оставались малозаселёнными.

Этническая структура области демонстрировала доминирование коренного населения: свыше 90 % населения составляли казахи, при незначительном присутствии славянских, татарских, башкирских и финно-угорских групп. При этом наблюдалось устойчивое этносоциальное разделение труда: казахи традиционно занимались кочевым скотоводством, а переселенцы из европейской части России осваивали земледельческие территории, формируя новые экономические центры.

Сословная структура региона демонстрировала ярко выраженное преобладание инородцев (более 91 %), представленных коренным казахским населением, сохранявшим особый юридический статус в системе имперского законодательства. Остальные сословия — крестьяне, мещане, дворянство и чиновничество — формировали социальное и административное ядро колониальной власти.

Анализ миграционных данных свидетельствует о начале систематического переселенческого движения в регион. Около 10% от населения всей Тургайской области составляли переселенцы, главным образом выходцы из Самарской, Оренбургской и Воронежской губерний. Эти миграционные потоки носили целенаправленный аграрно-колониационный характер и отражали стремление имперского центра к хозяйственному освоению и административной интеграции степных территорий.

Социально-экономическая структура занятости населения подтверждает аграрно-сырьевую направленность экономики: более 86 % жителей были заняты в сфере производства и добывания продуктов питания, что свидетельствует о сохранении преимущественно натурального, скотоводческого уклада.

Таким образом, по совокупности показателей Тургайская область конца XIX века предстает как регион, находившийся на переломном этапе исторического развития. Перепись 1897 года зафиксировала столкновение двух социально-хозяйственных миров — традиционного кочевого и оседлого земледельческого. Эта трансформация стала основой формирования новых экономических, культурных и этноконфессиональных взаимодействий, определивших специфику исторической динамики региона в последующем столетии.

References

- Alekseenko, 1981 — Alekseenko, N.V. (1981). *Naselenie dorevolutsionnogo Kazakhstana (chislennost', razmeshchenie, sostav, 1870–1914 gg.)* [The Population of Pre-Revolutionary Kazakhstan (number, distribution, composition, 1870–1914)]. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 112 p. (In Russ.).
- Asylbekov, Galiev, 1987 — Asylbekov, M.Kh., Galiev, A.B. (1987). *Sotsial'no-demograficheskie protsessy v Kazakhstane* [Socio-demographic processes in Kazakhstan]. Alma-Ata. 170 p. (In Russ.).
- Bekmakhanova, 1986 — Bekmakhanova, N.E. (1986). *Mnogonatsional'noe naselenie Kazakhstana i Kirgizii v epokhu kapitalizma (60-e gody XIX v. – 1917 g.)* [The Multinational Population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the Era of Capitalism (1860s–1917)]. Moscow: Nauka. 245 p. (In Russ.).
- Zharkanova, 2015 — Zharkanova, A.M. (2015). *Sotsial'no-demograficheskoe razvitie naseleniya Kazakhstana po itogam perepisei 1897 i 1939 gg.: istoriko-komparativnyi analiz* [Socio-Demographic Development of the Population of Kazakhstan Based on the 1897 and 1939 Censuses: A Historical-Comparative Analysis]. Astana: TOO “Tipografiya master PO”. 203 p. (In Russ.).
- Zharkanova, 2017 — Zharkanova, A.M. (2017). *Sotsial'no-demograficheskoe razvitie naseleniya Severnogo Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX – nachale XXI vv.* [Socio-demographic development of the population of Northern Kazakhstan in the second half of the 19th – early 21st centuries]: Abstract of Doctoral Dissertation (History). Minsk. 49 p. (In Russ.).

Kalieva, 2009 — Kalieva, K.S. (2009). *Perepisi naseleniya kak istochnik dlya izucheniya narodonaseleniya Kazakhstana 1897–1926 gg.* [Population Censuses as a Source for the Study of the Population of Kazakhstan, 1897–1926]: Candidate of Historical Sciences Dissertation. Barnaul. 192 p. (In Russ.).

Krasnobaeva, N.L. (2004). *Naselenie Kazakhstana v kontse XIX — pervoi chetverti XX veka: dis. ... kand. ist. nauk* [The Population of Kazakhstan in the Late 19th – First Quarter of the 20th Century: PhD Dissertation in History]. Barnaul. 233 p. (In Russ.).

Lobysevich, 1871 — Lobysevich, F.I. (1871). *Turgaiskaya oblast' i ee ustroistvo* [The Turgay Region and its Administrative System]. *Voennyi sbornik*, (4). (In Russ.).

Obzor Turgaiskoi oblasti, 1871 — *Obzor Turgaiskoi oblasti za 1871 god* [Review of the Turgay Region for 1871]. Orenburg: Turgayskii oblastnoi statisticheskii komitet. [55] p. (In Russ.).

Obzor Turgaiskoi oblasti, 1883 — *Obzor Turgaiskoi oblasti za 1883 g.* [Review of the Turgay Region for 1883]. Appendix to the Report of the Military Governor. Orenburg: Tipografiya B.A. Breslina, 1884. 55 p. Available at: <https://history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/history-philosophy-vestnik/article/view/1381/887> (accessed 30.09.2025). (In Russ.).

Pervaya vseobshchaya perepis', 1904 — *Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiiskoi imperii 1897 goda. LXXXVII. Turgaiskaya oblast'* [First General Census of the Population of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXVII: The Turgay Region]. St. Petersburg: Tsentral'naya tipolitografiya M.Ya. Minkova. 103 p. (In Russ.).

Rossiya, 1913 — Rossiya. *Geograficheskoe opisanie Rossiiskoi imperii po guberniyam i oblastyam s geograficheskimi kartami* [Russia. Geographical Description of the Russian Empire by Provinces and Regions with Maps]. St. Petersburg, 1913. 286 p. Available at: https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Map_of_Turgai_Oblast,_1913.gif (accessed 19.10.2025). (In Russ.).

Samarkin, 2010 — Samarkin, S.V. (2010). *Sotsial'no-demograficheskie protsessy v Severnom Kazakhstane v kontse XIX – pervoi chetverti XX veka* [Socio-demographic processes in Northern Kazakhstan in the late 19th – first quarter of the 20th century]: Candidate of Historical Sciences Dissertation. Karaganda. 180 p. (In Russ.).

<https://doi.org/10.31489/2025hph1/206-221> <https://history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/history-philosophy-vestnik/article/view/1381/887> Saktaganova, Utegenov, Shukeeva, 2025 — Saktaganova, Z.G., Utegenov, M.Z., Shukeeva, A.T. (2025). Social and ethno-demographic characteristics of the population of Akmola Region based on the materials of the First All-Russian Census of 1897. *History & Philosophy Vestnik*, (1), pp. 206–221. DOI: <https://doi.org/10.31489/2025hph1/206-221>. Available at: <https://history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/history-philosophy-vestnik/article/view/1381/887> (accessed 30.09.2025).

<https://www.gramota.net/issue/mns.2020.13.3> Skopa, 2020 — Skopa, V.A. (2020). *Perepisnye kampanii v Stepnom Kazakhstane vo vtoroi polovine XIX — nachale XX veka: osobennosti organizatsii i spetsifika provedeniya* [Census Campaigns in Steppe Kazakhstan in the Second Half of the 19th — Early 20th Century: Organizational Features and Specifics]. Gramota (Tambov). Available at: <https://www.gramota.net/issue/mns.2020.13.3> (accessed 12.10.2025). (In Russ.).

Tillo, 1873 — Tillo, A.A. (1873). *Pervaya narodnaya perepis' v Kirgizskoi stepi* [The First Population Census in the Kyrgyz Steppe]. *Zapiski Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva*, Vol. IX, No. 12, 20 p. (In Russ.).

Troinitskii, Petrovskii, 1893 — Troinitskii, N.A., Petrovskii, A.N. (1893–1896). *Volosti i naselemnye mesta 1893 goda. Turgaiskaya oblast'* [Volosts and Settlements of 1893. The Turgay Region]. St. Petersburg: Izdanie Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del. 37 p. (In Russ.).

Литература

- Алексеев, 1981 — Алексеев Н.В. *Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870–1914 гг.)*. Алма-Ата: Наука КазССР, 1981. 112 с.
- Асылбеков, Галиев, 1987 — Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане. Алма-Ата, 1987. 170 с.
- Бекмаханова, 1986 — Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). Москва: Наука, 1986. 245 с.
- Жаркенова, 2015 — Жаркенова А.М. *Социально-демографическое развитие населения Казахстана по итогам переписей 1897 и 1939 гг.: историко-компаративный анализ: монография*. Астана: ТОО «Типография мастер ПО», 2015. 203 с.
- Жаркенова, 2017 — Жаркенова А.М. Социально-демографическое развитие населения Северного Казахстана во второй половине XIX – начале XXI вв.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Минск, 2017. 49 с.
- Калиева, 2009 — Калиева К.С. *Переписи населения как источник для изучения народонаселения Казахстана 1897–1926 гг.: дис. ... канд. ист. наук*. Барнаул, 2009. 192 с.
- Краснобаева, 2004 — Краснобаева Н.Л. Население Казахстана в конце XIX – первой четверти XX века: дис. ... канд. ист. наук. Барнаул, 2004. 233 с.
- Лобысевич, 1871 — Лобысевич Ф.И. Тургайская область и её устройство // *Военный сборник*. 1871. № 4.
- Обзор Тургайской области, 1871 — Обзор Тургайской области за 1871 год [Текст]. Оренбург: Тургайский областной статистический комитет, 1871. [55] с., табл. Литогр. Казахстанская ұлттық электронды кітапханасы.
- Обзор Тургайской области, 1883 — Обзор Тургайской области за 1883 г. Приложение к всеподданнейшему отчёту Военного губернатора. Оренбург: Типография Б.А. Бреслина, 1884. 55 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/history-philosophy-vestnik/article/view/1381/887> (дата обращения: 30.09.2025).
- Первая всеобщая перепись, 1904 — Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. LXXXVII. *Тургайская область*. СПб.: Центральная типолитография М.Я. Минкова, 1904. 103 с.
- Россия, 1913 — Россия. Географическое описание Российской империи по губерниям и областям с географическими картами. Санкт-Петербург, 1913. 286 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB: Map_of_Turgai_Oblast,_1913.gif (дата обращения: 19.10.2025).
- Сактаганова, Утегенов, Шукеева, 2025 — Сактаганова З.Г., Утегенов М.З., Шукеева А.Т. Social and ethno-demographic characteristics of the population of Akmola Region based on the materials of the First All-Russian Census of 1897 // *History & Philosophy Vestnik*. 2025. № 1. С. 206–221. DOI: <https://doi.org/10.31489/2025hph1/206-221> (дата обращения: 30.09.2025).
- Самаркин, 2010 — Самаркин С.В. Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в конце XIX – первой четверти XX века: дис. ... канд. ист. наук. Караганда, 2010. 180 с.
- Скопа, 2020 — Скопа В.А. Переписные кампании в Степном Казахстане во второй половине XIX – начале XX века: особенности организации и специфика проведения // *Грамота. Тамбов*, 2020. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.gramota.net/issue/mns.2020.13.3> (дата обращения: 12.10.2025).
- Тилло, 1873 — Тилло А.А. Первая народная перепись в Киргизской степи // *Записки Императорского Русского географического общества*. 1873. Т. IX. № 12. 20 с.
- Тройницкий, Петровский, 1893 — Тройницкий Н.А., Петровский А.Н. *Волости и населённые места 1893 года. Тургайская область*. СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1893–1896. 37 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1735-1749, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1735-1749

THE PRODUCTIVE WORK OF BALZHAN BOLTIRIKOVA DURING HER DIPLOMATIC SERVICE AT THE UNITED NATIONS

Sydykov Erlan Battashevich¹, Sailaubay Erlan Ernazarovich², Duysen Seitkali Zhakhiyauly³

¹National Congress of Historians' public association
(2, K. Satpayev Str., Astana, Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK
<https://orcid.org/0000-0001-5276-772X>. E-mail: rector@enu.kz

² 'History of the Country' Research Center of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(95, Korday, Astana, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0003-1662-2997>. E-mail: alashorda100@mail.ru

³“History of the People” Research Center of L.N. Gumilyov ENU
(17/1 Al-Farabi Astana, Kazakhstan)
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-3275-5294>. E-mail: 20duisen52@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025
© Sydykov E.B., Sailaubay E.E., Duysen S.Zh., 2025

Abstract. Introduction. The article analyzes the active work of the first Kazakh female diplomat, Balzhan Bultyrikova, who first worked at the UN, the most prestigious international organization in the world, as Minister of Foreign Affairs of Soviet Kazakhstan in the 60s of the XX century as part of the diplomats of the Soviet Union. For a deeper study of this topic, it becomes necessary to refer to various historical data and materials. In this sense, a special place is occupied by the records of representatives of Soviet diplomacy of that time and the records of B. Bultyrikova, stored in the republican archive. This is due to the fact that the records of Soviet diplomats provide valuable data for understanding the essence of the USSR's foreign policy during the period under review. It is important to identify the historical reliability of the data, reveal the true nature of conflicts of interest between the UN member states at that time and show how a Kazakh diplomat intervenes in this process, although this is of great scientific importance in assessing the overall historical development of the region, and also contributes to understanding how this happens at the level of this international organization. As a result of attempts to show the equal level of the union republics within the USSR in connection with the geopolitical conditions prevailing between the capitalist and socialist systems of that time, the leader of Kazakh diplomacy, B. Bultyrikova, as an authoritative member of the USSR diplomacy, provides important information about some ways of active work pursuing the interests of his state. *Goals and objectives.* To show the professional skills and abilities of a Kazakh female diplomat in the delegation of the Soviet Union in the 60s of the XX century and the positive assessment of its results by the Ministry of Foreign Affairs of the USSR and modern Kazakh historical

science; to draw attention to the worthy place of this event as a historical source in the study of the history of Kazakh diplomacy. *Results.* In the article, having studied the works of both world and modern Russian experts in the field of international relations, the true direction, essence, features and nature of the USSR's activities in the UN at that time and the small contribution of B. Bulyrkova to this process were revealed. *Conclusion.* In the 60s of the XX century, the delegation of the Soviet Union used archival data on the diplomatic service of a Kazakh female diplomat, memoirs and notes of specialists in the field of Soviet-Russian international relations and foreign policy, as well as records of representatives of modern Kazakh diplomacy as an important source. The analysis of the historical significance and reliability of these data will serve as a starting point for studying the activities of a Woman in the UN, the first Kazakh diplomat of the Soviet period.

Keywords: Third Committee of the UN General Assembly, High Commissioner for Human Rights, Diplomacy, Diplomatic methods, A.A. Gromyko, Henry Kissinger, Kazakh SSR, Deputy Chair of the Council of Ministers of the KazSSR, Minister of Social Protection, Minister of Foreign Affairs of the KazSSR, Minister of Education

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the program-targeted financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Comprehensive interdisciplinary study of the intellectual history of the 20th - first quarter of the 21st centuries based on the analysis of the works of Kazakh historians and writers» (Registration number BR28713085).

For citation: Sydykov E.B., Sailaubay E.E., Duysen S.Zh. The productive work of Balzhan Boltirikova during her diplomatic service at the United Nations // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1735-1749. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1735-1749

БАЛЖАН БӨЛТІРКОВАНЫҢ БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫНА ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ІССАПАРЛАРЫ КЕЗІНДЕГІ ТИІМДІ ЖҰМЫСТАРЫ

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы¹, Сайлаубай Ерлан Ерназарұлы², Дүйсен Сейітқали Жахияұлы³

¹«Тарихшылардың Ұлттық конгресі» қоғамдық бірлестігі

(2, Қ. Сәтпаев көш., Астана, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі

<https://orcid.org/0000-0001-5276-772X>. E-mail: rector@enu.kz

²Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің «Ел тарихы» ғылыми-зерттеу орталығы

(87, Қордай көш., Астана, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты

<https://orcid.org/0000-0003-1662-2997>. E-mail: alashorda100@mail.ru

³Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің «Ел тарихы» ғылыми-зерттеу орталығы

(17/1, Әл-Фараби көш., Астана, Қазақстан)

Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

<https://orcid.org/0000-0002-3275-5294>. E-mail: 20duisen52@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сыдықов Е.Б., Сайлаубай Е.Е., Дүйсен С.Ж., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада ХХ ғасырдың 60-шы жылдары Кеңес Одағының дипломаттары құрамында кеңестік Қазақстанның Сыртқы істер министрі құрамында әлемдегі ең беделді халықаралық ұйым - БҰҰ-да алғаш жұмыс жасаған қазақтың тұңғыш әйел-дипломаты Балжан Бөлтірікованың белсенді қызметі талданады. Аталған тақырыпты тереңірек зерттеу үшін түрлі тарихи деректер мен материалдарға жүгіну қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыдан сол кездегі кеңестік дипломатия өкілдерінің тақырыпқа қатысты жазбалары мен Б.Бөлтірікованың республикалық архивте сақталған жазбалары ерекше орынға ие. Себебі кеңестік

дипломаттардың жазбалары қарастырылып отырған кезеңдегі КСРО-ның сыртқы саясатының мәнін түсінуге құнды мәліметтер береді. Бұл деректердің тарихи шынайылығын анықтау, сол кезеңдегі БҰҰ-на мүше мемлекеттер арасындағы мүдделер қайшылықтарының шынайы сипатын ашу және аймақтың жалпы тарихи дамуын бағалаудағы ғылыми маңызы зор, сонымен қатар аталған халықаралық ұйым деңгейінде қалай жүргенін түсінуге септігін тигізетінімен, осы процеске қазақ дипломатының да араласуын көрсету де маңызды. Сол кездегі капиталистік және социалистік жүйе арасында қалыптасқан геосаяси жағдайларға байланысты КСРО құрамындағы одақтас республикалардың тең дәрежелі деңгейін көрсетуге ұмтылушылық әрекеті нәтижесінде қазақстандық дипломатия жетекшісі ретінде Б.Бөлтірікованың КСРО дипломатиясының беделді мүшесі ретінде өз мемлекетінің мүддесін көздеген белсенді жұмысының кейбір тәсілдері туралы маңызды мәліметтер береді. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* - XX ғасырдың 60-шы жылдары Кеңес Одағының делегациясы құрамындағы қазақтың дипломат әйелінің кәсіби іскерлігін, қабілетін және оның нәтижесінің КСРО Сыртқы істер министрлігі тарапынан және қазіргі қазақ тарих ғылымы тарапынан оң бағалануын көрсету; қазақ дипломатиясы тарихын зерделеуде бұл оқиғаның тарихи дерек ретінде лайықты орын алуына назар аударту. *Нәтижелер*. Мақалада әлемдік және солардың қатарында қазіргі ресейлік халықаралық қатынастар саласы мамандарының да еңбектерін зерделей отырып, КСРО-ның сол кездегі БҰҰ-дағы қызметінің шынайы бағыты, мәні, ерекшеліктері мен сипаты және осы процеске Б.Бөлтіркованың аз да болса қосқан үлесі анықталды. *Қорытынды*. XX ғасырдың 60-шы жылдары Кеңес Одағының делегациясы құрамында БҰҰ-ның сессиясында қазақтың дипломат әйелінің дипломатиялық қызметі туралы архивтік деректер мен кеңестік-ресейлік халықаралық қатынастар мен сыртқы саясат саласы мамандарының естеліктері мен жазбалары, сонымен қатар қазіргі қазақстандық дипломатия өкілдерінің жазбалары маңызды дереккөз ретінде пайдаланылады. Бұл деректердің тарихи мәні мен шынайылығын талдау кеңестік кезеңдегі қазақтың тұңғыш дипломат әйелінің БҰҰ-дағы қызметін зерттеуге мұрындық болады.

Түйін сөздер: БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының Үшінші комитеті, Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссар, дипломатия, дипломатиялық әдіс-тәсілдер, А.А. Громыко, Генри Киссинджер, Қазақ КСР, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Төрағасының орынбасары, Әлеуметтік қорғау министрі, Қазақ КСР Сыртқы істер министрі, Оқу министрі

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың алғашқы ширегіндегі зияткерлік тарихты қазақ тарихшылары мен әдебиетшілерінің еңбектері арқылы кешенді пәнаралық зерттеу» тақырыбындағы бағдарламалық мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR28713085).

Дәйексөз үшін: Сыдықов Е.Б., Сайлаубай Е.Е., Дүйсен С.Ж. Балжан Бөлтірікованың Біріккен Ұлттар Ұйымына дипломатиялық іссапарлары кезіндегі тиімді жұмыстары // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1735-1749 бб. (Қаз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1735-1749

ПЛОДОТВОРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАЛЖАН БОЛТИРИКОВОЙ ВО ВРЕМЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ

Сыдықов Ерлан Батташевич¹, Сайлаубай Ерлан Ерназарович², Дүйсен Сейітқали Жахияулы³

¹Общественное объединение «Национальный конгресс историков»
(ул. К. Сатпаева, 2. Астана, Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК
<https://orcid.org/0000-0001-5276-772X>. E-mail: rector@enu.kz

²Научно-исследовательский центр «История страны» ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва
(ул. Кордай, 95, Астана, Казахстан)

Кандидат исторических наук

<https://orcid.org/0000-0003-1662-2997>. E-mail: alashorda100@mail.ru

³Научно-исследовательский центр «История народа» ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва

(ул. Аль-Фараби, 17/1, Астана, Казахстан)

Кандидат педагогических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-3275-5294>. E-mail: 20duisen52@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сыдыков Е.Б., Сайлаубай Е.Е., Дуйсен С.Ж. 2025

Аннотация. *Введение.* В статье анализируется активная деятельность первой казахской женщины-дипломата Балжана Бултыриковой, впервые работавшей в ООН – самой престижной международной организации мира – в составе министра иностранных дел Советского Казахстана в 60-х годах XX века в составе дипломатов Советского Союза. Для более глубокого изучения данной темы возникает необходимость обращения к различным историческим данным и материалам. В этом смысле особое место занимают записи представителей советской дипломатии того времени и записи Б.Бултыриковой, хранящиеся в республиканском архиве. Это связано с тем, что записи советских дипломатов предоставляют ценные данные для понимания сущности внешней политики СССР в рассматриваемый период. Важно выявить историческую достоверность данных, раскрыть истинный характер конфликтов интересов между государствами-членами ООН в тот период и показать, как казахстанский дипломат вмешивается в этот процесс, хотя это имеет большое научное значение в оценке общего исторического развития региона, а также способствует пониманию того, как это происходит на уровне данной международной организации. В результате попыток показать равный уровень союзных республик в составе СССР в связи с геополитическими условиями, сложившимися между капиталистической и социалистической системой того времени, лидер казахстанской дипломатии Б.Бултырикова, как авторитетный член дипломатии СССР, дает важные сведения о некоторых способах активной работы, преследующих интересы своего государства. *Цель и задачи исследования* – показать профессиональные умения, способности казахской женщины-дипломата в составе делегации Советского Союза в 60-е годы XX века и положительную оценку ее результатов со стороны Министерства иностранных дел СССР и современной казахской исторической науки; обратить внимание на достойное место этого события как исторического источника в изучении истории казахской дипломатии. *Результаты.* В статье, изучив труды как мировых, так и современных российских специалистов в области международных отношений, были выявлены истинное направление, сущность, особенности и характер деятельности СССР в ООН в то время и небольшой вклад Б. Бултыриковой в этот процесс. *Заключение.* В 60-х годах XX века в составе делегации Советского Союза в качестве важного источника используются архивные данные о дипломатической службе казахской женщины-дипломата, воспоминания и заметки специалистов в области советско-российских международных отношений и внешней политики, а также записи представителей современной казахстанской дипломатии. Анализ исторического значения и достоверности этих данных послужит отправной точкой для изучения деятельности в ООН Женщины-первого казахского дипломата советского периода.

Ключевые слова: Третий комитет Генеральной Ассамблеи ООН, Верховный комиссар по правам человека, дипломатия, методы дипломатии, А.А. Громыко, Генри Киссинджер, Казахская ССР, заместитель Председателя Совета министров КазССР, Министр социальной защиты, Министр иностранных дел КазССР, Министр образования

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Комплексное междисциплинарное исследование интеллектуальной истории XX – первой четверти XXI вв. на основе анализа произведений казахстанских историков и литераторов» (регистрационный номер: BR28713085).

Для цитирования: Сыдыков Е., Сайлаубай Е., Дуйсен С. Плодотворная деятельность Балжан Болтириковой во время дипломатической службы в Организации Объединенных Наций // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1735-1749. (На Каз.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1735-1749

Кіріспе

Мемлекет басшысы Қ-Ж. Тоқаев 2024 жылы Үшінші Құрылтайда сөйлеген сөзінде еліміздің өткен тарихы елді біріктіретін фактор екендігіне назар аударып, зерттеушілерге әр дәуірдің өзіндік ерекшелігі болатынына, тұлғаларды бірімен бірін салыстырып, қарсы қойып дау туғызбауды ескерте келе - «...әрбір тұлға өзінің көзқарасына, дүниетанымына қарай және өз қоғамының мүддесіне сәйкес қызмет еткенін» - елдік тұжырымдаманың бір қағидаты ретінде естен шығармауды ұсынған болатын (Тоқаев, 2024).

Ұлт тарихында мәмілегерлік еңбегімен, қабілетімен ел шежіресінде өзіндік орын алған немесе әлі де лайықты орнын ала қоймаған қайраткерлер кездеседі. Солардың бірі кеңестік замандағы мемлекеттік қайраткер Балжан Бөлтірікова.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу барысында оның объектісін сипаттауға қажетті мәліметтерді жинақтау мен талдауға негізделген дәстүрлі концептуалды баяндау әдістері қолданылды. Талдау негізіне қазіргі уақытта ғылыми таным методологиясының жиі қолданылатын бағыты - тарихи-жүйелілік әдіснама алынды. Зерттеудің негізін құрайтын материалдарды жинақтау барысында деректер мен ақпараттарды жинақтаудың эмпирикалық тәсілдері, ретроспективтік, тарихи диахрония және тарихи салыстырмалы әдістер пайдаланылды. Мақаланың ғылыми маңыздылығын айқындау үшін тақырыпқа қатысты арнайы ғылыми әдебиеттер мен ашық дереккөздеріндегі жарияланымдарға талдау жасалды.

Талқылау

Қазақстандық дипломатия ведомствосының іргетасы осыдан 81 жыл бұрын кеңестік заманда қаланып, желісі үзілмей тәуелсіздік дәуіріне жалғасқаны және аз ғана шоғыр түрінде болса да кеңестік қазақ дипломаттары КСРО жүйесінде еңбек етіп, бірнеше қазақ дипломаттарының БҰҰ жұмысына қатысуы туралы, олардың кейбір өкілдерінің Қазақ Республикасының сыртқы саясат ведомствосын құрып, нығайту жолында еңбек еткендері тарихи еңбектерде көп жазыла бермейді.

Тарихи еңбектерден кеңестік заманда КСРО дипломатиясы жүйесінде бірнеше қазақ ұлтынан шыққан азаматтар еңбек еткені белгілі. Әр кезеңде Нәзір Төреқұлов (Сауд Арабиясында), Төлеген Тәжібаев (Үндістанда), Мәлік Фазылов (Мароккода) жоғары дипломатиялық қызметтер атқарғандары белгілі (Тоқаев, 2002: 568). Қазақ дипломаты Сәлім Құрманғожин кеңестік заманда Түркияда консул, Эфиопияда елшінің кеңесшісі, КСРО Сыртқы істер министрлігі Орталық аппаратында жауапты қызметтер атқарды (Қурманғужина, 2003: 320).

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін алғаш болып 1998 жылы «Записки дипломата» еңбегінде Кеңестік Қазақстанда қазақтан шыққан алғашқы дипломаттар туралы Михаил Есеналиев біршама тарихи шолу жасады (Исиналиев, 1998: 212).

2001 жылы тарихшы ғалым Ілияс Қозыбаев Қазақстан дипломатиясы тарихы туралы еңбегінде Қазақ КСР-де Сыртқы істер халық комиссариатының (министрлігінің - авторлар) құрылуы және оған алғаш басшылық жасаған ғалым, мемлекет қайраткері Төлеген Тәжібаевтың еңбегін жан-жақты ашып береді. Ал, одан кейін осы салаға басшылық жасаған азаматтарға автор тек қысқаша тоқталып өтеді (Қозыбаев, 2001: 208).

Кеңестік заманда қазақ ұлтынан шыққандардың Мәскеуде дипломатиялық білім алуы мен қызметке тұрудағы қатаң шектеулер болуы салдарынан (Батырша-ұлы, 2011: 512) қазақ дипломаттарының саны саусақпен санарлықтай ғана болғандықтан олар туралы жазылған еңбектер де аз болды. Дегенмен, М.Есеналиев кітабынан кейін бес-алты жылдан соң КСРО

сыртқы саясаты жүйесінде елеулі қызмет атқарған жекелеген қазақ дипломаттары туралы екі еңбек жарық көрді. Кәсіби дипломат Тайыр Мансұровтың КСРО-ның бірінші қазақ елшісі – Нәзір Төреқұлов (Мансуров, 2022: 64) және тарихшы ғалым, әрі дипломат Салават Әзірбаевтың екінші қазақ – елшісі Мәлік Фазылов (Азербайев, 2010: 472) туралы еңбектері шықты.

2011 жылы кәсіби дипломат Сайлау Батырша-ұлының «Дипломатиялық қызмет және халықаралық қатынастар» оқулығында кеңестік дәуіріндегі қазақ дипломаттары туралы сегіз беттік шолу жасалды (Батырша-ұлы, 2011: 512).

Алайда, осыдан соң осы мақалада талданатын кейбір ғылыми-көпшілік мақалаларды есептемегенде тарихшы ғалымдар тарапынан арнайы зерттеулер жасалмады. Сондықтан кеңес дәуіріндегі қазақ дипломаттары тақырыбы қазақ тарихында назар аударуды қажет ететін бір маңызды мәселе күйінде қалып келеді.

Зерттеу нәтижелері

Енді мақаланы кеңестік қазақ дипломаттарының кәсіби білім алып, қызметтік өсу жолдарын ашқан қазақстандық сыртқы саясат ведомствосының құрылуы тарихына оралу кезегіне тоқталайық.

Қазақстандық Сыртқы істер министрлігінің 1944 жылы құрылуына сол кезде қалыптасқан халықаралық ахуал әсер еткені мәлім. Екінші дүниежүзілік соғыс зардабын тартқан әлемдік қауымдастықтың бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, адам құқықтары мен тұрақты дамуды ілгерлету ниетімен 1945 жылы БҰҰ-ын құрғаны тарихтан белгілі. Осы ізгі ниетпен халықаралық ұйымды құру тікелей Қазақ Республикасының сыртқы саясат ведомствосының құрылуына да тікелей әсері болды (Батырша-ұлы, 2011: 512).

БҰҰ-ын құру қарсаңында барлық одақтас республикаларды өз алдына жеке мемлекеттер ретінде осы ұйымның алғашқы мүшелігіне өткізіп көп орын алу мақсатымен КСРО басшылығы оларға сыртқы істер халық комиссариаттарын (министрліктерін) ашуға мүмкіндік берді. Алайда, «республикалар шет мемлекеттермен қарым-қатынас орнату, олармен өзара келіссөздер жүргізу, дипломатиялық және консулдық өкілдіктермен алмасу құқықтарына тек заң жүзінде ғана ие болды» (Батырша-ұлы, 2011: 512).

КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1944 жылғы 1 ақпандағы Заңының негізінде 1944 жылы 12 сәуірде Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің VII сессиясы Қазақ КСР Сыртқы істер халық комиссариатын (министрлігін) құру туралы шешім қабылдады. 1944 жылы 4 тамызда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен ірі ғалым және қоғам қайраткері, Үкімет басшысының орынбасары Төлеген Тәжібаев Қазақ КСР Сыртқы істер халық комиссары болып тағайындалды (Козыбаев, 2001: 208).

Елімізге танымал дипломат, Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрі болған Ерлан Ыдырысовтың пайымдауынша Қазақ дипломатиясының бастауларында Нәзір Төреқұлов, Төлеген Тәжібаев, Қайырғали Байғалиев, Асқар Зәкарин, Әди Шәріпов, Балжан Бөлтірікова, Мәлік Фазылов, Мүсілім Базарбаев, Михаил Есенәлиев (Исинәлиев) және басқа да көрнекті мемлекет қайраткерлері тұрды. «Сол ардақты тұлғалар сыртқы саясат ісіне белсене қатысып, Қазақстан дипломатиялық мектебінің негіздерін қалады. Аталған тұлғалар арасында Балжан Бөлтірікқызының аты, орны және атқарған рөлі ерекше» (Ыдырысов, 2016).

Е. Ыдырысовтың бұл пікірін қазақстандық дипломатия ардагерлері де қуаттайды. 1981-1989 жылдары Қазақ КСР Сыртқы істер министрі қызметін атқарған Михаил (Хәкім) Есенәлиев кеңестік Қазақстанда азда болса дипломатиялық қызметке әйелдердің тартылғанын алға тарта келе, 60-жылдардағы белгілі мемлекет қайраткері Балжан Бөлтірікованың есімін атайды.

М. Есенәлиев БҰҰ-да 60-жылдардың ортасына қарай адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған құжаттар әзірлеу жұмыстары жүргізіле бастағанын көрсете келе, 1966-1971 жылдары: «Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Төрағасының орынбасары, әрі Қазақстан Сыртқы істер министрі қызметін қоса атқарып, КСРО делегациясының құрамында тікелей әлеуметтік-экономикалық комитетте жұмыс істей

жүріп, Балжан Бөлтірікова екі рет БҰҰ Бас Ассамблеясының жұмысына қатысты», - деп сипаттады (Хакім, 2001: 216).

Балжан Бөлтірікованың БҰҰ Бас Ассамблеясының тиімді жұмысы туралы мәліметті зерттеушілер Г.М.Смағұлова мен Б.Т.Төлеуова де қуаттайды (Смағұлова, 2016: 59).

Қазақ КСР Сыртқы істер министрлігі 1944 жылы өз алдына жеке министрлік болып құрылғанымен 1974 жылға дейін бұл сыртқы саясат мекемесі басшылығын қосымша қызмет ретінде атқарды. Бұл ерекшелікті зерттеуші А.М.Есдаулетова атап өтеді (Есдаулетова, 1998: 130). Ал, М.Есеналиев нақтылай түседі. Мәселен, Төлеген Тәжібаев, Асқар Закарин, Әди Шәріпов, Балжан Бөлтірікова ҚазКСР Министрлер Кеңесі Төрағасының орынбасарлары және Қайырғали Байғалиев (ол әрі – Мәдениет министрі болды). 1973 жылдан бастап ҚазКСР Сыртқы істер министрі қызметін жеке басшылар атқара бастады – Мәлік Фазылов (1973-1976 жж.), Мүсілім Базарбаев (1976-1981 жж.), Михаил Есеналиев (1981-1989 жж.), Ақмарал Арыстанбекова (1989-1991 жж.) (Исиналиев, 1999: 240).

Балжан Бөлтірікова Қазақ КСР-інің Сыртқы істер министрі ретінде БҰҰ Бас Ассамблеясы сессияларының жұмысына белсене қатысып, оның мәртебелі мінбесінен сөз сөйлеген ең алғашқы қазақ әйел-дипломаты болды. Ол заңды түрде қазақ әйелдері арасынан тұңғыш Сыртқы істер министрі қызметіне тағайындалған мемлекет қайраткері ретінде отандық тарихта танылды. Қазақстанда 60-жылдары бұл міндетті негізгі қызметіне қоса атқару тәжірибесі қолданылғаны жоғарыда айтылды. Екі қызметті қатар алып жүрудің қиындығына қарамастан Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Төрағасының орынбасары, әрі Сыртқы істер министрі лауазымдарын Балжан Бөлтірікова бес жыл бойы абыроймен атқарды.

Балжан Бөлтірікова 1921 жылғы 15 қарашада Жамбыл облысының Қордай ауданына қарасты «Қасық» елді мекенінде дүниеге келген. Қайраткердің ғұмырдерегін зерттеуші Ақниет Оспанбайдың дерегіне қарағанда Б. Бөлтірікова 1937–1943 жылдары Алматы педагогикалық институтында (қазіргі Абай атындағы ҚазҰПУ - авторлар) Сталин атындағы жоғары шәкіртақының (500 рубль) иегері атанып озат оқыған. Ол студенттік шәкіртақысының бір бөлігін ата-анасына жіберіп көмектестіп отырды. Салыстыру үшін алсақ ол кезде кәдімгі шәкіртақы 30 рубль болған. Студент кезінде-ақ Балжан қоғамдық белсенділігімен көзге түсіп Алматы қаласы Фрунзе ауданының депутаттар кеңесіне сайланды (Оспанбай, 2017).

Зерттеушілер С.Асанова мен А.Конкабаева кеңестік модернизацияның қазақ әйелдерінің әлеуметтік мәртебесі мен қоғамдағы рөлін көтеруде елеулі өзгерістерге қол жеткізгеніне назар аударады. Авторлардың пікірінше қазақ қыз-келіншектері әсіресе педагогика мен медицина салалары бойынша орта және жоғары білім алуда үлесі артып қоғамдық өмірде лайықты орын алуыға мүмкіндіктер алғанын көрсетеді (Асанова, Конкабаева, 2025: 48). Кеңестік заманда педагогика саласында жоғары білім алып, жауапты мемлекеттік қызметтерге қол жеткізген қазақ әйелінің бірі Балжан Бөлтірікова еді.

Жоғары оқу орнын қызыл дипломмен бітіргеннен соң Б. Бөлтірікова Алматыдағы № 12 қазақ орта мектебінде мұғалім, оқу бөлімінің меңгерушісі, директоры (21 жасында) болып жұмыс жасады. Республикалық партия ұйымы мен Оқу министрлігі тарапынан сенім көрсетіліп, ол 1949–1955 жылдары Қазақ КСР-інің Бастауыш және орта мектеп кәсіподақ қызметкерлері Орталық комитетінің төрайымы қызметін атқарды. Ал, 1956-1966 жылдары Қазақ КСР Әлеуметтік қорғау министрі (34 жасында), 1966-1971 жылдары, яғни бес жыл бойы Қазақ КСР-інің Министрлер Кеңесі Төрағасының орынбасары, әрі Сыртқы істер министрі лауазымдарын қоса атқарды. 1971–1974 жылдары Қазақ КСР-інің Оқу министрі, ал, 1974-1980 жылдары Кәсіби-техникалық білім жөніндегі мемлекеттік комитет төрағасының орынбасары болды (ҚҰЭ, 1999: 720).

Кеңестік заманда жарық көрген энциклопедияда Б.Бөлтірікованың аталған қызметтерде жүргенде КСРО Жоғарғы Кеңесінің Ұлттар Советінің депутаты болып сайланып (ол кезде Кеңес Одағы парламентінің қос палатасы - Одақ Советі және Ұлттар Советі - деп аталатын - авторлар), 1966–1970 жылдары КСРО Жоғарғы Кеңесі Ұлттар Советінің Денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру жөніндегі тұрақты комиссияның мүшесі болып қоғамдық негізде жұмыс жасағаны көрсетілген (ҚСЭ, 1973: 640).

Осылайша қазақ ұлтынан шыққан алғашқы әйел-министр Балжан Бөлтірікова КСРО Парламентінің депутаты ретінде алып мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын талқылау және жүргізу үдерісіне қатысады. Дипломат Е.Ыдырысов пен отандық энциклопедия деректеріне сүйенсек Б. Бөлтірікова Кеңес Одағының Азия мен Африка елдерімен ынтымақтастық комитетінің мүшесі және республика министрі ретінде Жапония, АҚШ, Корея, Швейцария, Чехословакия, Египет, Цейлон (Шри Ланка) т.б. елдерге барып Қазақ КСР-і атынан лайықты түрде өкілдік етті (Ыдырысов, 2016). Қайраткер әйел 1980 жылы «Кеңес Одағының дербес зейнеткері» мәртебесімен біржола зейнеткерлікке шықты. Балжан Бөлтіріқызы жүрек қалауымен теңін тауып тұрмысқа шығып, жұбайымен бірге 52 жыл ғұмыр кешіп алты бала тәрбиелеп өсірді.

Балжан Бөлтірікова 1998 жылы 11 мамырда Алматыда қайтыс болды. Ұзақ жылғы жемісті еңбегі үшін ол «Құрмет белгісі», «Еңбек Қызыл Ту» ордендерімен және бірнеше медальдармен марапатталды. Кеңес Одағына танымал мемлекет қайраткері болған қазақ әйелінің есімі мен өмірбаяндық деректері Кембридж (Ұлыбритания) өмірбаяндық орталығы шығаратын «Ұлы тұлғалар» халықаралық анықтамасына енгізілді (Тоқаев, 2006: 91).

Сол жылдары Кеңес Одағының Сыртқы істер министрлігін әлемдік дипломатияда есімі аңызға айналған тұлғаның бірі А.А. Громыко (1909–1989) басқарды. Аталған министрлікке жиырма сегіз жыл (1957-1985 жж.) басшылық жасап, КСРО сияқты алпауыт елдің сыртқы саясатына ықпал жасаған қайраткер Андрей Андреевич Громыко (Мусский, 2004: 608). Өте танымал саясаткер болды және қазақтың дипломат әйелі БҰҰ-ғы жұмысы кезінде тәжірибелі, әлемдік деңгейдегі дипломаттың назарына ілігіп, БҰҰ-дағы жұмысы кезінде қолдау көрді.

БҰҰ Бас Ассамблеясы сессияларының жұмысына А.А.Громыко басшылығымен БҰҰ Бас Ассамблеясының Әлеуметтік және гуманитарлық мәселелермен айналысатын Үшінші Комитетінде кеңес делегациясының өкілі ретінде Балжан Бөлтірікова жұмыс жасады. 60-шы жылдары Бас Ассамблея сессиясының отырыстары бірнеше айға созылатын.

Дипломатия саласы бойынша арнайы жоғары білімі болмаса да, табиғи талантының арқасында жұмыс барысында Балжан Бөлтірікова халықаралық ұйымның аталған комитеттегі қаралатын мәселелерді жақсы меңгеруі, әдепті, өнегелі және адамдармен тез тіл табыса алатын қасиеттері нәтижесінде көптеген шетел өкілдерімен нәтижелі келіссөздер жүргізіп, маңызды халықаралық мәселелерді талқылау барысында Кеңес Одағының ұстанымына қолдау көрсетуіне қол жеткізіп отырды. Дипломатиялық келіссөздерде нәтижеге жетуіне Б.Бөлтірікованың он жыл (1956–1966 жж.) Қазақстанның Әлеуметтік қорғау министрі қызметіндегі жинақтаған мол тәжірибесі де септігін тигізді.

1970 жылы Б.Бөлтірікова БҰҰ Бас Ассамблеясының мерейтойлық 25-ші сессиясына қатысқан Кеңес Одағы делегацияның құрамында Бас Ассамблеяның Әлеуметтік және гуманитарлық мәселелермен айналысатын Үшінші комитетінде Кеңес Одағы делегациясына жетекшілік етті.

Сол кезеңдегі «қырғи-қабақ соғыста» Кеңес Одағының басты қарсыласы болып табылатын АҚШ БҰҰ-на әлемнің барлық елдері тұрғындарының шағымдарын қарастыру күзіреті бар «Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссар» лауазымын құру туралы құжатты қабылдатуға ниеттенді. АҚШ-тың қолайына сай келетін мұндай лауазымды құру КСРО мүдделеріне қайшы келетін еді, сондықтан Мәскеу басшылығы кеңестік делегацияға бұл мәселені күн тәртібінен алғызып тастауды тапсырады.

Жаңа лауазымды құруға мүдделі Батыс елдерінің коалициясы сол сәтте жоғарыдағы мәселе бойынша көптеген дамушы елдер тарапынан қолдау тапты. Америкалықтар Жоғарғы Комиссар лауазымына Иран ханшайымын, ал британдықтар мен француздар Конго өкілін ұсынды.

Б. Бөлтірікова Батыстың ұсынысына қарсы әрекет ету бойынша Азия және Африка елдері делегациялары арасында жұмыс атқарды. Батыс лагеріндегі қайшылықтарды ескере отырып, Б. Бөлтірікова үміткерлердің біріне қонақасы кезінде оның қарсыласы «жеңісті тойлап жатқаны туралы сырымен бөлісті» және кеңестік делегация осындай шешімге қарсы шығуға дайын екенін аңғартты.

Делегациялар арасында жұмыстың үлкен бөлігі Бас Ассамблеясының ресми залдарынан тыс, соның ішінде, кейде экзотикалық ұлттық тағамдар ұсынылатын бейресми қабылдауларда да жалғасатын. Қиын келіссөздер кезінде табысқа қол жеткізуге кеңестік делегация ұйымдастырған қабылдаудың мәзіріне енгізілген, Б. Бөлтірікованың қазақша киім киіп, қазақша дастархан жасап, өз қолымен әзірлеген қазақтың ұлттық тағамы - ет, яғни «қонақасы» жағымды рөл атқарды. Бұл тағамды Азия мен Африка елдері делегаттары сүйсініп жеп, дастархан иелерінің ниеті мен сый-құрметтеріне ризалық пейіл көрсетеді.

Келесі күні Комитет отырысында коалицияның ыдырағаны және Батыстың ұсынысы көпшілік дауыс жинай алмағаны хабарланды. Осылайша Кеңес Одағының мүдделеріне қайшы келетін Батыс елдерінің бастамасына тосқауыл қою туралы түпкілікті уағдаластыққа сол қонақасы кезіндегі «пікірлесулер» нәтижесінде қол жеткізілді. Осындай шебер ұйымдастырылған дипломатиялық жұмыстың нәтижесінде Жоғарғы Комиссарды сайлау өткізілмеді және Кеңес Одағы делегациясы ұзақ мерзімді дипломатиялық күрестің осы кезеңін жеңіп шықты. Ал, БҰҰ Бас Ассамблеясы БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссардың басқармасын 1993 жылы ғана құра алды.

Қазақтың әйел Сыртқы істер министрінің бұл «тапқырлығы» сол кезде БҰҰ аясында аңыз болып тарапты. Ерлан Ыдырысовтың жазғанына қарағанда әлемге танымал АҚШ-тың дипломаты Генри Киссинджер (1923-2023) өзінің мемуарларында ер дипломаттарды қалай да алдауға болады, бірақ әйел дипломаттардан қулығынды асыру мүмкін еместігін мойындапты. «Дипломатия білектіні бүктіретін өнер» деп көрсете келе Балжан Бөлтірікованың есімін атап көрсетеді» - деп жазыпты қазақ дипломаты Е.Ыдырысов (Оспанбай, 2017). Бұл деректі Эрик Аубакиров та қолдайды (Аубакиров, 2011: 2).

АҚШ-тың Р. Никсон мен Дж. Форд сияқты екі президентінің Ұлттық қауіпсіздік мәселелер жөніндегі кеңесшісі болған ғұлама саясаткер, ғалым, Нобель сыйлығының иегері Генри Киссинджердің назарына ілігуі және Кеңес Одағының әйгілі дипломатының жоғары бағалауы Балжан Бөлтірікова үшін әрине мәртебе деуге болады. Осы уақытқа дейін басқа ешбір қазақтың дипломат әйелі мұндай әлемдік деңгейдегі саясаткерлер тарапынан еленіп, не бағаланған жоқ.

Ерлан Ыдырысовтың пайымдауынша БҰҰ-ның рәсімдік ережелеріне сәйкес, сол кездері Бас Ассамблеяның барлық ресми отырыстары стенография әдісі арқылы жазылғанын (қазіргі уақытта дыбыс және бейнежазу қолданылады - авторлар). БҰҰ Кітапханасының техникалық қолдауымен Қазақстанның БҰҰ жанындағы Тұрақты өкілдігінің қызметкерлері Балжан Бөлтірікқызының атақты жасыл мінберден Кеңес Одағының атынан жасаған баяндамаларын тауып алғанымен, стенограммалар дипломатиялық қызметтің барлық қыр-сыры мен құпияларын толықтай көрсете алмайды. Сондықтан Б.Бөлтірікованың өзі кейінгі жылдары айтқан «әйгілі оқиғаны» қандай да бір ресми стенографиялық жазбадан табу мүмкін емес», - деген түйін жасайды зерттеушілер (Оспанбай, 2017).

Б.Бөлтірікованың дипломатиялық тапқырлықтарын жоғары бағалаған КСРО Сыртқы істер министрі А.А.Громыконың ұсынысы бойынша БҰҰ Бас Ассамблеясы 25-ші сессиясы шеңберіндегі жұмыс барысындағы жетістіктері үшін ол Еңбек Қызыл ту орденімен марапатталды (Ыдырысов, 2016).

Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған, адамды кемсітушіліктің барлық түріне тыйым салатын халықаралық құжаттар – Адам құқықтары жөніндегі пактілер 1966 жылы желтоқсанда қабылданды және 1948 жылғы қабылданған «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясынан» айырмашылығы бұл халықаралық актілер заңды тұрғыдан міндетті құжаттар болып табылды (СТС, 2007: 616).

60-шы жылдар халықаралық аренада дүрбелең уақыттың бірі болып есептеледі. АҚШ пен КСРО бастаған екі жүйе арасындағы «қырғи-қабақ соғыстың» салдары басылмай, бірде өршіп, бірде бәсеңдеп тұрған кезі болатын.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған архив деректеріне қарағанда Балжан Бөлтірікова КСРО делегациясы құрамында, сол кездегі Қазақстанның

Сыртқы істер министрі ретінде БҰҰ-ның Бас Ассамблеясында осы маңызды құжаттар жобасын талқылауға қатысқаны байқалады (ҚР ОМА. 1955-қ., 2-т., 302-іс. 1-17 б).

Деректерге қарағанда Балжан Бөлтірікова Кеңес Одағының құрамында БҰҰ Бас Ассамблеясының 1966 жылы өткен XXII сессиясына және арасына үзіліс салып 1970 жылғы XXV сессиясының жұмысына қатысады. БҰҰ мінберіне шығып баяндама жасаған бірінші қазақ әйелі, осыдан 60 жылдай бұрын, яғни 1966 жылы КСРО құрамындағы 15 одақтас республиканың дипломат қыз-келіншектері арасынан алғашқылардың бірі болып қазақ дипломаты ретінде, беделі, білімі мен іскерлігі арқасында осындай зор құрметке ие болды. Сонымен қатар Б.Бөлтірікованың қазақ әйелі - министр ретіне әлемдегі ең беделді халықаралық ұйымның мінберінен Адам құқықтары мен бостандықтары мәселесін талқылауға өз мемлекетінің (КСРО - авторлар) атынан пікір білдіріп, маңызды мәселені талқылауға қатысуы қазақ ұлты мен халқының тағдырындағы елеулі көрініс болуымен қатар, сол кездегі Қазақ Республикасында жоғары мемлекеттік қызметте әйел теңдігінің сақталуының бір жарқын көрінісі ретінде ұлттық тарихнамада тіркелді.

Қазақстан Республикасының БҰҰ-дағы Тұрақты өкілі ретінде 1992-1999 жылдары қызмет еткен және 1989–1991 жылдары Қазақ КСР мен Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрі қызметін атқарған кәсіби дипломат Ақмарал Арыстанбекованың мәліметінше 1951 жылдан бергі дәстүр бойынша БҰҰ Бас Ассамблеясының кезекті сессияларына КСРО делегациясын Одақтық Сыртқы істер министрі бастап баратын және одақтас республикалардың бірінің Сыртқы істер министрін қосатын. Сонымен қатар КСРО құрамында болса да, 1945 жылы БҰҰ құрушы мемлекеттер ретінде Украин КСР-і мен Беларусь КСР-і ғана жеке делегациялар жасақтап жіберетін (Арыстанбекова, 2025).

Адам құқығына қатысты әлеуметтік және гуманитарлық, мәдени мәселелердің басым көпшілігі Ассамблеяның Үшінші комитетінде қаралатын (Абашидзе, Абайдельдинов, 2016: 422).

Кеңес Одағы басшылығының тапсырмасына сәйкес БҰҰ Бас Ассамблеясының Үшінші комитетіне немесе басқа да органдарына жекелеген азаматтар тобынан келген КСРО-да адам құқығы бұзылатыны туралы шағымдар мәселесін БҰҰ сессиясының күн тәртібіне қоюға немесе ұйымның басқа да құжаттарына қосуға 60-шы жылдары КСРО делегациясы түбегейлі қарсы шығатын.

БҰҰ-ның 1967 жылғы 25 қазаннан 1968 жылдың 23 қыркүйегі аралығында өткен 22 сессиясының күн тәртібін қарасақ Адам құқын қорғау жөніндегі Жоғарғы Комиссар лауазымын қабылдау туралы мәселенің ұйымға мүше елдер өкілдерінің талқылауына ұсынылғаны байқалады (Резолюции ООН, 1967).

1966 жылы 3 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясының Үшінші комитетінде жекелеген адамдардан шағымдар қабылдау тәртібі бойынша КСРО делегация өкілі ретінде Б.Бөлтірікованың сөйлеуге тиісті дайындаған материалы ҚР Орталық Мемлекеттік архивінде сақтаулы (ҚР ОМА. 1955-қ., 2-т., 302-іс. 1-17 бб.).

Б.Бөлтірікова КСРО-да азаматтардың құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің Конституциясында заңмен бекітілгенін және кез келген азаматтың құқығы бұзылған немесе бостандығы шектелген жағдайда олардың КСРО Жоғарғы Кеңесіне, Жоғарғы Сот, Прокуратура тағы басқа құқық қорғау органдарына шағымданып қорғана алатынын алға тартты (ҚР ОМА. 1955-қ., 2-т., 302-іс. 1-17 б).

Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысында жазылған – «адам құқын және баршаға ортақ бостандықтарды нәсілі, жынысы, тілі мен дініне бөлместен құрметтеу» рухын қолдай отыра КСРО өкілі Б.Бөлтірікова жекелеген азаматтардан келетін арыз-шағымдарды мұқият сүзгіден өткізіп, шынайылығын анықтап барып қана күн тәртібіне шығарып талқылау қажеттігін және БҰҰ-ның кейбір құжаттарында көрініс табуында ескерілуін қатысушылардың қаперіне ұсынды. Қазақ дипломаты мұндай ұсынысты қою себебін кейбір шағымдарды, петицияларды әртүрлі мақсатпен жауапсыз, өнегесіз адамдар тарапынан халықаралық ұйымға жіберілуі мүмкіндігі де болатынын, ал мұндай «шала арыз-шағымдар» БҰҰ-на деген сол шағымды жіберген азамат мекендейтін мемлекетіне, жекелеген мемлекеттер арасына, тіптен

БҰҰ беделіне нұқсан келтіруі, сенімсіздік тудыруы мүмкіндігін ескеру қажеттігінен туындайтынын алға тартты (ҚР ОМА. 1955-қ., 2-т., 302-іс. 1-17 бб.). Ең беделді халықаралық ұйымда сөйлеуге тиісті құжат жобасында қазақ дипломатының өте жауапкершілікпен дайындалғаны, талқыланатын құжат жобасына халықаралық қоғамдастық пен өз мемлекеті мүддесіне сай пайдалы ұсыныстар жасай білгеніне көз жеткізуге болады.

Сонымен бірге қазіргі жаңа замандағы геосаясатқа және демократиялық ұстанымдарға орай Балжан Бөлтірікованың жоғарыда қолданған Адам құқын қорғау жөніндегі Жоғарғы Комиссар лауазымын енгізу туралы ұсынысты өткіздірмей тастаған «мәмілегерлік тәсілін» елімізде сынайтын пікір кездесетінін де айтуды жөн көрдік.

Тарих ғылымдарының кандидаты Әлімғазы Дәулетхан Б. Бөлтірікованың дипломатиялық еңбегі туралы мақала жазған Ерлан Ыдырысов пен Ақниет Оспанбай сияқты авторларды - «...патшалық Ресеймен советтік қызыл империя тұсында әртүрлі лауазымдар мен шен-шекпенге оранған мансап иелерінің бәрі бізге Тәуелсіз Қазаққа тұлға, тұтқа бола алмайды, оның бәріне сын көзбен қарауды үйрену керек және «кеңестік Қазақстанда дербес дипломатия болмады» - деген пікірлерімен ішінара келісе отырып, - дегенмен сыйлы, ақсақал-ғалымның: «... қызыл империяның залалды дипломатиясы үшін обал-сауапты, әділдікті аттап өтіп... қулық-сұмдығын асырған» адамды, «Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссияны құрғызбай жөргегінде тұншықтырған Балжан Бөлтірікованы «қазақ дипломатиясының ханшайымы» деп сипаттау артық бағалау, тіпті ұят нәрсе», - деген жазғырыуымен келісе алмаймыз (Дәулетхан, 2025).

Өйткені XX ғасырда әлемдік дипломатиялық тәжірибеде шынайы ақпараттармен қатар кейбір сәттерде дипломатиялық қызметкерлердің бейресми жолығысулары кезінде немесе ауызекі әңгімелер арасында елеусіз түрде жалған мәліметтер беру әрекеттері болып тұрғанын әлемге танымал дипломаттар жоққа шығармайды және шүйлігіп айыптамайды. «Елшілік қызметкерлері халықаралық, аймақтық ұйымдарда, конференцияларда немесе түрлі бейресми жолығысуларда өз мемлекетінің мүддесі үшін «кездейсоқ жалған ақпараттар» таратып жіберу тәсілдерін де пайдаланған» - деп жазылған мәмілегерлік туралы қазіргі ресейлік салиқалы еңбекте (Попов, 2004: 576).

Әлем саясаткерлері мойындаған КСРО-ның сұңғыла дипломаттарының бірі - А.А. Громыко (1909–1989) қарамағындағы қызметкерлерінен кәсіби шеберлікті игеруді, үнемі оқып ізденіп өзін шыңдауды қатаң талап еткен. Дипломаттардың әр іске, құжаттарды дайындауға, кездесулерге жан-жақты тыңғылықты әзірленіп, оның нәтижелі өткізілуіне баса көңіл бөлген (Попов, 2004: 576).

Осындай кеңестік дипломатияның кемеңгері 60-жылдары Қазақстанның Сыртқы істер министрі Балжан Бөлтірікованың қарым-қабілетін, жұмысына тиянақтығын байқап оны Одақтық министрліктің сыртқы іссапарларына қосып отырған.

Кез келген дипломаттың халықаралық қатынастарда өз мемлекетінің мүддесі жолында еңбек ететіні даусыз шындық. Г.Киссинджердің өзі «Қытай туралы» еңбегінің кіріспесінде: «...мен өмір бойы бейбітшілік үшін жұмыс жасадым, әрине, негізінен американдық позициядан» - деп мойындаған болатын (Киссинджер, 2017: 640).

БҰҰ-ның тірлігінде АҚШ пен КСРО сияқты алпауыт мемлекеттердің беделді лауазым иелері тарапынан саяси мақсатпен басқа делегациялардың пікірлерін құрметтемеу, шектеу, сыйламау сияқты әрекеттердің болғаны туралы деректерді қазақстандық дипломат Ақмарал Арыстанбекованың еңбегінен кездестіруге болады (Арыстанбекова, 2004: 416).

КСРО-ның 1946-2000 жылдар аралығындағы БҰҰ қызметін талдай келе зерттеуші М.В. Ларионова «қатысушылардың саяси және идеологиялық қайшылықтары мен басымдықтары жүйенің қалыптасу процесіне айтарлықтай әсер еткенін, тәсілдер мен шешімдерді үйлестіруде кедергілер тудырғанын, дамуға жәрдемдесудегі прогресті тежеуші факторға айналғанын» көрсетеді (Ларионова, 2019: 145).

Орта ғасырдағы ағылшын саясаткері, әрі дипломаты Генри Уоттонның (1568-1629) өткір, әрі арысздықпен айтылып, ел арасына кең тараған «Дипломат – өз елінің игілігі мақсатында өтірік айту үшін шетелге жіберілген адал адам» деген афоризмін еске ала отырып:

«...Өкінішке орай, кеңестік елшілер (және олардың басым көпшілігі байсалды, ойлы, әдепті адамдар болды) осы ережені басшылыққа алуға мәжбүр болды. Оларды айыптау қиын, оған өмір сүрген жүйесі кінәлі» - деп түйіндейді ресейлік дипломат Ю.С. Дерябин (Дерябин, 2010: 400).

Дипломат мамандығын оқытуға арналған қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде В. Дальдің, дипломат – епті, нәзік, жасырын, тапқыр адам дегенін, Батыстың Дж.Камбон, Г. Никольсон, Э.Саттоу сияқты осы саланың ғұламаларының дипломатия – өнер деген сипаттауларын мақұлдай отыра «дипломатияның әдеттегі негізгі қағидалары мен атқаратын рөлі бүгінге дейін өзгеріссіз қалып отыр» - деп тұжырымдайды (Амірбек, 2022: 303).

Сондықтан дипломатия саласының ой-пікірлеріне сүйене отырып жоғарыда өзіміз келтірген қисынды өткен ғасырдағы қазақтың дипломат әйелі Балжан Бөлтірікованың БҰҰ-да өз мемлекеті, яғни КСРО мүддесін қорғау кезіндегі «тапқырлығын» бүгінгі өзгерген, дамыған заман талаптарына сүйеніп «айыптаған» Дәулетхан Әлімғазының пікірін біз тым ұшқары айтылған сын деп санаймыз.

Қорытынды

Миллиондаған адамдардың өмірін қиған екі жаһандық, бірқатар аймақтық соғыстар өткен XX ғасырды айтпағанда, XXI ғасырдың алғашқы ширегінің өзінде әртүрлі сипаттағы шағын соғыстар, қарулы қақтығыстар кезінде адам құқықтарының өрескел бұзылуы оқиғалары әлі де ауық-ауық кездесуде. БҰҰ осындай әрекеттерді айыптап тиісті қарарлар қабылдап әлем жұртшылығын, мемлекеттерді адам құқықтарын сақтауға, құрметтеуге қолдауға шақырады. Бірақ өкінішке орай әлемдік қауымдастық тарапынан БҰҰ-да осы мәселелер бойынша бейтараптық ұстану (қалыс қалу немесе дауыс беруге қатыспау) деректері кездесуде.

Әрине, халықаралық қатынастарда әр мемлекеттің өзіндік мүддесі, ұстанымы болатыны белгілі. Бірақ жалпыадамзаттық құндылықтардың бірі адам тағдыры әрқашан жоғары ұсталуға тиіс екені баршаға мәлім. Сондықтан әр кездерде адам құқын қорғауға шақыратын петицияларға қол қою, қол жинау оқиғалары кездесіп тұрады. Мұндай әрекеттер Б.Бөлтірікова БҰҰ-да жұмыс жасаған кездері де болған.

Мақаладағы тарихнамалық бөлімде айтылғандай XX ғасырда қазақ қыз-келіншектері арасынан алғаш шыққан дипломат және сыртқы саясат саласының министрі лауазымына қол жеткізген Балжан Бөлтірікқызы туралы энциклопедиялардағы ғұмырнамалық деректер мен газеттерде жарияланған танымдық мақалалардан басқа осы күнге дейін бірде-бір ғылыми мақала жазылған жоқ. Ал, Б.Бөлтірікованың сыртқы саясат саласындағы қызметі мен БҰҰ-дағы еңбегі айыпталатын емес, керісінше қазақ ұлты мақтаныш тұтатын дерек. Сол кезде қазақтың осы әйел дипломатынан басқа көрші туысқан республикалардан ешқандай өзге ұлт қыз-келіншектерінен ешкім БҰҰ-да сөз сөйлеп, шетел дипломаттарымен пікірталасқа түсу деңгейіне жеткен жоқ.

Ұлтына деген құрмет пен сүйіспеншілік, білімділік, іскерлік пен ізгілік қасиеттері бойында үйлесім тапқан қазақтың қайраткер әйел-анасының мемлекеттік қызмет саласындағы биік деңгейлерге жетіп, сол кездегі Қазақ Республикасының әлеуметтік-рухани саласының дамуына және қысылтаяң кеңестік саясат тұсында қазақ ұлтының өкілі ретінде беделді халықаралық ұйымда өзін танытуы өнегелі іс болды.

Балжан Бөлтірікованың қазіргі әлемде кең қанат жайған гендерлік саясат қалыптаспаған кезде, халықаралық аренада қазақ әйелінің саясат өкілдігіне қол жеткізу оқиғасы деп қабылдау жөн. Егер, Қазақ Республикасының сол кезде өз билігі өзінде болып, тәуелсіз сыртқы қатынасқа шығу мүмкіндігі болғанда Б.Бөлтірікованың жұлдызы бұдан да жарқырап көрінер еді. Сондықтан Балжан Бөлтірікованың жасаған еңбегін кемсітпей, кемшілігі болса жасырмай, жетістігі болса бағалап, объективті түрде зерттеп есімін халқымызға насихаттауға ұлт тарихын зерттеушілер назардан тыс қалдырмас деп ойлаймыз.

Ойларымызды түйіндей келе айтарымыз, *біріншіден*, Қазақстан Кеңес Одағы құрамындағы тәуелді республиканың бірі болып өмір сүргенде, тағдырдың жазуымен өткен

ғасырдың 60-70-жылдары тек қазақтың ғана емес сол кездегі Орталық Азия республикалары қыз-келіншектері арасынан суырылып шығып, алғаш болып әлемдегі ең беделді халықаралық ұйым – БҰҰ мінберінен дипломат ретінде баяндама жасауы, пікір таластарға қатысуы қазақ ұлты үшін мәртебе деп бағалау орынды деп санаймыз.

Екіншіден, Балжан Бөлтірікованың БҰҰ Бас Ассамблеясының сессияларында дипломатиялық делегация құрамындағы қатардағы қатысушы болып қана қоймай пікір алысуларға, халықаралық маңызды құжаттарды талқылауға белсенді қатысып, өз мемлекетінің (КСРО-ның - авторлар) ұстанымын қорғауына үлес қосуы және бұл еңбегінің лайықты бағалануы маңызды.

Үшіншіден, Б.Бөлтірікованың бұрын елеусіз болып келген республика Үкіметі Төрағасының тұңғыш әйел-орынбасары және алғашқы қазақ әйелі – Сыртқы істер министрі ретіндегі бес жылдық, Оқу министрі ретінде үш жылдық және онжылдық Әлеуметтік қорғау министрі қызметтерін Қазақстан тарихында ескерілуі тиіс мемлекеттік қайраткер ретінде бағалануы керек деп білеміз.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Деректер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві

References

- Tokaev K-Zh.K., 2024 — *Tokaev K-Zh.K. Adal adam - Adal еңбек - Adal tabys* // Egemen Kazakhstan. 2024. 18 nauryz (№54 (30783)). 1 p. (In Kaz.).
- Tokaev K-Zh.K., 2002 — *Tokaev K-Zh.K. Kazakstan Respublikasynuң diplomatiyasy* / Тоқаев Қ-Ж.К. Almaty: GAUHAR, 2002. 568 p. (In Kaz.).
- Kurmanguzhin, 2003 — *Kurmanguzhin S.A. 45 let na diplomaticheskoy sluzhbe: Memuary.* / Kurmanguzhin S.A. Almaty: Zhibek zholy, 2003. 320 p. (In Russ.).
- Isinaliev, 1998 — *Isinaliev M.I. Zapiski diplomata.* Almaty: Atamyra, 1998. 212 p. (In Russ.).
- Kozybaev, 2001 — *Kozybaev I.M. Diplomatiya Kazahstana: stranicu istorii.* Almaty: Orkeniet, 2001. 208 p. (In Russ.).
- Batyrsha-uly, 2011 — *Batyrsha-uly S. Diplomatiyalyk kyzmet zhane halykaralyk katynastar: Okulyk.* Astana: Foliant, 2011. 512 p. (In Kaz.).
- Mansurov, 2022 — *Mansurov T.A. Nazir Tyuryakulov. ZhZL. 2-e izd. Moskva: Molodaya gvardiya, 2022.* 640 p. (In Russ.).
- Azerbaev, 2010 — *Azerbaev S. Sluzhenie otechestvu: Kniga o diplomate M.S.Fazylove.* Almaty: «Zhibek zholy», 2010. 472 p. (In Russ.).
- Ydyrysov, 2016 — *Ydyrysov E.A. Kazak diplomatiyasynnyng hانشajymy* // Egemen Kazakhstan. 2016. (In Kaz.).
- Hakim, 2001 — *Hakim M.I. Mәke. Estelik-vospominaniya, makalalar-stat'i, pikirler-mneniya.* Almaty: Nurly-Alem, 2001. 216 p. (In Kaz.).
- Smagulova, 2016 — *Smagulova G.M., Toleuova B.T. BUU Bas Assambleyasynnyng zhumysyna katyskan Kazakstan diplomattarynuң tazhiribesi* // Vestnik KazNU Seriya «Mezhdunarodnye otnosheniya i mezhdunarodnoe pravo» №1 (73). 2016. Pp. 59-63. (In Kaz.).
- Esdauletova, 1998 — *Esdauletova A.M. Stanovlenie diplomaticheskoy sluzhby v Kazahstane: avtoref. na soiskanie uch. stepeni kand. ist. nauk: spec.07.00.15. «Istoriya mezhdunarodnyh otnoshenii i vneshnej vneshnej politiki».* Almaty, 1998. 130 p. (In Russ.).
- Isinaliev, 1999 — *Isinaliev M. Shtrihi k portretam.* Almaty: «Sanat», 1999. 240 p. (In Russ.).
- Ospanbaj, 2017 — *Ospanbaj Akniet. Kazak diplomatiyasynnyng hانشajymy Balzhan Boltirikkyzy hakynda. [Elektrondy resurs] Kiru rezhimi: <https://turkystan.kz/article/17408-aza-diplomatiyasyny-hانشajymy> (14.04.2017).* (In Kaz.).
- Asanova, Konkabaeva, 2025 — *Asanova S.A., Konkabaeva A.N. Sovetskaya modernizaciya kak faktor izmeneniya social'nogo statusa kazahskoj zhenshchiny* // Otan tarihy. Tom 28. № 1. 2025. Pp. 48-49. (In Russ.).
- Enciklopediya, 1999 — *Kazakstan. Ultyk enciklopediya. 2-tom.* / Bas red. A.Nysanbaev. Almaty: Kazakstan enciklopediyasy Bas redakciyas. 1999. 720 p. (In Kaz.).
- Enciklopediya, 1973 — *Kazak Sovet enciklopediyasy. 2-tom.* / Bas red. A.Nysanbaev. Almaty: Kazak Sovet enciklopediyasynnyng Bas redakciyas. 1973. 640 p. (In Kaz.).
- Diplomat, 2006 — *Diplomat-Tulza* // Diplomatiya zharshysy / redakciyalyk alka torafasy Tokaev K-Zh.K. 2006. №1. Pp. 91-92. (In Kaz.).
- Musskij, 2004 — *Musskij I.A. 100 velikih diplomatov.* Moskva: «Veche». 2004. 608 p. (In Russ.).

- Aubakirov, 2011 — *Aubakirov Erik*. Nomadka perekhitivshaya Kissindzhera // Ekspress K. 2011. № 49. 2 p. (In Russ.).
- Sөздік, 2007 — *Sayasi tysindirme sozdik* / redakciyalyk alka torarasy Ashimbaev M.S. Almaty: Zhyjeli zertteuler instituty, 2007. 616 p. (In Kaz.).
- Arystanbekova, 2025 — *Arystanbekova A.H.* «Temnaya stranica» istorii: kak v OON obsuzhdali problemu yadernykh icpytaniy na Semipalatinskom poligone. [Elektrondy resurs] Kiru rezhimi: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/64492> (Kirgen uakyty: 04.03.2025). (In Russ.).
- Halykaralyk kukyk, 2016 — *Halykaralyk kukyk*. Okulyk. Avtorlar uzhy. / Zhaupty redaktorlar A.H. Abashidze, E.M. Abajdel'dinov. Astana: L.N. Gumilev atyndagy EUY. 2016. 422 p. (In Kaz.).
- Rezolyuciya, 2025 — *Rezolyucii 22-sessii General'noj Assambleii OON (1967-1968 gody)* [Elektrondy resurs] //Kiru rezhimi: <https://www.un.org/ru/ga/22/docs/22res.shtml> - (Kirgen uakyty: 25.03.2025). (In Russ.).
- Daulethan, 2025 — *Daulethan Alimgazy*. Sovettik mansap ieleri Tauelsiz Kazakka tutka bola almajdy. / [Elektrondy resurs] Kiru rezhimi: <https://abai.kz/post/54724> (Kirgen uakyty: 14.02.2025). (In Kaz.).
- Popov, 2004 — *Popov V.I.* Sovremennaya diplomatiya: teoriya i praktika. Diplomatiya-nauka i iskustvo: Kurs lekcij. 2-e izd., dop. Moskva: Mezhdunar. otnosheniya, 2004. 576 p. (In Russ.).
- Kissindzher, 2017 — *Kissindzher G. O Kitae* / [per. s angl. V.N. Verchenko]. Moskva: Izdatel'stvo: AST, 2017. 640 p. (In Russ.).
- Arystanbekova, 2004 — *Arystanbekova A.H.* Ulttar Ujymy zhane Kazakstan. Audargan Kajnar Olzhaj. Astana: Audarma, 2004. 416 p. (In Kaz.).
- Larionova, 2019 — *Larionova M.V.* SSSR v sisteme sotrudnichestva v celyah razvitiya pod egidoy OON // Vestnik mezhdunarodnykh organizacij. 2019. T. 14. № 1. Pp. 145–163. (In Russ.).
- Deryabin, 2010 — *Deryabin Yu.S.* Legko li byt' poslom? Zapiski o zhizni i kar'ere diplomata / Predisl. B.D.Pyadysheva. M.: Izdatel'stvo «Ves' Mir», 2010. 400 p. (In Russ.).
- Amirbek, 2022 — *Amirbek K.S.* Diplomatiyalyk zhane konsuldyk kukyk: Oku kuraly. Karagandy: «Akad. E.A. Boketov at. Karagandy universiteti» KEAK baspasy. 2022. 303 p. (In Kaz.).

Әдебиеттер тізімі

- Тоқаев Қ-Ж.К., 2024 — *Тоқаев Қ-Ж.К.* Адал адам - Адал еңбек - Адал табыс // Егемен Қазақстан. 2024. 18 наурыз (№54 (30783)). 1-б.
- Тоқаев Қ-Ж.К., 2002 — *Тоқаев Қ-Ж.К.* Қазақстан Республикасының дипломатиясы / Тоқаев Қ-Ж.К. – Алматы: GAUHAR, 2002. 568 б.
- Курмангужин, 2003 — *Курмангужин С.А.* 45 лет на дипломатической службе: Мемуары. / Курмангужин С.А. Алматы: Жібек жолы, 2003. 320 с.
- Исиналиев, 1998 — *Исиналиев М.И.* Записки дипломата. Алматы: Атамұра, 1998. 212 с.
- Козыбаев, 2001 — *Козыбаев И.М.* Дипломатия Казахстана: страницы истории. Алматы: Өркениет, 2001. 208 с.
- Батырша-ұлы, 2011 — *Батырша-ұлы С.* Дипломатиялық қызмет және халықаралық қатынастар: Оқулық. Астана: Фолиант, 2011. 512 бет.
- Мансуров, 2022 — *Мансуров Т.А.* Назир Түрякулов. ЖЗЛ. 2-е изд. Москва: Молодая гвардия, 2022. 640 с.
- Азербай, 2010 — *Азербай С.* Служение отечеству: Книга о дипломате М.С.Фазылове. Алматы: «Жібек жолы», 2010. 472 с.
- Ыдырысов, 2016 — *Ыдырысов Е.А.* Қазақ дипломатиясының ханшайымы // Егемен Қазақстан. 2016. 15 қараша.
- Хакім, 2001 — *Хакім М.И.* Мәке. Естелік-воспоминания, мақалалар-статьи, пікірлер-мнения. Алматы: Нұрлы-Әлем, 2001. 216 бет.
- Смағұлова, 2016 — *Смағұлова Г.М., Төлеуова Б.Т.* БҰҰ Бас Ассамблеясының жұмысына қатысқан Қазақстан дипломаттарының тәжірибесі // Вестник КазНУ Серия «Международные отношения и международное право» №1 (73). 2016. С. 59-63.
- Есдаулетова, 1998 — *Есдаулетова А.М.* Становление дипломатической службы в Казахстане: автореф. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец.07.00.15. «История международных отношений и внешней политики». Алматы, 1998. 130 с.
- Исиналиев, 1999 — *Исиналиев М.* Штрихи к портретам. Алматы: «Санат», 1999. 240 с.
- Оспанбай, 2017 — *Оспанбай Ақниет.* Қазақ дипломатиясының ханшайымы Балжан Бөлтірікқызы хақында. [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://turkystan.kz/article/17408-aza-diplomatiyasyny-hanshaуууу> (14.04.2017).
- Асанова, Конкабаева, 2025 — *Асанова С.А., Конкабаева А.Н.* Советская модернизация как фактор изменения социального статуса казахской женщины // Отан тарихы. Том 28. №1. 2025. С. 48-49.
- Энциклопедия, 1999 — *Қазақстан. Ұлттық энциклопедия.* 2-том. / Бас ред. Ә.Нысанбаев. Алматы: Қазақстан энциклопедиясы Бас редакциясы. 1999. 720 б.
- Энциклопедия, 1973 — *Қазақ Совет энциклопедиясы.* 2-том. / Бас ред. Ә.Нысанбаев. Алматы: Қазақ Совет энциклопедиясының Бас редакциясы. 1973. 640 б.
- Дипломат, 2006 — *Дипломат-Тұлға* // Дипломатия жаршысы / редакциялық алқа төрағасы Тоқаев Қ-Ж.К. 2006. №1. 91-92 бб.
- Мусский, 2004 — *Мусский И.А.* 100 великих дипломатов. Москва: «Вече». 2004. 608 с.

- Аубакиров, 2011 – *Аубакиров Эрик*. Номадка перехитрившая Киссинджера // Экспресс К. 2011. №49. С. 2.
- Сөздік, 2007 — *Саяси түсіндірме сөздік* / редакциялық алқа төрағасы Әшімбаев М.С. Алматы: Жүйелі зерттеулер институты, 2007. 616 б.
- Арыстанбекова, 2025 — *Арыстанбекова А.Х.* «Темная страница» истории: как в ООН обсуждали проблему ядерных испытаний на Семипалатинском полигоне. [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/64492> (Кірген уақыты: 04.03.2025).
- Халықаралық құқық, 2016 — *Халықаралық құқық*. Оқулық. Авторлар ұжымы. / Жауапты редакторлар А.Х. Абашидзе, Е.М. Абайдельдинов. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. 2016. 422 б.
- Резолюция, 2025 — *Резолюция 22-сессии* Генеральной Ассамблеи ООН (1967-1968 годы) [Электронды ресурс] //Кіру режимі: <https://www.un.org/ru/ga/22/docs/22res.shtml> - (Кірген уақыты: 25.03.2025).
- Дәулетхан, 2025 — *Дәулетхан Әлімғазы*. Советтік мансап иелері Тәуелсіз Қазаққа тұтқа бола алмайды. / [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://abai.kz/post/54724> (Кірген уақыты: 14.02.2025).
- Попов, 2004 — *Попов В.И.* Современная дипломатия: теория и практика. Дипломатия-наука и искусство: Курс лекций. 2-е изд., доп. Москва: Междунар. отношения, 2004. 576 с.
- Киссинджер, 2017 — *Киссинджер Г. О Китае* / [пер. с англ. В.Н. Верченко]. Москва: Издательство: АСТ, 2017. 640 с..
- Арыстанбекова, 2004 — *Арыстанбекова А.Х.* Ұлттар Ұйымы және Қазақстан. Аударған Қайнар Олжай. Астана: Аударма, 2004. 416 б.
- Ларионова, 2019 — *Ларионова М.В.* СССР в системе сотрудничества в целях развития под эгидой ООН // Вестник международных организаций. 2019. Т. 14. № 1. С. 145–163.
- Дерябин, 2010 — *Дерябин Ю.С.* Легко ли быть послом? Записки о жизни и карьере дипломата / Предисл. Б.Д.Пядышева. М.: Издательство «Весь Мир», 2010. 400 с.
- Амірбек, 2022 — *Амірбек К.С.* Дипломатиялық және консулдық құқық: Оқу құралы. Қарағанды: «Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті» КЕАҚ баспасы. 2022. 303 б.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1750-1761, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1750-1761

WOMEN IN WARTIME SOVIET SOCIETY

Tassilova Aikena Aitbaykyzy¹, Zhappasov Zharylkasyn Erkinuly²

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD student
<https://orcid.org/0009-0004-9552-7338>. E-mail: tasilova.aikena@mail.ru

²International University of Engineering and Technology
(93, Al-Farabi Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-3955-505x>. E-mail: zhappasov-74@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025
© Tassilova A., Zhappasov Zh., 2025

Abstract. *Introduction.* The transformation of women’s roles in Soviet society during the Second World War, with particular attention to rural regions and collective farms. When the war began, women worked in industries and agriculture instead of men. Along with their labor activity, the role in the family and society, the psychological state of the same period is analyzed. *Goals and objectives* of the study are to conduct a study of the contribution of women to the victory during the war on the basis of archival documents, as well as to analyze works related to the daily life of women. *Results.* The results of the analysis of archival documents revealed aspects of the socio-economic and spiritual life of southern Kazakhstan during the war years. At the same time, through the study of the fate and labor of women who replaced men who left for the front, work in agriculture and industry continued continuously. *Conclusion.* Women’s life during the war years, hard work and the role of women in the rear are analyzed on the basis of archival data and the main directions are determined.

Keywords: World War II, women, rear, gender roles, wartime labor

For citation: Tassilova A., Zhappasov Zh. Women in wartime soviet society // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1750-1761. (In Eng.).
DOI: [10.51943/2710-3994_2025_12_6_1750-1761](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1750-1761)

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ҚОҒАМДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР

Тасилова Айкена Айтбайқызы¹, Жаппасов Жарылқасын Еркінұлы²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Әл-Фараби даңғылы, 71, 050010, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы)
Докторант
<https://orcid.org/0009-0004-9552-7338>. E-mail: tasilova.aikena@mail.ru

²Т.ғ.к, доцент, Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті
(Әл-Фараби даңғылы, 93, 050010, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы)
Т.ғ.к, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-3955-505x>. E-mail: zhappasov-74@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Тасилова А., Жаппасов Ж., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы кеңестік қоғамдағы әйелдер рөлінің өзгеруі, әсіресе ауылдық аймақтар мен колхоздарға назар аударылды. Соғыс басталғаннан кейін әйелдер ерлердің орнына өндіріс орындары мен ауыл шаруашылығында еңбек етті. Олардың еңбек қызметі, отбасындағы және қоғамдағы рөлімен қатар сол кезеңдегі психологиялық жағдайы талданады. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері* - Соғыс кезіндегі әйелдердің жеңіске қосқан үлестерін архивтік құжаттар негізінде зерттеу жүргізіп, сонымен қатар әйелдердің күнделікті өміріне байланысты еңбектерді талдау. *Нәтижелер.* Архивтік құжаттарды талдау нәтижелерінде Оңтүстік Қазақстанның соғыс жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық және рухани өмірінің қырлары анықталды. Сонымен қатар фронтқа кеткен ерлердің орнын басқан әйелдердің тағдыры мен еңбектерін зерттеу арқылы, ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптегі жұмыс үздіксіз жалғасып отырды. *Қорытынды.* Соғыс жылдарындағы әйелдердің өмірі мен тылдағы ауыр еңбегі және рөлі архивтік деректер негізінде талданып, негізгі бағыттар айқындалады.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, әйелдер тыл, гендерлік рөлдер, соғыс жылдарындағы еңбек

Дәйексөз үшін: Тасилова А., Жаппасов Ж. Соғыс жылдарындағы кеңестік қоғамдағы әйелдер // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1750-1761 бб. (Ағылш.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1750-1761

ЖЕНЩИНЫ В СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ В ГОДЫ ВОЙНЫ

Тасилова Айкена Айтбайқызы¹, Жаппасов Жарылкасын Еркинович²

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
(пр. Аль-Фараби, 71, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант
<https://orcid.org/0009-0004-9552-7338>. E-mail: tasilova.aikena@mail.ru

²Международный инженерно-технологический университет
(пр. Аль-Фараби, 93, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
К.и.н., доцент
<https://orcid.org/0000-0002-3955-505x>. E-mail: zhappasov-74@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Тасилова А., Жаппасов Ж., 2025

Аннотация. *Введение.* Трансформация роли женщин в советском обществе во время Второй мировой войны, с особым вниманием к сельской местности и колхозам. Когда началась война, женщины вместо мужчин работали на производственных предприятиях и в сельском хозяйстве. Анализируется их трудовая деятельность, психологическое состояние в тот же период, а также их роль в семье и обществе. *Цель и задачи исследования* – провести исследование вклада женщин в победу во время войны на основе архивных документов, а также проанализировать работы, связанные с повседневной жизнью женщин. *Результаты.* В результатах анализа архивных документов выявлены аспекты социально-экономической и духовной жизни Южного Казахстана в годы войны. Кроме того, благодаря изучению судеб и заслуг женщин, заменивших мужчин, уехавших на фронт, работа в сельском хозяйстве и

промышленности продолжалась непрерывно. *Выводы.* Тяжелый труд и роль женщин в тылу в годы войны анализируются на основе архивных данных и определяются основные направления.

Ключевые слова: Вторая мировая война, женщины, тыл, гендерные роли, труд в военное время

Для цитирования: Тасилова А., Жаппасов Ж. Женщины в советском обществе в годы войны// Asian Journal "Steppe Panorama". 2025. Т. 12. № 6. С. 1750-1761. (На англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1750-1761

Introduction

The study of the role of women in society is one of the topical issues. The beginning of the Second World War caused many difficulties. Along with the decline in social conditions, it had a negative psychological impact on the consciousness of the people. In such a difficult time, the role of women in society underwent significant changes. Until then, the role of men in society was high, but the work of women in the rear and front during this war raised their social status to a new level. The growth and experience of industrialization were changing at an extraordinary pace. While in Western Europe the process of transformation such as proletarianization, industrialization, urbanization took centuries, in the Soviet Union it happened in just one year. The most significant changes were the innovations that entered the lives of collective farm workers in remote rural areas. The role of the collective farm, the village, and especially the Kazakh SSR, which provided the Soviet Union with food and various manufactured goods during the difficult war years, was special. Now, returning to the above issue, the number and social composition of the working group on this collective farm has changed dramatically since the beginning of the war. More men from every country were joining the Red Army as soldiers, and as a result, the role of women's labor increased more than ever. At the beginning of the 20th century, in no other country had the share of women in the working class become so significant in such a short time. Even in Western countries, when there was a choice between a man and a woman during layoffs, a woman was forced to leave her job. Especially if one of the spouses, that is, the husband, worked, the wife was dismissed. The difference between the industrialization process of the USSR and the West was the forced mass introduction of women into work. However, this was not the only difference. At the same time, the Soviet government proclaimed gender equality. This included the prohibition of wage determination, fixed prices, and division of labor in a "free" labor market. The country's leadership argued that the driving force of the industrial revolution was not the pursuit of profit growth, but planning. Despite these differences, there are striking similarities between the experiences of women during industrialization under capitalism and socialism (Goldman, 2010: 10).

A number of studies have been conducted on this topic in the pages of history. Among them, one can mention scientific articles and books by famous scientists devoted to collective farm and rural life. For example, in his book on the Oshobe village in Uzbekistan, Russian researcher Sergei Abashin cites the following information:

"Soviet ethnographers and representatives of other scientific disciplines immediately notice that the transformations that seemed common to the entire Soviet society in Central Asia have their own characteristics. Although those in power intensively carried out work to unite all the republics that were part of the Soviet space into a single whole and eliminate differences, they did not achieve any results. The Central Asian republics remained as separate, independent worlds within one state. Ethnographers, relying on explanatory dictionaries, for certain reasons, believe that the "past" world remained in the "real" world, resisting any changes and not wanting to submit to any reforms. Nevertheless, it is a picture, like a painting painted in one painting, a reflection of the unity of two opposite edges" (Abashin, 2015: 20).

It is important to talk about Marianne Kamp's work. Because Kamp's looks at the events of the 1920s and 1930s not through the eyes of the state, but through the eyes of women who participated in and witnessed the changes. And her book is based on interviews, oral history, memoirs, and local

archival materials. These sources allow the researcher to demonstrate that the process of modernization was never linear (Kamp, 2006).

Essays, documentary stories, magazine and newspaper articles have been written about the bravery and feats of Soviet women in the war. In addition, writers devoted many of their works to women soldiers and home front workers. The first pages of history were written about the contribution of Soviet women to the defense of the socialist Motherland during the Great Patriotic War. Although these books, written during the war, were usually journalistic, essayistic in nature, without deep generalizations and conclusions, at the same time they showed the greatest role of Soviet patriots in the defense of the Motherland, their selfless labor in factories, factories, collective farms and state farms, their heroism on the front, in partisan detachments, in the party and Komsomol underground. The military and labor exploits of Soviet women were covered in a number of works published in the first decade after the war. In the multi-volume "History of the Communist Party of the Soviet Union" a large place is given to the publication of the role of women in the defense of the socialist Fatherland (Volume V, Book 1). The work of the Communist Party to educate Soviet women in high patriotism, loyalty to the great cause of the Leninist Party, and the ideals of socialism is covered, examples of the feats of Soviet patriots during the past war years are given. High praise for the patriotism, military and labor activity of Soviet women during the Great Patriotic War is contained in the reports and works of leading figures of the Communist Party and the Soviet state (Murmanceva, 1974: 5).

There are many serial materials in the research works of Soviet historians written in the 1960s-1970s. These works reflected the changes in the national economy that occurred during the war through the involvement of women's labor in production, showed the number and share of women in important sectors of the national economy of our country, their contribution to the work of industry, transport, agriculture, light and food industries, gave vivid examples of the labor and political activity of Soviet patriots. Many warm words and compliments about women who served in the ranks of the Red Army, fought with the invaders in partisan detachments and defeated the enemy in the rear of the country are contained in the military-historical works of outstanding military figures and commanders of the Soviet Armed Forces in the memoir literature. They widely demonstrate the selfless labor, courage and heroism of Soviet women on the front, in the partisan movement, and in the work of the country's rear (Murmanceva, 1974: 8). Thus, a brief list of available literature on the topic allows us to conclude that the labor and military activity of Soviet women during the past war years, which had great military-strategic, political and economic significance, has attracted the attention of many researchers, but has not yet found full generalization and coverage from a historical perspective.

Materials and Methods

Historical review and comparative analysis, along with the biographical method, a number of reviews and analyses of the works of Western and post-Soviet scientists were carried out. A comparative analysis of the work of the collective farms of the Kazakh SSR during the war was carried out, the social composition of the workers was classified. Based on archival data, the names of a number of women who served as workers, their professions and their role in society during the difficult times were determined. The scientific novelty of the article is the research conducted on the basis of data obtained from the Turkestan regional archive.

Discussion

Everyday life reflects the hidden side of war. How people work, eat, care for family, cope with fear, adapt for resource scarcity and organize life under constant threat. Labor occupies a special place. War disrupts the traditional distribution of roles, women take on functions previously held by men, agriculture and manufacturing become central to everyday life, as the survival of the home front and success of the army depended on them.

Military service played a special role in women's daily lives. In many countries women served as nurses, signalmen, orderlies and scouts. Also women fought in combat as snipers, pilots and

machine gunners, their lives at the front differed little from those of men, trenches, sleep deprivation, night shifts, these roles required high physical and mental endurance.

Also letters from the front became women's only connection with their brothers, husbands and sons. The emotional toll was colossal, women experienced anxiety, loneliness and loss.

The phenomenon of everyday life is at the center of attention for representatives of various fields of humanities and social science: philosophers and sociologists, anthropologists and cultural scientists. The contemporary understanding of everyday life is largely based on the principles and fundamental tenets of the phenomenological sociology of E. Husserl and A. Schütz, the ethnomethodology of G. Garfinkel, the theory of pragmatism of W. James, the theory of social construction of P. Berger and T. Luckman, and other concepts and approaches. In historiography, the attention to the problems of everyday life was closely linked with the works of representatives of the Annales school - M. Bloch, L. Febvre, F. Braudel, E. Le Roy Ladurie, and other historians (Krinko, 2012: 269).

Interest in studying the everyday world of the Soviet individual was first expressed by representatives of the revisionist school of thought in Western historical scholarship M. Levin, S. Cohen, but especially S. Fitzpatrick, who focused on "everyday practices, the forms of behavior and strategies for survival and advancement that people employ in specific sociopolitical conditions" (Krinko, 2012: 270).

Orlov examines everyday life as a space where macro-level state policy intersects with micro-level personal practices and explores how citizens overcame ideological pressure, collective rituals, and work expectations while maintaining private autonomy and social connections. He emphasizes the role of education, corporate culture, family structures, and the dynamics of urban-rural relations in shaping everyday life. Before the Second World War, the founder of the "sociogenetic theory of civilizations" N. Elias called for considering society and individuals "as inseparable aspects of one changing set of relationships". He gave world humanities knowledge a vision of the development of civilizations as an interweaving of diverse practices (education, knowledge, labor, power) and ways of organizing them, reinforced by various institutions. Elias and his followers specifically studied the processes of "civilizing" various aspects of the everyday life of individuals - their appearance and manners of behavior, intentions, feelings and experiences, speech and etiquette. In addition, Elias posed the question: are we dealing in the case of everyday life and, accordingly, its opposite – "extra-everyday life" – with different spheres of human society? (Orlov, 2009: 13).

Moreover, the history of everyday life should be viewed not only as a trend within German historical scholarship, but also as a trend in the development of global historical thought, linked to the crisis of explanatory models in "big" political history and, above all, the history of elites and structures. It is no coincidence that in the mid-1980s, the American sociologist and historian Charles Tilly called for the incorporation of everyday life "into the turbulent waters of the historical process" (Orlov, 2009:17).

The role of Kazakhstanis in the Great Patriotic War, as well as the labor exploits of the working class, collective farm peasantry, and Soviet intelligentsia, are comparatively well-researched. However, none of these works address the issue of women in the national economy during the war, we were unable to independently locate the topic, with the exception of one small brochure of T. Guba and O. Kuznetsova "Women of Kazakhstan Will Fulfill Their Duty to the End to the Motherland" and a number of articles by leading party, Soviet, and scientific figures, written at the beginning of the war, which briefly and popularly describe the patriotic and labor upsurge of women in the republic's industrial and agricultural production during the war, women's participation in the nationwide patriotic movement to provide assistance to the front, and the role of Soviet women in defending the socialist Fatherland. (Nurbekova, 1988:8). The collections are highly valuable published during the war: "Kazakhstan in the First Year of the Patriotic War against the Nazi Invaders" (1943), "Letters from the Front" (1944), "Heroes of the Soviet Union - Kazakhstanis" (volume 1, 1945), written on the basis of materials from periodicals and official documents (Nurbekova, 1988: 9).

Figure 1. Girls of the 487th Fighter Aviation Regiment. Sergeant O. Dobrova is seated on the left in the photo. Caption on the back: "Masha, Valya, Nadya, Olya, Tanya – girls of our unit, 23234-a." July 29, 1943. Source: waralbum.ru

Evacuated women became a source of labor force replenishment at industrial enterprises, institutions, and collective farms in the country's rear areas. They often mastered professions traditionally considered male. Heavy physical workloads at work had a negative impact on women's health and reproductive function. Evacuation became a significant catalyst for social conflict in the Soviet rear, and the evacuees themselves became a stigmatized group. Relations between locals and evacuees were characterized, on the one hand, by hospitality and mutual assistance, and, on the other, by mutual hostility. Gender, along with nationality, property status, and urban or rural lifestyle, became a source of conflict. The formulation of the problem of women's everyday life in relation to the evacuation of the Great Patriotic War shows that the results of such a study will allow us to understand the features of everyday practices and experiences, as well as the specifics of gender relations and identities in the USSR under the extreme conditions of war (Gendernye aspekty, 2020:115). From our perspective, the experience of these women highlights how extreme circumstances such as war can accelerate social change, challenging deeply entrenched gender hierarchies while simultaneously exposing structural inequalities. The duality of empowerment and exploitation in their experience reflects a broader tension in wartime societies, the necessity of mobilizing all available human resources versus the persistence of social prejudices and limitations.

Two distinct stages are evident in the training of female personnel: 1941–1942 and 1943–1945. During the first stage, the primary objective was the rapid and large-scale training of new personnel to replace those sent to the front. During this time, the primary methods were individual and team apprenticeships, primarily on-the-job training. During the second stage, alongside the training of newcomers, advanced training in Stakhanovite schools, courses, and circles of advanced experience began to play an increasingly important role. It is also important to emphasize that the skilled workers and the long-standing traditions of the collectives played a significant role in the rapid industrial, psychological, and social adaptation of young personnel. Having improved their qualifications, women felt more confident in the workplace. This new professional level gave them greater freedom, independence, and the opportunity to take a worthy place among (Gendernye aspekty, 2020: 121). In rural areas, women were the main source of new machine operators. On August 13, 1941, the Pravda newspaper called for "every assistance to Soviet patriotic women in their aspirations to become tractor, combine, and automobile drivers. Women's training must be supervised on a daily basis, eliminating all shortcomings, everything that prevents collective farm women from mastering the machines more quickly and effectively". The call "Women to the Machines!", issued by the Pravda newspaper, had a profound emotional impact on the country's female collective farmers (Gendernye aspekty, 2020: 122).

From Stalin's speech to voters, February 1946:

"As for longer-term plans, the Party intends to organize a new, powerful upsurge in the national economy, which would enable us to raise the level of our industry, for example, threefold compared to the pre-war level. We must ensure that our industry can annually produce up to 50 million tons of pig iron, up to 60 million tons of steel, up to 500 million tons of coal, and up to 60 million tons of oil.

Only under this condition can we consider our Motherland guaranteed against all contingencies. This will probably take three new five-year plans, if not more. But this can be done, and we must do it" (Kirillov, 2015: 12).

Collective farms and collective farmers. The war affected the peasants in different ways. In some families, workers went to the front. They were worse off than in the 1930s. But there were also those who were able to expand their farms. Food shortages occurred during the war, and market prices rose sharply. In 1944, beef cost 12 rubles per kilogram with rationing, but 400 rubles at the market; a liter of milk cost 2 and 60 rubles, respectively; a kilogram of butter cost 25 and 1,000 rubles (the average monthly salary couldn't buy even half a kilogram).

However, some peasants began to accumulate entire fortunes. In December 1947, the "excess money" was confiscated through a currency reform. It describes the social stratification among peasants during the war years, the explosion of market prices for food products, and how the monetary reform of 1947 eliminated the accumulated funds of a portion of the rural population.

In the 1960s, a number of modernist sociological concepts emerged that contributed to the understanding of everyday phenomena. So, the creators of the theory of social construction P. Berger and T. Luckman argued that all human activity is subject to habituation and any frequently repeated action becomes a pattern. The typing of action leads to the emergence of institutions, but the institutional world requires legitimation, a method of "justifying" and explaining it. To type forms of action "you need, so that they have an objective meaning, which in turn requires linguistic objectification". As a result, human reality is considered as a socially constructed reality (Berger, Luckman, 1995: 34). At the same time, there are significant differences in understanding the nature and meaning of everyday life as a subject of historical study. Sh. Fitzpatrick explains that "everyday life" refers to the areas of personal life, including family, home life, childrearing, leisure, friendships, and social circles. Others primarily consider working life, the behavior and relationships that arise in the workplace (Fitzpatrick, 2001: 7).

Figure 2. Soviet collective farmers, a sixty-year-old woman and her granddaughter, harvest their crops in September 1941. Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C. 20540 USA.

Sh. Fitzpatrick states that in her work she uses the term Stalinism not to describe an ideology or political system, but to describe the complex set of institutions, structures, and procedures that shaped the entire living environment of the Stalin era (Fitzpatrick, 2001: 10).

Senyavskaya emphasizes that the psychology of war is closely intertwined with collective structures. Ideology, propaganda, rituals, and institutional discipline shape how people perceive threats, enemies, and loyalties (Senyavskaya, 1999). Patriotic narratives and social norms simultaneously motivate and regulate behavior, influencing morale, cohesion, and resilience. The work also highlights the psychological consequences of the post-war period. Trauma, grief, and stress persisted long after the end of hostilities, impacting families, workplaces, and society as a whole.

Unfortunately, during the Soviet era, this important and integral part of Russia's military-cultural heritage was largely lost or distorted. Soviet military psychology was characterized by two extremes: the first, a bias toward medicine (physiology and psychiatry), and the second, a conflation

of psychology with ideology, substituting propaganda slogans and declarations for the analysis of spiritual phenomena. In this process, the most important thing – the thoughts, feelings, and soul of a person at war – was lost (Senyavskaya, 1997: 5).

The problem of humankind at war is of a concrete historical, historical-theoretical, and interdisciplinary nature. It requires the analysis of a wide range of sources, drawing on not only historical but also historical-psychological and a range of sociological methods. It is also necessary to advance theoretical understanding, the goal of which is to trace the evolution of psychological factors in war based on an analysis of the experience of the Russian and Soviet armies in armed conflicts of the 20th century. The goal of the study is not only to reconstruct the complex of factors influencing the development of combatants' psychology, but also to understand how the conditions of a particular war influence their subsequent existence, including

the manifestation of post-traumatic stress disorder and the mechanisms and methods of adaptation to post-war civilian life (Senyavskaya, 1997: 7).

Khokhlov and Samuelson provide a macro-level view of Soviet economic mobilization before and during World War II. Samuelson traces the development of the Soviet military-industrial complex as a result of industrialization, modernization projects, and ideological imperatives (Samuelson, 2001). Khokhlov emphasizes the mechanisms of wartime economic organization – centralized planning, labor force allocation, and resource redistribution – that allowed the USSR to survive colossal losses and relocate industry to the eastern regions (Khokhlov, 2005). These studies demonstrate that the Soviet state viewed economic organization as an instrument of political control, combining productive efficiency with ideological goals. The mobilization of women into previously male-dominated sectors was a crucial component of these efforts, highlighting the gendered dimension of wartime economic policy.

Fizeler and Markwick (Fizeler B., Rodzher D. Markvik, 2001), along with Krinko, Tazhidinova, and Khlynina (Krinko, Tazhidinova, Khlynina, 2011), explore the complexities of everyday life in the Soviet home front. The home front was not a passive zone of support, but an active space where labor, emotional adaptation, and informal social connections ensured survival. Evacuation, relocation, and integration into the workforce created both opportunities and tensions, reflecting the interplay between individual agency and structural constraints.

These works demonstrate how women navigated personal and social life under extreme conditions. Domestic responsibilities, childcare, and social relations intersected with work demands, generating both solidarity and conflict. Social adaptation required learning, improvisation, and reliance on collective experience, highlighting the resilience of ordinary citizens in the face of systemic pressures.

Figure 3. Female medics bandage the wounded in a carriage of Soviet military hospital train No. 72 during the Zhitomir-Chelyabinsk route. June 1944. Author: A. Khlebnikov

The Second World War signaled chaos throughout the entire system. The economy priorities and production plans were considered radically revised and reoriented toward military needs. The country was lost to abandoning part of its main industrial and agricultural regions. Where possible,

factories were dismantled and transported thousands of kilometers to the East, to the Urals and beyond the Ural Railway, and hastily reassembled. A gigantic population migration occurred, both planned and completely spontaneous. The channels of political and economic governance were disrupted, and the degree of centralization, in the well-known words decisions at the very top, coexisted with relative freedom and independence of local government bodies and farm managers. Without such decentralization, it would not have been possible to wage war. Thus, the war brought not only enormous destruction, the contours of which Filcer will outline at the beginning of Chapter 1, but also destabilized the entire system, allowing the ruling elite to carry out its decisions at the highest levels of power and ensure their implementation. All this means that after the war ended, a regime emerged as a crisis, with a very high probability of its infallibility and compliance with popular expectations, and with enormous physical disruptions and institutional proportions in the country. It was necessary not only to restore the system depleted by the war, but also to reconstruct the institutional foundations of the system through which the regime ruled. This problem was not so much administrative or organizational as political in nature. To restore the full extent of political power, the elite needed to quickly rebuild the productive system on which that power was based. In this sense, the post-war period can be seen as a repetition of the process of primitive accumulation that occurred during the first five-year plans of 1928-1937. The standard of living and the population were again reduced, which is a pretext for economic growth. Millions of labor or cunning are required driven from the land and sent to industrial enterprises or construction sites, the labor sector is constantly undergoing changes (Filcer, 2011: 21).

Results

The following statements from young women from Chimkent (now Shymkent, Kazakhstan) date back to 1941, the first months of the Great Patriotic War. These documents reflect the mass patriotic movement among young people and women in the USSR, when, in response to the Nazi invasion, thousands of young women voluntarily applied to military recruitment offices, asking to be sent to the front.

A statement from Komsomol member Mustashimova of the city of Shymkent to the head of the regional military enlistment office:

"I earnestly request that you send me to the front, where I promise to fight courageously until the last minute of my life. I, a Komsomol member, want to participate and fight in battles where our fearless soldiers and commanders overcome all difficulties and obstacles, boldly and decisively leading to victory. I ask that you do not refuse my request" (CSA RK. F. 1660. Inv. 1. C. 44. P. 7).

A collective statement from the girls of the Chimkent Training Center, South Kazakhstan Region.

"We, the girls of the training center, have expressed a desire to go to the front lines to help our brothers and husbands repel the enemy from the borders of our sacred Motherland, ensuring a happy and joyful life for the working people. We ask that you not delay sending us to the front".

Signatures: Bodrova, Fedleva, Radina, Sereda, Gridinina, Lepeshkina.

from the materials of the Chimkent City Military Enlistment Office, 1941 (CSA RK. F. 1660. Inv. 1. C. 44. P. 10).

Chimkent Military Enlistment Office, 1941 (CSA RK. F. 1660. Inv. 1. C. 44. P. 16).

"We, the girls of the training center, having learned of the fascist attacks on our united family of the Soviet Union, want to go to the front lines. We ask you to expedite the process of sending us to the front".

Signatures: Dokudovskaya, Bodrova, Fedeyeva, Bulankevich, Ivanova.

The determination, patriotism and readiness to sacrifice demonstrated by the Komsomol members and students remain a shining example of courage and civic responsibility.

Figure 4. Aina-Bulak Station, March 5, 1940. Women activists, wives of Turksib railway workers, at Aina-Bulak Station, inspect a steam locomotive. In front: Kotlyar O.Ya., Tunegenova M., Lebedeva K.F. (CSAFPDSR RK. 2-1081).

Archival documents from the Saryagash and Keles districts contain detailed accounts of women who not only conscientiously performed their duties but also exceeded expectations, earning official commendations.

Nakbubi Parmenova worked as a typist since 1942 in the village administration in the Sary-Agach district. According to archival documents, she carried out all assignments "honestly and conscientiously, fully meeting the established work quotas". Her work was officially recognized by district authorities and the local party organization, emphasizing her reliability and dedication.

This record demonstrates the contribution of women to the administrative and organizational work of military production (KDSA. F. 25. Inv. 1. C. 43a. P. 64)

Berdiyarova Kymbat served as a senior milkmaid at the Ilyich Collective Farm starting in 1939. Her performance during the war years was exemplary:

1944: 17,235 liters of milk from 14 cows, exceeding the target of 12,600 liters.

1945: 19,250 liters from 15 cows, exceeding the target of 14,250 liters.

1946: 8,650 liters from 17 cows.

The collective farm management praised her conscientious care for the animals and her consistent overachievement of production quotas. Berdiyarova was formally recognized with two commendations for her labor. It illustrates the critical role of women in sustaining agricultural output during wartime, particularly in the livestock sector. Milkmaids like Berdiyarova ensured that local food supplies remained sufficient, directly supporting both the civilian population and the war effort (KDSA. F. 25. Inv. 1. C. 43a. P. 10).

Village council members and collective farm workers actively implement agricultural orders. Irina Kozakova, a worker of the Krasnaya Presnya collective farm, a council member regularly receives orders from the council's executive committee and implements them in her district.

To conduct mass outreach work among collective farmers, each village council has established sections. For example, the Georgievsky Council has 62 sections, with 102 people assigned to the Karatassky Aul Council has 16 sections, with 32 people assigned to the Sovetsky Aul Council has 8 sections, with 28 people assigned to the Kaskasuysky Aul Council has 3 sections, with 74 people assigned to the Kzyl Asker Aul Council has 15 sections, with 33 people assigned to the Kazgurtsky Aul Council has 28 sections, with 56 people assigned to and others (TRSA. A. 121. P. 1. C. 1818. P. 6).

Conclusion

An analysis of archival sources reveals that women's daily life in wartime conditions is a complex and multifaceted process. Women demonstrated the ability to quickly adapt to new roles, combining work, family, and defense responsibilities, which ensured the viability of the community

and the functioning of the economy during the crisis. Their participation in production, medical, and frontline activities shaped new behavioral patterns and social practices that contributed to maintaining morale and the resilience of society.

Thus, women's role during wartime is a key factor in the mobilization of human potential, confirming the importance of taking into account gender dynamics when studying social and historical processes in extreme circumstances.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 TRSA — Turkestan Regional State Archive
 KDSA — Keles District State Archive
 CSAFPSR RK — Central State Archive of Film, Photo Documents, and Sound Recording of the Republic of Kazakhstan

Архив

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві
 Түркістан облыстық мемлекеттік архиві
 Келес аудандық мемлекеттік архиві
 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кино-фотоқұжаттар мен дыбыс жазбалар архиві

References

- Abashin, 2015 — *Abashin S.N.* Sovetskij kishlak: Mezhdru kolonializmom i modernizacij [Soviet Village: Between Colonialism and Modernization]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2015. 848 p. (In Russ.).
- Berger, Lukman, 1995 — *Berger P., Lukman T.* Social'noe konstruirovanie real'nosti. Traktat po sociologii znaniya [Social construction of reality. Treatise on sociological knowledge]. Moscow, 1995. 323 p. (In Russ.).
- Fieseler, Markvick, 2019 — *Fieseler B., Markvick R.D.* Sovetskij tyl 1941–1945: povsednevnaia zhizn' v gody vojny [The Soviet Home Front 1941–1945: Everyday Life During the War] / Ex. comps.: Fieseler B. and Markvick R. D. Moscow: Politicheskaja jenciklopedija, 2019. 383 p. (In Russ.).
- Filcer, 2011 — *Filcer D.* Sovetskie rabochie i pozdnij stalinizm. Rabochij klass i vostanovlenie stalinskoj sistemy posle okonchanija Vtoroj mirovoj vojny [Soviet Workers and Late Stalinism. The Working Class and the Reconstruction of the Stalinist System after the End of World War II] / D. Filtzer. Transl. from Eng. by Raskin A.L. Moscow: ROSSPEN; "The Boris Yeltsin Presidential Center" foundation, 2011. 357 p. (In Russ.).
- Fitzpatrick, 2001 — *Fitzpatrick Sh.* Povsednevnyj stalinizm. Social'naja istorija Sovetskoj Rossii v 30-e gody. [Everyday Stalinism. Social History of Soviet Russia in the 1930s] [Transl. from Eng.]. Moscow, 2001. 336 p. (In Russ.).
- Goldman, 2010 — *Goldman V.Z.* Zhenshhiny u prohodnoj. Gendernye otnosheniya v sovetskoj industrii (1917–1937 gg.) [Women at the Gates. Gender Relations in Soviet Industry (1917–1937)]. Vendi 3. Goldman; [Eng. transl. by. V. Ju. Lobovskaya]. Moscow: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN); "The Boris Yeltsin Presidential Center" foundation, 2010. 358 p. (In Russ.).
- Gendernye aspekty, 2020 — Gendernye aspekty istorii Velikoj Otechestvennoj vojny v Kazahstane i Rossii: makro i mikrouroven: kollektivnaya monografiya [Gender aspects of the history of the Great Patriotic War in Kazakhstan and Russia: macro and micro-level: a collective monograph] / A.S. Abdirajymova, E.V. Anufrieva, E.Yu. Volkova, N.V. Dulina, R.S. Zharkynbaeva, G.G. Lukyanov, M.N. Potemkina, O.V. Shnyrova; Eds-in-chief R.S. Zharkynbaeva, E.V. Anufrieva. Almaty: Kazakh university, 2020. 271 p. (In Russ.).
- Kamp, 2006 — *Kamp M.* The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. Seattle, WA; London: University of Washington Press, 2006. 320 p.
- Khokhlov, 2005 — *Khokhlov E.V.* Voennaja jekonomika SSSR nakanune i v gody Vtoroj mirovoj vojny [The Military Economy of the USSR on the Eve of and During World War II] / Khokhlov E.V. Saint Petersburg: Saint Petersburg University, 2005. 282 p. (In Russ.).
- Kirillov, 2015 — *Kirillov A.K.* Stalinskaya sistema posle vojny. 1946–1953: Uchebnoe posobie dlya izuchayushih istoriyu Rossii [The Stalinist System after the War. 1946–1953: Textbook for Students of Russian History] Novosibirsk: Parallel, 2015. 110 p. (In Russ.).
- Krinko, Tazhidinova, Hlynina, 2011 — *Krinko E.F., Tazhidinova I.G., Hlynina T.P.* Povsednevnyj mir sovetskogo cheloveka 1920–1940-h gg.: zhizn' v uslovijah social'nyh transformacij [The Everyday World of Soviet People in the 1920s–1940s: Life in the Context of Social Transformations] / Krinko E.F., Tazhidinova I.G., Hlynina T.P. Rostov-on-Don: JuNC RAS, 2011. 360 p. (In Russ.).
- Krinko, 2012 — *Krinko E.F.* Povsednevnyj mir sovetskogo cheloveka 1920–1940-kh gg. kak izucheniye predmeta v sovremennom mire istoriografii [The Everyday World of Soviet People in the 1920s–1940s as a Subject of Study in Modern Historiography] / E. F. Krinko // Rossijskiye i slavyanskiye issledovaniya: acad. collection. Is. 7 / Ed. board: A. P. Sal'kov, O. A. Yanovsky (Ex. ed.) [et al.]. Minsk: BGU, 2012. P. 286–274. (In Russ.).
- Murmanceva, 1974 — *Murmanceva V.S.* Sovetskie zhenshhiny v Velikoj Otechestvennoj vojne [Soviet women in the Great Patriotic War]. Moscow, 1974. 270 p. (In Russ.).

Nurbekova, 1988 — *Nurbekova G.D. Zhenshhiny Kazakhstana – frontu* [Текст]: трудовoj podvig zhenshhin Kazakhstana v promyshlennosti i sel'skom hozjajstve respubliki v gody Velikoj Otechestvennoj vojne [Women of Kazakhstan for the Front [Text]: The Labor Feat of Kazakhstan Women in Industry and Agriculture during the Great Patriotic War] / G. D. Nurbekova. Alma-Ata: Kazakhstan, 1988. 168 p. (In Russ.).

Orlov, 2009 — *Orlov I.B. Sovetskaja povsednevnost': istoricheskij i sociologicheskij aspekty stanovlenija*. [Soviet Everyday Life: Historical and Sociological Aspects of Development] / I. B. Orlov. Moscow: GU VShJe, 2009. 320 p. (In Russ.).

Samuelson, 2001 — *Samuelson L. Krasnyj koloss. Stanovlenie voenno-promyshlennogo kompleksa SSSR. 1921–1941* [Red Colossus. Development of the Military-Industrial Complex of the USSR. 1921–1941]. Moscow: AIRO-XX, 2001. 296 p. (In Russ.).

Senyavskaya, 1999 — *Senyavskaya E.S. Psihologija vojny v XX veke: istoricheskij opyt Rossii* [Psychology of War in the Twentieth Century: Russia's Historical Experience] / E. S. Senyavskaya. Moscow: ROSSPEN, 1999. 383 p. (In Russ.).

Senyavskaya, 1997 — *Senyavskaya E.S. Chelovek na voyne. Istорико-psikhologicheskiye ocherki* [Man at War. Historical and Psychological Essays] Moscow: IRH RAS, 1997. 232 p. (In Russ.).

Әдебиеттер тізімі

Абашин, 2015 — *Абашин С.Н. Советский кишлак: Между колониализмом и модернизацией*. Москва: Новое литературное обозрение, 2015. 848 с.

Бергер, Лукман, 1995 — *Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва, 1995. 323 с.

Голдман, 2010 — *Голдман В.З. Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.)* / Венди З. Голдман; [пер. с англ. В. Ю. Лобовской]. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. 358 с.

Гендерные аспекты, 2020 — *Гендерные аспекты истории Великой Отечественной войны в Казахстане и России: макро- и микроуровень: коллективная монография / А.С. Абдирайымова, Е.В. Ануфриева, Е.Ю. Волкова, Н.В. Дулина, Р.С. Жаркынбаева, Г.Г. Лукьянов, М.Н. Потемкина, О.В. Шнырова; под общ. ред. Р.С. Жаркынбаевой, Е.В. Ануфриевой*. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 271 с.

Кириллов, 2015 — *Кириллов А.К. Сталинская система после войны. 1946–1953: Учебное пособие для изучающих историю России*. Новосибирск: Параллель, 2015. 110 с.

Кринко Е. Ф., Тажиудинова И. Г., Хлынина Т. П. Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций / Е. Ф. Кринко, И. Г. Тажиудинова, Т. П. Хлынина. Ростов-на-Дону: Издательство ЮНЦ РАН, 2011. 360 с.

Кринко, 2012 — *Кринко Е.Ф. Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг. как предмет изучения в современной историографии* / Е.Ф. Кринко // Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 7 / редкол.: А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. Минск: БГУ, 2012. С. 286-274.

Мурманцева, 1974 — *Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне*. Москва, 1974. 270 с.

Нурбекова, 1988 — *Нурбекова Г.Д. Женщины Казахстана – фронту* [Текст]: трудовой подвиг женщин Казахстана в промышленности и сельском хозяйстве республики в годы Великой Отечественной войны / Нурбекова Г.Д. Алма-Ата : Казахстан, 1988. 168 с.

Орлов, 2009 — *Орлов И.Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления* / И. Б. Орлов. Москва: ГУ ВШЭ, 2009. 320 с.

Самуэльсон Л. Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР. 1921–1941. Москва: АИРО-XX, 2001. 296 с.

Сенявская, 1999 — *Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России* / Е. С. Сенявская. Москва: РОССПЭН, 1999. 383 с.

Сенявская, 1997 — *Сенявская Е.С. Человек на войне. Историко-психологические очерки*. Москва: Институт российской истории РАН, 1997. 232 с.

Фильцер, 2011 — *Фильцер Д. Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны* / D. Filtzer Пер. с англ. Раскина А.Л. Москва: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. 357 с.

Физелер, Марквик, 2019 — *Физелер Б., Марквик Р.Д. Советский тыл 1941–1945: повседневная жизнь в годы войны* / отв. сост. Беате Физелер и Роджер Д. Марквик. Москва: Политическая энциклопедия, 2019. 383 с.

Фицпатрик, 2001 — *Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город*. [пер. с англ.]. Москва, 2001. 336 с.

Хохлов, 2005 — *Хохлов Е.В. Военная экономика СССР накануне и в годы Второй мировой войны* / Хохлов Е.В.; Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2005. 282 с.

Kamp, 2006 — *Kamp M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism*. Seattle, WA; London: University of Washington Press, 2006. 320 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1762-1775, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1762-1775

THE ROLE OF THE NEWSPAPER "BIRLIK TUY" IN RAISING EDUCATIONAL ISSUES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

*Turlybai Bakyt Serikkyzy*¹*, *Kenzhebaev Gabit Kapezovich*²

¹ Abai National Pedagogical University
(25, Zhambyl Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD student
*Correspondent author
<https://orcid.org/0009-0008-7782-0791>. E-mail: t.bakyt94@mail.ru

² Abai National Pedagogical University
(25, Zhambyl Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Faculty of History and Law
<https://orcid.org/0000-0001-5341-5603>. E-mail: kgabit62@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025
© Turlybai B.S., Kenzhebaev G.K., 2025

Abstract. Introduction. The coverage of educational issues in *Birlik Tuy* is crucial for understanding the cultural renewal of Kazakh society, the formation of a national school system, and the ideological direction of the Alash movement. Today, studying this publication allows us to more deeply explore the logic of the development of early 20th-century educational policy, the enlightenment plans of national intellectuals, and the impact of socio-political changes on the public. Therefore, analyzing the role and influence of *Birlik Tuy* in the field of education is an important topic for contemporary historical scholarship. This article examines the characteristics and development directions of the educational movement in early 20th-century Kazakh society, as well as the newspaper's enlightening role in this process. First, the historical context of the period is described, followed by an analysis of the role of enlightenment in national renewal and the influence of the press. *Goals and objectives.* The goal of the study is to determine the views and positions of Kazakh intellectuals in promoting public education by analyzing the educational publications of *Birlik Tuy* newspaper issued in 1917–1918. Objectives: to describe the history and mission of the newspaper; to examine issues related to schooling, teachers, textbooks, and girls' education; to identify the relationship between the Alash ideology and the enlightenment movement; to determine the historical and social significance of the issues raised in the newspaper. *Results.* The *Birlik Tuy* newspaper was not merely a political or cultural publication, but above all, an enlightenment-focused platform. It consistently presented well-structured views on literacy promotion, the establishment of schools, teacher training, the need for Kazakh-language textbooks, and the education of girls. The issues raised on its pages remain relevant even today. *Conclusion.* By revealing the historical role of *Birlik Tuy* in the field of education, the study shows its ideological unity with the Alash movement. The educational issues raised in the newspaper highlight the formation of the views and positions of Kazakh intellectuals of the time.

Keywords: Birlik Tui, educational movement, Kazakh press, teacher training, education system, school establishment, educational materials, enlightenment

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under Program-Targeted Funding (PTF) “Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan” (IRN No. BR24993173).

For citation: Turlybai B.S., Kenzhebaev G.K. The role of the newspaper "Birlik tuy" in raising educational issues at the beginning of the 20th century. // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1762-1775. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1762-1775

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ «БІРЛІК ТУЫ» ГАЗЕТІНІҢ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІН КӨТЕРУДЕГІ РӨЛІ

Тұрлыбай Бақыт Серікқызы^{1*}, Кенжебаев Ғабит Қанезұлы²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(25-үй, Жамбыл көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD докторант

*Автор-корреспондент

<https://orcid.org/0009-0008-7782-0791>. E-mail: t.bakyt94@mail.ru

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(25-үй, Жамбыл көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, Тарих және құқық факультетінің деканы
<https://orcid.org/0000-0001-5341-5603>. E-mail: kgabit62@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Тұрлыбай Б.С., Кенжебаев Ғ.К., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* «Бірлік туының» оқу-ағарту мәселелерін көтеруі – қазақ қоғамының мәдени жаңаруы, ұлттық мектеп жүйесінің қалыптасуы және Алаш қозғалысының идеялық бағытын ұғу үшін ерекше әсерлі. Бүгінгі күні бұл жарияланымды зерттеу XX ғасыр басындағы білім беру саясатының даму логикасын, ұлттық зиялылардың ағартушылық жоспарын және сол кездегі қоғамдық-саяси өзгерістердің жұртқа әсерін тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Сондықтан «Бірлік туы» газетінің оқу-ағарту әрекетіндегі рөлі мен ықпалын талдау қазіргі тарих ғылымы үшін маңызды мәселе болып табылады. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы оқу-ағарту қозғалысының ерекшеліктері мен даму бағыттары, сондай-ақ осы үдерістегі «Бірлік туы» газетінің ағартушылық рөлі жан-жақты қарастырылады. Алдымен тарихи кезеңнің ерекшеліктері сипатталып, ағартушылықтың ұлттық жаңғырудағы орны мен баспасөздің ықпалы талданады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері:* 1917–1918 жылдары жарық көрген «Бірлік туы» газетінің оқу-ағарту тақырыбындағы жарияланымдарын талдау арқылы қазақ зиялыларының халықты білімге тартудағы көзқарасы мен ұстанымдарын анықтау. Міндеттері: Газеттің шығу тарихы мен миссиясын сипаттау; Оқу, мектеп, мұғалім, оқулық, қыз балалардың білімі мәселелерін зерттеу; Алаш идеясы мен ағартушылық қозғалыс арасындағы байланысты көрсету; Газет көтерген мәселелердің тарихи және әлеуметтік маңызын айқындау. *Нәтижелер.* «Бірлік туы» газеті тек саяси немесе мәдени басылым емес, ең алдымен ағартушылық сипаттағы платформа болды. Онда қазақ қоғамын сауаттылыққа, мектеп ашуға, мұғалім даярлауға, қазақша оқулықтардың қажеттілігіне, қыз балалардың білім алуына қатысты жүйелі әрі мақсатты көзқарастар ұсынылды. Газет беттерінде көтерілген мәселелер бүгінгі күні де өзектілігін жойған жоқ. *Қорытынды.* «Бірлік туы» газетінің оқу-ағарту ісіндегі тарихи рөлін ашып көрсете отырып, оның Алаш қозғалысымен біртұтас идеялық байланыста болғанын газет беттеріндегі ақпараттар ашып көрсетеді. Басылым

беттерінде көтерілген оқу-ағарту мәселелері арқылы қазақ зиялыларының ұстанымдары мен көзқарастары қалыптасты.

Түйін сөздер: Бірлік туы, оқу-ағарту қозғалысы, қазақ баспасөзі, мұғалім даярлау, білім жүйесі, мектеп ашу, оқу құралдары, ағартушылық

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру (тіркеу нөмірі: BR24993173) аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Тұрлыбай Б.С., Кенжебаев Ғ.К. XX ғасыр басындағы «Бірлік туы» газетінің білім беру мәселелерін көтерудегі рөлі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1762-1775 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1762-1775

РОЛЬ ГАЗЕТЫ «БІРЛІК ТУЫ» В ПОДНЯТИИ ПРОБЛЕМ ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Турлыбай Бакыт Сериковна^{1}, Кенжебаев Габит Капезович²*

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

(д. 25, ул. Жамбыла, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

PhD докторант

*Автор-корреспондент

<https://orcid.org/0009-0008-7782-0791>. E-mail: t.bakyt94@mail.ru

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая

(д. 25, ул. Жамбыла, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

д.и.н., Академик НАН РК, Декан факультета истории и права КазНПУ имени Абая

<https://orcid.org/0000-0001-5341-5603>. E-mail: kgabit62@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Турлыбай Б.С., Кенжебаев Ғ.К., 2025

Аннотация. Введение. Освещение учебно-просветительских вопросов на её страницах имеет особое значение для понимания процессов культурной модернизации казахского общества, становления национальной школьной системы и идейных ориентиров движения «Алаш». Современное изучение материалов газеты «*Бірлік туы*» позволяет глубже раскрыть логику развития образовательной политики начала XX века, просветительские замыслы национальной интеллигенции и влияние общественно-политических перемен того времени на общественное сознание. Поэтому анализ роли и влияния газеты «*Бірлік туы*» в сфере просвещения является актуальной задачей исторической науки. В исследовании всесторонне рассмотрены особенности и направления развития просветительского движения в казахском обществе начала XX века, а также просветительская функция данного издания. Вначале характеризуются особенности соответствующего исторического периода, далее анализируется значение просвещения в национальном обновлении и роль печати в этом процессе. **Цель и задачи исследования.** Целью работы является определение взглядов и позиций казахской интеллигенции в привлечении населения к образованию на основе анализа публикаций учебно-просветительской тематики в газете «*Бірлік туы*», вышедших в 1917–1918 гг. Задачи исследования включают: характеристику истории издания и его миссии; изучение вопросов обучения, школьного дела, подготовки учителей, разработки учебников, образования девочек; выявление взаимосвязи между идеями движения «Алаш» и просветительским движением; определение исторического и социального значения проблем, поднимавшихся газетой. **Результаты.** Газета «*Бірлік туы*» являлась не только политическим или культурным изданием, но прежде всего — просветительской платформой. На её страницах систематически и целенаправленно рассматривались вопросы повышения грамотности населения, открытия школ, подготовки педагогических кадров, необходимости создания

учебников на казахском языке, а также получения образования девочками. Актуальность обсуждаемых газетой проблем сохраняется и в настоящее время. *Выводы.* Анализ исторической роли газеты «Бірлік туы» в развитии просвещения позволяет выявить её органическую идеологическую связь с движением «Алаш», что подтверждается опубликованными материалами. Через поднятые газетой вопросы образования сформировались позиции и взгляды казахской интеллигенции.

Ключевые слова: Бирлик туы, просветительское движение, казахская пресса, подготовка учителей, система образования, открытие школ, учебные пособия, просветительство

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» ПЦФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Турлыбай Б.С., Кенжебаев Г.К. Роль газеты «Бірлік туы» в поднятии проблем образования в начале XX века. // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1762-1775. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1762-1775

Кіріспе

1917–1918 жж. «Бірлік туы» газеті қазақ қоғамының саяси оянуы мен ұлттық жаңғыру дәуірінде елеулі қызмет атқарған жарияланымдардың бірі болып есептеледі. Осы уақытта қазақ зиялылары оқу-ағарту ісін ұлттың болашағын анықтайтын негізгі құрал деп біліп, білім саласын ұлттық арқауға құруға талпынды. Газет бұл ойлардың жұртшылық арасында кең тарауына, ағартушылық бағыттың маңызды қалыптасуына және халықтың білімге деген көзқарасының ауысуына айтарлықтай ықпал етті. XX ғасырдың басы қазақ халқы үшін ұлттық сананың жаңғыруымен, азаттық үшін күреспен, сондай-ақ халықтық ағарту қозғалысының күшеюімен сипатталатын маңызды кезеңнің бірі болды. Бұл уақытта қазақ зиялылары оқу-ағарту мен ағартушылықты қоғамды алға бастырудың басты құралы ретінде таныды. Ең ықпалды ағартушылық құралдарының бірі – Қазақ баспасөзі болып саналды. Олардың ішіне «Қазақ» газеті, «Айқап» журналы, «Сарыарқа», «Еңбекші қазақ» сияқты мерзімді баспасөз беттерін жатқызуға болады. Бірнеше ай қызмет атқарған «Бірлік Туы» газеті де оқу-ағарту салаларына байланысты бірнеше мәселелерді көтеріп кетті.

Осы бағытта «Бірлік туы» (1917–1918 жж.) газеті ерекше орын алады (Бекхожин, 1964). Газет өзінің қысқа уақытында халықты білімге шақырып, ұлттық рухты ояту, қоғамдық сананы жаңарту, әлеуметтік әділеттілік пен мәдени дамуға үндеді.

Қазіргі таңда қазақ қоғамының тарихи тәжірибесін, оның ішінде ағартушылық қозғалысын зерттеу – аса маңызды. Себебі ұлттық білім жүйесінің қалыптасуында Алаш зиялыларының еңбегі мен қазақ баспасөзінің орны ерекше.

«Бірлік туы» газетінің беттерінде халықты білімге, оқу-ағартуға шақырған мақалалар сол дәуірдің қоғамдық ой-сана деңгейін көрсетеді. Бұл басылым арқылы қазақ халқының әлеуметтік, мәдени, саяси мәселелері талқыланып, халықтың көзін ашуға бағытталған идеялар кеңінен насихатталды.

Зерттеу жұмысының өзектілігі — қазіргі білім беру мен ұлттық рухани жаңғыру үдерістерін тарихи сабақтастық арқылы терең түсіну қажеттілігінде. сол мақсатқа қызмет ете отырып, «Бірлік туы» газетінің ағартушылықтағы орнын жаңаша пайымдауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

XX ғасыр басындағы қазақ баспасөздері «Қазақ», «Сарыарқа», «Алаш» және қазақ қоғамындағы ағартушылық қозғалысты зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрады. Газет материалдары ҚР Ұлттық кітапханасының қорлары мен цифрлық дерек платформалары арқылы қарастырылды. «Бірлік туы» газетінің қазіргі таңда бар-жоғы төрт данасы ғана белгілі деп есептеледі. Зерттеушілердің пайымдауынша, басылымның Санкт-Петербург, Мәскеу және Ташкент қалаларында сақталған нұсқаларының тағдыры

белгісіз болып отыр: олар толық жоғалды ма, жеке архивтерде ме, әлде мұрағаттық қорларда тіркелмей қалған ба - нақты дерек жоқ. Ал төртінші данасы Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұражайында сақталғаны анық. Дегенмен, бұл сақталған нұсқаның өзі толық емес. Газет жинағында алғашқы бес нөмердің табылмауы басылымның бастапқы кезеңін зерттеуді қиындатады. Мұражайдағы толыққанды жинақ алтыншы нөмірден басталады, сондықтан алғашқы сандардағы мақалалар, авторлық құрам, көтерілген тақырыптар жөніндегі тек жанама мәліметтерге ғана сүйенуге тура келеді. Осы себепті «Бірлік туы» газетінің толық корпусын қалпына келтіру – қазақ баспасөзі тарихын зерттеудегі өзекті мәселелердің бірі болып қала береді. «Бірлік туы» газетінде жарық көрген оқу-ағарту мәселелеріне арналған мақалалар XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының білім беру саласындағы нақты жағдайын жан-жақты сипаттайды. Басылым беттерінде халыққа білім беру ісін жолға қою, жаңа мектептер ашу, мұғалім кадрларын даярлау, оқулықтар мен оқу құралдарын шығару, қазақ балаларының білімге қолжетімділігін арттыру, ауылдық мектептердің материалдық-техникалық ахуалын жақсарту сияқты өзекті мәселелер тұрақты түрде көтеріліп отырды. Газет авторлары оқу-ағарту ісін ұлттың дамуындағы шешуші фактор деп бағалап, білім беру жүйесіндегі кемшіліктерді ашық көрсетіп қана қоймай, оларды шешудің жолдарын да ұсынды. Осы тұрғыдан алғанда «Бірлік туы» қазақ қоғамында ағартушылық идеялардың қалыптасуы мен таралуына ықпал еткен маңызды басылымдардың бірі болды.

Зерттеуде бірқатар классикалық тарихи әдістер қолданылды. Тарихи-генетикалық әдіс «Бірлік туы» газетінің пайда болу алғышарттарын, оның құрылымдық ерекшеліктерін және ағартушылық бағытының қалыптасу динамикасын анықтауға мүмкіндік берді. Газет материалдарын мазмұндық тұрғыдан жүйелеу үшін талдау әдісі пайдаланылып, онда оқу-ағарту мәселелеріне арналған мақалалардың тақырыптық жіктелуі, негізгі идеялары мен авторлық ұстанымдары айқындалды. Сонымен қатар, «Бірлік туы» жарияланымдарын сол кезеңдегі басқа қазақ басылымдарымен салыстыру мақсатында тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылып, олардың арасындағы идеялық сабақтастық пен бағыттағы ортақ тенденциялар талданды. Газет мәтіндерінің деректік шынайылығын, авторлық сипатын және жарияланымдардың жалпы деңгейін бағалау үшін деректанулық талдау жүргізілді. Зерттеу нысанын күрделі қоғамдық-саяси үдерістермен бірлікте қарастыру мақсатында жүйелік әдіс қолданылып, «Бірлік туының» оқу-ағарту саласындағы қызметі Алаш қозғалысының жалпы стратегиясымен және қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзгерістермен байланыста сараланды. 1917–1918 жылдары жарық көрген «Бірлік туы» газеті қазақ қоғамындағы саяси және ағартушылық үдерістерді көрсететін құнды дерек көзі болып табылады. Газет материалдары мектеп ашу, мұғалім даярлау, ұлттық оқулықтарды шығару, әйелдер білімін көтеру сияқты мәселелерді қамти отырып, Алаш қайраткерлерінің білім беру саласындағы көзқарасын айқын көрсетті. Жарияланымдардың мазмұны ресми құжаттарға, мұғалімдер съездерінің материалдарына және жергілікті оқу бөлімдерінің мәліметтеріне негізделгендіктен, деректік сенімділігі жоғары. Авторлық мақалаларда М. Дулатов, Х. Досмұхамедов және Ж. Досмұхамедовтер сияқты қайраткерлердің ұстанымдары айқын аңғарылады. Газет деректері сол кезеңдегі қоғамдық пікірді, қазақ қоғамының оқу-ағарту қажеттілігін және ұлттық жаңғыру идеясының қалыптасуын көрсетуімен ерекшеленеді. Сондықтан «Бірлік туы» ағартушылық қозғалысты зерттеуде маңызды әрі мазмұнды дереккөз болып табылады. Сонымен қатар, сол кезеңдегі қазақ баспасөзінің басқа да маңызды басылымдарының бірі «Қазақ» газеті материалдары кеңінен пайдаланылды.

Талқылау

XX ғасырдың басында Қазақ өлкесіндегі саяси ахуал, қазақ ауылы мен халқының өмір, оқу-ағарту мәселелері мен тұрмыс-тіршілігін зерттеу барысында сол жылдары жарық көрген қазақ мерзімді басылымдарының маңызы ерекше болды. Солардың бірі – «Бірлік туы» газеті. Ол 1917 жылғы 24 маусымнан 1918 жылдың сәуір айына дейін Ташкент қаласында шығып тұрды (Субханбердина, 1998: 556). Он айлық қысқа мерзім ішінде газет қазақ халқының үміті

мен арман-мұратын, басына түскен қиыншылықтарын жариялап қана қоймай, халықтың саяси ой-өрісін кеңейтуге, мектеп мәселесін көтеруге және балалардың сауатын ашу ісін дамытуды қолдауға ықпал етті. Бұл жарияланымдар сол кезеңдегі білім беру саясатының бағыттарын, қоғамның тұрмыс-тіршілігімен байланысты қиындықтарды және ағартушылық қозғалыстың мақсаттарын көрсететін маңызды дерек көзі болып табылады. Газетте Қайретдин Болғанбаев, Сұлтанбек Қожанов сынды қазақ зиялыларының мақалалары үздіксіз жарияланып отырды. Олардың еңбектерінде ұлттық мектеп жүйесін қалыптастыру, оқу бағдарламаларын қазақы болмысқа бейімдеу, мұғалімдердің кәсіби деңгейін арттыру сияқты мәселелер көтерілген. Бұл авторлар ағартушылық бағыттың идеологтары ретінде білім алудың ұлттық сана мен қоғамдық дамуға әсерін жан-жақты талдады. Басылымның шығарушысы Мұстафа Шоқайдың ұлы болғаны газет бағытының мазмұнына әсер еткен маңызды факторлардың бірі. Шоқай әулетінің саяси көзқарасы мен ұлт тәуелсіздігіне деген ұмтылысы газеттің беталысынан, редакциялық саясатынан байқалады. Газеттің аптасына бір рет шығуы оның тұрақты ақпарат көзі ретіндегі рөлін күшейтті. Басылымның жылдық бағасы – 5 сом, жарты жылдық жазылымы – 3 сом, үш айлық бағасы – 1 сом 70 тиын болуы оның сол кездегі әлеуметтік қолжетімділігін көрсетеді. Бұл мәліметтер газетке деген сұраныстың қандай аудитория арасында жоғары болғанын айқындауға мүмкіндік береді. Берілген деректер бойынша газет жай ғана талқыланып қоймайды, керісінше зерттеу құралы, деректік база ретінде нақты пайдаланылады. Газет материалдары қазақ қоғамындағы ағартушылық қозғалыстың мазмұнын ашу, білім беру жүйесіндегі үрдістерді анықтау және ұлттық баспасөздің рөлін бағалау үшін негізгі дереккөз болып саналады. Жалпы алғанда, «Бірлік туы» газетінің материалдары қазақ қоғамының оқу-ағарту саласындағы қажеттілік, сұраныс және қиындықтарды толық сипаттайды. Сонымен қатар, ол Алаш қайраткерлерінің ағартушылық идеяларын талдауда таптырмас тарихи дерек көзі болып табылады.

«Қазақ газетінің 1917 жылғы шілденің 17-сіндегі 236-нөмерінде мынадай дерек келтірілген: «Бірлік туы» атты қазақ газетінің 1-іншісі һәм 2-ші нөмірлері басқармамызға келді. Баспасөздің ең керек уақытында көтерілген «Бірлік туына» құтты болсын айтамыз. «Бірлік туы» алаш арасына жала жапқан марқұм «Алаш» газетіндей болмай, қазақ-қырғыздың шын қызметкері, шын жолбасшысы болсын». Бұл жолдардан «Қазақ» газетінің жаңа шыққан «Бірлік туын» құптап, оның ұлт мүддесіне қызмет етуіне үміт артқанын байқауға болады.

Газет негізінен Түркістан аймағының, атап айтқанда Сырдария мен Жетісу облыстарының қоғамдық-саяси ахуалы, әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен халықтың тұрмыс-қарекеті жөнінде құнды деректер берді. Сонымен қатар «Бірлік туы» Түркістан аймағы тұрғындарын тұтас Қазақ өлкесінің жағдайынан хабардар етіп отырды. Газет бетінде жалпы қазаққа қатысты мәселелер бойынша «Қазақ» газетінің кейбір басылымдары да жарияланып отырған. «Бірлік туы» газетінің өмірге келуін алғаш болып елге хабар еткен де осы «Қазақ» газеті еді: «Бірлік туы» атты қазақ газетінің 1-ші және 2-ші нөмірлері басқармаға келіп түсті. Газеттің шығарушысы-Мұстафа Шоқай (Субханбердина, 1998: 446). «Бірлік туы» газеті (1917–1918) Түркістан аймағының қоғамдық-саяси ахуалы, әлеуметтік-экономикалық жағдайы және халық тұрмысы туралы құнды деректер ұсынған ұлттық басылым болды. Газет тек Сырдария мен Жетісу өңірлерін ғана емес, бүкіл қазақ өлкесін ақпараттандырып, жалпыұлттық коммуникациялық кеңістіктің қалыптасуына ықпал етті.

Басылым «Қазақ» газетімен идеялық сабақтастықта жұмыс істеді: «Бірлік туының» жарық көруін алғаш хабарлаған да осы «Қазақ» газеті. Мұнда көрсетілген мәліметтер (аптасына бір рет шығуы, бағасы, шығарушысы – Мұстафа Шоқай баласы) газеттің таралым ерекшелігін және ұлттық баспасөздің материалдық негізін түсінуге мүмкіндік береді.

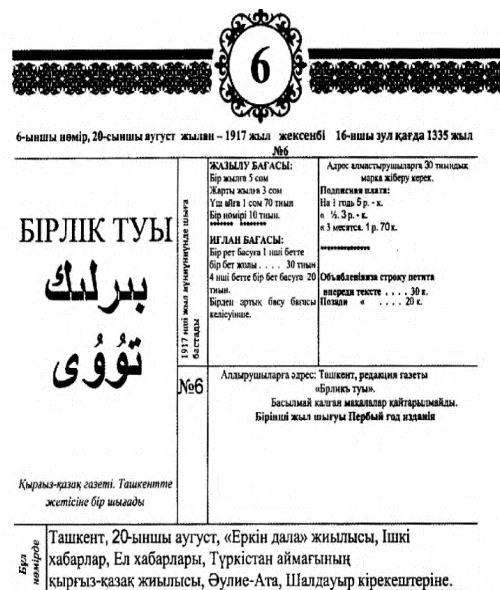
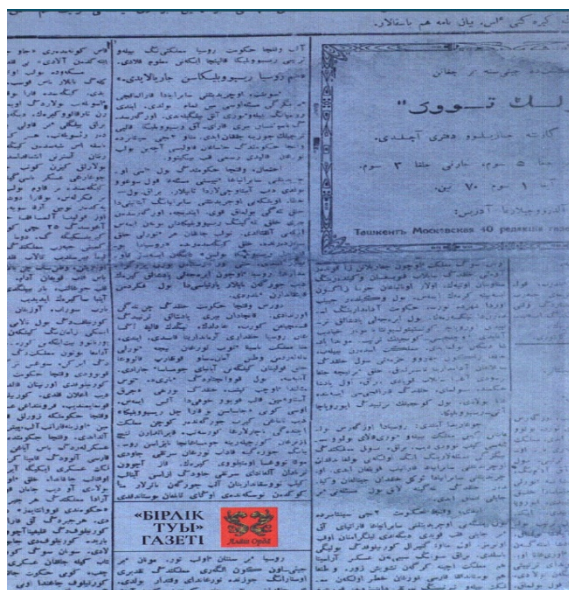
Газетте оқу-ағарту, мектеп ашу, мұғалім даярлау, қазақ балаларын оқыту, ауыл мектептерінің жағдайы сияқты мәселелер тұрақты көтерілді. Қайретдин Болғанбаев, Сұлтанбек Қожанов сияқты қазақ зиялыларының мақалалары ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыруға зор үлес қосты.

«Бірлік туы» – Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалыстың ақпараттық мінбері әрі ағартушылық идеяларды таратуда маңызды рөл атқарған басылым. Оның материалдары қазақ

қоғамының саяси санасының оянуы мен білім беру қозғалысының дамуын зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады.

Қазақтың көрнекті азаматтары мен зиялылары – Мұстафа Шоқай, Қайретдин Болғанбаев, Сұлтанбек Қожанов редакторлық еткен «Бірлік туы» газеті тек Түркістан қазақтары арасында ғана емес, сондай-ақ қырғыз, өзбек, татар сияқты басқа түркі халықтары арасында да кең тараған

Газеттің дербес ұйым ретінде тіркелген жеке құрылтайшысы туралы нақты құжат сақталмаған. Бірақ «Бірлік туы» газетін шығаруға ұйғарған кісі учитель Садық мырза Өтегенов туралы да мәліметтер таралған. Зерттеушілердің басым бөлігі оның ұлттық-демократиялық бағыттағы Түркістан қазақ зиялыларының бастамасымен, бірақ Мұстафа Шоқайдың жетекшілігімен ашылғанын көрсетеді. 1917 жылы «Бірлік туы» газетінде жарық көрген жарияланымдар сол кездегі уақытша үкімет пен жаңа билікке келген кеңес өкіметінің саясаты, қазақ халқының күнделікті өмірі мен тұрмысы, қоғамдық-саяси жағдайы және қазақ зиялыларының қызметі туралы құнды деректерді қамтыған. Басылымда Түркістан аймағының саяси-әлеуметтік өміріндегі өзекті мәселелер мен оқу-ағарту ісі кеңінен қамтылды. Онда жер мәселесі, халықтың уақытша үкіметке артқан сенімі мен үміті, жергілікті басқару, халықтың ауыр тұрмысы, астық тапшылығы, ашаршылық қаупі және оның алдын алу шаралары, сондай-ақ Түркістан мұсылмандарының съездері сияқты тақырыптар туралы құнды материалдар жарық көрген. Газетте ішінара Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Ахмет Бірімжановтардың «Қазақ» газетіндегі жарияланымдары да беріліп отырған (Атабаев, 2000: 358).

1-сурет (Мырзағали, 2023: 436)

Дихан Қамзабекұлының «Ана тіліне» арналған алғысөзінде келтірілген мына жолдардан «Бірлік туы» газетінің Алаш идеясын жалғастырушы басылым екенін байқауға болады: «Ол – 1917–1918 жылдары аумалы-төкпелі кезеңде ұлттық және түркішілдік бағытынан таймаған қазақтың бірегей газеті. Газет жалпы түркі әлеміндегі ірі тұлға Мұстафа Шоқай бастаған қазақ зиялыларының елді бірлікке шақырған үнін жеткізген. «Қазақ» газетін большевиктер күштеп жапқан кезде, бұл басылым өз жалауын жақтырмай іліп, өз байрағының жанына қадаған болатын» (Атабаев, 1998: 192).

Зерттеу нәтижелері

«Бірлік туы» туралы алғашқы деректерді сол кезеңнің басқа басылымдарынан да кездестіруге болады. Мысалы, газет жарық көрерден жиырма күн бұрын Алаш қайраткері және публицист Уәлихан Ғұмарұлы былай деп хабар таратқан: «Ташкенттегі «Ықтият» союзын ашқан жастар «Бірлік туы» деген серіктік тағы ашып отыр. Мақсаттары – осы серіктік ақшасы атынан «Бірлік туы» деген бір газет шығару. Серіктіктің ағзалық хақы – 10 сом, ал газет жылдық хақы – 5 сом. Газетті әзірге ұстаз Садық Өтегенов ұйғарды (Раджапов, Байдильдина, 2021: 137).

«Бірлік туы» газетінің бетінде Түркістан аймағындағы саяси жағдай, жер және су мәселесі, оқу-ағарту, азық-түлік, земство, сот, дін, әйел құқығы, ұлт қазынасы және баспасөз мәселелері жан-жақты қамтылды. Сонымен қатар, Түркістан мұсылмандарының құрылтайлары, Жетісу оқиғалары, Ташкент бүлігі, Түркістандағы ашаршылық, Құрылтай жиылысы, Екінші жалпықазақ съезі, Сырдария қазақтарының съезі, Қоқан қырғыны сияқты маңызды оқиғалар кеңінен көрсетілді.

«Бірлік туы» газеті өзбек тіліндегі «Ел байрағы» басыламымен бірге, 1917 жылғы 26 қарашада Қоқан қаласында басталған Бүкіл Түркістан мұсылмандарының IV съезі жариялаған Түркістан мұхтариятының ресми баспасөз органы болып белгіленді. Газет «Жасасын автономиялы Түркістан!» «Жасасын Алаш автономиясы!» деген ұрандарды қатарластыра жариялады. Бұл дегеніміз газет тұтастай Алаш идеясын жақтауы, ал олардың негізгі мақсаттарының бірі – халықтың білім алуы, көзін ашуы (Әбдіразақова, 2014).

«Бірлік туы» газетінің жарияланымдары Алаш және Түркістан идеяларын берік ұстанған басылым ретінде өзінің қайсар рухын көрсетті. Мысалы, 1917 жылдың 2-5 тамызы аралығында өткен жалпы жиылысқа арналған «Түркістан аймағы қазақ-қырғыздарының жалпы жиылысы» деген тақырыпта назар аудартатын жарияланым шығарды (Қамзабекұлы, 2023) Бұл кездегі жалпы жиылысқа Сырдария, Ферғана, Жетісу облыстарынан дауысты 84 адам, төраға ретінде Сейітжаппар Аспандияров, Мұхамеджан Тынышбаевтар қатынаскан. Жиылыс жұмысы барысында Түркістан өңірі қазақ-қырғыздарының өзекті мәселелері мемлекет формасы, жер-су, переселендер (қоныс аударушы орыс шаруалары), земство, мектеп, сот, дін, баспасөз, жер комитеттері, әйел мәселесі, ұлт қазынасы т.б. қаралып, әр мәселе бойынша қаулылар қабылданады. Қаралған мәселелер жалпы қазаққа тән және 1917 жылдың 21-28 шілдесі аралығында өткен I Бүкілқазақ съезімен үндесіп жатыр.

Аталмыш жиылыста күн тәртібіне қойылып, қаулы қабылданған өткір тақырыптың бірі – білім беру мәселесі. Қаулының «Мектеп мәселесі» аталған жетінші бөліміне сәйкес білім алу міндетті деп табылып, бастауыш мектепте ана тілінде білім алу, оқу құралдарының «Қазақ» газетінің емлесімен жазылуы, орыс-түзем мектептерінің орнына ұлт мектептерінің орналасуы сияқты мәселелер қозғалады. Бұны да «Бірлік туы» газеті баса назарға алып, жазып шықты.

7-бөлімде «Мектеп мәселесі» бойынша алты талап белгіленді:

1. Жалпы және міндетті оқыту – аса қажет іс болып саналады.
2. Бастауыш мектепте балаларды ана тілінде оқыту қамтамасыз етілсін.
3. Оқу құралдары мен басқа материалдар «Қазақ» газетінің емлесі бойынша жазылсын.
4. Русско-түземный мектептерінің барлығы тоқтатылып, орнына ұлттық мектептер ашылсын.

5. Орыс балаларымен бірге оқитын мектептерде қазақ-қарғыз балаларға қазақ тілі және мұсылман діні үйретілсін.

6. Қазақтардың ашқан баспаларында шығарылатын кітаптардың қазақ балалары үшін пайдалануын қадағалау үшін комиссия құрылсын.

Жиналған мәліметтер ұлыс мәжілістеріне тапсырылып, олардың тоқтаусыз земство арқылы қаржылай қолдау күтіп тұрмай, жаңа стипендиялар ашылсын.

«Түркістан мұсылмандарының екінші жалпы жиылысы» деген тақырыпта 1917 жылдың тоғызыншы санында 11 мәселе қарастырылатыны. Соның ішінде төртінші орынға «Түркістан мұсылмандарының оқу оқыту һәм мәдени істері» деп халықты оқыту мәселесін де көтере жазды.

«Бірлік туының» ұйымдастырушылары мен жанашырлары қазақтың проблемаларының басты себебінің бірі – сауатсыздық пен надандықта деп таныды. Олар «...халықтың ілімді болып, өзінің кім екенін һәм өзін бағушы патша мен төрелердің кімдер екенін анық түсінуі қажет. Халықтың түсінуі ондай уақытта онан өте қиын іс. Өйткені ол тәртіптің сүйенген күші надандық, қорыққан жауы ғылым болғандықтан ол қолынан келгенше халыққа ғылым нұрын түсірмеу жағына күш қылады», - деп халқын ілім-білім мен ғылымға үндеумен болды. Мәселе басылымның бірнеше сандарында көтерілді. Соның бірі «Келдин» бүркеме атымен жазылған «Бірлік туының» алғашқы ұйымдастырушыларының бірі Қайретдин Болғанбаевтың «Бірлік туының» 8 қыркүйектегі 8-ші нөмірінде жарық көрген «Ең керекті іс» мақаласы (Елкей, 2025: 131-138). Автор халқын бұрынғы патша заманындағы надандық, ілімсіздікпен қош айтысып, жаңа үкімет тұсындағы мүмкіндіктерді пайдалануға шақырады: «Енді өткен іске өкініш жоқ. Бірақ мұнан бұлай да саңлаусыз салтқа қарап жалпы жұрттың түсіп жатқан жолына түспей, келешектегі үмітімізге, ұлтшылық денімізге қызмет етерлік білім жемісінен мақұрым отырсақ үлкен ұят; ұлтымызға зор таңба; кетпес өкініш болар. Қай жұртты болса да ұлтшылық, құдайшылық жолына жеткізіп тәркі еттіретін: даңқ, аброй, атақ беріп бақыт жолына түсіретін негізді жолдың ілім екені шексіз. Соның үшін бізге де басқалармен қатар тең болып жасауды үміт етіп қызыл қарын жас баланың, кейінгі нәсіптің қамын ойлап сол оқу мезгілінде оқу жасындағы балаларды сабақтан қалдырмасқа тырысу, һәм оның үшін һәр жерден мектеп ашып іске кірісу ғана керек...».

Қайретдин Болғанбаевтың тағы бір мақаласы газеттің тоғызыншы санында жарық көрген «Мұғалім және шәкірттер ескерсін» атты мақаласы (Болғанбаев, 2005). Автор баланың бастауыш білімді ана тілінде алуы керектігін айтады: «Орынборда өткен жалпы қазақ съезі бұл жайтты ескеріп, бастауыш білім беру қазақтың ана тілінде жүргізілсін және қазақ емлесі қолданылсын деген шешім қабылдады. Бұл – біздің орындауға тиісті міндетіміз. Себебі мұғалім оқыту әдістерін жақсы меңгеріп, балалар пайдаланатын оқу құралдары олардың өз тілінде әрі төл жазуымен жазылған болса, оқу үдерісі әлдеқайда тиімді әрі тез алға басады. Жалпы сол бір күрделі тарихи кезеңдегі зиялыларымыздың мақсатының бірі – қазақ балаларының ілім-білімді меңгеруі, ана тілінде білім алу мүмкіндігіне ие болуы еді. Қайретдин Болғанбаев та «оқу өнерінен» кенжелеп қалған халқын жарлы-жақыбайлының күнін артта қалдырып, бұдан әрі бұған төзбеуге шақырады. Ол «...Біз – оқу-ағарту мен ғылым жолында ұзақ уақыт бойы артта қалып, өз ішімізден жеткілікті педагог дайындай алмаған жұпыны халықпыз. Сол себепті ең алдыңғы міндет – бастауыш оқу орындарының санын көбейтіп, балаларға сапалы тәрбие мен білім бере алатын мамандарды өз ортамыздан даярлау және қалыптастыру болып табылады...», - деп Түркістан аймағында «мұғалімдер курсы» ұйымдастыру керектігін, ниет білдірушілер болса, Ташкенттегі «Бірлік туы» азаматтарының жол көрсетуге дайын екендігін айта кетеді.

«Бірлік туы» газетінде көтерілген маңызды әлеуметтік мәселелердің бірі – қазақ қыздарының білім алуы. Бұл тақырыпқа да енжар қарамаған Хайретдин Болғанбаевтың мақаласы ерекше орын алады. Болғанбаев қазақ қоғамында қыз баланың оқуын тоқтатуға болмайтынын, олардың білім алуы ұлттың болашағына тікелей әсер ететінін ерекше атап өтті.

Болғанбаев 1918 жылы жарық көрген мақаласында: «Қыз тәрбиесі – ұлт тәрбиесі» деп, қазақ қоғамындағы гендерлік теңдік мәселесін батыл көтерді (Батырбеков, 2010: 56-60). Бұл кезеңде қыз балалардың оқуы туралы ашық айту – өте өзекті әрі революциялық ой болатын.

Халықты сауаттандыру, ана тіліндегі бар оқу құралдарының барынша қолданылуын қамтамасыз ету, олардың санын көбейту, қазақ тіліндегі ауыз әдебиетінің үлгілі ертегі, мақал-мәтел, жаңылтпаш, өлең-жұмбақтарын жинау, мұқтаж оқушыларға жәрдем беру, мектепке келген балаларды кітап, сия, қарындаш, дәптермен тегін қамтамасыз етуді жолға қою сияқты өзекті мәселелер басылым беттерінде жиі жарияланып тұрды.

Газетте қазақ тілінде оқулықтардың тапшылығы туралы мәселе ерекше жиі көтерілді. Қазақша оқулықтардың болмауы – қазақ балаларының ана тілінде білім алуына кедергі болды. Ахмет Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялыларының оқу құралдарын жазуға белсене кірісуі – осы мәселенің өзектілігін көрсетеді.

1917 жылдардағы халықтың ауыр жағдайын айтқан «Қыр шаруасын ескерту» деген Ахмед Жанталиннің «Бірлік Туы» газетінің 1917 жылғы № 14 санындағы мақалада азық-түлік бағасын салысыра жазып кетеді (Жанталин, 1917). Соның өзінде: «Қазаққа қажет негізгі тұтыну тауарлары – шай, қант, кездеме сияқты бұйымдар далада мүлде жоқтың қасы. Аз мөлшерде табылғандарының өзі бұрынғы бағамен салыстырғанда 8-18 есеге дейін қымбаттап кетті. Мәселен, бір кездері қағаздың құны 1 сом 20 тиін болса, қазір ол 10-12 сомға дейін өсті. Демек, шайдың бағасы бұрынғыдан 8-9 есе артқан. Кездеменің қымбаттауы да елге белгілі жайт. Мысал ретінде оның бағасын қарасақ: бұрын бір кезі 16-17 тиін тұрса, бүгінде 3 сомнан жоғарылап кеткен. Осылайша, сиса бұрынғы бағасынан 18 есе қымбаттап отыр...», - дей келе қағаз бен сияның қымбаттауын қоса жазып кеткен. Ол дегеніміз мектеп ашуда, оқу-білімде оқу-құралдардың маңыздылығын және білім алу ол азық алумен тең екендігін көрсете кеткен.

Жастарға арналған «Талап» ұйымының ашылуы газет бетінде жарияланды. Мұнда жастардың ұйымды ашу себебін, алдыға қойған мақсаттарын жазады. Сол мақсаттардың ішіне мектептерді оқу-құралмен қамтамасыз ету де қарастырылады. Сонымен қатар балалардың білім алуына жастар тікелей өз мойындарына алатындары да айтылады (Келдин, 1917).

«Талап» қауымының ұстанған жолы:

I. Халықты мемлекеттің сол кезеңдегі саяси өмірімен таныстырып, демократиялық бағытты қолдау және саяси мәселелерде елге бағыт-бағдар көрсету.

II. Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі – земствомен халықты таныстыру және оны тиімді түрде іске қосуға жәрдемдесу.

III. Құрылтай жиналысына депутаттар сайлауда жұртшылыққа дұрыс жол сілтеу.

IV. Қазақ қауымына білім мен өнерді кеңінен тарату.

- Жастар арасында газет пен журнал шығарып, қазақ тіліндегі кітаптарды халыққа жеткізу;

- Қазақ мұғалімдерін бірізді оқыту жүйесіне түсіріп, ана тіліндегі оқу құралдарын кеңінен қолдануға жағдай жасау және жетіспейтін оқу материалдарын тиісті мекемелер арқылы толықтыруға көмектесу.

V. Қазақ әдебиетінің дамуына жетекшілік ету; халықтың ауыз әдебиеті – ескі мақал-мәтелдер, ертегілер, өлең-жырлар, жаңылтпаш, тақпақ, жар-жар, шежіре секілді мұраларды жинақтау.

VI. Ел ішіндегі бүлдіргіш партияшылдықты жоюға күш салу.

VII. Кедейлерді байлардың тарапынан болатын әділетсіздіктен қорғау бағытында жұмыс жүргізу.

VIII. Әйелдер мәселесіне қатысты жалпы мұсылман және жалпы қазақ съездерінде қабылданған шешімдерді өмірге енгізу.

IX. Білімге мұқтаж оқушыларға мүмкін болған барлық жолмен көмек көрсету.

X. Театр өнерімен танысып, оны кеңінен өрістетіу, насихаттау.

Жоғарыда жазылған «Талап» ұйымының 10 ұстанымының төртінші және тоғызыншы ұстанымы тікелей оқу-ағарту ісімен қатысты екені байқалады.

Газеттің редакторы Сұлтанбек Қожанов өз мақалаларында қазақ балаларының сауатын ашу, олардың заман талабына сай білім алуы ұлттық жаңғырудың басты шарты екенін баса айтты. Оның пікірінше, қазақ халқының рухани көтерілуі мен әлеуметтік дамуы ең алдымен білім арқылы жүзеге асуы тиіс болатын (Тұрсұн, Исаев, 2016: 234-242).

Сұлтанбек Қожанов газет ашылғанға дейін, 1917 жылғы Қазан төңкеріске дейін Өндіжанда мұғалімдік қызметте болған. Ташкенттегі «Ихтия» қоғамдық ұйымның төрағасы. Ақпаннан қазанға дейін Сырдария облысында әртүрлі қызметтер атқарған (Аманқос, Қуатова, 2017: 47-51).

Сонымен қатар, газет беттерінде ауыл мектептерінің жетіспеушілігі, мұғалімдердің тапшылығы, мектеп бағдарламаларының заман талабына сай болмауы үнемі сыналды. Бұл мәселелердің барлығы қазақ қоғамындағы мәдени артта қалушылықтың негізгі себептері ретінде көрсетілді (Тұрсұн, 2020: 65-70).

Оны біз газет бетінде жарияланған «Мұғалім һәм шәкірттер ескерсін» деген мақаладан біле аламыз (Келдин, (Болғанбаев), 1917). Онда: «Қай халықты алып қарасақ та, өнер мен білімсіз өмір сүре алмайтыны айдан анық. Бұл ақиқатты артық дәлелдеп айтудың өзі қажет емес. Бірінші және ең басты қадам – әр жұрттың өз тілінде оқытатын бастауыш мектептері екені де даусыз ақиқат. Өйткені мұғалім оқыту жолында жүйрік болып, қолданған кітаптары балалардың ана тілінде, өз емлесінде болса, оқыту ісі жылдам ілгері баспақ.» деп жаза келе, өнер-білім алуына ұмтылған мұғалім мен оқушыларға назар аударды. Әсіресе сол уақытта оқып жүрген оқушылар «қазақ» емлесімен танысып, оқыту жолдарын дұрыс үйрену керектігін алға тартады. Себебі, оқу, оқыту, өнер-білімнен артта қалып бара жатыр, түп тамыры жеткілікті мұғалімдер жоқ болған. Сондықтан балаларға сауат ашатын ең алдымен бастауыш мектептерді көбейту керек, балаларға білім нәрімен сусындататын мұғалімдер шығару керек делінген. Онысыз халықтың көзі ашылмайтыны анық. Сол уақытта Дала уалаяты мен Түркістан уалаятына Земство берілгелі жатқандығын хабарлай отыра, тиімді пайдалану керектігі жазылды. Земство бірден ашылған соң қолына алатын істерінің бірі оқу, оқыту жағы мен мектеп ашу болады. Сол уақыттың өзі жеткілікті екендігі, соны тиімді пайдалана отырып, сол тәлімнен хабар болған, «қазақ» емлесіне жетік білетін мұғалімдер жинау керектігін хабарлайды: «Енді бұл оқыту жоқ мұғалімді һәм мұғалімдік ілімін үйренуші-оқушы болмаған мынадай бір заманда ол күнде қайдан таппақ боламыз?! Мұны мұғалім мен шәкірттеріміздің ескерулері жөн болар еді. Бұл күнде түркістанның һәр бір шаһрлерінде оқып жатқан шәкірттеріміз бар. Бұлар бұл күнге шейін сол тәлім ретінде ықыластарын бермей дін оқуларымен келеді. Бұлардың бұлай оқуларына халқы, кейінгі інілері заманша көп пайда ала алмайды. Сондықтан түркістан уалаятындағы шаһрларда оқып жатқан шәкірттер мен ел ішіндегі мұғалімдерге мұғалімдік ілімі мен таныстыратын аз уақыттық бір «мұғалімдер курсы» керек-ақ. Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмайды дейді. Егер тәләбасы бар мұғалім, мұғалімдікке шаһадатнама алып ұлтына қызмет студі тілеушілер болса Ташкенттегі «Бірлік туы» газетінің басқармасында тұрған азаматтарымызға білдірсе. Бұлар бір жол көрсетер еді. Мүмкін болса Ташкенттен курс ашып өздері қызметінде де болар еді деп ойлаймыз. Қысқасы; бұл мәселе Түркістан облысындағы шәкірттер мен ел азаматтарының ескерерлік бір мәселесі».

Бұл мақалада мектеп ашуда, әсіресе, бастауыш мектептерін ашуда мұғалімдердің жетіспеушілігі алдыға тартады. Бірақ оның да шешімін айта кетті, «Бірлік туы» газетінің Түркістан уалаятына ғана танымал емес, сонымен қоса Дала уалаятындағы обылыстар да оқитынын ескере отырып, осы мақаланы оқыған жастар, оқырмандар, қарапайым тұлғалар «қазақ емлесін» білетін мұғалімдерді жинауды тапсырды. Осы арқылы мәлесені шеше алатынын, бұған жаппай халықтың ат салысуын сұрады.

Алыс ауылдарда мектептің жетіспеуі, сонымен қатар мектептің ашылғанын хабарлайтын газеттерің бірі – «Бірлік Туы» болды. Оған дәлел: «Ташкентке жақын «Қауыншы» деген жерде Қожамқұл ақсақалдың салдырған мектебі бар. Онда биыл сабақтар 28-ші сентябрьде басталады. Мектепте 4 бөлім: бірі мұсылманша, бірі орысша екі бөліп оқытады. Мұсылманша оқытатын мұғалім медресе Ғалияда тахсил алған Ұлыхан мырза Әміров. Орысша оқытатын мұғалім Қазандағы татар учительский семинариясында тахсил алған Фезаллах мырза Махсанов. «Қауыншы» да қазақ, сарт көп болса да жазылып оқуға кірген балалар, әзір 23-ақ. Сырттанда балалар қабыл етіледі. Балаларын бермеймін дегендер болса, 15-нші октябрьге шейін мектеп үшін сиғанша қабыл етіле береді. Сонда да ескертіп өтейін: мектепке кірген балалардың кітап, сия, қарындаш, дәптер сияқты керекті заттарын жамият хайрия береді. Олар үшін балалардан бір тиын алынбайды. Һәм бұл туралы бай, кедей деп те талғау жоқ. Енді замана жайына түсініп алаңындағы қандас, діндес бауырларына, әсіресе қазақ халқына керекті мезгілінде ашылған ақсақал мектебінің жемісті болуына тілектеспіз» (Қамзабекұлы, 2023: 436).

Бұл мақаладан байқасақ, мектеп кішкентай екенін, бірақ небір мұғалімдердің сабақ беретінін, әзірге оқушы саны аз, келіп оқуға мүмкіндік бар екенін, тіпті балалардың әлеуметтік жағдайын ескере отырып, оларды бөлмейтінін, мұнда балалар тегін оқитынын,

оқу-құралдарды өздері беретіне дейін айтылған. Газет өз кезегінде барлық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, мейлінше білім алуға болатын ақпараттарды қарапайым халыққа жеткізіп отырғандығы анық.

Зерттеу нәтижелері XX ғасыр басындағы «Бірлік туы» газетінің қазақ қоғамындағы оқу-ағарту қозғалысын дамытуда айрықша тарихи рөл атқарғанын көрсетеді. Газет жарияланымдарын талдау арқылы төмендегі негізгі нәтижелер анықталды: «Бірлік туы» газеті ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру идеясын алға тартты. Газетте бастауыш мектептердің ана тілінде ашылуы, ұлттық емленің қолданылуы, қазақ балаларының өз тілінде білім алуы қажеттігі ерекше көтерілді. 1917 жылғы мақалаларда: *«Бастауыш мектептер ана тілінде оқытылсын, «қазақ емлесі» қолданылсын»* деген талаптың бірнеше рет қайталануы осы бағыттағы басты ұстанымды айқындайды. Газет қазақша оқулықтар мен оқу құралдарының тапшылығын өзекті проблема ретінде көрсетті. Мақалаларда ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасуына басты кедергі — ана тіліндегі оқулықтардың жетіспеушілігі екені айтылып, бұл мәселені шешу үшін қазақша оқу құралдарын жазу мен тарату қажеттігі көрсетілді. Мұғалім кадрларын даярлау мәселесін көтеруі — газеттің маңызды жаңалығының бірі. «Бірлік туы» беттерінде Қайретдин Болғанбаев бастаған зиялылар Түркістан өлкесінде арнайы мұғалімдер курстарын ашу идеясын ұсынды. Бұл ұлттық педагогикалық кадрларды жүйелі даярлаудың алғашқы бастамаларының бірі болып саналады. Газет оқу-ағарту ісін тек білім беру емес, ұлттық жаңғырудың негізі ретінде қарастырды. Білім арқылы халықтың саяси санасын көтеру, демократиялық мәдениетке бейімдеу, ұлттық бірлікті нығайту — газеттің негізгі бағыттарының бірі болды. Бұл «Бірлік туының» ағартушылық қызметін саяси-рухани деңгейге көтеріп, оны ұлттық қозғалыстың маңызды идеологиялық органы етті. Білім беру мәселесін қоғамдық деңгейде ұйымдастыруға үндеу — басылымның тағы бір басты нәтижесі. Газет арқылы халыққа әр ауылда мектеп ашу, оқу жасындағы балаларды сабақтан қалдырмау, оқу құралдарын жинау, мұқтаж оқушыларды қолдау сияқты қоғамдық бастамалар ұсынылды. Бұл оқу-ағарту ісін тек мемлекеттік немесе зиялылардың міндеті емес, бүкіл халықтық іс ретінде танытты.

«Бірлік туы» газеті Түркістан өлкесіндегі білім беру саясатына ықпал етті. Газет көтерген мәселелер өңірдегі съездерде қаралып, білім беру міндеттілігі, ана тіліндегі оқыту, қазақ емлесін қолдану, ұлттық мектеп ашу туралы қаулылар қабылдануына ықпал еткен. Газеттің білім беру тақырыбындағы жарияланымдары Алаш зиялыларының стратегиялық бағытымен толық үндеседі.

Қорытынды

XX ғасырдың басы қазақ қоғамы үшін саяси серпіліс, ұлттық өзіндік сананың жаңғыруы және ағартушылық идеологиясының қалыптасуымен ерекшеленген кезең болды. Осы тарихи жағдайда «Бірлік туы» газеті Түркістан аймағындағы қазақтарды білім мен ғылымға, мәдени ілгерілеуге үндеген басты басылымдардың біріне айналды. Газет көтерген білім беру мәселелері оның ағартушылық бағыттағы мақсаттарының нақты көрінісі ретінде танылды. «Бірлік туы» беттерінде ең алдымен қазақ балаларының ана тілінде білім алуы, ауылдық мектептер ашу, бастауыш оқуды бірізді қазақ емлесімен жүргізу, қазақша оқулықтар мен оқу құралдарын шығару қажеттігі кеңінен талқыланды. Мұстафа Шоқай, Қайретдин Болғанбаев, Сұлтанбек Қожанов сияқты зиялылардың мақалаларында ағартушылықсыз ұлттың саяси, экономикалық және рухани тұрғыда алға жылжуы мүмкін еместігі атап көрсетілді. Газет тек оқу орындарын көбейтуді ғана емес, сонымен бірге қазақ мұғалімдерін даярлау мәселесін бірінші кезекке қойды. Түркістан өлкесінде арнайы мұғалімдер курстарын ашу бастамасы — білім беру ісін жүйелі дамытуға бағытталған маңызды қадам болды. Сонымен қатар, басылым халықты оқу ісіне жұмылдыру, кедей оқушыларды қолдау, оқу құралдарын қолжетімді ету, қазақтың ауыз әдебиеті мен мәдени мұрасын жинау сияқты бастамаларды насихаттады. «Бірлік туы» газеті көтерген білім беру идеялары ұлт санасын оятып қана қоймай, сол кезеңдегі жалпыұлттық модернизация үдерісінің өзегіне айналды. Ағартушылықты негізгі құндылық ретінде ұстанған басылым қазақ қоғамының мәдени-рухани жаңғыруына, ұлттық

білім жүйесінің қалыптасуына зор ықпал етті. Осылайша, «Бірлік туы» газеті – XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ағартушылық мұратын кең таратқан, ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасу тарихында ерекше орны бар басылым. Оның білім беру мәселелерін көтерудегі рөлі қазақ халқының ұлттық жаңғыру жолындағы маңызды кезеңдерінің бірі ретінде бағаланады.

Газеттің көтерген мәселелері бүгінгі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ. Білім – ұлттың болашағы екенін дәлелдеген бұл басылым қазақ баспасөзі тарихында мәңгілік із қалдырды. Зерттеу нәтижесінде «Бірлік туы» газетінің ағартушылық, ұлттық және мәдени миссиясы қазақ қоғамының жаңғыру тарихында ерекше орын алатыны толық айқындалды.

References

- Amankos, Kuatova, 2017 — *Amankos M., Kuatova A.* Editorial activity and creative work of Sultanbek Khojanuly. Bulletin of KazNU. Journalism Series, 2017. No. 1(43). Pp 47–51.
- Atabayev, 1998 — *Atabayev K.* The Periodical Press as a Source on the History of Kazakhstan at the End of the 19th – Beginning of the 20th Century. Almaty: Kazakh University, 1998. 192 p.
- Atabayev, 2000 — *Atabayev K.* Kazakh Press as a Source on the History of Kazakhstan (1870–1918). Almaty: Kazakh University, 2000. 358 p.
- Abdirazakova, 2014 — *Abdirazakova A.K.* From the Formation History of “Birlik Tui” Newspaper. // History of Kazakhstan. [electronic resource] URL <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8735> (Accessed: 14.03.2025).
- Batyrbekov, 2010 — *Batyrbekov A.Zh.* Enlightened 'Birlik Tui'. Bulletin of A. Yasawi University, 2010. No. 2. Pp. 56–60.
- Bekhozhin, 1964 — *Bekhozhin K.* Development Paths of Kazakh Press (1860–1930). Almaty, 1964. 276 p.
- Bolganbayev, 2005 — *Bolganbayev K.* Works. Legacy (compiled by D. Kamzabekuly). Astana: Parasat Alemi, 2005. 230 p.
- Birlik Tui, 2023 — *"Birlik Tui"* newspaper. 1917–1918. / comp. Myrzagali A. Astana: Alashorda, 2023. 436 p.
- Elkei, 2025 — *Elkei N.* Public-Enlightening Work of Khayrettin Bolganbayev in Petropavl. KarU Bulletin. History and Philosophy Series, 2025. 1(117). PP. 131–138. <https://doi.org/10.31489/2025HPh1/> Pp 131–138.
- Zhantalin, 1917 — *Zhantalin A.* Warning for the Steppe Economy. Birlik Tui, 1917. No. 14, November 8, p. 2.
- Keldin (Bolganbayev), 1917– *Keldin (Bolganbayev Kh.).* 'Talaba' Society. Birlik Tui, 1917. September 13. № 9. Pp. 1–2.
- Kenzhebayev, 1950 — *Kenzhebayev B.* From the History of Kazakh Press. Almaty: Mektep, 1950. 205 p.
- Kamzabekuly, 2023 — *Kamzabekuly D.* "Birlik Tuy Newspaper", 1917–1918. Astana: Alash Orda, 2023. 436 p., Turkestan Regional Kazakh-Kyrgyz General Assembly. // *Birlik Tui Newspaper*, 1917. № 6, August 20, p. 2.
- Radzhapov, Baydildina, 2021 — *Radzhapov A.O., Baydildina S.Kh.* The newspaper "Birlik tuy" as a historical source. Textbook (for the course of modern history of Kazakhstan). Almaty: AEJBU, 2021. – 137 p., Kozhamkul school. Birlik tuy, 1917. October 11. №11, p. 2.
- Smagulov, Shotbakova 2016 — *Smagulov B.A., Shotbakova L.Q.* Some Issues of Formation and Development of Kazakh Periodicals. Bulletin of Karaganda University, 2016. № 2, Pp. 33–39.
- Subkhanberdina, 1998 — *Subkhanberdina U.* "Kazakh" newspaper. Almaty: "Kazakh Encyclopedia" Main Editorial Office, 1998. 556 p., Kazakh Newspaper, 1917. July 17. No. 236. p. 2.
- Tursun, 2020 — *Tursun H.* The Alash Ideology in Sultanbek Khojanov's Activities. Bulletin of the West Kazakhstan Innovation-Technological University, 2020. 2(14). Pp. 65–70.
- Tursun, Isaev 2016 — *Tursun H.M., Isaev M.S.* Sultanbek Khojanov and the Idea of National Independence. // «edu.e-history.kz» electronic scientific journal, 2016. 1(5). Pp. 234–242. [electronic resource] URL <https://www.ajspie.com/index.php/history/article/view/900/811> (Accessed: 14.03.2025).

Әдебиеттер тізімі

- Аманқос, Қуатова, 2017 — *Аманқос М., Қуатова А.* Сұлтанбек Қожанұлының редакторлық қызметі мен шығармашылығы. // ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы, 2017. №1(43). 47–51-бб.
- Атабаев, 1998 — *Атабаев Қ.* Мерзімді басылым – XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде: Монография. Алматы: Қазақ университеті, 1998. 192 б.
- Атабаев, 2000 — *Атабаев Қ.* Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870–1918). Алматы: Қазақ университеті, 2000. 358 б.
- Әбдіразақова, 2014 — *Әбдіразақова А.Қ.* «Бірлік» туы газетінің қалыптасу тарихынан. // Қазақстан тарихы [электронды ресурс] URL <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8735> (Қаралған күні: 14.03.2025).
- Батырбеков, 2010 — *Батырбеков А.Ж.* Бірлікшіл «Бірлік туы». // А. Ясауи университетінің хабаршысы, 2010. №2. 56–60 бб.
- Бекхожин, 1964 — *Бекхожин Қ.* Қазақ баспасөзінің даму жолдары (1860–1930 жылдар). Алматы, 1964. 276 б.

- Болғанбаев, 2005 — *Болғанбаев Х.* Шығармалары. Тағылымы (Құрастырушы Д.Қамзабекұлы). Астана: Парасат әлемі, 2005. 230 б.
- Бірлік туы, 2023 — «*Бірлік туы*» газеті. 1917–1918 жылдар. / құраст. Мырзағали А. Астана: Алашорда, 2023. 436 б.
- Елкей, 2025 — *Елкей Н.* Хайретдин Болғанбаевтың Петропавлдағы қоғамдық-ағартушылық қызметі. // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы, 2025. 1(117), 131–138. <https://doi.org/10.31489/2025NPh1/131-138>.
- Жанталин, 1917 — *Жанталин А.* Қыр шаруасын ескерту. // Бірлік туы, 1917. №14. 8 қараша. 2-б.
- Келдин (Болғанбаев), 1917 — *Келдин (Болғанбаев Х.).* «Тәләбә» қауымы. // Бірлік туы, 1917. № 9. 13 қыркүйек. 1–2 бб.
- Кенжебаев, 1950 — *Кенжебаев Б.* Қазақ баспасөзінің тарихынан. Алматы: Мектеп, 1950. 205 б.
- Қамзабекұлы, 2023 — *Қамзабекұлы Д.* «Бірлік туы газеті», 1917–1918 жылдар. Астана: Алаш Орда, 2023. 436 б., Түркістан аймағы қазақ-қырғызының жалпы жиылысы. // «Бірлік туы» газеті, 20 тамыз 1917. № 6. 2-б.
- Раджапов, Байдильдина, 2021 — *Раджапов А.Ө., Байдильдина С.Х.* «Бірлік туы» газеті тарихи дереккөзі ретінде. Оқу құралы (Қазақстанның қазіргі заман тарихы курсы бойынша). Алматы: АЭЖБУ, 2021. 137 б., Қожамқұл мектебі. // «Бірлік туы» газеті, 1917. 11 қазан. №11. 2-б.
- Смағұлов, Шотбақова, 2016 — *Смағұлов Б.А., Шотбақова Л.Қ.* Қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы мен дамуының кейбір мәселелері. // Қарағанды университетінің хабаршысы, 2016. №2. 33–39 бб.
- Субханбердина, 1998 — *Субханбердина Ү.* «Қазақ» газеті. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998. 556 б., «Қазақ» газеті, 1917. 17 шілде. № 236. 2-б.
- Тұрсұн, 2020 — *Тұрсұн Х.* Сұлтанбек Қожанов қызметіндегі Алаштық идея. // Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің хабаршысы, 2020. 2(14). 65–70 бб.
- Тұрсұн, Исаев, 2016 — *Тұрсұн Х.М., Исаев М.С.* Сұлтанбек Қожанов және ұлттық тәуелсіздік идеясы. // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы, 2016. 1(5). 234–242 бб. [электронды ресурс] URL <https://www.ajspiie.com/index.php/history/article/view/900/811> (Қаралған күні: 14.03.2025).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1776-1791, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1776-1791

HISTORICAL AND CULTURAL REPRESENTATION OF KAZAKH-DZHUNGAR RELATIONS IN FOLK LITERATURE (BASED ON THE SONG "AIKUNIM" COMPOSED BY SHAKARIM)

Tokishkadirov Botabek¹, Dautova Alma^{2}, Issin Amantay³*

¹Shakarim University
(20A, Glinka Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
Master of Humanities
<https://orcid.org/0000-0001-7402-1590>. E-mail: botabek87@mail.ru

²Shakarim University
(20A, Glinka Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
Master of Pedagogical Sciences
<https://orcid.org/0000-0002-1608-1488>. E-mail: dautova_alma@mail.ru
*Corresponding author.

³Shakarim University
(20A, Glinka Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0002-5777-0562>. E-mail: assem51@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Tokishkadirov B., Dautova A., Issin A., 2025

Abstract. *Introduction.* Folklore, as a keeper of national memory, plays a special role in preserving the historical experience, worldview, and cultural values of society, passing them on to future generations. In this context, folklore should be viewed not only as an artistic heritage, but also as a poetic expression of historical memory, a cultural and social asset that reflects the multilayered processes of the past. The analysis of folklore texts that preserve representations of the Kazakh-Dzungar relations of the 17th and 18th centuries is particularly significant. Exactly in these works collective experience is concretized and stable cultural models are established. *Goals and objectives.* The main goal of the study is to reveal the role of folklore sources in preserving the memory of the Kazakh-Dzungar relations, as well as to show how poetic forms based on folk tradition ensure historical and cultural continuity and allow us to gain a deeper understanding of the nature of the relationship between the two ethnic groups. The study's relevance lies in identifying poetic versions of historical memory preserved in oral folk literature, with attention to their chronological, spatial, and authorship-related characteristics. *Results.* In this article, as a historical and cultural reflection of the Kazakh-Dzungar relations, the variants of the oral performance of the "Song of the Kalmyk Girl," known in the former Semipalatinsk region as Shakirim's song "Aikunim", are presented, which are subjected to a comparative historical analysis to identify their cultural significance. *Conclusion.* In the final part, by highlighting the importance of the folklore heritage associated with the Kazakh-Dzungar relations, it is proposed that one of the ways to preserve it is through the widespread

introduction of such works into scientific discourse. This approach is considered an effective way to systematically study historical events that have been preserved in people's memory, taking into account cultural continuity and passing on the spiritual heritage to future generations.

Keywords: Kazakh-Dzungar relations, folklore, song, historical memory, oral history, historical interpretation, Shakarim

Acknowledgments. The article was prepared as part of the implementation of the grant research project AP23488522 «New pages from the history of Kazakh-Dzungarian relations: second half of the XVII – 50s of the XVIII century» with financial support from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Tokishkadirov B., Dautova A., Issin A. Historical and Cultural representation of Kazakh-Dzhungar relations in Folk Literature (based on the song “Aikunim” composed by Shakarim) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1776-1791. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1776-1791

ФОЛЬКЛОР МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КӨРІНІСІ (ШӘКӘРІМНЕН ЖЕТКЕН «АЙКҮНІМ» ӘНІ МЫСАЛЫНДА)

Токишкадилов Ботабек¹, Даутова Алма^{2*}, Исин Амантай³

¹Шәкәрім университеті
(20А, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Гуманитарлық ғылымдарының магистрі
<https://orcid.org/0000-0001-7402-1590>. E-mail: botabek87@mail.ru

²Шәкәрім университеті
(20А, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Педагогикалық ғылымдарының магистрі
<https://orcid.org/0000-0002-1608-1488>. E-mail: dautova_alma@mail.ru

*Автор-корреспондент.

³Шәкәрім университет
(20А, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0000-0002-5777-0562>. E-mail: assem51@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАӘ, 2025

© Токишкадилов Б., Даутова А., Исин А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Фольклор ұлттық жадының тасымалдаушысы ретінде қоғамның тарихи тәжірибесін, дүниетанымын және мәдени құндылықтарын сақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізуде ерекше қызмет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, фольклорды тек көркем мұра ғана емес, тарихи жадының поэтикалық көрінісі әрі өткеннің көпқабатты үдерістерін бейнелейтін мәдени-әлеуметтік мұра деп қарастыруға болады. Әсіресе XVII–XVIII ғасырлардағы қазақ-жоңғар қарым-қатынастарына қатысты ұғымдарды сақтап қалған фольклорлық мәтіндерді талдау айрықша маңызды. Өйткені дәл осы шығармаларда ұжымдық тәжірибе нақтыланып, сондай-ақ орнықты мәдени үлгілер бекітіледі. *Зерттеудің негізгі мақсаты* – қазақ-жоңғар байланыстары жөніндегі фольклорлық деректердің рөлін ашу, сонымен қатар халықтық дәстүрге негізделген поэтикалық формалардың тарихи-мәдени сабақтастықты қамтамасыз етіп, екі этнос арасындағы өзара қатынастардың табиғатын тереңірек түсінуге мүмкіндік беретінін көрсету. *Зерттеудің өзектілігі* – халық ауыз әдебиетінде сақталған тарихи жадының өлеңдік формадағы нұсқаларын анықтау, олардың хронологиялық, кеңістік және авторлық ерекшеліктеріне назар аудару. *Нәтижелері.* Бұл мақалада қазақ-жоңғар қатынастарының

мәдени көрінісі ретінде «Қалмақ қызының әні» бұрынғы Семей өңіріндегі Шәкәрімнің «Айкүнім» әнінің айтылу нұсқаларының салыстырмалы-тарихи талдауға ұсынылды. *Қорытынды.* Қорытынды бөлімде қазақ-жоңғар қатынастарына қатысты фольклорлық мұраның маңызын аша отырып, оны сақтау жолдарының бірі ретінде осы туындыларды ғылыми айналымға кеңінен енгізу ұсынылады. Бұл тәсіл халық жадында сақталған тарихи оқиғаларды жүйелі зерттеуге, мәдени сабақтастықты ескеруге және болашақ ұрпаққа рухани мұраны жеткізудің тиімді жолы ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: Қазақ-жоңғар қатынастары, фольклор, ән, тарихи жады, ауызша тарих, тарихи интерпретация, Шәкәрім

Алғыс. Мақала AP23488522 гранттық зерттеуін жүзеге асыру аясында дайындалған «Қазақ-жоңғар қатынастары тарихының жаңа беттері: XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың 50-жж.» атты жоба Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен орындалды.

Дәйексөз үшін: Токишкәдиров Б., Даутова А., Исин А. Фольклор материалдарындағы қазақ-жоңғар қатынастарының тарихи-мәдени көрінісі (Шәкәрімнен жеткен «Айкүнім» әні мысалында) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1776-1791 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1776-1791

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ОТРАЖЕНИЕ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛАХ (НА ПРИМЕРЕ ПЕСНИ «АЙКҮНИМ», ДОШЕДШЕЙ ОТ ШАКАРИМА)

Токишкәдиров Ботабек¹, Даутова Алма^{2}, Исин Амантай³*

¹Университет Шакарима

(д. 20А, ул. Глинки, 071412 Семей, Республика Казахстан)

Магистр гуманитарных наук

<https://orcid.org/0000-0001-7402-1590>. E-mail: botabek87@mail.ru

²Университет Шакарима

(д. 20А, ул. Глинки, 071412 Семей, Республика Казахстан)

Магистр педагогических наук

<https://orcid.org/0000-0002-1608-1488>. E-mail: dautova_alma@mail.ru

*Автор-корреспондент.

³Университет Шакарима

(д. 20А, ул. Глинки, 071412 Семей, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук

<https://orcid.org/0000-0002-5777-0562>. E-mail: assem51@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Токишкәдиров Б., Даутова А., Исин А., 2025

Аннотация. *Введение.* Фольклор, будучи носителем национальной памяти, выполняет особую функцию в сохранении исторического опыта, мировоззрения и культурных ценностей общества, передавая их последующим поколениям. В этом контексте фольклор следует рассматривать не только как художественное наследие, но и как поэтическое выражение исторической памяти, культурно-социальное достояние, отражающее многослойные процессы прошлого. Особенно значимым является анализ фольклорных текстов, сохранивших представления о казахско-джунгарских отношениях XVII–XVIII вв. Именно в этих произведениях конкретизируется коллективный опыт, закрепляются устойчивые культурные модели. *Цель исследования.* Основная цель исследования заключается в том, чтобы раскрыть роль фольклорных источников в сохранении памяти о казахско-джунгарских связях, а также

показать, каким образом поэтические формы, основанные на народной традиции, обеспечивают историко-культурную преемственность и позволяют глубже понять природу взаимоотношений двух этносов. *Актуальность исследования* – выявление поэтических версий исторической памяти, сохранившихся в устном народном творчестве, с акцентом на их хронологические, пространственные и авторские особенности. *Результаты*. В данной статье в качестве историко-культурного отражения казахско-джунгарских отношений представлены варианты устного исполнения «Песни калмыцкой девушки», известной в бывшей Семипалатинской области как песня Шакарима «Айкүнім», которая подвергнута сравнительно-историческому анализу с целью выявления ее культурной соотнесённости. *Заключение*. В заключительной части, раскрывая значимость фольклорного наследия, связанного с казахско-джунгарскими отношениями, предложено одним из способов его сохранения считать широкое введение подобных произведений в научный оборот. Такой подход рассматривается как эффективный путь системного изучения исторических событий, сохранившихся в народной памяти, учёта культурной преемственности и передачи духовного наследия будущим поколениям.

Ключевые слова: Казахско-джунгарские отношения, фольклор, песня, историческая память, устная история, историческая интерпретация, Шакарим

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового исследования АР23488522 «Новые страницы из истории казахско-джунгарских отношений: во второй половине XVII – 50-х гг. XVIII вв.» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК.

Для цитирования: Токишкадилов Б., Даутова А., Исин А. Историко-культурное отражение казахско-джунгарских взаимоотношений в фольклорных материалах (на примере песни «Айкүнім», дошедшей от Шакарима) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1776-1791. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1776-1791

Кіріспе

Қазіргі заманғы тарихнамада фольклор деректерін тарихи-мәдени зерттеу әдістемелері айрықша маңызға ие. Қазақстан тарихнамасында XVII-XVIII ғасырлар қазақ пен жоңғар қатынастарының шешуші кезеңі ретінде қарастырылады. Бұл кезең екі халық арасындағы әскери қақтығыстармен ғана емес, сонымен қатар мәдени ықпалдастықпен де толысып, ерекшеленді. Жоңғар шапқыншылықтары қазақ халқының жадында көбіне «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасымен сақталса, ал жыраулар поэзиясы мен батырлар жыры және ішінара шежірелік деректер осы тарихи оқиғалармен сіңісіп, дәстүрлі мәдениеттің бір бөлшегіне айналып кетті. Халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи-мәдени жадында аталмыш оқиғалар аймақтық ерекшеліктерге қарай не оң, не теріс мазмұндық интерпретацияға ие болуы мүмкін.

Жалпы сол кезеңнен бүгінгі күнге дейін жеткен мұраны кешенді талдау қазақ-жоңғар қатынастарының қақтығыстық емес, өзара ықпалдастық нәтижелерін де қарастыруға мүмкіндік беріп, аталмыш зерттеудің өзектілігін анықтайды. Отандық және шетелдік тарихшылар мен фольклористика саласында шұғылданып жүрген зерттеушілердің бір бөлігі белгілі бір халықтың тұрмысын зерттеу барысында мәдени жады ұғымына жүгінеді. Өйткені мәдени жады ұжымдық санада сақталған фольклорлық мәтіндер, аңыз-әңгімелер, жыраулар поэзиясы мен тұрмыс-салт дәстүрлері арқылы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, тарихи оқиғалардың мағынасын жаңаша пайымдауға үлкен мүмкіндік береді.

«Қалмақ қызының әні» мен бұрынғы Семей өңірінде тараған Шәкәрімнің «Айкүнім» әнінің айтылу нұсқаларын салыстырмалы-тарихи әдіспен талдау қазақ-жоңғар қатынастарының мәдени кеңістіктегі нақты көріністерін айқындауға мүмкіндік береді. Тарихи оқиғалар туралы дерек көбіне жазба құжаттарда саясат, соғыс, дипломатия шеңберінде сипатталса, ән мәтіні мен әуендік нұсқалар халық санасында сақталған эмоциялық, әлеуметтік, тұрмыстық тәжірибені, яғни, «тірі тарихты» көрсетеді. Осы тұрғыдан мақала қарулы қақтығыс

пен саяси текетірістің көлеңкесінде қалып қоятын мәдени байланыстарды, өзара ықпал мен қабылдаудың нәзік көріністерін ғылыми айналымға шығарады.

Ұсынылып отырған тақырып ұлттық тарихи жадыны поэтикалық-музыкалық мәтіндер арқылы танудың тиімді үлгісін береді. «Қалмақ қызының әні» сияқты шығармаларда «өзге» бейнесі (яғни, қалмақ) біржақты жау кейіпінде емес, адамдық сезім, тағдыр, махаббат, айырылысу секілді әмбебап көріністермен астасып берілуі мүмкін. Ал «Айкүнім» әнінің аймақтық айтылу нұсқалары сол дәуірдің тілдік, орындаушылық, мәдени орта ерекшеліктерін сақтайды.

Зерттеу қазақ музыкалық фольклоры мен Шәкәрім мұрасын өңірлік контексте қайта пайымдауға жол ашады. Бұрынғы Семей өңірі – қазақ руханиятының ірі ошақтарының бірі. «Айкүнімнің» әртүрлі айтылу нұсқаларын жинақтап, салыстыра талдау арқылы Шәкәрім шығармаларының таралу географиясын, қабылдану тарихын, орындаушылар арқылы жаңғыру құбылысын анықтауға қызмет етеді.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Бұл мақалада негізгі дереккөз «Қалмақ қызының әні», кейбір мәтінде «Қалмақ қызы Қаракөз Айымның зары» атауымен белгілі Семей өңірінде тараған әннің мәтіні алынып отыр. Ән қазақ-жоңғар қатынастарының тарихи-мәдени жадын сақтаған мәтіндердің бірі ретінде ерекшеленеді. Мәтіннің ерекшелігі XVII–XVIII ғасырлардағы қазақ-жоңғар қақтығыстары контексіндегі тарихи өзек болса, екіншісі, соғыс жағдайында кездесетін адамгершілік, тұрмыстық жақындасу, мәдени ықпалдастықтың халықтық пайымда көрініс табуы.

«Қалмақ қызының әні» XX ғасырдың соңына дейін бұрынғы Семей өңірінде кең орындалған дәстүрлі ән ретінде сипатталады. Әннің толық мәтіні мен нотасы шығармашылық және ғылыми ортаға алғаш рет композитор Арғынбек Ахметжановтың еңбегі нәтижесінде тараған. Автор 1979 жылы белгілі ойшыл Шәкәрімнің ұлы Ахат Құдайбердиевтің әңгімелерін ұнтаспаға түсіріп, оқырманға жеткізгенін айтады (Ахметжанов, 2008: 257-258). Бұл жерде маңыздысы – ән нұсқасының жай ғана қағаз бетіне түсірілмеген. Сондай-ақ ол орындаушы тұлға Ахат Құдайбердиевтің түсіндірмесі арқылы мәтіннің тарихи мәні қоса берілген. Жинақтағы дерек бойынша, ән нотасы Ахат Шәкәрімұлының дауысынан түсіріліп ұсынылған. Бұл орындаушылық дәстүрмен тікелей байланысын күшейтеді.

«Қалмақ қызының әні» сонымен бірге екі шумақ көлемінде 1972 ж. Т. Бекхожинаның ноталар кітабында жарық көрген (Бекхожина, 1972: 219). А. Ахметжановтың толық жинағы екі түрлі баяндау қабаты арқылы бір-бірін толықтырады (Ахметжанов, 2008: 257-258).

Ғылыми тұрғыдан алғанда, «Қалмақ қызының әні» фольклорлық материалдардағы қазақ-жоңғар қатынастарының тарихи-мәдени жадыдағы көріністерін ашып талдау үшін бүгінгі күнге жеткен құнды деректердің бірі. Себебі, бұл ән қазақтың музыкалық мұрасында қазақ-жоңғар қатынастарының эмоциялық-поэтикалық көрінісін бейнелейтін сирек мысалдардың қатарында бағаланады.

Мақалада салыстырмалы-тарихи және мазмұндық-талдамалық әдістемелік негіздерді қолдану арқылы XVII–XVIII ғасырлардағы қазақ-жоңғар қатынастарының өзара ықпалдастық сипаты анықталды. Зерттеу нәтижелері мәдени-интертекстуалдық байланыстардың бірқатар ортақ үлгілерін, атап айтқанда, оқиғалардың, фольклордағы образдық құрылымдардың және әлеуметтік терминологияның екі халықтың арасында өзара алмасқанын көрсетті. Мұндай құбылыстар кейінгі жазба деректерде де бейнеленген. Сонымен қатар тарихи тәжірибенің өзгеріске ұшырауы халықтың жадысына ықпал етіп, тұрақты мемориалдық дәстүрдің қалыптасуына негіз болған. Мысалы, «Ақтабан шұбырынды» (1723–1727) кезеңі ұжымдық сананың теріс тәжірибесін орнықтырып, ауыз әдебиеті мен фольклордың тұрақты құрамдас бөлігіне айналды.

Заманауи тарихнамада фольклор деректерін зерттеуде осы дәстүрлі деректану тәсілдерімен қатар, ауызша тарих, мәдени антропология, тарихи жады зерттеулері кеңінен қолданылуда. П. Томпсонның айтуынша: «Ауызша тарих арқылы біз адамдарды өздері сияқты танимыз, тарихи үрдістің тікелей қатысушысы ретінде әр адамның ішкі дүниетанымы арқылы

заттарды (нақты заттарды, оқиғаларды, орындарды) көреміз». Осылайша, ауызша тарихи дереккөздерді тікелей тарихи шындықты және оның жаппай тарихи санада көрінуін зерттеу үшін пайдалануға болады (Щеглова, 2011: 49). Бұл әдіснамалық тұрғыдан алғанда, тарихи-мәдени үрдістерді салыстырмалы талдау олардың көпқырлы сипатын ашуға мүмкіндік береді. Бұндағы мәдени антропология әдістері фольклорды көркем мәтін ретінде әлеуметтік ерекшеліктерді қарастыруға жол ашады. Осыған байланысты фольклорлық мәтіндер әрбір тарихи кезеңдегі әлеуметтік рөлдерді, этникалық көрсеткіштерді және мәдени құбылыстардың қайта орнықтыру құралы ретінде қызмет атқарады.

Талқылау

XVIII ғасырдағы қазақ фольклорының зерттелу негіздері сол дәуірде қазақ жеріне саяхат жасаған және этнографиялық сипаттағы мәліметтер қалдырған шетелдік ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектері негізінде кеңінен тарай бастады. Атап айтқанда, П. Паллас, Н. Рычков, И. Георги, Г.Ю. Клапрот, Г.И. Спасский, Г. Мейендорф және басқа да авторлардың жазбаларында қазақ қоғамының тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, аңыз-әңгімелері, елдің тарихи жағдайы мен табиғи-географиялық ерекшеліктері жөнінде құнды этнографиялық деректер берілген. Бұл мәліметтер XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік болмысын, рухани өмірі мен мәдени ерекшеліктерін зерттеу үшін деректік негіз ретінде қарастырылады (Жүсіпов, 2007: 6).

Г. Мейендорфтың еңбегінде қазақ пен жоңғар арасындағы шекаралық аймақтар жайында, онымен бірге Жоңғар мемлекетінің ыдырағанынан кейінгі Шығыс Түркістандағы қоғам жайлы деректер қорымен танысып, оны бүгінгі зерттеулерде қолдануға болады. Мысалы, автордың хабарлауынша, Жоңғарияда және Кіші Құлжа, Үлкен Құлжа деп берген жерлерде татарлардың (яғни, түркі халықтардың – авторлар) мыңдаған қоныстары бар екенін келтіріп жазады. Татар тілі (түркі тіл – авторлар) Қашқарда, Жаркентте, Қотан мен Аксуда этнографиялық түсінікте әлі де басым екеніне тоқталған (Мейендорф, 1975: 59).

Бұндай құрылымдағы деректер қазіргі Шығыс Түркістан аймағында қазақтардың қоныстану ерекшеліктерін қарастыруға да маңызды бағдар береді. XVIII ғ. 50-жж. екі халықтың да саяси-әлеуметтік өмірінде орын алған шешуші оқиғалар көшпелі дәстүрлердің өзара тоғысуына, мәдени алмасуына ықпал етпей қоймады. Осы тұрғыдан алғанда, фольклорлық деректер қазақ-жоңғар байланыстарының әлеуметтік-мәдени аспектілерін жоғарыда келтірілген саяхатшы, этнографтардың деректерімен салыстырылып, жеке-дара дереккөз ретінде мағлұмат көзі ретінде бағаланады.

Айта кетелік, қазақ тарихнамасында да қазақ-жоңғар фольклорын зерттеген ғалымдар баршылық. Бұл бағыттағы зерттеулерді Ш. Уәлиханов, В.В. Радлов, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Қ. Халиди, кеңес заманында Ә. Марғұлан, М. Ғабдуллин, Е. Тұрсынов, А. Сейдімбек деректанулық тұрғыдан зерттеп, қарастырған. Жоңғар тарихы бойынша В.А. Моисеев, П. Пердью, А.Г. Митилов еңбектерін аталмыш тақырыпты болашақта кешенді қарастыру үшін атап өтуге болады.

Жоңғар фольклоры ішінара көптеген отандық және қалмақ зерттеушілерінің еңбектерінде кездеседі. Мысалы, Т.Г. Борджанованың мақаласында қалмақтардың магиялық поэзиясы қарастырылса (Борджанова, 1999), қалмақ ауыз әдебиетін, соның ішінде «Жаңғар» эпосын және халықтық наным-сенімдерге қатысты жанрларды салыстырмалы тұрғыдан зерттеу бағытында Т.Г. Басангова мен А. А. Бурыкиннің еңбегі айрықша мәнге ие. Олар қалмақ фольклоры мен Сібір халықтарының поэтикалық дәстүрлерін типологиялық салыстыруға ұмтылған. Зерттеуде қалмақтың «шинж» өлеңдерінің мазмұны мен құрылымдық ерекшеліктері талданып, олар манси және басқа да орал халықтарының ұқсас мәтіндерімен салыстырылған (Басангова, Бурыкин, 2006).

Қазақтың халық ауыз әдебиетін, жырларын зерттеуде Ш. Уәлиханов өзі жетік білген орыс әдебиетіне сүйенді. Қазақтың халықтық шығармаларына қорытынды жасау үшін ол орыстың мақалдары, жылнамалары, ертегілері және батырлық жырлары туралы айтылған деректерді пайдаланған. Мәселен, «Жоңғария очерктері» еңбегінде тек славян дүниесімен,

араласу арқылы ғана ауысуы мүмкін тақырыптардың ұшырасатынын жазды. Ш. Уәлихановтың тарих, этнография тақырыбына жазған «Жоңғар очерктері», «Қазақтың ата-тегі», «Қазақтар арасындағы шамандықтың қалдықтары», «Шона батыр» және басқа еңбектерінде халық шығармалары көптеп кездеседі (Жүсіпов, 2007: 205).

XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ-жоңғар қатынастарын бейнелейтін фольклорды зерттеуде үш негізгі бағытқа тоқталған жөн. Жоңғар хандығы мен соғыстардың саяси-тарихи контексті; Даланың құқықтық және мәдени ортасы («Жеті жарғы», «Их цааз», «Цааджин бичиг» ережелерін салыстыру); Қақтығыстар тарихын, дипломатиялық үлгілерді және отбасылық тәжірибелерді сақтап қалған фольклорлық мәтіндер мен әуездік-поэтикалық дәстүрлер. Осы мәселелерді қарастырғандардың қатарында И.Я. Златкин, А.Ш. Қадырбаев С.А. Еділханованың еңбектерін атап өтуге болады (Едилханова, 2005).

И.Я. Златкиннің монографиясы фольклорлық сюжеттерді терең түсіндіруге негіз болатын тарихи мағлұмат береді. Мысалы, ойраттардың шығу тегі, Жоңғар хандығының құрылуы, олардың Халха мен Цин әулеттерімен соғыстары, XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы күшею кезеңі және 1750-жылдардағы күйреуі т.б. Фольклорлық зерттеулер үшін бұл тарихи деректер оқиғалардың мерзімін көрсетіп қана қоймай, сол кезеңдердегі шапқыншылықтар мен бітімдерге қатысты қалыптасқан мәдени мұраның пайда болуын түсіндіретін берік хронологиялық негіз ретінде қызмет етеді. Кітаптың құрылымы (1690–1697 жылдардағы соғыстардың алғышарттарынан бастап, ең жоғарғы қуат кезеңі мен күйреуіне дейін) эпикалық көріністердегі қақтығыстар мен көші-қонның нақты кезеңдерімен салыстыруға мүмкіндік береді (Златкин, 1983).

Белгілі зерттеуші В.П. Санчиловтың ойрат тарихына қатысты «Илэтхэл шастир» шығармасын талдап жазған еңбегінде қазақтар мен жоңғарлардың арасында тұтқын алмасу сияқты оқиғалар сипатталған (Санчилов, 1990). Ал Р.Е. Пубаевтың монографиясында 1748 ж. жазылған тибет халықтарының ірі әдеби туындысы талданып, жалпы фольклор мәтіндеріне деректанулық талдаулар жүргізілген (Пубаев, 1981). «История Казахстана в русских источниках XVI–XX вв.» еңбегінде қазақ-жоңғар байланыстарына қатысты елеулі деректер қамтылған (История Казахстана, 2005).

Ал мақаланың негізі болып отырған «Қалмақ қызының әні» ауызша дәстүрде сақталғанымен, жазба түрде кеш хатталған. Қазіргі ғылыми айналымда бұл мәтіннің қағазға түсуі екі негізгі дерекпен шектеледі. Ол 1972 жылы Т. Бекхожина тарапынан жинаққа енгізіліп, алғаш рет басылым арқылы бекітілсе, 1979 жылы Ахат Шәкәрімұлы айтқан нұсқа ұнтаспа негізінде тіркеліп, кейін Арғынбек Ахметжанов еңбегінде түсіндірмемен жарияланды. Ахат Шәкәрімұлының қолжазбасында ән «Қалмақ қызы Қаракөз Айымның зары» деп аталып, екі бөлімнен тұратын 19 шумақ мәтін ретінде беріледі.

Нәтижелер

Қазақ және жоңғар халықтары арасындағы мәдени байланыстың бір сипатына ел аузында сақталған «Қалмақ қызының әні» деген екі шумақ өлеңін жатқызып, талдауға болады. Бұл әннің мәтіні музыкатанушы Талиға Бекхожинаның музыкалы-этнографиялық жинағында 1972 ж. жарық көрген. Жинақта бұл ән бұрынғы Семей облысы, Абай ауданының тұрғыны Алдажаров Ниязбектің (1914 ж. туған кісі) айтуынша жазып алынды деп келтірілген. Фольклорлық дәстүрде «Қалмақ қызының әні» шығармасының мазмұнына қатысты баламалы интерпретациялар жиі кездеспейді. Мысалы, Алдажаров Ниязбектің (1914–1988) хабарлауынша, бұл өлең қазақтың ханы Қожамжардың қарамағында біраз уақыт тұрақтаған Қалдан-Цереннің қызына қатысты айтылған деген болжам бар. Қожамжардың зайыбы Айкүнім қызды ерекше қамқорлықпен тәрбиелеп, оған аналық мейірімін танытқан. Кейін елге оралған қыз өзінің алған ықыласына ризашылық білдіру мақсатында сағыныш сезімін өлең түрінде жеткізгені айтылады (Бекхожина, 1972: 219).

Тарихшы Амантай Исиннің пікірінше, қалмақ қызының өлеңі қазақ-жоңғар тартысы жылдарынан қалған мәдени дерек. Мәнісі – екі ел үнемі жауласса бермеген, арасында бейбіт жылдар, мәдени қарым-қатынастар болған. Құдандалы елдер де аз болмаған. Бір-бірін

тұтқындаумен қатар екі халық тығыз араласқан сол заманның ізі деп түсінеді (авторлардың далалық материалдары, Исин, 2025). Жоғарыда келтірілген А. Исиннің пікірі негізгі дерек қорын құрайтын Ахат Шәкәрімұлының пайымымен сәйкес екенін ескерген жөн.

Деректің шығу тегі А. Шәкәрімұлының ұнтаспадағы хабарлауында біршама толық әрі нақты жеткізілген. Оның айтуынша, «Қалмақ қызының әні» шынымен де Алдажаров Ниязбектің аузынан 1972 ж. Т. Бекхожинаның «200 әндер» жинағына енген. Бұл жерде А. Шәкәрімұлы «мұны әкейден естігенбіз бәріміз» деп келтіреді де, әннің оқиғасы тарихи болған іс деп тұжырымдайды (Ахметжанов, 2008: 257-258). Әннің мәтіні қалмақтың Қаракөз Айым есімді қызы Қожамберді салдың бәйбішесі Айкүнімнің қолында тәрбиеленгенін баяндайды. Бала көтермеген Айкүнім қалмақтың қызын бауырына басып, 7-8 жыл қолында ұстайды. Енді біраз жыл өткеннен соң, қазақ пен қалмақтың арасында тыныштық орнаған кезде, қалмақтың қызы қайтарылғаны айтылады. Қазақ елін көріп, қыз өлең арқылы сағынышын жеткізген деп пайымдауға болады (Ахметжанов, 2008: 258).

Қожамжардың «сал» немесе «төре» ретінде айтылуы хақында

Бұл жерде мәтінде кездесетін Қожамжар есімді тарихи тұлғаның болмысын нақтылау маңызды. Фольклорлық мәтіндердегі антропонимдер көбіне тарихи шындықты дәлме-дәл қайталамай, поэтикалық бейнелеу, халықтық жадының бұрмалануы нәтижесінде қалыптасады. Сондықтан мұндай есімдерді талдау барысында тарихи деректану мен фольклортану әдістерін ұштастыра қолдану қажет.

Жоғарыда келтірілген мысалға сүйенсек, Ниязбек Алдажаровтың жеткізуінде ән мәтінінде Қожамжар мен Қалдан-Церен замандас ретінде айтылған: «Қожамжардың үйінде бұлғақтадым» (Бекхожина, 1972: 132). Сондай-ақ екеуіде «ханның» ұғымында, яғни билеушінің кейіптерінде сипатталған.

Бұл жолдар қалмақ қызының белгілі бір уақыт аралығында Қожамжардың қармағында тұрақтағанын бейнелейді. Мұнда «үй» ұғымы тек тұрмыстық кеңістікті ғана емес, әлеуметтік-саяси ортаны білдіруі ықтимал. Ниязбек ақсақалдың айтуы бойынша, «Бір жорықта қазақтың ханы Қожамжардың қолына қалмақ ханы Халдан-Цереннің қызы тұтқынға түседі» (Бекхожина, 1972: 209). Яғни, әннің мәтінін талдай келе, қалмақ қызы Қожамжардың ауылында, төңірегінде, естелікте айтылғандай, қазақ арасында тұрақтағанын аңғартады.

Демек өлең жолындағы Қожамжардың бейнесі – нақты тарихи тұлғаны меңзеуімен қатар, қазақ-қалмақ қарым-қатынасының белгілі бір дәуірдегі әлеуметтік көрінісін де жалпы халықтық жады тұрғысында көрсетілген деп айта аламыз.

Алайда мәтінде Қалдан-Цереннің есімі кездеспейді. Бұл екі жайтты салыстыра қарастырсақ, фольклорлық деректің тарихи-генеалогиялық шындыққа қатысты толық сәйкес келмейтінін байқаймыз. Яғни, фольклордағы Қожамжар ханның бейнесі шартты түрде Қалдан-Церен заманымен байланыстырылғанымен, нақты тарихи уақыт пен тұлғалық сәйкестік тұрғысынан, аңызды ел арасында күшейтіп, әсірелеу тұрғысынан қосымша деректер арқылы тексеруді талап етеді.

Мұндай жағдайда ауызша тарих ұғымын қолдануға болады. Айталық, тарихи оқиғалар мен тұлғалар халық жадында сақталып, бірақ олардың арасындағы байланыстар кейде хронологиялық тұрғыдан дәл сәйкес келмей, типологиялық сипатқа ие болып, ел арасында кеңінен таралып отырған.

Деректанулық тұрғыдан алғанда, Қожамжардың тұлғасын анықтау үшін қазақтың шежірелік материалдары, мұрағат деректері мен саяхатшылардың жазбалары сияқты қосымша дереккөздерге сүйену қажет. Мәселен, жоңғар билеушісінің билік құрған кезеңін XVIII ғасырдың алғашқы жартысына сәйкес келеді деп қарастырсақ, Қожамжардың да сол уақыттың саяси кеңістігінде белгілі бір әлеуметтік рөлі бар тұлға болуы ықтимал. Егер ол қазақ қоғамындағы белгілі би, батыр немесе ру басы болса, онда қалмақ қызының әнінде Қожамжар хан есімінің аталуы тарихи шындықтың ішінара көрінісін жеткізуі мүмкін. Бірақ нақты деректерсіз олардың замандастығын түбегейлі бекіту орынсыз болмақ.

Сол дәуірге тиесілі деректердің аздығына байланысты, фольклордағы Қожамжар бейнесі тарихи фактіні дәл қайталау емес, қайта сол дәуірдің әлеуметтік-мәдени шындығын

метафоралық деңгейде бейнелейтін тарихи-мәдени жадының көрінісі ретінде қарастыруға болады. Жалпы қазақ пен жоңғарлардың тарихи-мәдени байланысы фольклорлық жағынан Жоңғар хандығы ыдырағаннан кейін де, шамамен XIX ғ. соңына дейін кең тарағанын жоққа шығармаймыз.

Біріншіден, қолда бар деректер бойынша, хан немесе төре ретінде тарихта есімі қалған тұлғалардың ішінде Сәменнің ұлы Қожамжар ғана еске түседі. Мысалы, 1827 жылы Алтай өңірінде діни-ағартушылық қозғалыстың айрықша белесі ретінде ел ішінде Керей ишаны деген атпен белгілі Мұхамет Мүміннің қызметін атауға болады. Оның Алтайдағы Қожамжар төре ауылынан қоныс таңдап, «төре бейіті» аталған қасиетті мекеннен үй салып, жанынан медресе ашуы – сол кезеңдегі қазақ пен жоңғарлардың шекаралас аймағында орналасуымен, біз келтіріп отырған Қожамжардың тұлғасымен территориялық-аумақтық жағынан сәйкес келеді (Махмет және тағы басқалары, 2019: 173).

Сәмен сұлтан әулеті ішінде ерекше орынға ие болған тұлғалардың бірі – оның екінші ұлы осы Қожамжар (Өжеке) Сәменұлы. Шежірелік деректерде оның төре әулетінен шыққаны анық көрсетілген: «Қожамжар (Өжеке) Сәменұлы. Руы – төре». Бұл мәлімет тек генеалогиялық сипат қана емес, сонымен бірге оның саяси-қоғамдық беделін айғақтайтын дерек болып саналады (Гейноуз, Беркинбаев, 2023: 720-721).

Қожамжар төренің заманы XIX ғасырға сәйкес келеді. Бұл уақыт Абақ керей ішінде төрелердің ықпалын арттыруға бағытталған саяси үрдістермен тығыз байланысты еді. Әбілпейіз сұлтаннан тараған ұрпақтар билікте басымдыққа ие болған кезде, Қожамжар төре олардың арасында өзіндік орны бар ықпалды тұлға ретінде танылды. Оның беделді болуының себебі тек төрелік әулеттен шығуында ғана емес, сонымен қатар саяси шешім қабылдаудағы даналығы мен әлеуметтік ұйымдастырушылық қабілетінде жатқанын көреміз.

«Қалмақ қызының әні» фольклорда XVII-XVIII ғасырларда қалыптасып, белгілі бір қазақ ханының тұтқыны ретінде баяндалатын қалмақ қызы жайлы айтылса (Бекхожина, 1972: 209), XIX ғ. ол төре тұқымынан және өңірдегі беделді тұлғалардың қатарынан танылған Қожамжар Сәменұлының тұлғасымен байланыстырылып кетуі мүмкін. Сол себепті XVII-XVIII ғасырларда қазақтан шыққан Қожамжар ханның немесе сұлтанның болмысын анықтау және оны кейінгі есімдермен салыстыра қарау өзекті болып қалмақ.

Тарихи антропология тұрғысынан қарасақ, Қожамжар төренің бейнесі – абақ керейдің ішкі әлеуметтік құрылымында төрелердің мәртебесін нығайтып, билік легитимділігін сақтап қалудағы маңызды буын. Қожамжар төренің есімі фольклорлық материалдарда ұшырасып отырады. Мұндай деректер оның бейнесін халықтың жадында сақталған әлеуметтік-мәдени тұрғысынан түсінуге мүмкіндік береді.

«Қалмақ қызы әнінде» айтылатын Қожамжар ханның болмысы XIX ғ. өмір сүрген төре әрі батыр Қожамжардың есімімен байланысып кетуі мүмкін деген болжамды жоғарыда келтірдік. Мұндағы батырлық ұғымы ауыл арасындағы ұсақ қақтығыстарда, сондай-ақ сыртқы жауға қарсы күресте, атап айтқанда, дүңген мен қытай басқыншыларына қарсы қол бастап шыққан әйгілі қолбасшы, батыр ретінде сипатталады (Гейноуз, Беркинбаев, 2023: 721).

Алайда бұл жерде назар аударатын мәселелердің қатарына халықтың тарихи жадындағы жау бейнесінің трансформациясын жатқызуға болады. Қазақтың ауызша дәстүрінде ғасырлар бойы ең қатерлі қарсылас ретінде жоңғарлардың бейнесі қалыптасқан. Жоңғар шапқыншылығының ауыр зардаптары ұжымдық жадыда із қалдырғандықтан, кейінгі кезеңдердегі өзге де сыртқы қауіптер, мысалы, Қожамжар Сәменұлының кезіндегі дүңген, қытай әскерлері – фольклорлық санада жиі түрде «жоңғар» бейнесімен астастырыла қабылданды деп жорамалдауға болады.

«Қалмақ қызының әнінде» Қожамжар есімінің Қалдан-Церен сияқты жоңғар дәуірінің тарихи тұлғаларымен қатар аталуын да осы фольклорлық анахронизм шеңберінде де пайымдауға болады. Бұл жерде нақты хронологиядан ауытқу болса да, халықтың баяндауында тарихи дәлдік емес, батырлық пен ерліктің архетиптік жалғастығы шығып тұр. Яғни, Қожамжардың XIX ғасырдағы ерліктері халық санасында жоңғар дәуіріндегі қаһармандықтың заңды жалғасы ретінде көрініс тауып отыр немесе Қалдан-Цереннің кезіндегі

шапқыншылықтар осындай фольклорлық әндерден жалпылама түрде көрініс тауып, халық арасында таралып келген. Кейін орындаушылардың тарапынан түрлене келе, қазіргі буын өкілдеріне жеткен.

Өлең жолдарын тарихи-салыстырмалы талдау әдісі арқылы қарастыру халық жадындағы тарихи үрдістердің күрделі сипатын ашуға мүмкіндік береді. Бұл әннің мәтінінде тарихи поэтикалық бейнелер өзара тоғысып, дәуірлер арасындағы оқиғалар анахронизм арқылы біртұтас көрініске ұштасуы мүмкін.

Қожамжар салдың тұлғасы

«Қалмақ қызының әні» бірнеше нұсқада орындалғанымен, оның түпнұсқасы Шәкәрім қажыдан тікелей естіген Ахат Шәкәрімұлының ұнтаспадағы мәтіні мен талдаған ойы барынша тарихи шындыққа жақын екенін түсіну маңызды. Онда Қожамжардың сал екені, және ешқандай XIX ғасыр емес, қазақ-жоңғар қақтығыстары кезінде пайда болған тарихи ән екені анық айтылады. Оған дау жоқ. Бұны ұнтаспаны жазған Арғынбек Ахметжанов та, Ахат Шәкәрімұлының өзі де Т. Бекхожинаның «200 ән» жинағына енбей қалған шумақтарын талдайды. Мысалы:

3-шумақ.

Мені қазақ жатсың деп санамған,
Бұлбұл болдым бағында саялаған.
Бай, бай, бай.
Қолға түскен жорықта тұтқын демей,
Ақ маралға басымды бағалаған.
Бай, бай, бай...

4-шумақ.

Мен Арқаның көргенмін ғажап жерін,
Ен жайлаған жағалай шалқар көлін.
Бай, бай, бай.
Өз қызындай өсірген тәрбиелеп,
Сағынамын, аңсаймын, ей, қазақ жерін.
Бай, бай, бай...

Ахат Шәкәрімұлы: «Мына қараңыз! Екеуі бір туысқан ел. Осыны мен айтқанымда кәрі аналар жылайтын».

Арғынбек Ахметжанов: «Ниязбек ағаның бұл берген мәліметінен гөрі Ахат ағаның айтқан әңгімесі әрі дәлірек, әрі ұғымдырақ көрінбей ме?» (Ахметжанов, 2008: 259).

Төменде берілген Алдажаров Ниязбектің нұсқасы және Өлмесеков Келденбайдың орындауындағы ән жолдары кейінгі жылдарға тән болғандықтан, осы Ахат Шәкәрімұлының естеліктері тарихқа жақын болып қабылданбақ. Ал төменде аталған екі тұлғаның мәтіндері арқылы «Қалмақ қызының әнін» талдауға әрекет жасадық.

«Қалмақ қызының әні»

Музыкатанушы Талиға Бекхожинаның 1972 ж. шығарған жинағында Ниязбек Алдажаровтан жазып алынған өлең жолдары жарық көрген:

Айдарымды Айкүнім моншақтаған,
Қадірімді бұл елде кім сақтаған.
Биік таудың басына шығып тұрып,
Жоқтайыншы елімді ардақтаған.

Ой-бой, бай-бай,
Күнім-ай, бай-бай.

Үкі тағып басыма бұлғақтадым,
 Әйел ғой деп маңдайға бір қақпадың.
 Қайран менің кешегі күндерім-ай!
 Қожамжардың үйінде бұлғақтадым (Бекхожина, 1972: 131-132).

Сол кезеңде Семей өңірінде таралған ауызша дәстүрде жоғарыда келтірілген әннің кейбір нұсқалары «Шәкәрімнің Айкүнім әні» ретінде танылып келген. Бұл мағлұмат белгілі орындаушы, әнші Келденбай Өлмесековтың (1953–2011) пайымдарымен сабақтас. Өлмесековтың айтуынша, ол аталған әннің тарихын Ниязбек Алдажаровтан естіген. Өз кезегінде Н. Алдамжаров ұзақ жылдар бойы бұрынғы Семей облысы, Абай ауданы төңірегіндегі елді-мекендерден Шәкәрімнің музыкалық мұрасын жинап, жарыққа шығарумен айналысқан (Абай туралы естеліктер, 2022).

Бұл дерек Т. Бекхожина жариялаған нұсқамен де сәйкес келеді. Әнді орындаушылардың бірі К. Өлмесековтың пікіріне қарағанда, туынды түпнұсқалық тұрғыдан Шәкәрімге тиесілі емес, ол тек «Қалмақ қызының әні» аталып келген шығарманы жеткізушінің рөлін атқарған. Сонымен қатар Шәкәрім осы әнге шығармашылық тұрғыдан өз үлесін қосып, үшінші шумақты жеке нұсқа ретінде енгізгені айтылады (Әнші, 2023). Әуелде бұл әнді түпнұсқаға барынша жақын орындағандардың қатарында Ниязбек Алдажаровтың өзі, одан кейін Келденбай Өлмесеков болған (Өлмесеков, 2023).

Бұған қатысты тағы бір дерек тарихшы Мұхтарбек Қарпықұлының естелігінде кездеседі (авторлардың далалық материалдары, Каримов, 2025). Оның хабарлауынша, «Қалмақ қызының әнін» жеткізген Алдажаров Ниязбек Шәкәрім қажымен жақын араласқан замандасы болған. Ниязбек Алдажаровтың Шәкәрім мұрасымен жақын таныс болуының себебі де осы. Соған қарағанда, жергілікті халық арасында (бұрынғы Семей өңірінде) бұл ән «Шәкәрімнің Айкүнім әні» ретінде кең таралса, түпкілікті тарихи қабатта ол «Қалмақ қызының әні» деп аталып келген.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, мұндай деректер әннің мәтіндік және орындаушылық дәстүрінің көпқабатты сипатын көрсетеді. Бір жағынан, ол халықтық ортада «қалмақ қызы» бейнесімен байланыстыра таратылса, екінші жағынан, кейінгі уақытта Шәкәрім шығармашылығымен сабақтасып, оның авторлық ықпалы арқылы жаңа мазмұндық қырларға ие болған. Бұл жағдай әннің ауызша дәстүрде сақталуымен қатар, кейінгі кезеңдерде авторлық интерпретациялардың қосылу ерекшелігін де айғақтайды.

К. Өлмесековтің орындауындағы мәтін жолдарының Т. Бекхожина жариялаған жинақтағы мәтіннен, аз да болса, өзгешелігі байқалады. Бұл жағдай ауызша дәстүрге тән құбылыс ретінде қабылданады. Өйткені, уақыт өте келе жыр жолдары мен ән мәтіндері орындаушылардың тілдік ортасына сай бейімделіп, жекелеген сөздер синонимдермен ауыстырылып отырған. Дегенмен мұндай әрекеттер шығарманың түпкі мазмұнын өзгерткен жоқ, ал оның негізгі идеялық-эмоциялық арқауы сақталған деп тұжырымдауға болады.

Ел арасында Шәкәрім Құдайбердіұлының өзі қосқан деп айтылып келген үшінші шумақтың мәтінін келтірсек (Өлмесеков, 2023):

Ақ қозыға жарасар түбіттей жүн,
 Көрген күнім, ей, қалқа, қараңғы түн.
 Жас күніңді жамиға күл де, ойна-ей,
 Өтіп-кетіп барады-ей, үміттей күн.

Кесте 1 – «Қалмақ қызының әні» нұсқалары
 [Table 1 – Versions of “The Song of the Kalmyk Girl”]

Т. Бекхожина жариялаған Н. Алдажаровтың бойынша (1972 ж.) нұсқасы	К. Өлмесековтың ән айту нұсқасы (1990 ж.ж.)	Екі нұсқада кездесетін өзгерген сөздер
1) Айдарымды Айкүнім моншақтаған, 2) Қадірімді бұл <i>елде</i> кім сақтаған?!	1) Айдарымды Айкүнім моншақтаған, 2) Қадірімді бұл <i>күнде</i> кім сақтаған?!	елде/күнде

3) Биік таудың басына шығып тұрып, 4) Жоқтайыншы елімді ардақтаған.	3) Биік таудың басына шығып тұрып, 4) Жоқтайыншы елімді ардақтаған.	
1) Ой-бой , бай-бай, 2) Күнім-ай, бай-бай.	1) Бай-бай , бай-бай, 2) Күнім-ай, бай-бай.	Ой-бой/бай-бай
1) Үкі тағып басыма бұлғақтадым , 2) Әйел ғой деп маңдайға бір қақпадың. 3) Қайран менің кешегі күндерім-ай! 4) Қожамжардың үйінде бұлғақтадым .	1) Үкі тағып басыма бұлғақтаттың , 2) Әйел ғой деп маңдайға бір қақпадың. 3) Қайран менің кешегі күндерім-ай! 4) Қожамжардың үйінде ойнақтадым .	бұлғақтадым/бұлғақтаттың бұлғақтадым/ойнақтадым
*Бұл нұсқада үшінші шумақ жоқ	1) Ақ қозыға жарасар түбіттей жүн, 2) Көрген күнім, ей, қалқа, қараңғы түн. 3) Жас күнінді жамиға күл де, ойна-ей, 4) Өтіп-кетіп барады-ей, үміттей күн.	

Бұл жерде біз мәтіндік нұсқалардың ауысуына тарихи-лингвистикалық тұрғыдан талдау жасауға мүмкіндік аламыз. Өлеңнің екі нұсқасы арасындағы айырмашылық – «елде» мен «күнде» сөздерінің қолданылуынан байқалады. Алғашқы нұсқада «елде» сөзі ұлттық-этникалық, әлеуметтік-мәдени кеңістікті білдірсе, кейінгі нұсқадағы «күнде» сөзі уақыт категориясына, яғни күнделікті өмір мен уақыттың ағысына бағытталып тұр.

Жалпы қазақтың ән-жырлары ауызша айтылып, орындаушыдан орындаушыға жеткен сайын мәтіннің кейбір тұстары өзгеріске ұшыраған. Бұл табиғи және географиялық ерекшелік болғандықтан, табиғи құбылыс деп қабылдаймыз.

Айталық, Келденбай Өлмесеков сынды орындаушылар жырды өз заманының танымына лайықтап жеткізген болуы ықтимал. XIX–XX ғасырларда «елде» сөзінен гөрі «күнде» сөзі уақыт пен заманға екпін жасаудың тиімді жолы ретінде ұсынылған. Мұнда орындаушы кеңістік өлшемін уақыт өлшеміне алмастырып, тыңдаушыға ойды естелік тұрғысынан жеткізген. Әрине сөздің кездейсоқ алмастырылуын да жоққа шығармаймыз.

Мысалы, Т. Бекхожинаның нұсқасында: «Қадірімді бұл *елде* кім сақтаған» – бұл өлең жолы поэтикалық тұрғыда ел-жұрт ұғымына сүйенеді. Мұнда «ел» сөзі белгілі бір әлеуметтік қауымдастықтың ішінде тұлғаның қадірі жоғалғанын, яғни өз ортасында бағаланбай қалғанын бейнелесе, екінші жақтан өзінің орналасқан қоғамындағы (контекст бойынша қазақ елі) қадірін сақтаған Айкүнімнің тұлғасымен байланыстырып тұр.

Тарихи тұрғыдан алғанда, мұндай поэтикалық қолданыс көбіне қонысынан, ортасынан айырылған кісінің мұңын білдіреді. Бұл контексте «елде» сөзі – кеңістік категориясын анықтайды. Яғни, тарихи тұлға немесе жыр кейіпкері өз қадірін ел ішінде таба алмағанын айтып, «кім сақтаған?» деп сұрайды. Бұны қалмақ қызының Айкүнімнің бейнесі мен үй іші кеңістігіне байланыстырылып, белгілі бір этно-мәдени топтың аясында қабылданған мағына деп қарастыра аламыз.

«Қадірімді бұл *күнде* кім сақтаған» – бұл өлең жолы уақыт өлшеміне ойысады. «Бұл күнде», өз кезегінде, «қазіргі заманда» деген мағынаға жақын. Мұнда кеңістік емес, уақыт ұғымы алдыңғы орынға шыққан. Яғни, қалмақ қызының еліне оралған кезіндегі естеліктерін жеткізгендей мәнге ие болған. Бір кездері қадірін сақтайтын ел-жұрты болған, ал енді уақыт тұрғысынан оның өткенде қалғандығын көрсететін поэтикалық құрылымды жеткізіп тұр.

«Үкі тағып басыма *бұлғақтадым*» дегені Т. Бекхожинаның жазбасында қалмақ қызының бірінші жақтан айтып тұрғанын жеткізеді. Мәтіндегі «Үкі тағып басыма *бұлғақтадым*» деген өлең жолы ғылыми тұрғыдан алғанда әлеуметтік-мәдени мәнге ие. Мұндағы «үкі тағу»

дәстүрлі ортада қыз баланың нәзіктік бейнесін, сонымен қатар оның қоғамдағы белгілі бір мәртебесін көрсететін мәдени көрінісі болып сипатталады. Демек тұтқынға түскен қалмақ қызының Қожамжардың шаңырағында «үкі тағып» еркін жүріп-тұруы, оның тұрмыстық шектеулерге байланып қалмағанын, керісінше белгілі бір деңгейде еркіндікте өмір сүргенін көрсетеді.

Ал Келденбай Өлмесековтің орындауындағы «Үкі тағып басыма бұлғақтаттың» деген жолы екінші жақ тұрғысынан қарастырғанда, поэтикалық екпін қалмақ қызының өзінен гөрі Қожамжардың тұлғасына ауысқанын байқаймыз. Мұнда сөйлеуші қыз емес, Қожамжардың іс-әрекеті мен ықпалы алдыңғы қатарға шыққандай көрініс береді. Демек қыздың басына үкі тақтырып, оның «бұлғақтатуы», Қожамжардың тұтқынға түскен қызды жатсынбай, қайта оған ерекше ілтипат танытып, еркін жүріп-тұруға жағдай жасағанын білдіреді.

Екі нұсқада да қалмақ қызының қазақ жерінде әлеуметтік және тұрмыстық тұрғыда белгілі бір еркіндікке ие болғанын көрсетеді. Біріншісінде бұл оның өз болмысын сақтап, еркін жүріп-тұруымен көрінсе, екіншісінде Қожамжардың қамқорлығы мен ілтипаты арқылы баяндалған.

Әннің екінші шумағында кездесетін «Қожамжардың үйінде бұлғақтадым» деген жол да қалмақ қызының қазақ ортасындағы еркін жағдайын жеткізеді. Ал «бұлғақтау» сөзінің қолданысы еркіндікте, уайымсыз, бос жүрумен қатар, қызға тән жасампаздық пен сән-салтанатты білдіретін поэтикалық бейне ретінде қабылданады.

Ал «Қожамжардың үйінде *ойнақтадым*» деген нұсқа (Келденбай Өлмесековтің орындауында) поэтикалық мән-мағынасы жағынан «бұлғақтадым» сөзіне жақын қолданылған. Ғылыми тұрғыдан қарағанда, «ойнақтадым» сөзінің қолданысы Қожамжардың үйінде қыздың өзін қауіпсіз сезінгенін, тұрмыстық және психологиялық еркіндікке ие болғанын меңзейді. Бұл сөз қыздың жас сипатын, көңіл сергектігін, этнографиялық ортадағы мәдени бейімделуін поэтикалық тұрғыда жеткізеді. Дегенмен ауызша тараған фольклор мәтіндерінде синонимдердің жиі қолданылуы калыпты әрі орынды екенін ескерген жөн.

Осылайша, әртүрлі нұсқаларда қолданылған «бұлғақтау» мен «ойнақтау» сөздері семантикалық тұрғыда бір-бірін толықтырып, қалмақ қызының қазақ ортасында еркіндікке ие болғанын айшықтайды. Бұл екі шумақ өлең XVII–XVIII ғасырлардан бері келе жатқан ұжымдық жадыдан көрініс тапқан «Қалмақ қызының әні» мазмұнын толықтай қамтып, сол дәуірге тиесілі екенін анық көрсетеді. Ал үшінші шумақ өлең кейінгі ортада тараған:

Ақ қозыға жарасар түбіттей жүн,
Көрген күнім, ей, қалқа, қараңғы түн.
Жас күніңді жамиға күл де, ойна-ей,
Өтіп-кетіп барады-ей, үміттей күн (Өлмесеков, 2023).

Бұл шумақтың мазмұндық әрі текстологиялық құрылымы шынында да назар аударуды қажет етеді. «Ақ қозыға жарасар түбіттей жүн...» деп басталатын жолдар кейбір деректерде Шәкәрім қажының кейіннен толықтырған нұсқасы ретінде көрсетіледі (Өлмесеков, 2023). Ел аузында бұл шумақпен айтылатын ән «Шәкәрімнің Айкүнім әні» деген атаумен таралуы да соның айғағы.

Бұл шумақ қазақ-жоңғар қатынастары контексіндегі мәдени ортаға сәйкес келмейді. Өлеңнің бастапқы тарихи-этнографиялық мазмұны тұтқын қыздың тағдыры мен қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастарды бейнелесе, Шәкәрімге телінетін бұл шумақ поэтикалық сипатта жалпы өмірдің өтпелілігі мен жастық шақтың қадірін жырлауға бағытталған. Демек аталмыш шумақ түпкі тарихи-мәдени жағдайдан бөлек, кейінгі дәуірдің дүниетанымдық сипатын бейнелейтін қосымша ретінде халық арасында кеңінен тараған деп қарастырған жөн деген болжамға келеміз.

Ал алғашқы дереккөз Ахат Шәкәрімұлының қолжазбасында бұл ән «Қалмақ қызы Қаракөз Айымның зары» аталып, екі бөлімнен тұратын өлең жолы 19 шумақта берілген. Ал

энде айтылатын Қожамжардың есімі Ахат Шәкәрімұлының қолжазбасында «Қожамсал» деп берілген.

Осы деректік айғақтарды негізге алсақ, «Қалмақ қызының әні» кездейсоқ құрастырылған мәтін емес, тарихи оқиғаға телінген, ауызша дәстүр арқылы ұзақ уақыт бойы сақталып келген шығармалардың қатарына жатады.

Ең алдымен, Ахат Шәкәрімұлының қолжазбасында әннің «Қалмақ қызы Қаракөз Айымның зары» деп нақты аталып, 19 шумақ көлемінде берілуі – мәтіннің тұрақты құрылымы мен кең тараған нұсқалық негізі болғанын аңғартады. Мұндай көлем мен композициялық жүйелілік, әдетте, халық жадында ұзақ уақыт орныққан, бірнеше буын орындаушылардың қолынан өткен дәстүрлі мәтіндерге тән.

Демек Ахат Шәкәрімұлы қолжазбасындағы атау, мәтін көлемі мен құрылымы, сондай-ақ «Қожамсал» тәрізді антропонимдердің нұсқалық берілуі «Қалмақ қызының әні» қазақ-жоңғар қақтығыстары заманынан бері үзілмей айтылып келе жатқанын көрсетеді.

Қорытынды

Мақалада жүргізілген талдау нәтижесінде қазақ-жоңғар қатынастарының күрделі қырларын қамтитын кезеңде ортақ мәдени мұраның көріністерін зерттеуде фольклордың маңызы көтерілді. Әсіресе фольклорлық дереккөздер, соның ішінде «Қалмақ қызының әні» сияқты дәстүрлі музыкалық үлгілер тарихи-мәдени байланыстарды бейнелейтін маңызды арналардың бірі ретінде қарастырылды. Әннің мәтіндік және орындаушылық дәстүрін талдау оның көпқабатты сипатын, дәстүрлі ауызша таралымнан бастап авторлық ерекшеліктерге дейінгі эволюциялық дамуын көрсетеді. Сонымен бірге зерттеу қазақ пен жоңғар халықтарының ұзақ тарихи өзара әрекеттесуінің мәдени нәтижелерін көрсетуге бағытталды. Қақтығыстардан кейінгі кезеңде де ортақ кеңістікте аралас өмір сүрген халықтардың өзара ықпалдастығы тарихи жадыда сақталып, мәдени сабақтастықтың ажырамас бөлігіне айналғанын қарастырдық.

Мақалада қарастырылған қазақтың дәстүрлі «Қалмақ қызының әні» халық жадында сақталған мәдени құбылыстардың бір үлгісі ретінде талданды. Әннің мәтіні мен орындаушылық дәстүріндегі көпқабатты сипаты қазақ пен жоңғар арасындағы мәдени ықпалдастықты қамтығанын дәлелдейді.

Осылайша, бір жағынан, бұл ән көпшілік ортада «қалмақ қызы» бейнесімен байланысты аңыздық сипатта тараса, екінші жағынан, кейінгі кезеңде Шәкәрім шығармашылығымен сабақтасып, жаңа мазмұндық қырларға ие болған.

References

- Abaj turaly estelikter, 2022. — *Abaj turaly estelikter* [Memories of Abai]. / Qurast. T.Q. Shangbaj, M.S. Qajrambaeva. – Semej: «Abajdyng memleketik muzej-qorygy», 2022. 576 p.
- Avtorlardyn dalalyq materialdary, Isin, 2025. — *Avtorlardyn dalalyq materialdary* [Field materials of the authors]. T.g.k., professor Amantaj Isinmen suhbat. Semej. 12.08.2025.
- Avtorlardyn dalalyq materialdary, Karimov, 2025. — *Avtorlardyn dalalyq materialdary* [Field materials of the authors]. T.g.k., professor M. Karimovpen suhbat. Semej. 25.08.2025.
- Ahmetzhanov, 2008. — Ahmetzhanov Argynbek. Ruhani zhol: Shakarim: An: Dastan: Mura [Spiritual path: Shakarim: song: saga: Heritage.]. — 2-kitap. — Oskemen: «Reklamnyj Dajdzhest», 2008. – 292 p.
- Anshi, 2023. — *Anshi Keldenbay Olmesekov* [Singer Keldenbay Olmesekov]. Radiohabar. [Jelektrondy resurs]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BzYypAbqBAA&t=1305s> (zhugingen kuni: 06.09.2025).
- Basangova, Burykin, 2006. — *Basangova T.G., Burykin A.A.* Mansijskaja parallel' k kalmyckim stihotvorenijam-primetam «shinzh» i fragmentam kalmyckogo jeposa «Dzhangar» na fone analogichnyh obrazcov fol'klora narodov Sibiri [The Mansi parallel to the Kalmyk omen poems "shinj" and fragments of the Kalmyk epic "Dzhangar" against the background of similar folklore samples of the peoples of Siberia] // Materialy XXXV Mezhdunarodnoj filologicheskoy konferencii. Vyp. 16. Uralistika. Ch. 1. SPb.: Filologicheskij fakul'tet SPbGU, 2006. Pp. 12-17.
- Bekhozhina, 1972. — *Bekhozhina T. Qazaqyng 200 ani.* Muzykaly-jetnografijalyq zhinaq [200 Kazakh songs. Musical and ethnographic collection]. Almaty, 1972. 232 p.
- Bordzhanova, 1999 — Bordzhanova T. G. Magicheskaja poezija kalmykov [Magical poetry of the Kalmyks]. Jelista, 1999. – 182 p.

- Gejnouz, Berkinbaev, 2023. — *Gejnouz Dz., Berkinbaev O.U.* Abilpejz Sultan i ego potomki [Abilpase Sultan and his descendants] // *Jelektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.kz»*. 2023. T. 10. № 4. Pp. 704-724. DOI: 10.51943/2710-3994-2023-10-4-704-724
- Edilhanova, 2005. — *Edilhanova S.A.* Kazahsko-dzhungarskie vzaimootnosheniya v XVII-XVIII vekah (Nekotorye istoriograficheskie aspekty problemy) [Kazakh-Dzungarian relations in the XVII-XVIII centuries (Some historiographical aspects of the problem)]. — Almaty: Dajk-Press, 2005. — 162 s.
- Zhusipov, 2007. — *Zhusipov N.Q.* Qazaq fol'klortanu gylmy: XX gasyrdyng birinshi zhartysy [Kazakh folklore science: the first half of the twentieth century]. Monografiya. — Pavlodar. 2007. — 381 b.
- Zlatkin, 1983. — *Zlatkin I.Ja.* Istorija Dzhungarskogo hanstva [The history of the Dzungarian Khanate]. Izdanie vtoroje. — Moskva: «Nauka», 1983. — 332 s.
- Istorija Kazahstana, 2005. — *Istorija Kazahstana v russkikh istochnikah*. 1-tom. Posol'skie materialy Russkogo gosudarstva (XV-XVII vv.) [The history of Kazakhstan in Russian sources. Volume 1. Embassy materials of the Russian state (XV-XVII centuries)]. Isin A.I., sostavlenie, transkripcija skoropisi, special'noe redaktirovanie tekstov, vstupitel'naja stat'ja, kommentarii i sostavlenie slovníkov ukazatelej, Almaty: Dajk-Press, 2005. — 704 s.
- Mahmet t.b., 2019. — *Mahmet M., Erzhan Q., Muqan N.* Aqyt Ulimzhiulynyng dini dunietanymyndagy erekshelekter [Features of the religious worldview of akyt Ulimzhiuly] // *Əl-Farabi QazUU. Habarshy. Filosofiya, madeniettanu, sajasattanu serijasy*. №2 (68) 2019. — 171-179 bb.
- Mejendorf, 1975. — *Mejendorf E.K.* Puteshestvie iz Orenburga v Buharu [A trip from Orenburg to Bukhara]. Predisl. N.A. Halfina. M., Glavnaja redakcija vostochnoj literatury izdatel'stva «Nauka», 1975.
- Pubaev R.E., 1981. — *Pubaev R.E.* «Pagsam-chzhonsan» — pamjatnik tibetskoj istoriografii XVIII veka [Pagsam-zhongsan is a monument of 18th-century Tibetan historiography]. — Novosibirsk: Nauka, 1981.
- Olmesekov, 2023. — *Olmesekov K.R.* Aqyn zhazushylar [Poet writers]. Shygys Qazaqstan: tanymlar esimder. A.S. Pushkin atyndagy Shygys Qazaqstan Oblystyq Kitaphanasy. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://esimder.pushkinlibrary.kz/kz/madeniet-zhane-oner-kairatkerleri/154-muzyka/ispolniteli/1936-.html> (zhugingen kuni: 08.09.2025).
- Sanchirov V.P., 1990. — *Sanchirov V.P.* «Iljethjel shastir» kak istochnik po istorii ojratoj [«Ilathal Shastir» as a source on the history of the Oirats.]. — M.: Nauka. Glavnaja redakcija vostochnoj literatury, 1990. — 137 s.
- Shheglova, T. K. Ustnaja istorija: ucheb, posobie [Oral history: textbook]. Barnaul: AltGPA, 2011. — 364 s.
- Millward James A., 2007. — *James A. Millward.* A History of Xinjiang, Revised and Updated, Revised and Updated Edition. 2021. — 520 p.

Әдебиеттер

- Абай туралы естеліктер, 2022. — *Абай туралы естеліктер / Құраст. Т.Қ. Шаңбай, М.С. Қайрамбаева.* — Семей: «Абайдың мемлекеттік музей-қорығы», 2022. 576 б.
- Авторлардың далалық материалдары, Исін, 2025. — *Авторлардың далалық материалдары.* Т.ғ.к., профессор Амантай Исінмен сұхбат. Семей. 12.08.2025.
- Авторлардың далалық материалдары, Каримов, 2025. — *Авторлардың далалық материалдары.* Т.ғ.к., профессор М. Каримовпен сұхбат. Семей. 25.08.2025.
- Ахметжанов, 2008. — *Ахметжанов Арғынбек.* Рухани жол: Шәкәрім: Өн: Дастан: Мұра. — 2-кітап. Өскемен: «Рекламный Дайджест», 2008. 292 б.
- Әнші, 2023. — *Әнші Келденбай Өлмесек.* Радиохабар. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BzYupAbqBAA&t=1305s> (жүгінген күні: 06.09.2025).
- Басангова, Бурыкин, 2006. — *Басангова Т.Г., Бурыкин А.А.* Мансийская параллель к калмыцким стихотворениям-приметам «шинж» и фрагментам калмыцкого эпоса «Джангар» на фоне аналогичных образцов фольклора народов Сибири // *Материалы XXXV Международной филологической конференции.* Вып. 16. Уралистика. Ч. 1. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2006. С. 12-17.
- Бекхожина, 1972. — *Бекхожина Т.* Қазақтың 200 әні. Музыкалы-этнографиялық жинақ. Алматы, 1972. 232 б.
- Борджанова, 1999 — *Борджанова Т. Г.* Магическая поэзия калмыков. Элиста, 1999. — 182 с.
- Гейноуз, Беркинбаев, 2023. — *Гейноуз Дж., Беркинбаев О.У.* Абилпейз Султан и его потомки // *Электронный научный журнал «edu.e-history.kz»*. 2023. Т. 10. № 4. С. 704-724. (На каз.). DOI: 10.51943/2710-3994-2023-10-4-704-724
- Едилханова, 2005. — *Едилханова С.А.* Казахско-джунгарские взаимоотношения в XVII-XVIII веках (Некоторые историографические аспекты проблемы). Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 162 с.
- Жүсіпов, 2007. — *Жүсіпов Н.Қ.* Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы. Монография. Павлодар. 2007. 381 б.
- Златкин, 1983. — *Златкин И.Я.* История Джунгарского ханства. Издание второе. Москва: «Наука», 1983. 332 с.
- История Казахстана, 2005. — *История Казахстана в русских источниках*. 1-том. Посольские материалы Русского государства (XV-XVII вв.). Исін А.И., составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии и составление словарей указателей, Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 704 с.

Махмет т.б., 2019. — *Махмет М., Ержан Қ., Мұқан Н.* Ақыт Үлімжіұлының діни дүниетанымындағы ерекшеліктер // Әл-Фараби ҚазҰУ. Хабаршы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. №2 (68) 2019. 171-179 бб.

Мейендорф, 1975. — *Мейендорф Е.К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. Предисл. Н.А. Халфина. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1975.

Өлмесеков, 2023. — *Өлмесеков К.Р.* Ақын жазушылар. Шығыс Қазақстан: танымал есімдер. А.С. Пушкин атындағы Шығыс Қазақстан Облыстық Кітапханасы. [Электронды ресурс]. URL: <https://esimder.pushkinlibrary.kz/kz/madeniet-zhane-oner-kairatkerleri/154-muzyka/ispolniteli/1936-.html> (жүгінген күні: 08.09.2025).

Пубаев, 1981 — *Пубаев Р.Е.* «Пагсам-чжонсан» – памятник тибетской историографии XVIII века. Новосибирск: Наука, 1981.

Санчилов, 1990 — *Санчилов В.П.* «Илэтхэл шастир» как источник по истории ойратов. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. 137 с.

Щеглова, 2011 — *Щеглова Т. К.* Устная история: учеб, пособие. Барнаул: АлтГПА, 2011. 364 с.

Millward James A., 2007. — *James A. Millward.* A History of Xinjiang, Revised and Updated, Revised and Updated Edition. 2021. – 520 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1792-1807, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1792-1807

EVERYDAY LIFE OF THE RURAL POPULATION OF THE NORTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN IN THE 1950s–1960s THROUGH THE PRISM OF HISTORICAL MEMORY

Ainur Talasbekovna Shukeeva¹, Roza Gafarovna Bukanova², Marat Zennatovich Utegenov^{3}*

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau University
(76, Abay Str., 020000 Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
PhD in History
<https://orcid.org/0000-0003-3607-8427>. E-mail: ainur_shukeeva@mail.ru

² Sh. Ualikhanov Kokshetau University
(76, Abay Str., 020000 Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-3147-3666>. E-mail: brg777.50@mail.ru

³ Sh. Ualikhanov Kokshetau University
(76, Abay Str., 020000 Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>. E-mail: utegenov.marat02@gmail.com

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2025

© Shukeeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z., 2025

Abstract. Introduction. The article examines the everyday life of the rural population in the northern regions of Kazakhstan during the 1950s–1960s in the context of the Virgin Lands Campaign. The relevance of the study is обусловлена the need to reassess the socio-cultural and ethno-political consequences of this campaign, which became one of the most large-scale agrarian reforms of the Soviet period and had a long-term impact on the development of Kazakh society. *Goals and objectives.* The main aim of the article is to identify the specific features of the transformation of the traditional way of life of Kazakh auls and the everyday practices of rural residents under the influence of Soviet state policy during the Khrushchev reforms. The objectives of the study include: (1) analyzing changes in economic activity and agricultural organization; (2) examining transformations in administrative systems and social structure; (3) identifying shifts in the cultural environment of rural communities in Northern Kazakhstan; (4) comparing perceptions of everyday life during the Virgin Lands Campaign among indigenous and migrant populations. *Materials and methods.* The source base of the research consists of archival documents, materials from periodical publications, and oral testimonies of local residents and first-generation virgin land settlers. The methodological framework is based on the principles of the history of everyday life and incorporates historical-systemic, comparative-historical, and historical-anthropological approaches, which make it possible to comprehensively analyze social practices and lived experiences. *Results* The study demonstrates that the Virgin Lands Campaign was accompanied by a radical restructuring of

agriculture, including the liquidation of collective farms, the establishment of grain state farms, and the replacement of local personnel with administrators sent from the center.. These processes led to the weakening of traditional pastoralism, significant changes in the lifestyle of Kazakh auls, and the transformation of the ethno-cultural environment and demographic composition of the region. In *Conclusion*, it is argued that despite modernization shifts in the economy and infrastructure, the development of virgin lands had contradictory consequences for the everyday life of the rural population. Kazakh auls, despite the pressure of state policy, remained important spaces for preserving ethno-cultural identity and traditional values.

Keywords: Northern Kazakhstan, Virgin Lands Campaign, everyday life, Kazakh auls, indigenous population, virgin land settlers, state farms

Acknowledgements. This research was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, within the framework of project IRN BR28512385, “An Interdisciplinary Study of Regional Aspects of the History of Kazakhstan (Based on New Archival Materials and Folklore Works)”.

For citation: Shukeeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z. Everyday life of the rural population of the northern regions of Kazakhstan in the 1950s–1960s through the prism of historical memory // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1792-1807. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1792-1807

XX ҒАСЫРДЫҢ 50–60-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК Өңірлеріндегі ауыл халқының күнделікті өмірі тарихи жады аясында

Шукеева Айнур Таласбековна¹, Буканова Роза Гафаровна², Утегенов Марат Зеннатович^{3*}

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
(020000, Көкшетау қ., Абай көшесі, 76, Қазақстан Республикасы)
PhD
<https://orcid.org/0000-0003-3607-8427>. E-mail: ainur_shukeeva@mail.ru

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
(020000, Көкшетау қ., Абай көшесі, 76, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-3147-3666>. E-mail: brg777.50@mail.ru

³Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
(020000, Көкшетау қ., Абай көшесі, 76, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>. E-mail: Utegenov.marat02@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақала 1950–1960-жылдардағы тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны аясында Қазақстанның солтүстік өңірлеріндегі ауыл халқының күнделікті өмірін талдауға арналған. Зерттеудің өзектілігі кеңестік кезеңдегі ең ауқымды аграрлық реформалардың бірі болған тың игеру науқанының әлеуметтік-мәдени және этносаяси салдарын қайта пайымдау қажеттілігімен айқындалады. Бұл науқан қазақ қоғамының дамуына ұзақ мерзімді ықпал етті. *Мақаланың негізгі мақсаты* – Хрущёв реформалары жылдарындағы кеңестік мемлекеттік саясаттың ықпалымен қазақ ауылдарының дәстүрлі өмір салты мен ауыл тұрғындарының күнделікті тәжірибелерінің трансформациялану ерекшеліктерін анықтау. Осы мақсатқа сәйкес зерттеу барысында шаруашылық қызметтегі, басқару жүйесіндегі, әлеуметтік

құрылым мен мәдени ортадағы өзгерістер талданып, Солтүстік Қазақстандағы жергілікті және қоныс аударушы халықтың тың игеру үдерісін қабылдауындағы айырмашылықтар айқындалады. *Зерттеудің әдіснамалық негізін* күнделікті өмір тарихы тұжырымдамасы, тарихи-жүйелік, тарихи-салыстырмалы және тарихи-антропологиялық тәсілдер құрайды. Дереккөздік базаны архивтік құжаттар, мерзімді басылым материалдары, сондай-ақ көне көз қариялар мен алғашқы тың игерушілердің ауызша естеліктері қамтиды. Зерттеу нәтижесінде тың игеру науқаны ауыл шаруашылығы құрылымының түбегейлі қайта құрылуымен, колхоздардың таратылуымен, астықты совхоздардың құрылуымен және жергілікті кадрлардың орталықтан жіберілген басқарушылармен алмастырылуымен қатар жүргені анықталды. Бұл жағдай дәстүрлі мал шаруашылығының әлсіреуіне, қазақ ауылдарының тұрмыс-тіршілігінің өзгеруіне, этномәдени ортаның және өңірдің демографиялық құрамының трансформациялануына алып келді. *Қорытындылай* келе, мақалада экономикалық және инфрақұрылымдық жаңғыруға қарамастан, тың игеру науқаны ауыл халқының күнделікті өмірі үшін қайшылықты салдарлар туындатқаны көрсетіледі. Қазақ ауылдары мемлекеттік саясаттың қысымына қарамастан, этномәдени бірегейлік пен дәстүрлі құндылықтарды сақтаудың маңызды кеңістігі ретінде қалыптасты.

Түйін сөздер: Солтүстік Қазақстан, тың игеру, күнделікті өмір, қазақ ауылдары, жергілікті халық, тың игерушілер, совхоздар

Алғыс. Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен, ИРН BR28512385 «Қазақстан тарихының өңірлік аспектілерін пәнаралық тұрғыда зерттеу (жаңа архивтік материалдар мен фольклорлық шығармалар негізінде)» жобасы аясында орындалды.

Дәйексөз үшін: Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. XX ғасырдың 50–60-жылдарындағы Қазақстанның солтүстік өңірлеріндегі ауыл халқының күнделікті өмірі тарихи жады аясында // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1792-1807 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1792-1807

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНЫХ РАЙОНОВ КАЗАХСТАНА В 50-60-Х ГОДАХ XX В. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Шукеева Айнур Таласбековна¹, Буканова Роза Гафаровна², Утегенов Марат Зеннатович^{3*}

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова
(020000, ул. Абая, 76, Кокшетау, Республика Казахстан)
PhD
<https://orcid.org/0000-0003-3607-8427>. E-mail: ainur_shukeeva@mail.ru

²Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова
(020000, ул. Абая, 76, Кокшетау, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-3147-3666>. E-mail: brg777.50@mail.ru

³Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова
(020000, ул. Абая, 76, Кокшетау, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>. E-mail: Utegenov.marat02@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу повседневной жизни сельского населения северных районов Казахстана в 1950–1960-е годы в контексте освоения целинных и залежных земель. Актуальность исследования обусловлена необходимостью переосмысления социально-культурных и этнополитических последствий целинной кампании, которая стала одной из наиболее масштабных аграрных реформ советского периода и оказала долговременное влияние на развитие казахского общества. *Целью статьи* является выявление особенностей трансформации традиционного уклада жизни казахских аулов и повседневных практик сельских жителей под воздействием политики советского государства в годы хрущёвских реформ. В задачи исследования входит анализ изменений в хозяйственной деятельности, системе управления, социальной структуре и культурной среде сельских сообществ Северного Казахстана, а также выявление различий в восприятии целинной повседневности коренным и пришлым населением. *Результаты.* В решении этих задач заключается новизна исследования. Методологическую основу исследования составляют принципы истории повседневности, историко-системный, историко-сравнительный и историко-антропологический подходы. Источниковую базу формируют архивные документы, материалы периодической печати, а также устные воспоминания старожилов и первоцелинников. *В Заключение* делается вывод о том, что, несмотря на модернизационные сдвиги в экономике и инфраструктуре, освоение целины имело противоречивые последствия для повседневной жизни сельского населения. Казахские аулы, оказавшись в условиях давления со стороны государственной политики, одновременно стали пространством сохранения этнокультурной идентичности и традиционных ценностей.

Ключевые слова: Северный Казахстан, целина, повседневность, казахские аулы, коренное население, целинники, совхозы

Благодарность. Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета науки, Министерства науки и высшего образования, проект ИРН BR28512385 «Междисциплинарное исследование региональных аспектов истории Казахстана (на основе новых архивных материалов и фольклорных произведений)».

Для цитирования: Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. Повседневная жизнь сельского населения северных районов Казахстана В 50-60-х годах XX в. через призму исторической памяти // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1792-1807. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1792-1807

Введение

Актуальность рассматриваемой проблемы заключается в том, что обеспечение продовольственной безопасности является одной из главных целей аграрной и экономической политики любого государства и непосредственно затрагивает интересы сельского населения. Если на современном этапе удовлетворение потребностей человека в продовольствии обеспечиваются путем внедрения новых технологий производства, хранения и переработки сельскохозяйственной продукции, то в СССР, начиная с первых лет советской власти, эти вопросы решались авторитарными методами управления в сочетании с экстенсивным характером ведения сельского хозяйства. Эта особенность развития аграрного сектора экономики особенно ярко проявила себя в период широкомасштабных реформ 50-60-х гг. XX века, предпринятых Н. С. Хрущевым. Политические амбиции руководства СССР, направленные не на удовлетворение потребностей сельского населения по производству мяса, молока и масла на душу населения, а на попытку «догнать и перегнать Америку», не могли быть решены иным способом, как посредством мобилизации административных и человеческих ресурсов.

В конце февраля - начале марта 1954 г. состоялся Пленум ЦК КПСС, на котором были рассмотрен вопрос «О дальнейшем увеличении производства зерна в стране и об освоении целинных и залежных земель» и принят конкретный план расширения посевных площадей, Эти меры затрагивали, в первую очередь, жителей сел и деревень Южного Урала, Западной Сибири, Алтайского края и Северного Казахстана. Эти регионы, пережившие сложные

исторические периоды столыпинской аграрной реформы, «продразверстки», коллективизации и, как основные поставщики продовольствия на фронт, выстоявшие в годы Великой Отечественной войны, вновь стали объектами реформаторской политики советского государства. Жители сел и деревень в хрущевскую эпоху вновь были вынуждены испытать на себе последствия кардинальных, не всегда учитывающих интересы коренного населения, преобразований на селе. Особенно болезненным этот процесс оказался для жителей северных районов Казахстана. Эта территория, где еще сохранялся традиционный уклад жизни сельского населения, ориентированный, главным образом, на пастбищное скотоводство, оказалась в зоне экстенсивной распашки целинных земель, что привело к коренным структурным изменениям в быту, в социокультурном и экономическом развитии казахских аулов.

В данной статье авторы ставят своей целью рассмотреть, как отразились широкомасштабные мероприятия советского государства 50-60 гг. XX в. по освоению целинных земель на повседневной жизни и в обыденном сознании сельского населения Казахстана. Территориальные рамки исследования ограничены северными районами современного Казахстана.

Материал, методы, обзор

Изучение истории повседневности в постсоветской историографии является сравнительно новым направлением, возникшим в результате крушения идеологических стандартов советской эпохи и открытия новых граней в методологии истории. В начале нашего столетия российскими учеными впервые были определены предмет и методы изучения истории повседневности (Пушкарева, 2008), поставлены методологические вопросы развития данного научного направления (Репина, 2011; Розенберг 2010), рассмотрены социокультурные (Новикова, 2003) и общие проблемы (Зубкова, 2000; Лебедева, 2006; Григорьева, 2003) повседневности. Однако, в связи со снижением интереса к аграрной тематике в постсоветский период, история освоения целинных и залежных земель в СССР и повседневная жизнь колхозного крестьянства изучены неравномерно (Кузнецова, 2008; Мотревич, 2014).

В казахстанской историографии периоду освоения целинных земель были посвящены работы К.К. Абуева, Ж.Б. Абылхожина, З.Г. Сактагановой, и других (Абуев, 1990; Абылхожин, 1991а; Абылхожин, 1991б; Сактаганова, 2004). Социально-экономические последствия освоения целины в Казахстане подробно рассмотрены в монографии Н.Э. Бекмехановой (Бекмаханова, 1998). Значительный интерес представляет собой статья бывшего директора Архива президента Республики Казахстан В. Н. Шепеля, в которой на основе архивных материалов раскрывается политика советского правительства по освоению целинных земель Казахстана (Шепель, 2014).

Малочисленность литературы по теме показывает, что история повседневности колхозного крестьянства Казахстана в 1950-1960 гг. изучена недостаточно. Комплексный анализ повседневности жителей казахских сел и деревень, оказавшихся в зоне освоения целинных земель, наряду с общеисторическим контентом предполагает также изучение социально-демографического состава этих поселений, характер этнокультурных контактов первоцелинников с автохтонным населением и представителями депортированных народов, а также процессов адаптации первоцелинников к социокультурным, климатическим и географическим условиям на новом месте.

Особенность истории повседневности, которую обычно относят к так называемой «микроистории», заключается в том, что подробности бытовой жизни простых людей, их мироощущение, увлечения и повседневные дела трудно проследить только по архивным источникам. Поэтому наиболее эффективным исследовательским методом в данном случае является запись бесед с информаторами, как правило, старожилками этой местности, знакомство с их личными архивами, фотодокументами и другими материалами. При этом необходимо учитывать их возраст, социальное положение и время проживания в данном населенном пункте. Одно и то же явление по-разному может быть охарактеризовано и

отражено в памяти информаторов в зависимости от их социального статуса, степени вовлеченности в общественно-политическую и культурную жизнь села. Поэтому возникает необходимость сопоставления сведений, полученных от разных информаторов, с научными публикациями и архивными документами.

Кроме устных рассказов старожилов ценным источником информации является такой вид исторических источников как периодическая печать. В данном случае – это «Ленин туы» (каз. «Знамя Ленина»), официальная республиканская газета на казахском языке, одна из главных «целинных» газет. В ней в 1950-е годы публиковалось множество репортажей, писем, заметок с мест. В частности, в статье З.М. Оразымбетова отражена вся атмосфера той эпохи, раскрываются подробности из повседневной жизни казахских аулов. Другой вид исторических источников – документы личного происхождения – хранят сведения о непосредственных участниках тех исторических событий. Они могут находиться в фондах областных и районных архивов, но чаще – в семейных архивах.

Наиболее распространенными методами для изучения повседневности являются историко-системный, историко-сравнительный, историко-антропологический и другие методы исследования. Если историко-системный анализ позволяет рассмотреть жизнь и быт сельского населения Казахстана в контексте общеполитического и социально-экономического развития СССР, то историко-сравнительный метод дает возможность выявить сходство и различия в повседневной жизни этнокультурных анклавов, каковыми являлись казахские аулы и русскоязычные поселения целинников. Историко-антропологический метод был использован в нашем случае для характеристики обычаев, традиционных культурных и этнических ценностей в повседневной жизни казахов, раскрыть защитные механизмы для сохранения этнокультурных самобытности народа.

В целом, применение методологии истории повседневности позволяет не только выявить реальную картину внутренних процессов общественной жизни страны, но и раскрыть конкретные обстоятельства существования человека и отдельных групп населения в тот или иной исторический отрезок времени.

Результаты и обсуждение

Середина 1950 – середина 1980-х гг. в СССР были обусловлены попытками преодоления продовольственного кризиса. В условиях соперничества двух систем – социалистической и капиталистической – одним из важных факторов государственной безопасности страны, как справедливо считало советское руководство, было обеспечение продовольственной безопасности страны. При невысоком технологическом уровне развития сельского хозяйства того времени и наличии огромных пространств нераспаханных земель наиболее простым способом решения данной задачи было расширение посевных площадей. Огромные пастбища Южного Урала, Западной Сибири, Алтайского края и Северного Казахстана, жители которых издревле занимались пастбищным скотоводством, в представлении центра казались пустующими землями и традиционно являлись объектом земледельческой экспансии центра. Хрущевское правительство фактически вновь, как и в прежние века, решило использовать земельные ресурсы восточных окраин для расширения посевных площадей.

Освоение целинных и залежных земель в современной историографии оценивается по-разному. Одни исследователи пытаются представить освоение целинных и залежных земель как необходимый процесс модернизации сельскохозяйственного сектора экономики СССР. Они объясняют это стремлением советского правительства не только увеличить производство зерна, но и добиться значительного оживления жизни сел и аулов путем внедрения нового образа жизни. Как известно, в советское время был лозунг объединения всех жителей страны в единый советский народ, что в социально-экономической сфере означало, в частности, ликвидацию разрыва между городом и деревней.

Другие исследователи признают непродуманность и волюнтаристский характер этих реформ, но считают, что необходимость земледельческого освоения новых земель был вызван комплексом, как объективных, так и субъективных, причин. Если субъективный фактор связан

с личностью Н. С. Хрущева, присвоившим себе право принимать единоличные решения, то в качестве одной из объективных причин выдвигается демографический фактор – быстрый рост численности населения страны в послевоенный период. Этот тезис, на наш взгляд не бесспорен, так как в результате Второй мировой войны, напротив, Советский Союз оказался в демографической яме, и за 10 лет, несмотря на то, что ежегодно население страны прирастало примерно на три миллиона человек, восполнить убыль населения до довоенного уровня было нереально. Здесь следует уточнить, что постепенный рост населения, безусловно, наблюдался, но особенно быстро шло увеличение населения в городах и в промышленном секторе, которые нужно было восстанавливать. За 10 послевоенных лет городских жителей стало больше на 17 млн. человек. Отток населения из деревень, возвращение из восточных регионов эвакуированного населения, заводов и фабрик, действительно, требовало увеличения производства продовольствия. Кроме обеспечения населения высококачественным хлебом, ставились и другие задачи: «пополнять государственные резервы, обеспечить зернофуражом поголовье скота, обеспечить хлебом незерновые районы СССР, расширить экспорт хлеба и прежде всего, в социалистические страны» (Шепель, 2014).

Масштабный проект по освоению целинных земель стартовал после февральско-мартовского пленума ЦК КПСС 1954 года. Как было сказано выше, в постановлении Пленума ЦК КПСС была определена программа увеличения производства зерна путем освоения целинных и залежных земель на территории Южного Урала (Башкортостана), Западной Сибири, Алтайского края и Северного Казахстана. Это – лесостепная зона, граничащая со степью, с ковыльно-разнотравной растительностью, веками используемая коренными жителями для пастбищного скотоводства. Общая площадь вводимых в сельскохозяйственный оборот целинных земель по стране должна была составить 43 миллиона гектаров, из них за первые два года предполагалось освоить 13 млн. гектаров земельной площади (О дальнейшем..., 1954). Однако освоение целины проходило форсированными темпами и вместо 13 млн. га было распахано 33 млн. га (Буканова, Тулепбергенов, 2024, с. 139).

Руководство Казахстана в лице первого секретаря ЦК КП Казахстана Жумабая Шаяхметовича Шаяхметова понимало, чем грозит волонтаристский подход к решению такой грандиозной задачи как освоение целины. Он пытался убедить Н. С. Хрущева в том, что Казахстан – область скотоводческая, а не земледельческая. Хрущев, занимавший принципиальную позицию в этом вопросе, в феврале 1954 года снял Жумабая Шаяхметова с должности Первого секретаря ЦК КП Казахстана, поставив на его место присланного из Москвы П. К. Пономаренко, по специальности – инженера (окончил Московский институт инженеров транспорта) и слабо разбиравшегося в сельском хозяйстве.

Наиболее достоверные сведения о том, как происходило освоение целины в Казахстане, приводит В. Н. Шепель, известный государственный деятель, в 2004-2014 гг. занимавший должность директора Архива президента Республики Казахстан. В своей статье «Хрущев и казахстанская целина» он приводит следующие данные: за 1954-1955 гг. предстояло освоить всего 6,4 млн. гектаров новых земель, но уже весной 1954 года было вспахано 1 млн. 545 тыс. гектаров целины. Всего же за 1954–1960 гг. в Казахстане было освоено более 20 млн. га целинных и залежных земель. В освоении целины участвовало 283 МТС, 1697 колхозов и 247 совхозов. Кроме того, из разных регионов страны было прислано свыше 300 тысяч механизаторов, организовано 90 новых зерновых совхозов. (Шепель, 2014). Это коренным образом изменило хозяйственную и культурную жизнь села, демографический состав сельского населения.

Следует отметить, что все пахотнопригодные земли Северного Казахстана были освоены еще при царском режиме. На этих землях расположились казачьи станицы и русско-украинские переселенческие села, основным занятием которых было земледелие. До середины XX в. казахское население преимущественно продолжало заниматься животноводством, основным видом хозяйственной деятельности в данных природно-климатических условиях. Наиболее развитой отраслью животноводства было коневодство. Казахи имели многовековой опыт разведения лошадей. Лошади, а также мелкий и крупный рогатый скот содержались в

естественных условиях, что требовало обширных пастбищ, водопоев, традиционных маршрутов выпаса и приемлемых условий содержания зимой. Земледелие для казахов имело вспомогательное значение. До начала хрущевской реформы казахские села в основном были объединены в животноводческие колхозы, где все производственные вопросы, кроме выполнения государственных планов и обязательных поставок, решались самим населением на общих собраниях колхозников, а должность председателя была выборной. Целинная кампания сопровождалась структурной перестройкой сельскохозяйственного производства. Одним из последствий хрущевской реформы явилось преобразование колхозов в совхозы. Совхозы в условиях реформ были более предпочтительны: они напрямую подчинялись государственным органам власти, через них легче было проводить решения партии и правительства. В отличие от колхозов в них вводилась фиксированная заработная плата, пенсионное обеспечение, которое в колхозах ввели только в 1964 году. В Казахстане совхозы как государственные предприятия должны были создаваться заново, но в погоне за количественными показателями стали создавать их на месте бывших колхозов. Многие жители казахских аулов выступали против упразднения колхозов. Однако мнение местного населения игнорировалось, требовалось беспрекословное выполнение задач, поставленных руководством страны.

Те колхозы, которые продолжали существовать, также подверглись реорганизации. Архивные данные свидетельствуют о том, что накануне поднятия целины в Булаевском районе существовали десятки казахских аулов в том числе: «Жаңа-Тұрмыс» «Мужебай», «Интернационал», «Атығай», «Красный Казахстан», «Мырзагелди». А 14 февраля 1951 года в результате укрепления колхозов они были объединены в один колхоз «Мырзагелдинский» с земельным фондом 5289,69 га. Но на этом реорганизация казахских колхозов не завершилась. В 1957 году население шести казахских аулов колхоза «Мырзагелди» объединившись с колхозом «Большевик» образовали в Конюховском районе Северо-Казахстанской области новый колхоз с названием «Красная крепость» (ГАСКО Ф. 2145. Опись 1. Л. 1-9.) Председателем колхоза с 1946 года был Ф. В. Константинов, который стал активным проводником хрущевской аграрной политики в Казахстане. За выдающиеся успехи в освоении целинных и залежных земель в 1957 г. ему было присвоено звание Героя Социалистического Труда с вручением ордена Ленина и золотой медали «Серп и Молот».

Укрупнение деревень, ликвидация колхозов и организация зерновых совхозов нанесли большой ущерб экономическому благосостоянию населения североказахстанского региона. Повсеместное преобразование колхозов в совхозы привело к падению рентабельности хозяйств, снижению мотивации трудовой деятельности сельских жителей. Анализ хозяйственной деятельности совхозов за 1954-1965 годы показывает, что показатели производительности труда в эти годы не улучшились, себестоимость сельскохозяйственной продукции не снизилась. По мнению исследователя аграрной истории М. Л. Богденко, главной причиной этого являлось игнорирование экономических законов развития сельского хозяйства и принципов материальной заинтересованности (Богденко, 1972: 157-202). Как пишет В. Н. Шепель, «Нельзя умолчать и о том, что многие регионы остались без пастбищ, сенокосов. Был нанесен большой урон животноводству Казахстана, прекрасно приспособленному к степным климатическим условиям. Да и зерновая проблема не была решена, потому что увеличилась потребность в зерне на корм скоту. С 1963 года в СССР начались массовые закупки зерна за рубежом» (Шепель, 2014).

Непродуманная распашка девственных земель, вырубка лесов, превращение лугов, сенокосных угодий и пастбищ в пшеничные поля привели к возникновению экологических проблем. Причем, такое явление было характерно не только для Казахстана, но также для других целинных областей страны (Буканова, Тулепбергенов 2024). Историю поднятия целины в одном из южных районов Башкортостана (ныне – Зилаирский район Республики Башкортостан) подробно описал в своем документально-публицистическом произведении участник тех событий Тимергали Буляков. Достоверность приведенных им фактов обусловлена тем, что он вел протокол пленума райкома КПСС, где обсуждался план по

освоению целинных земель. Первый секретарь райкома партии, открыв пленум, довел до партийного актива решение советского правительства: на первом этапе освоения целины вместо 13 млн. га по стране следует ввести в сельскохозяйственный оборот 28-30 млн. гектаров новых земель (Буляков, 2011: 43). Соответственно, предстояло увеличить плановые задания районам и колхозам. Против чрезмерного увеличения плана распахки земель выступил председатель колхоза имени Ш. Худайбердина Гафар Шахмухаметович Буканов. «Почему Вы не думаете о нарушении экологии? – обратился он к первому секретарю райкома партии, – Что мы оставим будущему поколению?» (Буляков, 2011: 49). В своем выступлении он подробно перечислил, какие могут быть последствия бездумного отношения к природе. Спустя три дня Г. Ш. Буканова вызвали на бюро райкома КПСС, объявили ему выговор и освободили от должности председателя колхоза.

Настроения, мнения и повседневную жизнь обитателей, как казахских аулов, так и переселенческих поселений, можно рассмотреть по отрывочным сведениям, дошедшим до нас в виде воспоминаний и публикаций в периодической печати. Безусловно, мнения противоречивые: кто-то отмечает положительные явления, произошедшие в ходе освоения целины, кто-то рассказывает о пережитых лишениях, но в целом, из этих разрозненных воспоминаний воссоздается реальная картина повседневности в казахских аулах.

Многие респонденты сравнивают то, что было до начала освоения целины и какие изменения произошли потом. Казахские аулы, хотя и были относительно небольшими, но каждый из них был самостоятельным колхозом, представляя собой самодостаточную хозяйственную систему. Экономическое благосостояние жителей аула обеспечивалось, главным образом, за счет развития традиционного животноводства. Занятие сельским хозяйством для казахов не носило сезонного характера, оно обеспечивало их работой круглый год. Постоянная забота о сохранности и приумножении поголовья скота, об обеспечении их кормами, о зимнем содержании молодняка и летнем выпасе скота, переработке продукции животноводства – все это требовало знаний, умений, навыков, которые передавались из поколения в поколение. Все это вплеталось в естественные, трудовые будни казахских аулов. В колхозах, где все знали друг друга, не было деления на общественное хозяйство и частное подворье.

Вместе с тем происходили разительные перемены в жизни казахстанцев. Колхозы постепенно теряли свою роль хозяйствующей единицы в системе социалистических производственных отношений, вместе с ними умирали и казахские аулы. Совхозы же в хрущевское время рассматривались в качестве «высшей формы социалистического хозяйства» на селе, и потому на создание совхозов выделялись огромные финансовые средства.

Несмотря на достаточно большое количество работ по истории освоения целинных земель, как в советской, так и в постсоветской, историографии, вне поля зрения оставались чувства, восприятие хрущевской политики со стороны коренного населения Казахстана. Колхозники остро чувствовали перемену в отношении власти к колхозам. Это ощущение в полной мере передано в статье З.М. Оразымбетова, опубликованном в газете «Ленин туы» 4 мая 1989 г., посвященном его родному колхозу «Енбек» («Труд»). В колхозе, как он пишет, было 80 дворов. В колхозном табуне состояли 1500 голов лошадей, около 50 пар волов и большое количество крупного и мелкого скота. Чтобы обеспечить кормами растущее поголовье скота, брали в аренду покосы в соседних хозяйствах, а лишний скот для зимовки размещали в соседних селах. В поселке Бескол, пригороде Петропавловска, по решению колхозного правления был открыт кумысный пункт, где держали дойных кобыл и продавали кумыс жителям города, а вырученные деньги сдавали в колхозную кассу. З.М. Оразымбетов особо отмечает трудолюбие колхозников: трое из деревни – табунщики Қ. Қыдыралин, А. Дүйсенов и чабан Э. Койшыбаев – были награждены серебряной медалью первой Всесоюзной сельскохозяйственной выставки (ВСХВ) 1939 года. «Всему этому нашему благоденствию пришел конец в 1955 году, - пишет З.М. Оразымбетов – В связи с освоением целины наш колхоз был упразднен, аул сделали отделением вновь образованного совхоза «Образцовый». Табун лошадей был ликвидирован во избежание потравы пшеничных полей,

дойный гурт тоже был перемещен в центральную усадьбу в село Покровка. Люди некогда процветающего аула остались безработными...» (Оразымбетов, 1989: 3).

На фоне стремительно растущих совхозов, действительно, жить в колхозах становилось труднее. В этом плане особую ценность представляют воспоминания старейшей жительницы бывшего села Каракамыс Айртауского района Кокшетауской области Кожгельдиновой Бигайши, которой в 2018 году исполнилось сто лет. В первые годы существования Советского Союза ее семья жила в селе Двин. Как она вспоминает, там была хорошая жизнь, и большинство ее детей родились там. Очевидно, это был колхоз, который постепенно пришел в упадок. Ее семья была вынуждена переехать в деревню Даукара, где Бигайша устроилась на работу на зерноперерабатывающем предприятии «Заготзерно», открывшемся недалеко от Даукары. Зарплата была низкой, составляла всего лишь 40 сомов. Семья испытывала трудности. Но, когда они переехали в новообразованный совхоз «Светлый», их положение намного улучшилось. Из ее рассказа можно получить представление о том, как возникали совхозы и как складывались отношения местных жителей с целинниками, прибывшими из разных областей СССР: «Целина» кезінде тыңға келгендер жаңа поселканы біздің елдің бір ескі жұрты – Мұқан жұртында ашпақшы болды. Елдің есті адамдары ол жұртты қимай қоныстанушыларға басқа жерді нұсқап, елдің сыртына шығарып жіберді, Дәуқарадан тоғыз шақырым жерде тың совхозы «Светлый» ашылды. бастапқыда тыңгерлер палаткаларда тұрды. Оған келгендердің көбі орыс ұлтының адамдары болды. Жаңа совхозда үйлер тез салынып, барлығы суық түскенше үйлерге қоныстандырылды. Біз тыңның бастапқы кезінде осы жерден сексен шақырым жердегі Двинде тұрып келдік, ол жердегі тұрмысымыз жақсы еді, балаларымның көбі сонда дүниеге келді», – рассказывает Бигайши Кожгельдинова. В переводе это прочитывается так: «Во время поднятия целины новопоселенцы решили обосноваться в одном из старейших казахских поселений – селе Мукан. Старейшины села, не задумываясь, указали поселенцам другое место и не пустили их в свое поселение. В девяти километрах от Даукары было открыто целинное совхозное хозяйство «Светлый». Вначале новопоселенцы жили в палатках. Дома в новом совхозе были построены быстро, и до наступления холодов все поселились в домах». Далее она говорит о том, что большинство прибывших людей были русскими по национальности, но русские и казахи жили дружно. «В то время было не редкостью, когда казахские девушки выходили замуж за русского или за представителей других национальностей», – говорит она.

Если старожилы имели возможность сравнивать жизнь в колхозе и совхозе, то те жители, которых поднятие целины застало в подростковом возрасте, с интересом воспринимали новую жизнь. Так, например, на вопрос интервьюера А. Т. Шукеевой – «Что Вы помните о времени, когда шло освоение целины?» – уроженец села Каракамыс Северо-Казахстанской области Еламан Жанболов рассказал: «Я родился 16 июня 1945 года в селе Каракамыс Айыртауского района Кокшетауской области. В начале освоения целины я был девяти-десятилетним ребенком. В период освоения целины в наше село завезли тракторы ДТ и Беларусь, бывшие колхозные тракторы с зубилами вышли из эксплуатации. Во времена «целины» в колхоз, кроме того, привозили много техники, например, сеялки, жатки, зерновозы. Во время распахки земель я был помощником трактористов Есея и Кабдрашита. У трактора в то время не было гидравлики, плуг поднимался и опускался проволочным тросом. Моя задача состояла в том, чтобы вручную поднимать и опускать плуг, а в ночную смену следил, чтобы тракторист не заснул, а также регулировал плуг».

Еламан Жанболов коснулся также вопроса о межкультурных и языковых взаимоотношениях казахского населения с русским населением. Не секрет, что традиционно центральной усадьбой вновь созданных хозяйств определяли населенные пункты преимущественно с русским населением, независимо от их местоположения и отдаленности от казахских деревень. Казахские аулы лишались не только хозяйственной самостоятельности: все объекты социально-культурного назначения строились, как правило, в центральной усадьбе хозяйства. Нередко для получения образования или медицинской помощи приходилось ехать в совхозный центр. «Расскажу один случай из моего детства, – говорит

Еламан Жанболов, – это попытка наших родителей отправить нас учиться в русскую школу. После окончания начальной школы в Каркамысе мы – Капез, Кайржан и я – уехали из Даукары. Отец, глава хозяйства, отвёз нас в совхоз «Светлый» для поступления в русскую школу. Но там среди русских детей мы не прижились и вернулись на родину. Выстоял Кайржан и продолжил обучение на русском языке». Еще ему запомнилось, как они защищали лес возле этой деревни от переселенцев: «Лес возле этой деревни был полон лесных ягод. Приезжие целинники стали уничтожать этот лес. Деревенские мальчишки не выдержали, и такие мальчишки как Кайрбек и Алпыс безжалостно избивали тех, кто вырубал березы для топки печей, и выгоняли их оттуда. Несмотря на это, непроходимый лес возле Камсакты, где даже собака не могла пройти сквозь кустарники и деревья, был уничтожен и вырублен целинниками».

Одним из важных вопросов повседневности периода поднятия целины являются вопросы адаптации пришлого населения на казахской земле, с одной стороны, и вопросы изменения образа жизни казахов под воздействием переселенцев – с другой.

Одновременный наплыв огромного количества новых поселенцев создавал первоначально некомфортные условия жизни и для приезжих. Как жили целинники Северного Кавказа, с какими трудностями пришлось им встретиться в первые годы пребывания на казахской земле – об этом можно судить по воспоминаниям первоцелинников. Один из них – Пересада Виктор Николаевич, 1937 года рождения, уроженец Донецкой области Украины. В.Н. Пересада служил в армии в городе Ровно на западе Украины, когда в августе 1955 года в СССР было объявлено о сокращении численности армии более чем на 600 тысяч человек. Солдат, демобилизованных в рамках реформы по сокращению численности вооруженных сил, отправляли на Дальний Восток. Но был другой выбор – поехать по комсомольской путевке на целину, в один из восточных регионов. Он выбрал Казахстан, куда прибыл в составе комсомольского отряда из 40 человек. Их группу направили в Атбасар, но возникли трудности с обустройством.

«У меня была специальность механика, а у парня, который приехал со мной, – строительная специальность, – рассказывает В.Н. Пересада. – Сначала мы немного растерялись, не зная, куда идти, поэтому мы с напарником отправились в районный комитет комсомола. Когда мы туда пришли, там находился инженер из недавно созданного Атбасарского совхоза, который предложил поехать с ним. Мы согласились. Так, мы поехали в Атбасарский совхоз вместе с этим инженером. Совхоз располагался на территории бывшего Самарского совхоза. Он состоял из 4 отделений. На следующее утро состоялась встреча с директором совхоза, который отправил нас во второе отделение».

Он вспоминает о том, как они жили в первое время: «Сначала все мы разместились в вагоне, в тесном жилом пространстве, и, конечно, нам, приехавшим в колхоз из большого города, было нелегко. Нас было трое в вагоне, и после двух-трех дней ночевки мы почувствовали себя некомфортно, хотя был июнь. Думая, что овец не будет, мы поехали в деревню и поискали квартиру. Так, мы втроем поселились в доме русской женщины. У пожилой женщины были дети примерно нашего возраста. Осенью двое из тех, кто приехал со мной, вернулись обратно. У каждого свои мысли и желания, как говорится. Что касается меня, я решил остаться здесь».

Вскоре Виктор познакомился с местной девушкой – дочерью немца, депортированного в Атбасар во время войны – с которой сразу нашли общий язык, и уже в ноябре состоялась свадьба. «Многие люди очень помогли нам, – продолжает он. – Родственники моей жены и друзья помогли собрать скот, подарили жеребенка, гуся и курицу. В Атбасарском совхозе строились дома, и совхоз предоставил нам, молодой семье, двухкомнатный дом. Так, никуда не уезжая, я много лет жил в Казахстане и обзавелся детьми. Я неустанно трудился, выполняя работу с честью, и привлек внимание руководителей совхоза. Вероятно, именно поэтому в марте 1965 года меня назначили бригадиром тракторно-сеяльной бригады. Некоторое время работал начальником машинно-тракторной мастерской. В те годы было несколько тракторно-сеяльных бригад. Прошли годы, и хотя я был родом из Донецкой области Украины, я, кажется,

ассимилировался здесь. Я работал в одном и том же хозяйстве до 1996 года, когда в жизни деревни начались некоторые перемены...

А если говорить о наших отношениях с коренными жителями нашей деревни, то в памяти остаются только хорошие воспоминания. Я никогда в жизни не встречал таких гуманных и гостеприимных людей, как местные казахи. Нашими соседями были казахи. Мои казахские соседи не оставляли нас без приглашения. Их праздники и веселье, как и наши праздники, не проходили друг без друга. Мы с женой с особой теплотой вспоминаем время, проведенное в Казахстане».

Не все целинники выдерживали жизнь в палатках, тяжелые бытовые условия на целине, плохое снабжение продуктами питания и одеждой. Правительство не справлялось со строительством жилья: в 1955 году вместо 11500 домов по плану, было построено лишь 568. Как пишет В.Н. Шепель, все это стало причиной отъезда десятков тысяч целинников из Казахстана в родные места» (Шепель, 2014).

Безусловно, существовала разница в хозяйстве, образе жизни, обычаях, традициях местного и пришлого населения, в частности, в отношении к животноводству. Для переселенцев из западных районов страны животноводство являлось второстепенным делом. Их основная задача состояла в введении в сельскохозяйственных оборот новых пашенных земель и увеличении производства зерна. Поэтому в новообразованных совхозах нередко происходили случаи массового падежа скота из-за отсутствия надлежащего ухода за скотом, отсутствия культуры ведения животноводства со стороны новопривывших целинников.

В тех районах целины, где компактно проживало местное казахское население, целинная кампания оказала разрушительное воздействие на привычный уклад жизни сельчан, хотя, следует признать, внесла и новшества в их повседневную жизнь.

Большинством населения мероприятия правительства по освоению целины воспринимались как очередная кампания, навязанная сверху, из центра. Началась активная русификация не только в производственной сфере, но и в системе управления и образования. Народ видел, что освоение целины началось с кадровых перестановок в руководстве республики. Казах Жумабай Шаяхметов, с 1946 г. занимавший пост первого секретаря ЦК Компартии Казахстана, был заменен присланным украинцем П. К. Пономаренко. Вторым секретарем ЦК Компартии Казахстана был назначен Л. И. Брежнев.

Не только в высшем руководстве, но и на среднем и низовом уровне административной системы казахи почти не были представлены. Так, например, директорами «Докучаевского» совхоза был Попов, «Москворецкого» – Гусев, «Интернационального» – Лысенко, совхоза им. Н. Хрущева – Гусев, «Темирязевского» – Большаков, совхоза им. Шевченко – Зарицкий (ГАСКО. Ф. 286. Оп.1. Д. 273. Л. 113).

Обратимся к материалам VIII пленума Северо-Казахстанского обкома КП Казахстана с повесткой дня «О ходе выполнения постановления январского Пленума ЦК КПСС», состоявшегося 25 октября 1955 г. Из отчета Октябрьского райкома партии видно, что из 10 председателей колхозов, только 4 человека были из местных, но их национальность не указывается (Из отчета Октябрьского райкома партии..., 1955).

Только в один Октябрьский район Северо-Казахстанской области за 1954 и 1955 годы прибыло 17 руководящих работников, 40 специалистов, 848 трактористов и комбайнеров. Непосредственно в совхозы прибыло 4408 человек, в том числе 121 человек руководящего состава и специалистов. Вместе с тем, нельзя не отметить и положительные стороны такой кадровой политики: должности главных агрономов, главных инженеров и главных зоотехников заняли специалисты с высшим образованием. «По сравнению с 1953 годом количество коммунистов в районе увеличилось на 434 человека, в том числе в совхозах – на 267 человек, в колхозах – на 12 человек, и в МТС – на 44 человека. Значительно улучшился и качественный состав партийной организации. За этот же период комсомольская организация района увеличилась на 2440 человек, или в 1,2 раза. Только в совхозы по призыву партии на освоение целинных и залежных земель прибыло 2085 комсомольцев (Из отчета Октябрьского райкома партии..., 1955).

Как следствие, в ходе освоения целинных земель возникли новые совхозы с характерными названиями: «Смирновский», «Полтавский», Черкасский», «Ивановский», «Молодежный». С карты области стали исчезать исконно-казахские топонимы. Естественно, в условиях существенного преобладания пришлого населения, казахи становились этническим меньшинством на собственной этноисторической территории. Герольд Бельгер, писатель из депортированных немцев, выросший в казахском ауле Балуан писал: «Исконно казахские названия вытеснялись настойчиво и целенаправленно. В годы освоения целинных и залежных земель с карты Северного и Центрального Казахстана основательно стерли все вековые казахские названия» (Бельгер, 1996, с. 39). В образовательной сфере происходило сокращение школ с преподаванием на казахском языке, внедрялось обучение по всем предметам на русском языке и т.д.

В то же время следует признать, что были и позитивные явления: одновременно происходили процессы интеграции и позитивные сдвиги в технической и культурной сферах.

Результаты исследования заключаются в следующем: установлено, что целинная кампания сопровождалась резкой структурной перестройкой сельского хозяйства, ликвидацией колхозов, созданием зерновых совхозов и заменой местных кадров управленцами, направленными из центра. Это привело к ослаблению традиционного животноводства, изменению образа жизни казахских аулов, трансформации этнокультурной среды и демографического состава региона.

Заключение

Освоение целинных земель в восточных регионах СССР явилось одним из крупнейших реформ, предпринятых Н. С. Хрущевым в 50-60-х годах XX в. Северный Казахстан, где еще сохранялся традиционный уклад жизни сельского населения, ориентированный, главным образом, на пастбищное скотоводство, оказался в зоне экстенсивной распашки целинных земель. Освоение целины проходило форсированными темпами. В Казахстане предстояло освоить всего 6,4 млн. гектаров новых земель, но уже весной 1954 года было вспахано 1 млн. 545 тыс. гектаров целины. Всего за 1954–1960 гг. в Казахстане было освоено более 20 млн. га целинных земель, что более чем в три раза превышало первоначально установленный план.

Волюнтаристские методы освоения целинных земель, не учитывающие интересы коренного населения, привели к радикальным изменениям в демографическом составе сельского населения, экономическом и социокультурном развитии казахских аулов. В Казахстан для освоения целины со всего Союза прибыло сотни тысяч людей разных национальностей, вследствие чего, в ряде районов казахи оказались в меньшинстве на своей исторической родине. Укрупнение деревень, ликвидация колхозов и организация зерновых совхозов нанесли большой ущерб экономическому благосостоянию населения североказахстанского региона. Многие районы остались без пастбищ, сенокосов, был нанесен большой урон животноводству Казахстана. Произошли кадровые перестановки в руководстве республики и на местах: на руководящие должности назначались представители центра, не имеющие представления о социальной практике поведения и опыте хозяйственной деятельности коренного населения, местных обычаях и традициях. Все это нашло отражение в повседневной жизни поколения 50-60-х годов XX века, в их духовной жизни и обыденном сознании.

Вместе с тем, несмотря на все издержки хрущевской политики по освоению целинных земель, ее итогом стала модернизация сельского хозяйства Казахстана, а в повседневной жизни коренного и пришлого населения – взаимообогащение и интеграция в сфере культуры и образования. Сохранение казахского этнокультурного пространства – пусть даже в виде спорадических этнокультурных анклавов – в условиях той эпохи способствовали сохранению и развитию национально-культурных и нравственных ценностей традиционного общества Казахстана.

Sources

SANKR – State Archive of the North Kazakhstan Region

Источники

ГАСКО – Государственный Архив Северо-Казахстанской области

References

- Abdirayymova, 2007 — Abdirayymova A.S. Khozyaystvenno-ekonomicheskie, demograficheskie i ekologicheskie posledstviya osvoeniya tselinnykh i zaleznykh zemel' v Kazakhstane (1950-e – 1990-e gg. XX v.) [Economic, demographic, and environmental consequences of the development of virgin and fallow lands in Kazakhstan (1950s – 1990s)]: dis. ... kand. ist. nauk. Almaty, 2007. 133 s. (In Russ.)
- Abuev, 1990 — Abuev K.K. «K voprosu istorii osvoeniya tselinnykh zemel' v Kazakhstane ["On the history of the development of virgin lands in Kazakhstan]. Tselinograd 1990. 114-118 s. (In Russ.)
- Abylkhozhin, 1991a — Abylkhozhin Zh.B. «Tselinnaya epopeya» ["The Virgin epic"] // Abylkhozhin Zh.B. Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana. XX vek. Almaty: Yuat, 1997. 360 s. S. 267–277. (In Russ.)
- Abylkhozhin, 1991b — Abylkhozhin Zh.B. Kazakhstan v sisteme agrarnoi politiki SSSR [Kazakhstan in the system of agrarian policy of the USSR]. Alma-Ata: Nauka, 1991. 286 s. (In Russ.)
- Bayzhanov, 1954 — Bayzhanov M. Kartyn kazhyrly enbegi [The old man's hard work] // Еңбек. 1954. 21 marta. № 23. (In Kaz.)
- Bekmakhanova, 1998 — Bekmakhanova N.E. Sotsial'no-ekonomicheskie posledstviya osvoeniya tseliny v Kazakhstane [Socio-economic consequences of the development of virgin lands in Kazakhstan]. Almaty: Gylym, 1998. 240 s. (In Russ.)
- Bogdenko, 1972 — Bogdenko M.L. Osnovnye problemy razvitiya sovkhov v 1954-1965gg. [The main problems of the development of state farms in 1954-1965] // Razvitie sel'skogo khozyaystva v SSSR v poslevoennyye gody (1946-1970): Sb.st. Moskva: Nauka, 1972. S. 157-202. (In Russ.)
- Bukanova, Tulepbergenov, 2024 — Bukanova R. G., Tulepbergenov G. M. Povsednevnyaya zhizn' ayla v period osvoeniya tselinnykh i zaleznykh zemel' (po materialam periodicheskoy pechati Kazakhstana i Bashkortostana) [The daily life of the village during the development of virgin and fallow lands (based on the materials of the periodical press of Kazakhstan and Bashkortostan)] // Aktual'nye problemy istorii narodov Kavkaza i Yuga Rossii: Materialy III Vserossiyskoy (s mezhdunarodnym uchastiem) nauchnoy konferentsii. Makhachkala, 2024. S. 137-141. (In Russ.)
- Bulyakov, 2011 — Bulyakov T. Sizam sakhifalare [Siam sahifalare] // Agizel. 2011. № 8. – 38-82 b. (In Kaz.)
- Grigor'eva, 2003 — Grigor'eva A.G. Sovetskaya povsednevnost' i uroven' zhizni naseleniya SSSR v 1953–1964 gg. [Soviet daily life and the standard of living of the USSR population in 1953-1964]: Dis... kand. ist. nauk. Moscow, 2003. 206 s. (In Russ.)
- Danilov, 2001 — Danilov V.P. Sovetskaya derevnya v 1950–1960-e gody [The Soviet village in the 1950s and 1960s.]. Moscow: ROSSPEN, 2001. 512 s. (In Russ.)
- Zubkova, 2000 — Zubkova E.Yu. Poslevoennoe sovetskoe obshchestvo: politika i povsednevnost', 1945-1953 [Post-war Soviet Society: Politics and Everyday Life, 1945-1953] / RAN. In-t ros. Istorii. Moscow, 2000. 230 s. (In Russ.)
- Iz otcheta...1958, — Iz otcheta Oktyabr'skogo raykoma partii na VIII plenum Severo-Kazakhstanskogo obkoma KP Kazakhstana o khode vypolneniya postanovleniya yanvarskogo Plenuma TsK KPSS. 25 oktyabrya 1955 g. [From the report of the Oktyabrsky district party Committee at the VIII plenum of the North Kazakhstan Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan on the implementation of the resolution of the January Plenum of the Central Committee of the CPSU. October 25, 1955] // Kommunisticheskaya partiya Kazakhstana v bor'be za osvoinie tselinnykh i zaleznykh zemel': Sb. dok. i materialov / In-t istorii partii pri TsK KP Kazakhstana, Fil. in-ta marksizma-leninizma pri TsK KPSS; Sost. 3.A. Golikova, D.A. Isakova, X.G. Seytkazieva. Alma-Ata: Kazakh. gos. izd-vo, 1958. 548 s. (In Russ.)
- Kuznetsova, 2008 — Kuznetsova O.V. Povsednevnyaya zhizn' pervotselinnikov (1954-1965 gg.): na materialakh Orenburgskoy oblasti [The daily life of the Pervotselinnikov (1954-1965): based on the materials of the Orenburg region]: dissertatsiya ... kandidata istoricheskikh nauk. Orenburg, 2008. 319. (In Russ.)
- Lebedeva, 2006 — Lebedeva L.V. Povsednevnyaya zhizn' rossiyskoy derevni v 20-e gg. KhKh v.: traditsii i peremeny (na materialakh Penzenskoy gubernii) [The daily life of the Russian countryside in the 20s of the twentieth century: traditions and changes (based on the materials of the Penza province)]: Dis... kand. ist. nauk. Penza, 2006. 249 s. (In Russ.)
- Motrevich, 2014 — Motrevich V.P. «Tselinnaya epopeya na Urale» (K 60-letiyu nachala massovogo osvoeniya tselinnykh i zaleznykh zemel' ["Virgin epic in the Urals" (On the 60th anniversary of the beginning of mass development of virgin and fallow lands)] // Agrarnyy vestnik Urala № 2 (120), 2014 g. S. 52-55. (In Russ.)
- Novikova, 2003 — Novikova N.L. Povsednevnost' kak fenomen kul'tury [Everyday life as a cultural phenomenon]. Saransk: Izd-vo Mordov. un-ta, 2003. 120 s. (In Russ.)
- Orazymbetov, 1989 — Orazymbetov Z.M. Ayl azamatymen – ayl [Ayl azamatymen – ayl] // Lenin tuy. 1989. 4 may. № 86. (In Kaz.)

- Ospanov, 1954 — Ospanov A. First day of the exam [Emtikhannyn algashky kuni] // Enbek 1954. 23 may. № 40. (In Kaz.)
- Pushkareva, 2008 — Pushkareva N.A. Istoriya povsednevnosti: Predmet i metody [The history of everyday life: Subject and methods] // Sotsial'naya istoriya. Ezhegodnik. 2007. Moscow, 2008. S. 9–54. (In Russ.)
- Repina, 2011 — Repina L.P. Istoricheskaya nauka na rubezhe XX – XXI vv.: sotsial'nye teorii i istoriograficheskaya praktika [Historical science at the turn of the XX – XXI centuries: social theories and historiographical practice]. Moscow: Krug, 2011. 560 s. (In Russ.)
- Rozenberg, 2010 — Rozenberg N. V. Kul'tura povsednevnosti: metodologiya issledovaniya [Culture of everyday life: a research methodology]. Tambov: Izd-vo Tamb. un-ta, 2010. 200 s. (In Russ.)
- Saktaganova, 2004 — Saktaganova Z.G. Tselinnaya kampaniya kak odin iz osnovnykh komponentov «novogo kursa» N. S. Khrushcheva: osobennosti realizatsii [The virgin land campaign as one of the main components of N.S. Khrushchev's "new deal": implementation features] // Vestnik nauki Kazakhskogo agrarnogo universiteta im. S. Seyfulina. 2004. № 4. T. 4. S. 246–251. (In Russ.)
- Shepel', 2014 — Shepel' V.N. Khrushchev i kazakhstanskaya tselina [Khrushchev and the Kazakh virgin land] // Komsomol'skaya pravda Kazakhstan. 2014. 6 marta // URL: <https://nomad.su/?a=15-201403070009> (data obrashcheniya 29.08. 2025). (In Russ.)

Литература

- Абдирайымова, 2007 — *Абдирайымова А.С.* Хозяйственно-экономические, демографические и экологические последствия освоения целинных и залежных земель в Казахстане (1950-е – 1990-е гг. XX в.): дис. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2007. – 133 с.
- Абуев, 1990 — *Абуев К.К.* «К вопросу истории освоения целинных земель в Казахстане. Целиноград 1990. 114-118 с.
- Абылхожин, 1991а — *Абылхожин Ж.Б.* «Целинная эпопея» // Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы: Юат, 1997. 360 с. (С. 267–277).
- Абылхожин, 1991б — *Абылхожин Ж.Б.* Казахстан в системе аграрной политики СССР. – Алма-Ата : Наука, 1991. – 286 с.
- Байжанов, 1954 — *Байжанов М.* Қарттың қажырлы еңбегі // Еңбек. 1954. 21 марта. №23.
- Бекмаханова, 1998 — *Бекмаханова Н.Э.* Социально-экономические последствия освоения целины в Казахстане. – Алматы: Ғылым, 1998. – 240 с.
- Богденко, 1972 — *Богденко М.Л.* Основные проблемы развития совхозов в 1954-1965гг. // Развитие сельского хозяйства в СССР в послевоенные годы (1946-1970): Сб.ст. – Москва: Наука, 1972. – С. 157-202.
- Буканова, Тулепбергенов, 2024 — *Буканова Р. Г., Тулепбергенов Г. М.* Повседневная жизнь аула в период освоения целинных и залежных земель (по материалам периодической печати Казахстана и Башкортостана) // Актуальные проблемы истории народов Кавказа и Юга России: Материалы III Всероссийской (с международным участием) научной конференции. Махачкала, 2024. С. 137-141.
- Буляков, 2011 — *Буляков Т.* Сизэм сәхифәләре // Ағизел. 2011. № 8. 38-82 б.
- Григорьева, 2003 — *Григорьева А.Г.* Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953–1964 гг.: Дис... канд. ист. наук. – М., 2003. – 206 с.
- Данилов, 2001 — *Данилов В.П.* Советская деревня в 1950–1960-е годы. – М.: РОССПЭН, 2001. 512 с.
- Зубкова, 2000 — *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945-1953 / РАН. Ин-т рос. Истории. М.: 2000. 230 с.
- Из отчета...1958, — *Из отчета Октябрьского райкома партии на VIII пленуме Северо-Казахстанского обкома КП Казахстана о ходе выполнения постановления январского Пленума ЦК КПСС. 25 октября 1955 г.* // Коммунистическая партия Казахстана в борьбе за освоение целинных и залежных земель: Сб. док. и материалов / Ин-т истории партии при ЦК КП Казахстана, Фил. ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Сост. З.А. Голикова, Д.А. Исакова, Х.Г. Сейткадиева. – Алма-Ата: Казах. гос. изд-во, 1958. 548 с.
- Кузнецова, 2008 — *Кузнецова О.В.* Повседневная жизнь первоцелинников (1954–1965 гг.): на материалах Оренбургской области: диссертация ... кандидата исторических наук - Оренбург, 2008. 319.
- Лебедева, 2006 — *Лебедева Л.В.* Повседневная жизнь российской деревни в 20-е гг. XX в.: традиции и перемены (на материалах Пензенской губернии): Дис... канд. ист. наук. Пенза, 2006. 249 с.
- Мотревич, 2014 — *Мотревич В.П.* «Целинная эпопея на Урале» (К 60-летию начала массового освоения целинных и залежных земель //Аграрный вестник Урала № 2 (120), 2014 г. С. 52-55.
- Новикова, 2003 — *Новикова Н.Л.* Повседневность как феномен культуры. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2003. – 120 с.
- Оразымбетов, 1989 — *Оразымбетов З.М.* Ауыл азаматымен – ауыл // Ленин туы. – 1989. 4 май. № 86. 3-4 б.
- Оспанов, 1954 — *Оспанов А.* Емтиханнның алғашқы күні // Еңбек 1954. 23 май. № 40.
- Пушкарева, 2008 — *Пушкарева Н.А.* История повседневности: Предмет и методы // Социальная история. Ежегодник. 2007. – М., 2008. – С. 9–54.

Репина, 2011 — *Репина Л.П.* Историческая наука на рубеже XX – XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М.: Кругъ, 2011. 560 с.

Розенберг, 2010 — *Розенберг Н. В.* Культура повседневности: методология исследования. Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2010. 200 с.

Сактаганова, 2004 — *Сактаганова З.Г.* Целинная кампания как один из основных компонентов «нового курса» Н. С. Хрущева: особенности реализации // Вестник науки Казахского аграрного университета им. С. Сейфулина. – 2004. – № 4. – Т. 4. – С. 246–251.

Шепель, 2014 — *Шепель В.Н.* Хрущев и казахстанская целина // Комсомольская правда Казахстан. 2014. 6 марта // URL: <https://nomad.su/?a=15-201403070009> (дата обращения 29.08. 2025).

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1808-1823, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.61.00; 13.01.29
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1808-1823

GENDER POLICY IN EARLY 20TH-CENTURY KAZAKH SOCIETY ON THE PAGES OF THE “AIQAP” JOURNAL: A MEDIA-ETHNOGRAPHIC ANALYSIS

Sakhi Zhuldyz¹, Aidymbayeva Akmaral^{2}*

¹Istanbul Ticaret University
(88/2, Sütlüce, 34445 Beyoğlu, Istanbul, Turkey)
PhD, Assistant Professor
<https://orcid.org/0000-0002-8608-7498>. E-mail: zsakhi@ticaret.edu.tr

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD Candidate
<https://orcid.org/0000-0002-8314-7811>. E-mail: aidymbaevaakma@mail.ru
*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2025
© Sakhi Zh., Aidymbayeva A., 2025

Abstract. *Introduction.* This study examines women's equality, the bride price tradition, and the social significance of the enlightenment movement in early 20th-century Kazakh society based on materials from the «Aiqa» journal. The 1911–1912 issues published articles and feuilletons that criticized the patriarchal nature of marriage and family institutions, discussed the status of women in society, and raised questions of social justice and spiritual renewal. The research aims to identify the ethnographic aspects of social modernization and cultural transformation in Kazakh society through the theme of women's equality presented in «Aiqa». Accordingly, the objectives include a systematic analysis of the journal's materials, an examination of the social evolution of the female image, and an investigation of the interconnection between tradition and modernization. Historical-comparative, content-analysis, and structural-functional methods were applied in the research. These approaches made it possible to analyze the materials of «Aiqa» within a social and ethnographic context. *Results:* The «Aiqa» journal became an important factor in the spiritual and social renewal of Kazakh society. Articles and feuilletons on its pages reflected women's aspirations for education, freedom, and equality, contributing to the formation of national consciousness and cultural modernization. *Conclusion.* From an ethnographic perspective, «Aiqa» represented a cultural phenomenon that illustrated the intersection of tradition and renewal in Kazakh society, promoting national values during the transition from a nomadic economy to a settled way of life through the image of the woman.

Keywords: Bride price, media ethnography, tradition, marriage, gender equality, enlightenment

For citation: Sakhi Zh., Aidymbayeva A. Gender policy in early 20th-century kazakh society on the pages of the «Aiqa» journal: a media-ethnographic analysis // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1808-1823. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1808-1823

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ «АЙҚАП» ЖУРНАЛЫ БЕТТЕРІНДЕ: МЕДИА-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Сахи Жұлдыз¹, Айдымбаева Ақмарал^{2*}

¹Стамбул Тиджарет университеті

(88/2-үй, Сютлюдже, 34445Бейоглы, Стамбул, Түркия)

PhD, ассистент профессор

<https://orcid.org/0000-0002-8608-7498>. E-mail: zsakhi@ticaret.edu.tr

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

(71-үй, Әл-Фараби даңғ., Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD докторант

<https://orcid.org/0000-0002-8314-7811>. E-mail: aidymbaevaakma@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАӘ, 2025

© Сахи Ж., Айдымбаева А. 2025

Аңдатпа. *Kıpısne*. Бұл зерттеу XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы әйелдердің теңдігі, қалыңмал дәстүрі және ағартушылық қозғалыстың әлеуметтік маңызы мәселелерін «Айқап» журналы материалдары негізінде қарастырады. 1911–1912 жылдардағы журнал сандарында некелік-отбасылық қатынастардың патриархалдық сипатын сынға алған, әйелдің қоғамдағы мәртебесін талқылаған, сондай-ақ әлеуметтік әділеттілік пен рухани жаңғыру мәселелерін көтерген мақалалар мен фельетондар жарияланған. *Зерттеудің мақсаты* – «Айқап» журналында баяндалған әйел теңдігі тақырыбы арқылы қазақ қоғамындағы әлеуметтік жаңғыру мен мәдени трансформацияның этнографиялық аспектілерін анықтау. Осы мақсатқа сәйкес *зерттеу міндеттері* ретінде журнал материалдарын жүйелі талдау, әйел бейнесінің әлеуметтік эволюциясын қарастыру және дәстүр мен модернизация арасындағы өзара байланысты зерттеу айқындалды. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-салыстырмалы әдіс, контент-талдау және құрылымдық-функционалдық тәсіл құрайды. Аталған әдістер «Айқап» материалдарын әлеуметтік және этнографиялық контексте кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік берді. *Зерттеу нәтижелері.* «Айқап» журналы қазақ қоғамының рухани және әлеуметтік жаңғыруына ықпал еткен маңызды факторлардың бірі болды. Журнал беттеріндегі жарияланымдар әйелдердің білімге, жеке еркіндікке және теңдікке деген ұмтылысын көрсете отырып, ұлттық сананың қалыптасуына және мәдени модернизацияның дамуына үлес қосты. Этнографиялық тұрғыдан алғанда, «Айқап» қазақ қоғамындағы дәстүр мен жаңғырудың тоғысын бейнелейтін мәдени құбылыс ретінде көрінеді; әйел бейнесі арқылы қоғамның көшпелі шаруашылықтан отырықшылыққа өту кезеңіндегі ұлттық құндылықтар жүйесін айқындады.

Түйін сөздер: Қалыңмал, медиаэтнография, дәстүр, неке, гендерлік теңдік, ағартушылық

Дәйексөз үшін: Сахи Ж., Айдымбаева А. XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы гендерлік саясат «Айқап» журналы беттерінде: медиа-этнографиялық талдау // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1808-1823 бб. (Қаз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1808-1823

ГЕНДЕРНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ НАЧАЛА XX ВЕКА НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «АЙКАП»: МЕДИА-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Сахи Жулдыз¹, Айдымбаева Ақмарал^{2*}

¹Стамбульский университет Тиджарет
(88/2-үй, Сютлюдже, 34445Бейоглы, Стамбул, Турция)
PhD, ассистент профессор
<https://orcid.org/0000-0002-8608-7498>. E-mail: zsakhi@ticaret.edu.tr

²Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0002-8314-7811>. E-mail: aidymbaevaakma@mail.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сахи Ж., Айдымбаева А. 2025

Аннотация. *Введение.* Настоящее исследование посвящено анализу проблематики женского равноправия, традиции калыма и социального значения просветительского движения в казахском обществе начала XX века на основе материалов журнала «Айқап». В выпусках 1911–1912 годов были опубликованы статьи и фельетоны, содержащие критику патриархальных основ брачно-семейных отношений, обсуждение общественного статуса женщин и осмысление вопросов социальной справедливости и духовной модернизации. *Цель исследования* заключается в выявлении этнографических аспектов социальной модернизации и культурной трансформации казахского общества посредством изучения репрезентации темы женского равноправия в журнале «Айқап». В соответствии с этим определены *следующие задачи*: систематический анализ материалов журнала, рассмотрение социальной эволюции образа женщины и исследование взаимосвязи традиционных норм и процессов модернизации. Методологическая база исследования включает историко-сравнительный метод, контент-анализ и структурно-функциональный подход. Применение данных методов позволило осуществить всестороннее изучение материалов журнала «Айқап» в социальном и этнографическом контексте. *Результаты.* Журнал «Айқап» выступил значимым фактором духовного и социального обновления казахского общества. Публикации на его страницах отражали стремление женщин к образованию, личной свободе и равноправию, тем самым способствуя формированию национального самосознания и развитию культурной модернизации. *Заключение.* В этнографическом отношении «Айқап» представляет собой культурный феномен, демонстрирующий пересечение традиции и обновления в казахском обществе и раскрывающий роль женского образа в переходный период от кочевого уклада к оседлому образу жизни.

Ключевые слова: Калым, медиа-этнография, традиция, брак, гендерное равноправие, просвещение

Для цитирования: Сахи Ж., Айдымбаева А. Гендерная политика в казахском обществе начала XX века на страницах журнала «Айқап»: медиа-этнографический анализ // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1808-1823. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1808-1823

Кіріспе

Қазақ этнографиясының дереккөзі ретінде қарастыруға XX ғасырдың басындағы қазақ баспасөзінің ішінде «Айқап» журналының орны айрықша. «Айқапты» тек саяси-әлеуметтік мәселелерге бағытталған басылым ғана емес, «этномедия» саласындағы – қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерін айқындайтын басылым. «Айқап» журналы этнографиялық дереккөз

ретінде қазақ қоғамының тұрмысын, салт-дәстүрін, әлеуметтік құрылымын зерттеуде маңызды рөл атқарады. Профессор Б. Кенжебаев «Айқап» журналының бетінде шыққан материалдарды тақырып, мазмұн жағынан былайша бөлімдерге бөлген: Саяси-әлеуметтік мақалалар; Әдеби шығармалар, Әдебиет мәселелері; Қазақ арасындағы оқу-ағарту ісінің жәй-күйі және маңызды мәселелері; Ана тілі, әліппе, емле мәселелері; Қазақ әйелдерінің жайы, бостандық, теңдік мәселесі; Дәрігерлік, агротехникалық кеңестер, ғылыми табыстар; Ішкі-сыртқы хабарлар; Кітап сындары; Тілші хаттары, жауап хаттар (Кенжебаев, 1956: 26-30).

Қостанай уезінің Шұбар болысы №5 ауылының қазағы М. Сералин 1910 жылдың аяғында журнал шығаруға рұқсат алып, Троицкі қаласында Х. Сосновскийдің «Энергия» баспаханасында шыға бастады. Көлемі 4-5 баспа табақ, таралымы 900-1000 дана. 1915 жылдың қыркүйегіне дейін барлығы 88 саны жарық көрген. Кей жылдары 12-14, кей жылдары 24 нөмірге дейін шыққан. Журналдың не себепті Айқап деп аталуын журналдың ұйымдастырушы және баспагер, идеялық басшысы және редакторы М. Сералин «Журналымызға «Айқап» деп есім бердік. Бұл сөзге түсінген де болар, түсінбеген де табылар. «Қап» дегізген қапиада өткен істеріміз көп болған соң журналымызда өкінішімізге лайық «Ай қап» болды», - деп жазады алғашқы санында (Айқап, 2023; 5). Журнал бас сөздер, сыртқы хабарлар, мұсылмандар тіршілігіне тиісті мәселелер, уақиғалар, фелетон, өлең-жырлар, кітап хақында һәм ғылым бабынан кеңестер, басқарушыға келген хаттар деген бөлімдерден тұрды.

М. Сералиннің сіңірген еңбегін атап өте келіп, зерттеушілер ол «Қазақстанда демократиялық бағыттағы ұлттық журнал шығаруды бірінші болып жолға қойды. «Айқап» журналы білім әлеміне ашылған бір терезе болды» деп атап көрсетеді. М. Дулатов «Оян» деп қазаққа дабыл қаққаннан кейін М. Сералиннің демократияшыл зиялыларды, либерал-революциялық ниеттегі студент жастарды іс жүзінде топтастырып, олардың назары мен жігерін жалпы ұлттық проблемаларды шешуге шоғырландыра білгенін айту керек. «Айқап» патша өкіметінің реакциясынан кейін қазақ қоғамын оятты, «Қазақ» газеті оның жақсы дәстүрлерін жалғастырып, жаңа биікке көтерілді.

М.Сералинмен қатар, Б. Қаратаев, Ж. Сейдалин, С. Торайғыров журналдың рухани жетекшілеріне айналды. «Айқап» төңірегіне әртекті қазақ демократияшыл зиялыларының, талантты студент жастардың өкілдері топтасты. Журналға А. Ғалымов, М. Жолдыбаев, Т. Жомартбаев, М. Кашимов, Қ. Кемеңгеров, М.Ж. Көпеев, А. Мұсағалиев, Б. Сыртанов, С. Лапин, Н. Манаев және тағы басқалар белсене қатысып тұрды. Журнал беделінің өсуіне бастапқы кезеңде оның жұмысына А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың қатысуы себепші болды. Дала өлкесінің демократияшыл қалың жұртшылығы кейіннен қазақ мәдениетінің, әдебиетінің аса көрнекті қайраткерлеріне айналған дарынды тұлғалар: С. Сейфуллин, Ш. Құдайбердиев, Б. Майлин, С. Дөнентаев, С. Торайғыров, М. Жұмабаевтардың шығармашылығымен танысуға мүмкіндік алды. Журнал түркі халықтарының мұрасын насихаттау мақсатында қырғыз И. Арабаев, ноғай С. Ғаббасов, түрікмен Ш. Назари еңбектерін жариялады. Қазақ әйелдері Сақыпжамал Тілеубайқызы, Мариям Сейдалина, Гүлайым Өтегенқызы, Нәзипа Құлжанова журнал беттерінде әйелдердің тең құқықтығы, қазақ әйелдерін оқыту, балалар мен аналарды қорғау проблемасын көтерді. XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының жаңашылдыққа ұмтылуы, олардың әлеуметтік теңсіздік, әйел теңдігі тақырыбын еркін қозғауына серпін берді.

Басылымның этнографиялық тақырыптарын XX ғасырдың басындағы көшпеліліктен отырықшылыққа өтпелі кезеңдегі медиядағы әлеуметтік этнография мәселелері деп қарастырсақ болады.

Материалдар мен зерттеу әдістер

Зерттеудің негізгі ғылыми материалы «Айқап» журналының 1911–1912 жылдардағы жарияланымдары. Этнографиялық дереккөз ретінде пайдаланылған материалдарға мақалалар, өлеңдер, хабарламалар кіреді. Бұл жарияланымдардың авторлары дәстүрлі қазақ ортасында дүниеге келіп, XX ғасырдың басындағы тарихи кезеңнің куәгерлері болғандықтан, олар қалдырған мәліметтер қазақ қоғамының дәстүрлі болмысын дәл әрі шынайы бейнелейтін

құнды деректер болып саналады. Сондай-ақ, журналдың соңғы жылдары қайта басылып шыққан жинақтары да зерттеу үшін маңызды дереккөз ретінде пайдаланылды. Материалдарды талдау барысында тарихи-этнографиялық контекст ескерілді. Алғашқы басылымдардағы қазақ халқының этнографиялық мәліметтерін қайта оқу және жүйелі талдау қазіргі жаһандану жағдайында өзектілігі арта түсетін зерттеу міндеті болып табылады. Деректердің әлеуметтік мәні жылдам өзгеріп отырған заманда архив жазбаларына тең, себебі олар сол дәуірдің «жедел хабарламасы» ретінде жарық көрген. Зерттеуде «архивтік этнография» әдісі басты рөл атқарды. Бұл тәсіл этномедиа немесе медиа-этнография бағытында материалдарды қарастыруға мүмкіндік берді. Архивтік этнографияны тарихи-этнографиялық зерттеудің негізгі әдісі ретінде қолдану арқылы материалдарды әлеуметтік этнография деректерімен салыстыра талдау жасалды. Сонымен қатар, этнофольклорлық және этномедиалық әдістерді біріктіру зерттеу барысында этнография, фольклортану және журналистика салаларын пәнаралық тұрғыда тоғыстыруға мүмкіндік берді.

Талқылау

«Айқап» журналы этнографиялық дереккөз ретінде қазақ қоғамының тұрмысын, салт-дәстүрін, әлеуметтік құрылымын зерттеуде маңызды рөл атқарады. Журналдың көп көңіл бөлген мәселелерінің бірі – қазақ халқының этнографиялық ерекшеліктерін айқындайтын әдет-ғұрып, салт-сана мәселесі еді. Журнал қазақ тіршілігіндегі әдет-ғұрыптың кемшілік, кері кеткен жақтарын сынай отырып, елді жақсылыққа, озық ойға, болашаққа шақырды.

1911 жылғы «Айқап» журналының № 6 санында Шаһмардан Әлжановтың «Қазақтың құдалықтарындағы кемшіліктер» атты мақаласы жарияланып, «атастыру» ғұрпын қазақ қоғамындағы ескі әдет-ғұрыптар мен жолсыз ырымдардың теріс әсері, - деп сынға алады. Автор «астастыруды» қалмақ дәуірінен қалған жөнсіз заңдардың бірі ретінде буыны қатып, қырқынан шықпаған балаларға, тіпті ана құрсағындағы нәрестелерге дейін құда түсіп, неке келісімін жасайтын құбылыстарды қатты сынға алған. Автор «қалмақ дәуірі» деп ортағасырлардағы қазақ-қалмақ қатынасы кезеңін айтқанын түсіну қиын емес, яғни «ертеден қалыптасқан» деген мағына береді. Автор «атастыру» ғұрпымен тарихи медиа алаңында күресу арқылы, қазақ қызының ерте тұрмысқа шығуына қарсылығын ашық айтады, бұл қазақ қыздарын оқып, білім алғаннан кейін тұрмысқа шығуы, олардың болашағының бір кепілі деп таниды.

Мақала авторы «атастыру» ғұрпының діни немесе заңды негізі жоқ екенін айта отырып: «Не Алланың бұйрығы емес, не пайғамбардың шарияты емес, болмаса орыс заңы емес», – деп өкініш білдіреді. Осылайша, Ш. Әлжанов мақаласында қазақ қоғамындағы неке мәдениетінің реформалануы мен жеке таңдау еркіндігін қолдайтын көзқарасты қалыптастырып, қоғамдық сананы жаңғыртуға ықпал еткен. Қазіргі зерттеулерде бұл мақала қазақ қоғамындағы әлеуметтік модернизацияның алғашқы қадамдарының бірі ретінде бағаланады. Ш. Әлжанов «атастыру» ғұрпын ескі дүниетанымнан туындаған, қазақ қоғамының прогрессивті дамуына кедергі келтіріп отыр деген пікірге келеді. (Әлжанов, 1911: № 6). Автор сынға алған «құрсақтағы балаға құда түсу», «қырқынан шықпаған баланы атастыру» сияқты әдеттер қазақ халқының ежелгі туыстық қатынастар жүйесінде қалыптасқан, некелік қатынастарды реттейтін рәсімдердің қалдығы болып табылады. Этнографиялық деректерге сүйенсек, мұндай ғұрыптардың түпкі мақсаты құдандалық арқылы екі рулы ел арасындағы әлеуметтік және экономикалық одақты нығайту болған (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 1 т., 2017: 338). Қазақта әлі туылмаған баланы атастыру «бел құда», туылған баланы атастыру «бесік құда» деп аталған. Этнограф-ғалым Х. Арғынбаев атастырудың қалыптасуын өте ерте кезеңге апарып, оны қазақтың ғасырлар бойына қалыптасқан әдептерімен бірге талдайды (Арғынбаев, 1996: 134-136).

XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының мәдени және әлеуметтік жаңғыру кезеңінде «Айқап» журналы ұлттық сана мен қоғамдық пікірдің қалыптасуына ерекше ықпал еткен басылым болды. Оның беттерінде әйелдің білім алуы, отбасылық қатынастар мен әлеуметтік

әділет тақырыптары жиі қозғалды. Журнал бетінде жарияланған Сақыпжамал Тілеубайқызы, Мариям Сейдалина және Нәзипа Құлжанова сияқты қазақ әйелдерінің мақалалары дәстүрлі қоғамдағы әйел рөлінің өзгеруін көрсететін маңызды этнографиялық дерек болып табылады.

1911 жылы «Айқап» журналының № 7 санында жарық көрген Сақыпжамал Тілеубайқызының «Қазақ қыздарының аталарына!» атты мақаласы XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы гендерлік қатынастар мен отбасылық-әлеуметтік құрылым туралы маңызды дереккөз ретінде қарастырылды. Автор бұл еңбегінде қазақ әйелдерінің әлеуметтік жағдайы, білім алу құқығы және дәстүрлі қоғамдағы гендерлік теңсіздік мәселелерін өткір көтерген.

Мақаланың мазмұны дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік институттары – отбасы, неке, тәрбие және әйел рөлі жүйелеріндегі қайшылықтарды айқын бейнелейді. Сақыпжамал Тілеубайқызы өз үндеуінде қазақ қыздарының қоғамдағы орнын ер балалармен тең дәрежеде қарастыру қажеттілігін қозғайды. (Тілеубайқызы, 1911 а: №7). Бұл тұжырым – сол кезеңдегі діни қағидаттар мен әлеуметтік нормалар арасындағы қайшылықты көрсетеді. Автор исламдық тұрғыдан әйел мен еркектің теңдігін атап өтіп, оны қазақтың тұрмыс-тіршілігіне енгізуді ұсынады. Сонымен қатар, автор қыз баланы тәрбиелеу мен оқытудың маңызын ерекше атап өтеді. Ол әйелдің басты әлеуметтік рөлін, аналық миссиясын мәдениетті ұлт қалыптастырумен тікелей байланыстырады: «Біле білсеңіздер, ең әуел жақсылап қыз баланы оқыту тиіс... Баланы тәрбиелеуші ана надан болса, балаға жақсы өнеге бере алмайды. «Алып анадан» деген ғой», - деп қазақ қоғамындағы аналық институттың тәрбиелік және мәдени мұра жеткізуші ретіндегі рөлін айқындайды. Әйелдің білімді болуы – ұлттың рухани дамуының кепілі ретінде бағаланады. Автор қазақтың үйлену дәстүріндегі қалыңмал алуды асыра пайдалану, жас айырмашылығы үлкен некелердің орын алуы сияқты әлеуметтік мәселелерді сынға алады. Автор жас қызбен жасы елу-алпысқа келген ерлер арасында некенің бар екенін алға тартып, бұл дәстүрдің адамгершілік және моральдық тұрғыдан жарамсыз екенін өткір сынмен жеткізеді. (Тілеубайқызы, 1911 б: № 7).

Бұндай жарияланымдар қазақ қоғамында сол кезеңде орын алған патриархалды неке дәстүрінің әлеуметтік әділетсіздігі көрінеді. Сақыпжамал Тілеубайқызы «Егер 60-тағы шал 14-тегі қызға тең болса, неге 14-тегі ер балаға 60-тағы кемпірді алып бермейсіз?», деп неке теңдігі мен неке құруда моральдық жауапкершілікті қайта қарауға, қоғам санасына бетбұрыс жасауға шақырады. (Тілеубайқызы, 1911 в: № 7). Мұндай салыстырмалы тәсіл қазақ қоғамындағы гендерлік асимметрия мен екіжақты мораль өлшемдерін әшкерелеудің айқын мысалы болып табылады. Жалпы, бұл мақала қазақ әйелінің қоғамдық санада жаңа әлеуметтік бейнесін қалыптастыруға бағытталған алғашқы феминистік үндеулердің бірі ретінде бағалануы тиіс. Этнографиялық тұрғыда ол: қазақ қоғамының патрилокалды (ер адам басым) құрылымын; қалыңмал мен неке институтының әлеуметтік функциясын; және әйелдің білім, тәрбие, мәдениет сақтаушысы ретіндегі рөлін сипаттайды.

Сақыпжамал Тілеубайқызы қазақ қоғамындағы әйел теңдігі мен рухани жаңғыру мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерген. Бұл еңбек XX ғасыр басындағы қазақ әйелдерінің қоғамдық белсенділігі мен сана-сезімінің ояну кезеңін дәлелдейді. Оның ойлары қазіргі гендерлік саясат пен мәдени мұра зерттеулерінде тарихи сабақтастықтың айғағы ретінде құнды.

1911 жылы «Айқап» журналының № 7 санында жарық көрген Байбатыр Құлақбаевтың «Бір қазақ қызы» атты фельетоны қазақ қоғамындағы әйелдің әлеуметтік жағдайы мен неке институтының дәстүрлі нормаларына сын тұрғысынан жазылған көркем-публицистикалық туынды. Автор фельетонда сол кезеңнің нақты әлеуметтік оқиғасын суреттейді: Петропавл уезіндегі Жабай есімді кісінің 13 жасар қызы Менсұлу мен Әлмен есімді ұлға атастырғаны туралы оқиға арқылы қызды айттырып қою қыз баланың білім алуына тосқауыл болатынын айтып, әдеби шығарма негізінде ерте неке мәселесін қоғамдық пікірталас алаңына алып шығады. Кейіпкер Менсұлу XX ғасыр басындағы қазақ қызының саналы, рухани ізденіске бейім бейнесі. Автор оның 12 жасынан бастап сауатын ашып, жазу-сызу үйренгенін ерекше атап өтеді. Алайда ауыл адамдарының «әйел балаға мұнша оқу не керек?» деген кертартпа пікірлері салдарынан әкесінің оны оқудан тыйғанын сынайды. Бұл жағдай дәстүр мен

жаңашылдық арасындағы әлеуметтік қақтығыстың көрінісі. Қазақ қоғамында әйелдің негізгі рөлі – үй шаруасы мен бала тәрбиесімен шектеу, білім алу әйел табиғатына «жат» деп қабылдау басым еді.

Менсұлу жазған өлең жолдарында оның ішкі жан дүниесі, еркіндікке ұмтылуы мен тағдыр алдындағы шарасыздығы айқын көрінеді:

Жоқ еді өлең жазу хабарымда,
Шүбә жоқ қасіреттің табарында.
Атамыз бір жаманға бере салып,
Қалдырды бозбаласын қараңғыда (Құлақбаев, 1911 а: № 7).

Бұл жолдарда қыз тағдырының еріксіздік пен әлеуметтік қысымнан туындаған трагедиясы суреттеледі. Менсұлу өз жағдайына қарсы тұруға рухани күш таба алмай, тағдырдың тәлкегіне түскен бейне ретінде көрінеді.

Фельетон соңында автор оқырман қауымға, әсіресе ер азаматтарға тікелей әлеуметтік үндеу тастайды:

Осыны ойлаңызшы, ағаларым,
Ақылменен жұрт билеген даналарым!
Жігітіне қарамай, малына қарасаңыз,
Түспей ме көп қорлыққа балаларың?! (Құлақбаев, 1911 б: № 7).

Бұл жолдар қазақ қоғамының патрилокалды құрылымындағы билік иелеріне – аталар мен ағаларға бағытталған сын. Автор «малға қызығып, баланың бақытына немқұрайлы карауды» айыптап, некенің рухани және адами сипатын қорғауға шақырады. Аталмыш фельетон қазақ қоғамындағы қалыңмал дәстүрінің әлеуметтік мәнін қайта қарастырудың алғашқы белгілерінің бірі. Б.Құлақбаев қоғам мүшелерін дәстүрге сын көзбен қарап, әйел мен еркектің тең құқылы қоғамын қалыптастыруға үндейді.

Менсұлу образы – қазақ қыздарының еркіндік пен білімге ұмтылысының символы. Оның қайғысы жеке тағдыр ғана емес, тұтас бір ұлттың әлеуметтік психологиясын айқындайды. Фельетондағы өлеңдер мен диалогтар қазақ әйелінің қоғамдық санадағы ояну үдерісін көрсетеді. Автор Байбатыр Құлақбаев бұл туындысында әдеби публицистика мен этнографиялық баяндауды ұштастыра отырып, дәстүрлі қоғамдағы әйел теңсіздігі мәселесін қоғамдық санада талқылауға ұсынған алғашқы әдеби тәжірибелердің бірін жасады.

1911 жылы «Айқап» журналының № 10 санында жарық көрген Саидғали Жолаушиннің «Бұрынғы ғұрып һәм қазіргі хал» атты мақаласында автор қалыңмал ғұрпының әлеуметтік зардаптарын, халықтың тұрмыс деңгейіне және демографиялық дамуына тигізетін әсерін этнографиялық тұрғыдан айқын көрсетеді.

Жолаушин өз мақаласында қазақ қоғамындағы қалыңмал ғұрпының «ата-бабалардан бері қалыптасқан ғұрып» екенін мойындай отырып, оның қазіргі заман талабына сәйкес келмейтінін және әлеуметтік әділетсіздік туғызатынын дәлелдейді. Қалыңмал беруді өткір сынаудың басты ұстанымы – қыз баланы оқып, білім алғаннан кейін өз сүйгенін таңдауына мүмкіндік беру. Бұл тұжырым қазақ қоғамындағы дәстүр мен әлеуметтік прогресс арасындағы қайшылықты көрсетеді. Автордың пікірінше, қалыңмалдың шамадан тыс қымбат болуы экономикалық жіктелудің және халық санының азаюының басты себептерінің бірі. Жолаушиннің келтірген мысалы бойынша, бір қыз үшін «жеті балалы-сегіз балалы мал» сұрау, оның жалпы құны 24 мал мен 150 сомға дейін жетуі дәстүрдің материалдық мүддеге айналғанын дәлелдейді. Бұл дәстүр қазақ қоғамында некенің экономикалық институтқа айналғанын, яғни әйелдің «құндылығы» малмен өлшенгенін айғақтайды. Автор қалыңмал беру қалыптасқан ноғайлардың үйлену дәстүрінен салыстырмалы мысал келтіреді (Жолаушин, 1911: №10). Бұл салыстыру тәсілі Жолаушиннің «қыз баланы оқыту керек» деген реформаторлық көзқарасын танытады. Ол қазақ қоғамын өзін-өзі жаңғыртуға, басқа халықтардың озық тәжірибесінен ғибрат алуға шақырады. Этнографиялық тұрғыдан алғанда, бұл көшпелі мәдениеттен отырықшылыққа өтудің, дәстүрлі құрылымнан әлеуметтік модернизацияға ұмтылыстың айқын көрінісі. Автордың «қалыңмал» ұғымын журнал бетінде

«қыз сату» деген сөзбен беруінің өзі – қалыңмалды сынау арқылы қызды оқыту мәселесін көтеру.

Сонымен қатар, автор жесір дауы мен зорлық-зомбылық арқылы неке қию сияқты көне дәстүрлердің қоғамдағы рухани құндылықтарды әлсіретіп, уақыт пен адам өмірін босқа кетіретінін айтады: «Жесірді даулап неш нәрсе оңбайды... Зорлап, зомбылап алып барғанменен қатын болып шықпайды. Әшейін малдың шығыны, аттың тері, зайа болған ғұмыр деп білемін», - деп әмеңгерлік мәселесін де қаузаиды (Жолаушин, 1911 в: № 10).

Әмеңгерлік – қазақ дәстүрлі қоғамына тән отбасылық құрылым, некелесу түрі, күйеуі қайтыс болған әйелдің қайнысы не қайнағасына, яки күйеуінің туысына некелесі салты. Қазақ қоғамында 1868 жылы қабылданған Уақытша Ереже бойынша ресми тыйым салынғанымен, отбасылық ғұрыпта жалғасып келген (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 1 т., 2017: 451).

Жолаушиннің көтерген мәселелері – қыз баланың құқығы, әлеуметтік әділет, отбасы институтының этикалық негіздері сол дәуірдегі қоғамдық санада дәстүр мен жаңашылдықтың шекарасында тұрған қоғамда жаңа көзқарастың қалыптасуына жол ашты. Бұл еңбек қазақ қоғамында некені экономикалық келісім емес, адами және рухани байланыс ретінде түсіну идеясын алға тартқан туынды.

1912 жылғы «Айқап» журналының №7 санында ақын Әкрам Ғалымовтың да қазақ қоғамындағы әлеуметтік теңсіздік пен әйел тағдыры мәселесін көтерген өлеңі жарық көрді. Ақын өз туындысында жас қыздарды жасы келген ер адамдарға ұзату оқиғасының барын айтып, оны өткір сынға алады:

Түспесін мұндай қасірет тірі жанға,
Түсінісіп істің түбін қалдым таңға.
Аймай берген екен бұл байғұсты,
Елуге жасы келген құ бас шалға (Ғалымов, 1912 а: № 7).

Бұл жолдарда ақын жас қыздың тағдырына деген аяушылық пен әділетсіздікке қарсы наразылығын білдіреді. Ол дәстүрлі қоғамдағы ата-ананың әлеуметтік пайда немесе материалдық мүдде үшін қызын өз еркінен тыс тұрмысқа беруін айыптайды.

Келесі шумақтарда автор ата-ананың әрекетіне ашық қарсылық білдіріп, моральдық тұрғыдан үкім шығарады:

Естіп осы сөзді болдым қайран,
Бұл қызға көзім түсті дедім қайдан.
Қарғадым білгенімше ата-анасын,
Баласын отқа салып еткен ойран (Ғалымов, 1912 б: № 7).

Үзінді ақынның әлеуметтік әділеттілік, адамгершілік және әйел құқығы мәселелеріне байланысты көзқарасын айқын көрсетеді. Ол «баласын отқа салып» деген сөз арқылы ата-ананың қыз баланы ерте тұрмысқа беруін қоғамның рухани азғындауының белгісі ретінде сипаттайды. Әкрам Ғалымовтың бұл өлеңі тек әдеби туынды ғана емес, сонымен қатар XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының этнографиялық және моральдық жағдайын бейнелейтін мәдени-әлеуметтік құжат ретінде де құнды. Шығармада ұлттық дәстүр мен жаңарған қоғамдық сана арасындағы қайшылықтар ашылып көрсетілген.

1912 жылғы №8 санында жарияланған Жұбакин Тілеубергеновтың «Қыз балалар хақында бір-екі сөз» атты мақаласы 1911 жылғы «Айқап» журналының № 7 санында жарық көрген Сақыпжамал Тілеубайқызының «Қазақ қыздарының аталарына!» атты мақаласын қолдау ретінде жазылған. Мақалада Ж.Тілеубергенов қазақ қоғамындағы әйел теңсіздігі мәселесін көтеріп, Сақыпжамал Тілеубайқызының үндеуіне зиялы қауымның үн қатпағанын сынға алады. Автор басқа халықтардың ұл мен қызды тең дәрежеде оқытып жатқанын мысалға алып, қазақ қоғамындағы артта қалушылықтың себебін әйелдердің білімсіздігімен байланыстырады. Ол өз ойын былай қорытындылайды: «Не үшін жәбірге ұстап шалға береміз? Осы сөзіміздің ақыретінде басымызға пайдасы бар ма? Пайдасы болса жазып көрсетіңіз! Қыз да түсінсін, біз де түсінелік. Жоқ болса, кел, жұрт, қыздарды да оқыталық һәм жылатпай теңіне де қосалық. Осы надандығы да, осы жылағаны да жетер. Енді осындан сақтаналық. Өзімізден өзіміз дүниа

ақыретте бірдей ұялып қор болмалық» (Тілеубергенов, 1912: № 8). Аталмыш мақалада автор мақаласында қазақ қоғамын әйелдердің білім алуына шақырып, гендерлік теңдік пен ағартушылықтың маңызын алға тартады. Ж.Тілеубергеновтың бұл еңбегі XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қыз балалардың құқықтарын қорғау және оларды оқу-білімге тарту жолындағы қоғамдық үндеулердің бірі ретінде бағаланады.

Осы нөмірде Қараөткел өңірінен келген автор Мақыш Қалтайұлының «Жолсыз ғадетіміздің бірі» атты мақаласы да жарияланған. Бұл еңбекте де қазақ қоғамындағы әйел теңсіздігі мен қыздарды малға сату дәстүрі мәселесі өткір қозғалады. Автор дәстүрлі қоғамда қыз баланың өз қалауы ескерілмей, жасы үлкен ер адамдарға тұрмысқа берілуі – адамгершілікке қайшы әрекет екенін атап көрсетеді.

Автор мақаласында: «Қызымыз, апамыз, йаки қарындасымыз жақсы көрген адамды біз неге жек көреміз?... Бұларымыз бәрі де қата» (Қалтайұлы, 1912 а: № 8) – деп, қыз баланың өз тандауын жасауға құқы бар екенін, бұл ер мен әйел арасындағы рухани теңдіктің бастауы екенін атап өтеді. Осы тұста М.Қалтайұлының ойы қоғамдағы әлеуметтік әділеттілік идеясымен үндесіп, қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында жаңаша моральдық өлшемдердің қалыптаса бастағанын көрсетеді.

Мақыш Қалтайұлының мақаласында ерекше назар аударылған мәселенің бірі – маһір (неке кезінде қалыңдыққа берілетін сый немесе төлем). Исламдық неке заңнамасында бұл әйелдің жеке меншігі және оның құқығын қорғаудың құралы болып саналады. Автордың пікірінше, қазақ қоғамында маһір ұғымының мәні бұрмаланып, қалыңмалдың орнын басқан, яғни әйелді сатып алу сипатына ие болған. Ол: «Маһірдің өзі он дирхам, көбі қанша болса да бола берсін... күң болмаса өз басын өзі аз болсын, көп алсын, алмасын өз ықтияры өзіне емес пе?» (Қалтайұлы, 1912 б: № 8) – деп, маһірдің экономикалық емес, құқықтық және адамгершілік мәнін, маһір мен қалыңмалдың құқықтық және мәдени мағынасы әртүрлі екенін түсіндіреді.

Қазақ этнографиясында қалыңмал – екі әулетті байланыстыратын әлеуметтік институт, яғни экономикалық және символдық мәнге ие дәстүр, әрі қалыңмал қыз жасауы болып қайтқан, ал жаугершілік, қиын-қыстау заманда қалыңмал берілмей батамен қосқан. Ал маһір – исламдық құқықтағы неке шартының бір бөлігі, әйелдің жеке меншігі ретінде қарастырылады. Мақыш Қалтайұлы бұл екі ұғымның шатастырылуын қазақ қоғамындағы дәстүр мен дін арасындағы шекараның бұзылуымен түсіндіреді. Айырмашылықтарды көрсету арқылы автор ұлттық мәдениеттің реформалануы мен гендерлік қатынастардың құқықтық эволюциясын айқындайды.

Уфалық Ибраһим Ташполатовтың «Қазақ халқының қыздар тәрбиесіне көз салулары хақында» атты еңбегі де маңызды. Автор бұл мақаласында қазақ қоғамындағы әйелдердің білім алуы мен тәрбиесіне ерекше назар аударып, ұлттың өркендеуі мен дамуы әйел қауымының сауаттылығына тікелей байланысты екенін дәлелдеп көрсетеді. Ибраһим Ташполатов өз еңбегінде қазақ халқының болашағы мен өркендеуі әйелдердің сауаттылығына тікелей байланысты екенін атап өтеді. Ол халықтың жартысын құрайтын әйелдер қауымының білімсіз болуы ұлттың өркениетті дамуына кедергі келтіретінін сын көзбен бағалайды (Ташполатов, 1912 а: № 8).

Бұл пікір қазақ қоғамындағы гендерлік құрылымның әлеуметтік қайта қаралуының нақты дәлелі. Дәстүрлі қоғамда әйел рөлі тұрмыстық, отбасылық шеңбермен шектелсе, XX ғасыр басында ағартушылық қозғалыс оны қоғамдық және мәдени өмірдің белсенді қатысушысы ретінде қарастыра бастады. И.Ташполатов мақаласында қыздарды оқыту ісін қоғамның стратегиялық міндеті ретінде бағалайды. «Жоқ, жұрт! Олар біздің жұртымыздың анасы, бұларды оқыту тиіс. Қыздарды оқыту үшін ноғайлардың қыздары оқытатұғын мұғалімдері бар, соларды алдыру тиіс» (Ташполатов, 1912 б: № 8). Бұл автордың этнопедагогикалық және мәдени реформаторлық ұстанымынан айқын көрінеді. Ол қазақ қоғамының білім беру жүйесін ислам өркениетімен және түркі халықтарының тәжірибесімен байланыстыра отырып, қыз балаларды арнайы мектептерде оқытудың қажеттілігін алға

тартады. Бұл қоғамның дәстүрлі отбасылық тәрбиеден жүйелі институционалдық білімге өтуінің көрінісі болып табылады.

Автор қыздарды оқыту елдің келешегіне салынған инвестиция екенін ерекше атап өтеді: «Қыздарымызды оқытып, ғылымды, һөнерлі ана етіп шығарсақ, келешек заманымыз жарқыраған жарық заман болар. Ел ағалары, бұған көз салыңыз!» (Ташполатов, 1912 в: № 8). Этнографиялық тұрғыдан бұл ой қазақ қоғамындағы құндылықтар жүйесінің өзгерісін көрсетеді. Егер бұрынғы этномәдени санада ұлттың ұйытқысы ерлер мен билер болса, енді бұл миссия әйел-ананың рухани және мәдени рөліне ауыса бастайды. Қыздарды оқыту қоғамның рухани жаңғыруының және ұлттық интеллигенцияның қалыптасуының алғышарты ретінде бағаланады.

Ибраһим Ташполатовтың мақаласы XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының әйел теңдігі мен білім беру ісіндегі ағартушылық көзқарасын айқын көрсетеді. Ол әйелдердің білім алуын ұлттық өркендеудің басты шарты ретінде дәлелдеп, қазақ этносының мәдени капиталының тең жартысы – әйел қауымын жаңаша тануға үндейді. Аталмыш мақала ұлттық санаға серпін берген еңбектердің бірі.

«Айқап» журналы тек әйел теңдігі мәселесін ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамындағы әлеуметтік-некелік дәстүрлердің келеңсіз тұстарын да талқылау алаңына айналды. 1912 жылғы осы нөмірде жарық көрген Шалықбай Бағсайұлының «Құда болу хақында бір сөз «Заманына қарай амалы»» атты мақаласы да қыз тағдыры мен қалың мал мәселесін сын тұрғысынан көтерді. Автор қазақ қоғамында қыздарды жас кезінен ата-аналары «айттырып қою» арқылы тұрмысқа ерте беретін әдеттің кең тарағанын атап көрсетеді. Ол бұл дәстүрдің адамгершілікке де, заман талабына да сай еместігін нақты мысалдармен дәлелдейді. Мақалада қалыңмалдың көлемі мен батаның түрлері егжей-тегжейлі сипатталып, олардың шамадан тыс қымбаттығы қоғамның әлеуметтік теңсіздігін айқындай түсетіні көрсетіледі. Бағсайұлының жазуынша, қазақ арасында кең тараған «Қырық жеті» және «Отыз жеті» деген қалыңмал түрлері төмендегідей болған: «Қырық жеті» деген малдың хисабы: сегіз бие, сегіз құлын, сегіз тай, сегіз құнан-құнажын, жеке ту бие, төс ат, жанама жақсы һәм бас жақсы. Босаға үшін әлдіректері 600–1000 сом, орташақтары 250–300 сом алады. «Отыз жеті» деген малдың есебі: алты бие, алты құлын, алты тай, алты құнан-құнажын, жанама жақсы, жек ту бие, төс ат. Босағасы үшін 100–150 сом алады.» (Бағсайұлы, 1912: № 8). Мақалада қалыңмал институтының кей жағдайда әлеуметтік әділетсіздік пен тұрмыстық езгінің құралына айналғанының орын алғанын қозғайды. Ол мұндай жағдайды тек қоғамдық пікірталас пен баспасөздің ашық талқылауы арқылы түзетуге болатынын айтады. Шалықбай Бағсайұлының мақаласы қазақ қоғамындағы неке, дәстүр және әйел тағдыры мәселесін сыни тұрғыдан қарастырудың жаңа деңгейін көрсетті. Ол қазақ баспасөзіндегі әлеуметтік-моральдық реформалардың қажеттігін дәлелдеп, ұлт болашағының негізі – әділдік пен ағартушылықта екенін атап өтті. Бұл мақала кейінгі этнографтардың қазақтың үйлену дәстүріндегі «отбасылық экономикалық» мәселелерді қайта сараптауына дереккөз болады.

1912 жылғы «Айқап» журналының №8 санында әйел теңдігі мен білім беру мәселелеріне арналған мақалалар мен өлеңдер жарық көрді. Бұл алдыңғы жылғы басылымдарда көтерілген әлеуметтік тақырыптардың қоғамда кеңінен талқылана бастағанының айғағы. Солардың бірі – Күлайым Өтегенқызының «Қазақ қыздарына» атты өлеңі. Автор өз туындысында әйелдердің бас бостандығы мен теңдігі жайындағы ойларын лирикалық сипатта жеткізеді.

Күлайым ақын өлеңінде өз тағдырын мысалға ала отырып, дәстүрлі қоғамдағы қыз баланың жағдайын сынға алады:

«Бесікте мені әкем малға берген,

Әйтеуір кеудесі еркек жанға берген» (Өтегенқызы, 1912 а: № 8).

«Бесікте мені әкем малға берген» деп «атастыру» салтын айтып тұрғанын аңғару қиын емес.

«Айнадай «Айқап»-ыңыз бар уақытта,

Бүкіл қыз сөз жазсаңыз ықтиарын», - деп қазақ қыздарын әлеуметтік белсенділікке шақырады. Оның мақаласын қазақ қыздарының сана-сезімін оятуға бағытталған ағартушылық үндеу ретінде бағалауға тұрады (Өтегенқызы, 1912 в: № 8).

1912 жылғы «Айқап» журналының №9 санында Күлайым Өтегенқызының әйел теңдігі тақырыбындағы өлеңінің жалғасы жарияланды. Бұл шығарма алдыңғы нөмірдегі «Қазақ қыздарына» атты өлеңінің логикалық және идеялық жалғасы болып табылады. Онда ақын қазақ қоғамындағы әйелдің әлеуметтік және отбасылық жағдайына сын көзбен қарай отырып, замандастарына терең ой тастайды. Автор өлеңінде әйелдің тағдыры мен еркіндігі мәселесін бұрынғыдан да өткір айтады, әйелдің өз қадірін сақтау, зорлыққа көнбеу идеясын көтереді. Күлайымның ойынша, тәрбиелі ұрпақтың қалыптасуы ананың еркіндігі мен санасының ашықтығына тәуелді. Күлайым Өтегенқызының өлеңдері XX ғасыр басындағы қазақ әйелінің қоғамдық рөлін қайта түсінудің, дәстүрлі сана мен ағартушылық идеялардың түйісу нүктесін сипаттайды. Бұл туындылар қазақ әйелінің ағартушылық қозғалыстағы белсенді субъект ретіндегі жаңа бейнесін қалыптастырып, ұлттық мәдениеттің даму бағытына зор ықпал етті. (Өтегенқызы, 1912 б: № 9)

1912 жылғы «Айқап» журналының № 11 санында жарық көрген Кәрім Ғалымовтың «Бейшара қыз» атты фельетоны да – қазақ қоғамындағы әйел теңсіздігі мен қалыңмал дәстүрінің әлеуметтік зардаптарын көркем әрі публицистикалық тұрғыда бейнелеген маңызды туынды. Шығармада қыз тағдырының күрделі мәселелерімен бірге, қазақ ауылындағы дәстүрлі өмір, күнделікті тұрмыс суреттеледі. Дәстүрлі қазақ ауылының тыныс-тіршілігін, еңбек бөлінісін, тұрмыс салтын және әлеуметтік қатынастар жүйесін дәл бейнелей отырып, табиғи үйлесім мен тұрмыстық жайбарақаттықтың артында қоғамның ауыр әлеуметтік шындығы – әйел теңсіздігі мен тағдыр жолын қоса көрсетеді (Ғалымов, 1912 а: № 11). Суға бара жатқан жас қыз Алтынай бейнесі арқылы қазақ қоғамындағы әйелдің өмірі мен тағдыры ашылады. Алтынайды да әкесі айттырып, қойып қыз қалауынсыз «келісілген қалыңдық» ретінде ұзатады. Қыздың тағдыры арқылы қазақ қоғамындағы неке институтының экономикалық сипатын және қалыңмал дәстүрінің адамгершілікке қайшы келетін қырларын ашып көрсетеді.

Алтынай есейіп, өз еркімен шешім қабылдай алатын жасқа жеткенде тұрмысқа шығуға қарсылық білдіреді. Бірақ ұл жақ өкілдері «қызды бір түнде алып қашамыз» деп қорқытады. Күндердің бір күнінде бұл іске асады. Қызды алып қашып кетеді. Бірақ, арада аз уақыт өтпей жатып қызды қорлап қайта алып келіп тастайды. Бұл оқиға әйелдің жеке тағдыры ғана емес, тұтас қоғамның ар-ұжданына түскен дақ ретінде қабылданады. Автор тек қыздың күйін ғана емес, оны қоршаған әлеуметтік ортаның моральдық бейнесін де сынайды. Алтынайдың трагедиясы кезінде ауыл ақсақалдары мен болыстардың түрлі пікірлері беріледі: «Бәлемнен барымта алайық, анау ат, мынау айғырын сойып алайық», «Жоқ, бұл істі қойып тұрайық, мұны хәкімдерге білгізейік», «Құда, күйеу адамдар алуға асыққан екен, енді адамын алып кетсін» (Ғалымов, 1912 в: № 11).

Бұл пікірлерден дәстүрлі қоғамдағы адам тағдырына деген немқұрайлылық, моральдық жауапсыздық және патриархалды көзқарастың үстемдігі айқын байқалады.

Автор әйелдің еркіндігін шектейтін дәстүрлер мен әлеуметтік құрылымдардың қатыгездігін әшкерелейді, әйелдің бас бостандығының еленбеуін сынау арқылы құқықтық мәдениеттің артта қалғандығымен күреседі.

Кәрім Ғалымовтың «Бейшара қыз» фельетоны «Айқап» журналындағы ең өткір әлеуметтік және моральдық мәні бар туындылардың бірі болды. Ол дәстүрлі мәдениеттегі әйелдің төменгі әлеуметтік мәртебесін, еркіндік пен құқық теңсіздігін сынға алып, қазақ қоғамындағы әлеуметтік модернизацияның қажеттілігін алға тартады. Оның шығармасы XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы гендерлік қатынастардың шынайы көрінісін, патриархалды құрылымның ішкі қайшылығын және ағартушылық қозғалыстың гуманистік идеалдарын айқын бейнелейді.

XX ғасырдың басы қазақ қоғамының әлеуметтік және мәдени өмірінде түбегейлі өзгерістер мен жаңғыру үдерістері белең алған кезең болды. Сол тарихи кезеңде «Айқап» журналы ұлттың рухани дамуы мен қоғамдық пікірдің қалыптасуында ерекше рөл атқарды.

Осы рухани қозғалысқа үн қосқан ақындардың бірі – Азамат Алашұғлы. Оның «Айқап» журналына арналған өлеңі басылымның ағартушылық және қоғамдық миссиясын жоғары бағалаған көркем публицистикалық туынды болып табылады.

Алашұғлының өлеңі «Айқаптың» қоғамдағы орнын айқындап, оны халықтың мұңын мұрат еткен рухани жетекші ретінде көрсетеді:

«Жүрек қанын, көз жасын,
Қайнаттың қозғап жұрт қамын.
Түзу жолға салам деп,
Адасып теріс ұққанын.
Хақиқатты тура етіп,
Жасқанып, жасын бұқпадың.
Аз пұлменен көп құрап,
Көрсеттің ерлік, сырттаным!» (Алашұғлы, 1912: № 14).

Бұл жолдар поэтикалық тұрғыдан журналдың ағартушылық миссиясын, әлеуметтік әділеттілікті қорғаудағы табандылығын және халықтың рухани оянуына ықпалын айқын бейнелейді. Ақын журналды қазақ халқының заманауи интеллектуалдық кеңістігінің символы ретінде көрсетеді. Журнал тек ақпарат таратушы емес, қоғамдық пікір мен ұлттық өзіндік сананы қалыптастырушы институт рөлін атқарған.

Өлеңнің негізгі өзегін «Айқаптың» ел қамын ойлаған халықтық басылым ретіндегі бейнесі құрайды. «Жүрек қанын, көз жасын қайнаттың» деген метафора журнал редакциясы мен авторларының жанкешті еңбегін, ұлт тағдырына деген жан қиналысын білдіреді. «Аз пұлменен көп құрап» деген жолдар әлеуметтік-экономикалық шындыққа негізделген, отаршылдық, патша үкіметінің цензурасы орнаған тұста, материалдық қиындықтарға қарамастан, ағартушылық идеясын табандылықпен жүзеге асырып отырған рухани ерлікті меңзейді.

Ақын өз поэзиясында «Айқапты» шындық пен әділдіктің мінбері, қоғамдық прогрестің қозғаушы күші ретінде танытады. Бұл өлең ұлттық баспасөздің тарихи миссиясын дәріптеумен қатар, қазақ қоғамының рухани эволюциясын поэтикалық формада айшықтаған мәдени-әдеби ескерткіш болып табылады.

Нәтижелер

«Айқап» көтерген қазақ қоғамындағы ерте неке жасы мәселесіне сол кезеңдегі зерттеушілер, ағартушылар да ден қойған. Яғни «Айқап» көтерген әлеуметтік мәселелер, қазақ отбасында орын алған, тіпті тамыры жайылған ғұрып екенін алғашқы жазбалар дәлелдейді. Қазақтар арасында некелесу жасындағы айырмашылық әлеуметтік жағдаймен байланысты болды (Арғынбаев, 1996: 203-227). Н.И. Гродеков Қазалы уезінде байлар арасында балаларын 9-12 жаста құдаласып қоюдың кездесетіндігін айтқан (Гродеков, 1889: 55). Бала күнінен айттырып, 12-15 жас арасында үйлендірген жайттардың кездескенін Құдабай Қостанаев өз еңбегіне арқау еткен (Құстанаев, 1894: 22). П.И. Пашиноның жолжазбасында оңтүстікте болған сапарында қазақ отбасының бәрінде дерлік қыз баланы бесікте жатқан кезінде-ақ айттырылып қойылатынын жазған, әрі бұл әдет-ғұрыптың орын алуын оңтүстікте қокандықтар билігінің орнығуымен байланыстырады (Пашино, 1868: 55). Қазақтар арасында әдеттік құқықта некеге тұру жасы ерлер үшін 15 жас, әйелдер үшін 16 жас деп белгіленді (Загряжский, 1876: 151; Маковецкий, 1886: 2). Г.Загряжский Перовск уезінде ер балаларды 12 жаста құда түсіп, қыз балаларды 10 жасынан айттырып, 16 жасынан ұзатқан жайттарға куә болған (Z., 1889: 129). Тарихи дәуірлерде, дәстүрлі қоғамда ерте неке жасының болғанын алғашқы жазба деректер айғақтайды. Айқап бұл мәселені, сол қоғамда орын алған шындық болғасын негізгі талқылау тақырыбына шығарған.

«Айқап» көтерген қалыңмал көлемі, құдандалықтағы отбасылық экономиканың негізі ретінде сақталып отырды. Қалыңмал көлемі туралы алғашқы жазба деректерді сараласақ,

«Айқап» жарияланып тұрған уақытта қоғам көшпеліліктен, отырықшалыққа өтпелі кезеңде тұрғанымен, қалыңмал көлемі аса өзгере қоймағанын байқауға болады.

Қ.Қостанаевтың зерттеуі бойынша қалың малдың көлемі күйеу жігіт әкесінің әлеуметтік жағдайына байланысты болды. Сыр өңірі қазақтарының қалың мал көлемін Қ.Қостанаев үш категорияға, ауқаттылар, орташалар, кедейлер деп бөліп қарастырған. Қ.Қостанаев бойынша, бай қазақтардың қалың малы 47 басты құрады. Яғни бас жақсы – 9 түйе, 8 құлынды бие – 16 бас мал, 3 жасар құнан-құнажын – 8 бас, 2 жасар 7 бас тай, жеке ту бие – 1 бас; жанама жақсы – 1 жылқы немесе 1 түйе, 1 төс ат; аяқ жақсы – 1 түйе, 1 жылқы, 1 сиыр және мылтық. Орта тұрмысты адамдың қалыңмал көлемі 27 – ден 37 бас малға дейін қамтылды. Малы аз қазақтардың қалыңмалы «дөңгелек қалыңмал» деп аталып, 7-ден 9 бас малды құрады, кейде кедей отбасында екі жақтың келісімі бойынша бір-біріне сый-кәде бермей екі жасты қосқан. Кей жағдайда жылқы, түйе орнын қой ауыстырып, 1 бас жылқы немесе 1 бас түйе 6-8 қойға тең болған (Қостанаев, 1894: 24).

И.И.Ибрагимов зерттеулері бойынша қалыңмал көлемі ақсүйектер арасында – 57, байлар арасында – 37, орташалар арасында -27, кедейлер арасында – 17 бас малды құраған (Ибрагимов, 1872: 128).

М.Лавров статистикасы бойынша, байлар арасында қалыңмал 57-77 бас жылқы болған (Лавров, 1902: 35-36). Г.Загряжский, П.Е.Маковецкий де ең төмен қалың малдың 17 бас болғанын айтады (Z, 1889: 129; Маковецкий, 1886: I, 5). Г.Загряжскийдің бақылауынша Сыр-Арал өңірінде бай қазақтардың қалың малы 47 бастан 100 басқа дейін (900-1000 рубльден 5000 рубльге дейін) барған (Z, 1889: 129). Орынбор қазақтарының қалың мал мөлшері де осындай болған (Алтынсарин, 1870: 4).

«Айқап» беттеріндегі қалыңмал мәселесі сол кездегі үйлену ғұрпының негізгі экономикалық кепілі болғанын осындай алғашқы жазбалар айғақтайды. «Айқап» ағартушылары атастыру, қалыңмал ғұрыптарымен ашық медиа алаңында күресу арқылы, қазақ әйелінің некелесу жасының ұзаруына ғана емес, олардың жаппай білім алуына, оқуына жол ашты.

Қорытынды

«Айқап» журналы ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамының рухани және әлеуметтік жаңғыруының айқын көрсеткіші болды. Журнал беттерінде көтерілген әйел теңдігі, қалыңмал дәстүрі және ағартушылық идеялары дәстүрлі қоғам мен жаңарған ұлттық сананың арасындағы тарихи сабақтастықты айқын көрсетті. Әйелдің әлеуметтік рөлі мен еркіндігі мәселесі тек гендерлік тұрғыдан емес, сонымен қатар ұлттық жаңғыру мен өркениеттік дамудың маңызды өлшемі ретінде қарастырылды.

Журнал беттеріндегі әйел тақырыбы – қазақ қоғамындағы әлеуметтік модернизацияның көрінісі. Әйел теңдігіне қатысты пікірлер ұлттық мәдени контекст шеңберінде өрбігенімен, олардың мазмұнында Батыс өркениетіне тән идеялар білім, еңбек, құқық, жеке тұлғаның еркіндігі ұштасып жатты. Этнографиялық тұрғыдан бұл үдеріс қазақ қоғамының дәстүрлі нормаларынан жаңа әлеуметтік құрылымға өтуінің рухани көрінісі.

Сақыпжамал Тілеубайқызы мен Нәзипа Құлжанова шығармалары ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы гендерлік қатынастардың эволюциясын бейнелейтін маңызды этнографиялық дереккөз. Бұл еңбектер әйелдің әлеуметтік мәртебесін көтеріп, білім мен мәдениетті ұлттық дамудың өзегі ретінде қарастырған ағартушылық қозғалыстың құрамдас бөлігі. «Айқап» журналы осылайша қазақ әйелінің жаңа қоғамдық бейнесін қалыптастыруда және әлеуметтік модернизацияның мәдени-рухани негізін қалауда тарихи миссия атқарды.

Журналдың этнографиялық материалдары қазақ халқының тұрмыс-салты, моральдық нормалары мен әлеуметтік қатынастарын заманауи тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік береді. Бұл еңбектер әйелдің қоғамдағы орнын жаңа қырынан ашып, халық санасында сапалық өзгерістер тудырды.

Талдау нәтижелері бойынша мынадай қорытындылар жасауға болады: «Айқап» беттеріндегі мақалалар дәстүрдің өзгеруін және қоғамның заман талабына бейімделуін бейнелейді; этнографиялық сипаттағы материалдар халықтың отбасылық дәстүрлерге

көзқарасын жаңартуға ықпал етті; әйел теңдігі мәселесі ұлттық мәдениет контекстінде талданып, қазақ қоғамындағы гендерлік қатынастардың тарихи эволюциясын айқындады; аталған еңбектер тарихи-этнография, әлеуметтік-антропология және мәдениет тарихы салалары үшін құнды дереккөз ретінде бағаланады.

Осы тұрғыдан алғанда, «Айқап» журналының ағартушылық миссиясы тек баспасөз шеңберімен шектелмей, бүкіл ұлттық мәдениеттің өркендеу жолындағы іргелі құбылысқа айналды. Әйел теңдігін көтеру арқылы журнал қоғамда әділет, парасат және ізгілік идеяларын орнықтырып, қазақ халқының рухани модернизациясына елеулі үлес қосты.

Авторлар көтерген мәселелер қазақ қоғамындағы әлеуметтік реформалау үдерісінің нақты көрінісі болды. Олар неке мен отбасы институтындағы қатып қалған дәстүрлерден арылу, жеке таңдау еркіндігіне негізделген жаңа әлеуметтік қатынастар орнату қажеттігін көрсетті. Этнографиялық тұрғыдан бұл қоғамның дәстүрлі рулық құрылымнан азаматтық қоғамға өту кезеңіндегі дүниетанымдық трансформациясын айқын сипаттайды.

Жалпы алғанда, «Айқап» журналының мұрасы дәстүрлі қазақ қоғамының неке және отбасы қатынастарындағы өзгеріс үдерістерін, гендерлік теңдік пен әлеуметтік әділет идеяларының қалыптасуын ғылыми тұрғыда танып-білуге мүмкіндік береді. Бұл басылым XX ғасыр басындағы қазақ халқының рухани жаңғыруының, мәдени эволюциясының және әлеуметтік құрылымының маңызды дереккөзі болып табылады.

References

- Ajkap, 2023: 11 — «*Ajkap*» zhurnaly ["Aikap" magazine]. 1911 zh. / kurast.: G. Anes, T. Zamzaeva, A. Myrzagali. Almaty: «Alashorda» kogamdyk kory, 2023. 544 b. (In Kaz.).
- Altynsarin, 1870: 4 — *Altynsarin I.* Ocherki obychev pri pohoronah i pominkah u kirgizov Orenburgskogo vedomstva [Essays on customs at funerals and commemorations among the Kirghiz of the Orenburg Department]. Mashinopisnaja rukopis'. Otdel rukopisej i redkih knig Nacional'noj biblioteki. Orenburg, 1870. 4 l. (In Russ.).
- Alashugly, 1912: № 14 — *Alashugly A.* Olen-zhyr. «Ajkap»-ka [The poem is a song. To the "Aikap"] // *Ajkap*, 1912. Zheltoksan (№ 14). (In Kaz.).
- Argynbaev, 1996 — *Argynbaev H.* Kazak otbasy: (kazak otbasynyn keshegisi men bugingisi zhajyndagy gylymi zertteu enbek) [Kazakh family:]. Almaty: Kajnar, 1996. 134-136 bb. (In Kaz.).
- Alzhanov, 1911: № 6 — *Alzhanov Sh.* Kazaktyn kudalyktaryndagy kemshilikter [Disadvantages in Kazakh godparents] // *Ajkap*, 1911. Mausym (№ 6). (In Kaz.).
- Bagsaj ugly, 1912: №8 — *Bagsaj ugly Sh.* Kuda bolu hakynda bir soz «Zamanyna karaj amaly» [A word in the right to be engaged is "the way to The Times"] // *Ajkap*, 1912. Tamyz (№8). (In Kaz.).
- Galymov, 1912: № 7 — *Galymov Ə.* Olen. Bakysyz sulu [Poem. Unhappy beauty] // *Ajkap*, 1912. Shilde (№ 7). (In Kaz.).
- Galymov, 1912: № 11 — *Galymov K.* Fel'eton: Bejshara kyz [Feuilleton: poor girl] // *Ajkap*, 1912. Karasha (№ 11). (In Kaz.).
- Grodekov, 1889: 55 — *Grodekov N.I.* Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti. Juridicheskij byt [Kyrgyz and Karakirgiz people of the Syr Darya region]. T.1. Tashkent: Tipo-litografija S.I.Lahtina, 1889. 55 s. (In Russ.).
- Zholaushin, 1911: № 10 — *Zholaushin S.* Buryngi guryr ham kazirgi hal [The former ritual and the current state] // *Ajkap*, 1911. Qazan (№ 10). (In Kaz.).
- Zagrzazhskij, 1876: 151 — *Zagrzazhskij G.S.* Juridicheskij obyčaj kirgiz o razlichnyh rodah sostojanij i o pravah im prisvoennyh. O narodnom sude u kochevogo naselenija Turkestanskogo kraja po obychnomu pravu [The legal custom of Kirghiz is about the various kinds of states and the rights assigned to them]. Ezhegodnik MSTK / Pod red. N.A. Maeva. Vyp. IV. SPb.: 1876. 151 s. (In Russ.).
- Ibragimov, 1872: 128 — *Ibragimov I.I.* Jetnograficheskie ocherki kirgizskogo naroda. Russkij Turkestan. Sbornik, izdannij po povodu Politehnicheskoy vystavki [Ethnographic sketches of the Kyrgyz people]. Vyp. 2. M.: Universitetskaja tipografija Katkov i K., 1872. 128 s. (In Russ.).
- Kenzhebaev, 1956: 26–30 — *Kenzhebaev B.* Kazak baspasozinin tarihyndan malimetter [Information from the history of the Kazakh press]. Almaty, 1956. 26–30 bb. (In Kaz.).
- Kaltajuly, 1912: № 8 — *Kaltajuly M.* Zholsyz gaderterimizdin biri [One of our off-road gadgets] // *Ajkap*, 1912. Tamyz (№ 8). (In Kaz.).
- Kazaktyn jetnografijalyk kategorijalar..., 2017: 338 — *Kazaktyn jetnografijalyk kategorijalar*, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. 5 tomdyk jenciklopedija [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names] / Gyl. red. Nursan Alimbaj. – Almaty: TOO «Alem Damu Integracija», 2017. T.1. – 338 b. (In Kaz.).
- Kulakbaev, 1911: № 7 — *Kulakbaev B.* Fel'eton. Bir kazak kyzy [Feuilleton. One Kazakh girl] // *Ajkap*, 1911. Shilde (№7). (In Kaz.).

Kustanaev, 1894: 22 — *Kustanaev H.* Jetnograficheskie ocherki kirgiz Perovskogo i Kazalinskogo uездov [Ethnographic sketches of Kirghiz Perovsk and Kazalinsky counties]. Tashkent: Tipo-litografija Br. Percevyh, 1894. 22 s. (In Russ.).

Lavrov, 1902: 35–36 — *Lavrov M.* Kochevniki. Zhizn' v kirgizskoj stepi [The nomads]. SPb.: Tipografija Al'tshulera, 1902. 35–36 s. (In Russ.).

Makoveckij, 1886: 2 — *Makoveckij P.E.* Materialy dlja izuchenija juridicheskikh obyчаev kirgizov [Materials for studying Kyrgyz legal customs]. Vyp. 1. Omsk: Tipografija Okružnogo shtaba, 1886. 2 s. (In Russ.).

Otegenkyzy, 1912: № 8 — *Otegenkyzy K.* Olen. Kazak kызdaryna [Poem. Kazakh girls] // *Ajkap*, 1912. Tamyz (№ 8). (In Kaz.).

Otegenkyzy, 1912: № 9 — *Otegenkyzy K.* Olen. Kazak kызdaryna [Poem. Kazakh girls] // *Ajkap*, 1912. Kyrkujek (№ 9). (In Kaz.).

Pashino, 1868: 55 — *Pashino P.I.* Turkestanskij kraj v 1866 godu. Putevye zametki [Turkestan region in 1866]. SPb., 1868. + il. + 1 l. karta. 55 s. (In Russ.).

Tashpolatov, 1912: № 8 — *Tashpolatov I.* Kazak halkynyn kызdar tarbiesine koz salulary hakynda [The Kazakh people's eyes on the education of girls] // *Ajkap*, 1912. Tamyz (№ 8). (In Kaz.).

Tileubajkyzy, 1911: № 7 — *Tileubajkyzy S.* Kazak kызdarynyn atalaryna! [To the grandfathers of Kazakh girls] // *Ajkap*, 1911. Shilde (№ 7). (In Kaz.).

Tileubergenov, 1912: № 8 — *Tileubergenov Zh.* Kыз balalar hakynda bir-eki auyz soz [A word or two in the case of girls] // *Ajkap*, 1912. Tamyz (№ 8). (In Kaz.).

Z., 1889: 129 — *Z. Zhenshhiny v kochevom bytu.* TV [Women in nomadic life]. 1889. №33. 15 avgusta. 129 s. (In Russ.).

Әдебиеттер

Айқап, 2023: 11 — «*Айқап*» журналы. 1911 ж. / құраст.: Ф. Әнес, Т. Замзаева, А. Мырзағали. Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. 544 б.

Алтынсарин, 1870: 4 — *Алтынсарин И.* Очерки обычаев при похоронах и поминках у киргизов Оренбургского ведомства. Машинописная рукопись. Отдел рукописей и редких книг Национальной библиотеки. Оренбург, 1870. 4 л.

Алашұғлы, 1912 — *Алашұғлы А.* Өлең-жыр. «Айқап»-қа // *Айқап*, 1912. Желтоқсан (№14).

Арғынбаев, 1996 — *Арғынбаев Х.* Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). Алматы: Қайнар, 1996. 134-136 бб.

Әлжанов, 1911: № 6 — *Әлжанов Ш.* Қазақтың құдалықтарындағы кемшіліктер // *Айқап*, 1911. Маусым (№ 6).

Бағсай ұғлы, 1912: № 8 — *Бағсай ұғлы Ш.* Құда болу хақында бір сөз «Заманына қарай амалы» // *Айқап*, 1912. Тамыз (№ 8).

Ғалымов, 1912: № 7 — *Ғалымов Ә.* Өлең. Бақытсыз сұлу // *Айқап*, 1912. Шілде (№ 7).

Ғалымов, 1912: № 11 — *Ғалымов К.* Фельетон: Бейшара қыз // *Айқап*, 1912. Қараша (№ 11).

Гродеков, 1889: 55 — *Гродеков Н.И.* Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Т.1. Ташкент: Типо-литография С.И. Лахтина, 1889. 55 с.

Жолаушин, 1911: № 10 — *Жолаушин С.* Бұрынғы ғұрып һәм қазіргі хал // *Айқап*, 1911. Қазан (№ 10).

Загряжский, 1876: 151 — *Загряжский Г.С.* Юридический обычай киргиз о различных родах состояний и о правах им присвоенных. О народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву. Ежегодник МСТК / Под ред. Н.А.Маева. Вып. IV. СПб.: 1876. 151 с.

Ибрагимов, 1872: 128 — *Ибрагимов И.И.* Этнографические очерки киргизского народа. Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу Политехнической выставки. Вып. 2. М.: Университетская типография Катков и К., 1872. 128 с.

Кенжебаев, 1956: 26–30 — *Кенжебаев Б.* Қазақ баспасөзінің тарихынан мәліметтер. Алматы, 1956. 26–30 бб.

Қалтайұлы, 1912: № 8 — *Қалтайұлы М.* Жолсыз ғадеттеріміздің бірі // *Айқап*, 1912. Тамыз (№ 8).

Қазақтың этнографиялық категориялар..., 2017: 338 — *Қазақтың этнографиялық* категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 5 томдық энциклопедия / Ғыл. ред. Нұрсан Әлімбаев. Алматы: ТОО «Әлем Даму Интеграция», 2017. Т.1. 338 б.

Құлақбаев, 1911: № 7 — *Құлақбаев Б.* Фельетон. Бір қазақ қызы // *Айқап*, 1911. Шілде (№ 7).

Кустанаев, 1894: 22 — *Кустанаев Х.* Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов. Ташкент: Типо-литография Бр. Перцевых, 1894. 22 с.

Лавров, 1902: 35–36 — *Лавров М.* Кочевники. Жизнь в киргизской степи. СПб.: Типография Альтшулера, 1902. 35–36 с.

Маковецкий, 1886: 2 — *Маковецкий П.Е.* Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Вып. 1. Омск: Типография Окružного штаба, 1886. 2 с.

Өтегенқызы, 1912: № 8 — *Өтегенқызы К.* Өлең. Қазақ қыздарына // *Айқап*, 1912. Тамыз (№ 8).

Өтегенқызы, 1912: № 9 — *Өтегенқызы К.* Өлең. Қазақ қыздарына // *Айқап*, 1912. Қыркүйек (№ 9).

Пашино, 1868: 55 — *Пашино П.И.* Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. СПб., 1868. + ил. + 1 л. карта. 55 с.

- Ташполатов, 1912: №8 — *Ташполатов И.* Қазақ халқының қыздар тәрбиесіне көз салулары хақында // Айқап, 1912. Тамыз (№8).
- Тілеубайқызы, 1911: № 7 — *Тілеубайқызы С.* Қазақ қыздарының аталарына! // Айқап, 1911. Шілде (№ 7).
- Тілеубергенов, 1912: № 8 — *Тілеубергенов Ж.* Қыз балалар хақында бір-екі ауыз сөз // Айқап, 1912. Тамыз (№ 8).
- Z.*, 1889: 129 – *Z. Женщины* в кочевом быту. ТВ. 1889. №33. 15 августа. 129 с.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1824-1833, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1824-1833

ENDO- AND EXO-ETHNONYMS OF THE KAZAKH PEOPLE IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF XVIII – EARLY XX CENTURIES

Gauhar M. Syzdykova¹

¹Ozbekali Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University
(A. Baytursynov Str., 13, 160012 Shymkent, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0009-0005-9483-8860>. E-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Syzdykova G.M., 2025

Abstract. Introduction. The works of Russian researchers of the second half of the 18th – early 20th centuries provide characteristics of various aspects of the geography, history, and ethnography of the Kazakh steppe. It should be noted that Russian historiography pays special attention to certain issues of traditional culture, that is, the ethnography of the Kazakh people. An important place was occupied by the issue of endo- and exo-ethnonyms of the Kazakh people. This article is devoted to the study of the place and role, as well as the specifics of this issue in Russian historiography. *Goals and objectives.* The goal of the article is to identify the main positions and directions in the study of endo- and exo-ethnonyms of the Kazakh people in Russian historiography. *Results.* In the course of the study, examining works related to the ethnonyms of the Kazakh ethnic group in Russian historiography of the second half of the 18th – early 20th centuries, the author of the article comes to the conclusion that researchers noted a strong national identity of the Kazakh people, reflected in the ethnonyms of the Kazakh ethnic group. It should be particularly noted that although the ethnonym “Kirghiz” was used in Russian to refer to the Kazakh and Kyrgyz peoples, Russian historiography has specifically reflected the differences between these two peoples. *Conclusion.* Despite the vastness of the Kazakh ethnic territory, the Kazakh ethnic group, with a distinct ethnoethnonym, emerged from various centuries-long ethnogenetic processes in the steppe zone of Eurasia based on the similar languages and cultures of Turkic tribes, as well as the similar lifestyle of non-Turkic Mongolian and other elements.

Keywords: Kazakh steppe, Kazakhs, Kyrgyz, endoethnonym, exoethnonym, ethnic history, Russian historiography

For citation: Syzdykova G.M. Endo- and exo-ethnonyms of the Kazakh people in Russian historiography of the second half XVIII – early XX centuries // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1824-1833. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1824-1833

XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗЕҢІНДЕГІ РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭНДО- ЖӘНЕ ЭКЗОЭТНИМДЕРІ

Гаухар Майсуровна Сыздыкова¹

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(13-үй, А. Байтұрсынов көш., 160012 Шымкент, Қазақстан Республикасы)
Философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)
<https://orcid.org/0009-0005-9483-8860>. E-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сыздыкова Г.М., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* XVIII ғ. екінші жартысы – XX ғ. бас кезеңінде Ресей зерттеушілерінің еңбектерінде Қазақ даласының географиясы мен тарихының, сондай-ақ этнографиясының әртүрлі аспектілері сипатталды. Бұл ретте ресей тарихнамасында қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне, яғни, этнографиясына байланысты сан алуан мәселелерге ерекше көңіл бөлінгендігін атап өткен жөн. Солардың ішінде қазақ халқының эндо- және экзоэтнонимдер мәселесі де елеулі орын алады. Бұл мақала аталмыш мәселенің ресей тарихнамасындағы орны мен рөлін және ерекшеліктерін зерттеуге арналған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты Ресей тарихнамасындағы қазақ халқының эндо- және экзоэтнонимдерін зерттеудегі негізгі ұстанымдар мен бағыттарды анықтау болып табылады. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында мақала авторы XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезеңіндегі орыс тарихнамасындағы қазақ этникалық тобының этнонимдеріне қатысты еңбектерді талдай отырып, зерттеушілер қазақ халқының күшті ұлттық бірегейлігін атап өткені, бұл қазақ этникалық тобының этнонимдерінде көрініс тапқаны туралы қорытындыға келеді. Сонымен бірге осы ретте ерекше екшеп айтар жайт - қазақ және қырғыз халықтары үшін орыс тілінде ортақ «қырғыз» («киргиз») этнонимі қолданылса да, ресей тарихнамасында осы екі халық арасындағы нақты айырмашылықтың көрініс тапқандығын айта кету жөн. *Қорытындылар.* Қазақтардың этникалық территориясы ұланғайыр болғандығына қарамастан, Еуразияның географиялық кеңістігінің далалық аймағындағы ғасырлар бойы жүрген әртүрлі этногенетикалық үрдістердің барысында түркі ру-тайпаларының ұқсас тілдері мен мәдениетінің, сондай-ақ түркі этникалық қауымдарына жатпайтын моңғол және т.б. рулардың ұқсас өмір салтының негізінде нақты эндоэтнонимі бар қазақ этносы қалыптасты.

Түйін сөздер: Қазақ даласы, қазақтар, қырғыздар, эндоэтноним, экзоэтноним, этникалық тарих, ресей тарихнамасы

Дәйексөз үшін: Сыздыкова Г.М. XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезеңіндегі Ресей тарихнамасындағы қазақ халқының эндо- және экзоэтнонимдері // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1824-1833 бб. (Қаз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1824-1833

ЭНДО- И ЭКЗОЭТНОНИМЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА В РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – НАЧАЛА XX В.

Гаухар Майсуровна Сыздыкова¹

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова
(д. 13, ул. А. Байтұрсынова, 160012 Шымкент, Республика Казахстан)
кандидат философских наук, ассоциированный профессор (доцент)
<https://orcid.org/0009-0005-9483-8860>. E-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сыздыкова Г.М., 2025

Аннотация. *Введение.* В работах российских исследователей второй половины XVIII – начала XX в. дана характеристика различные аспекты географии, истории, а также этнографии Казахской степи. Следует отметить, что в российской историографии уделяется особое внимание отдельным вопросам традиционной культуры, то есть этнографии казахского народа. Важное место при этом занимал вопрос эндо- и экзоэтнонимов казахского народа. Данная статья посвящена исследованию места и роли, а также особенностей указанного вопроса в российской историографии. *Цель и задачи исследования.* Цель статьи – выявить основные позиции и направления в изучении эндо- и экзоэтнонимов казахского народа в российской историографии. *Результаты.* В ходе исследования изучая труды, связанные этнонимам казахского этноса в российской историографии второй половины XVIII – начала XX в., автор статьи приходит к выводу о том, что исследователи отмечали сильную национальную идентичность казахского народа, находившую отражение в этнонимах казахского этноса. При этом следует особо отметить то обстоятельство, что хотя в русском языке для обозначения казахского и кыргызского народов использовался этноним «киргиз», в российской историографии получили конкретное отражение различия между указанными двумя народами. *Выводы.* Несмотря обширность этнической территории казахов, в ходе различных многовековых этногенетических процессов в степной зоне географического пространства Евразии на основе сходных языков и культуры тюркских племен, а также сходного образа жизни нетюркских монгольских и др. элементов сформировался казахский этнос с четким этноэтнонимом.

Ключевые слова: Казахская степь, казахи, кыргызы, эндоэтноним, экзоэтноним, этническая история, российская историография

Для цитирования: Сыздыкова Г.М. Эндо- и экзоэтнонимы казахского народа в российской историографии второй половины XVIII – начала XX в. // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1824-1833. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1824-1833

Кіріспе

Қазіргі уақытта 2025 жылғы ресми мәліметтерге сүйенсек, Қазақстан Республикасы тұрғындарының басым көпшілігін, яғни 71 %-ын қазақтар құрайды. Ежелден бері қазақтар Еуразияның батыстағы Каспий теңізінен шығыстағы Алтайға және оңтүстіктегі Шымкенттен солтүстіктегі Қызылжарға дейін созылған территорияны мекендеген. Осындай ұланғайыр аймақта қоныстанып отырған қазақтардың бұрыннан, әсіресе, XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап орыс авторларының зерттеу нысанына айналғанын ерекше атап өткен жөн. Жалпақ тілмен айтқанда, Ресей империясының тарапынан Еуразияның далалық аймағына ұйымдастырылған экспансиялық қозғалыстың барысында империяның ресми өкілдері қазақ жерін жан-жақты зерттеуге мәжбүр болды. Қазақ даласын география, тарих және этнография тұрғысынан зерттеу Ресей империясының билігіне практикалық мәліметтерді пайдалана отырып, өз билігін нығайтуға мүмкіндік берді. Бұл ретте орыс саяхатшылары, сондай-ақ, орыс әскери және мемлекеттік қайраткерлері қазақтар тұрған территорияның географиясы мен тарихын, этникалық құрамын және т.б. мәселелерді зерттеп, қазақ халқының этнографиясы жөнінде өте құнды материалдар жинастырды. Қарастырылып отырған проблеманы зерттеу ғылыми әрі әлеуметтік маңызға ие. Ғылыми тұрғыдан қарайтын болсақ, бұл этнология ғылымындағы белгілі бір халықтың, соның ішінде қазақ халқының, этногенезі мен этникалық тарихына байланысты мәселелерді анықтап, талдауға мүмкіндік береді. Мәселенің әлеуметтік жағына тоқталсақ, бұндай проблемаларды зерттеу қоғамдық ой-пікір саласындағы даулы мәселелерді шешуге септігін тигізеді.

Мақаланың мақсаты жоғарыда белгіленген кезеңдегі ресей зерттеушілерінің қазақ халқының эндо- және экзоэтнонимдеріне байланысты ұстанымдары мен бағыттарын зерттеу болып табылады. Бұл ретте ерекше айтар жайт – эндо- және экзоэтнонимдер туралы айтқанда,

біз советтік этнология ғылымында жасақталған терминдерге сүйеніп отырмыз. Осыған байланысты белгілі советтік ғалымы Ю.В. Бромлейдің айтуы бойынша, «өзін-өзі атау үшін қолданылатын сөзі [этноним] болмаған бірде-бір тайпа, жұрт, халық, ұлт жоқ. Мысалы, кривичтер, сиулар, эвенктер, каталондар, шотландтар, шведтер, украиндар, жапондар және т.б.... олардың бәрінде өз атаулары бар... Осы тұста әңгіме жалпы этнонимдер емес, этностардың өз атаулары, яғни эндоэтнонимдер жөнінде болып отыр. Геп басқа халықтардың тарапынан белгілі бір этносқа берілген этнонимдердің (экзоэтнонимдердің) көптеген жағдайларда эндоэтнонимдерге сәйкес келмейтіндігінде, бір-біріне де ұқсамайтындығында» (Бромлей, 1983: 45–46). Бұдан әрі көрсетілгендей, қарастылып отырған кезеңде қазақтар өздерін «қазақ» (эндоэтноним) деп атаса да, орыс тіліндегі деректерде, сондай-ақ әртүрлі басылымдарда (мақалалар, кітаптар және т.б.) қазақ халқын атау үшін «киргиз», «кайсақ», «казак-киргиз» және т.б. сөздер (экзоэтнонимдер) қолданылды.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу үшін қарастырылып отырған кезеңдегі П.И. Рычков, С.Б. Броневский, А.И. Левшин сынды және т.б. ресей зерттеушілерінің еңбектері пайдаланылды. Бір жақтан, аталмыш зерттеушілер әскери және мемлекеттік қайраткер болғандықтан, олардың ой-пікірлері Ресей империясындағы билік элитасы өкілдерінің ұстанымдарын көрсетеді. Екінші жағынан, ресей авторлары тарапынан жазылған ғылыми жұмыстар нақты түрде зерттеулердің негізгі бағыттарын айқындайды. Сонымен бірге олардың еңбектерінде қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті жөнінде, соның ішінде оның эндо- және экзоэтнонимдері жөнінде құнды мәліметтер бар. Өйткені XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезеңінде Қазақ даласының сан алуан өңірлеріне қызмет бабымен барған ресей әскери адамдары және мемлекеттік қызметшілері қазақ халқының этнографиясына тікелей қатысы бар деректерді жинастырды. Бұл авторлардың кейін жарық көрген іргелі еңбектерінде көрініс тапты. Соның ішінде зерттеушілердің қазақ халқына байланысты этнонимдер мәселесіне назар аударғандықтарын да айту керек. Зерттеу барысында жинастырылған материалдарды интерпретациялау мақсатында текстологиялық, салыстыру және факторлық талдау әдістері қолданылды. *Текстологиялық әдіс* белгілі бір еңбек мәтінін зерттеуге және шығарма мәтінін жан-жақты қарастыру арқылы зерттеушінің ұстанымдарын, оның ой-пікірлерін, сондай-ақ, саяси әрі қоғамдық және ғылыми көзқарастарын (соның ішінде қазақ халқының эндо- және экзоэтнонимдері жөнінде) анықтауға мүмкіндік береді. Мақаладағы екі және одан да көп объектілерді салыстырып, олардың арасындағы ортақ атаулы мен ерекшеліктерді анықтау үшін *салыстыру әдісі* қолданылды. Және мақалада қолданылған *факторлық талдау әдісі* авторлардың ұстанымдары мен көзқарастарын және олардың қалыптасуына әсер еткен факторларды анықтайтын әдіс болып табылады. Бұл әдістер қарастырылып отырған мәселені тиімді талдауға мүмкіндік береді.

Талқылау

Қазіргі уақытта аталмыш тақырыптың кейбір аспектілерін қозғайтын еңбектердің қазақстандық және ресейлік зерттеушілердің қаламынан шыққандығын айта кету керек. Бірақ, бұл ретте ғылыми мақалалар негізінен «қазақ» ұғымына арналған (Самойлович, 1927; Көмеков, Султанов, 2017; Ускенбай, 2016; және т.б.). Мысал ретінде Қ. Ускенбайдың еңбегін келтіруге болады (Ускенбай, 2016). Атап айтсақ, зерттеуші Шығыс Дешті Қыпшақтың территориясында орын алған этносаяси үрдістердің нәтижесінде орта ғасыр кезеңіндегі авторлардың шығармаларында Қазақ хандығын атау үшін «қазақ» сөзінің қолданылғандығына ерекше назар аударады. Мысалы, оның айтуынша, XVI ғасырға жататын Ибн Рузбихан Исфаханидің парсы тілінде жазылған «Михман-наме-йи Бұхара» туындысында «била-и қазақ», «дар билад ва йурт-и қазақ», «малакат-и қазақ», «дийар-и қазақ» сияқты терминдер қолданылды (Ускенбай, 2016: 399–400).

XVIII ғасырдан бері қазақ жері Ресей империясының әскери-саяси экспансиясына ұшырады. Осы кезеңнен бастап ресей әскери әрі мемлекеттік қайраткерлерінің

шығармаларында Қазақстанның этнографиясы, географиясы, тарихы және т.б. жөнінде егжей-тегжейлі мәліметтер келтірілді. Соның ішінде ресейліктердің туындыларында қазақ халқының эндо- және экзоэтнонимдеріне байланысты ақпаратқа елеулі орын берілді. Бірақ, өкінішке қарай, қазіргі тарихнамада бұл мәселе өте аз зерттелген. Соған қоса, кейбір еңбектерде келісуге болмайтын тұжырымдаулар да бар. Мысал ретінде С.Н. Брежневаның «Ресей империясының құрамындағы Түркістан халықтары» (Брежнева, 2017) атты мақаласын келтірелік. С.Н. Брежнева қазіргі Қазақстанның Маңғыстау, Қызылорда, Түркістан, Жамбыл, Алматы және Жетісу облыстары, сондай-ақ Шымкент қаласы XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясы тарапынан Орта Азияда құрылған Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына кіргендігін айта отырып, аталмыш аймақтарды мекендеген халықтардың, соның ішінде қазақтардың да, этникалық санасына байланысты шындыққа жанаспайтын жаңсақ пікір білдіреді. Мысалы, автор Орта Азия халықтарының «этникалық санасы дамымаған немесе өне басталған кезінде болған», сондай-ақ «киргизы» – қазақ халқының жинақталған образы («собирательный образ») болып табылады» деген қорытынды шығарды (Брежнева, 2017: 1). Бірақ, бұдан әрі С.Н. Брежнева А.И. Левшиннің қазақтардың этнографиясына арналған еңбегіне сілтеме жасап, «ғалым (А.И. Левшин. – Г.С.) қазақтар («киргизы») өздерін «киргиз» деп атамайды...» деп жазады (Брежнева, 2017: 1). Осылайша С.Н. Брежневаның жазғандығын қисынға салсақ, қазақтардың ұлттық санасы дамымаған, алайда сонымен бірге қазақтардың нақты эндоэтнонимі бар деген қайшылықты қорытынды шығаруға болады.

Зерттеу нәтижелері

XVIII ғ. екінші жартысы – XX ғ. бас кезеңінде орыс авторларының қазақ халқының этнонимі мәселесіне ерекше көңіл бөлгендіктерін көруге болады. Мысал ретінде XVIII ғ. екінші жартысы кезеңінің орыс авторы П.И. Рычковтың «Орынбор топографиясы, яғни Орынбор губерниясының толық сипаттамасы» (Рычков, 1762) деп аталатын іргелі еңбегін келтірелік. Өзінің шығармасында автор Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Орал аймағы, сондай-ақ Төменгі және Орта Еділ маңы өңіріндегі халықтардың саяси және әлеуметтік тарихы, және дәстүрлі мәдениетін сипаттай отырып, этнонимдерге, соның ішінде қазақ халқының эндо- және экзоэтнонимдеріне байланысты мәселелерге де назар аударады. Бұл ретте қазақтар мен татарларға, сондай-ақ, башқұрттарға бір-бірін түсіну үшін ешқандай аудармашы керек еместігін айта отырып, П.И. Рычков қазақтардың эндоэтнонимі мен экзоэтнонимі арасында қайшылық бар екендігін атап өтті. Оның айтуы бойынша, Ресейде қазақтарға қатысты «киргиз-кайсаки» деген экзоэтноним қолданылса да, қазақтар өздерін «қазақтар» («казаки») деп атайды. Осы ретте ескерер жайт, П.И. Рычковтың пайымдауынша, қазақтардан басқа «киргизы» этнонимі кем дегенде екі халықты атау үшін қолданылады: «Біз «киргисы» немесе «киргисцы» де аталатын үш халықты білеміз. Ежелгі Сібірде Енисей өзенінің бойында қоныстанған. Әбілғазы хан олар туралы көп жазған еді... Олар ресейліктерге қарсы көтерілетін...». Сонымен бірге, автордың айтуынша, Орта Азияда «Ташкенттің ар жағында Ходжант, Наймачин және Мадталан сияқты қалалардың төңірегіндегі аймақты «Алатау киргизы» деп аталатын тағы бір байтақ жұрт мекендейді» (Рычков, 1762: 156–157, 131–133).

XVIII ғасырдың соңында Ресей империясының құрамындағы халықтардың этнографиясына арналған іргелі еңбектер шыға бастады. Мысалы, 1786 жылы белгілі ғалым П.С. Палластың «Ресей империясының әртүрлі аймақтарына жасалған саясат» еңбегі (Паллас, 1786) жарық көрді. Осы шығармасында қазақ халқын атау және оған қатысты әртүрлі ұғымдарды білдіру үшін автордың «киргиский», «киргизский», «киргизцы», «киргизкайсаки» сияқты сөздердің қолданғандығын көруге болады (Паллас, 1786: 380–391). Жалпақ тілмен айтқанда, XVIII ғасырдың екінші жартысында ресей тарихнамасында «казаки» сөзінің орнына «киргизцы» экзоэтнонимін қолдануға өту үрдісі байқалады. Яғни, аталмыш кезеңде ресей зерттеушілері қазақ этносын атау үшін «казаки», «Казачья орда» терминдерімен бірге «киргизцы», «Киргизская орда» ұғымдарын да қатар қолданды. Бұл жайт И.Г. Георгияның 1799 жылы жарық көрген «Ресей мемлекетінде тіршілік ететін барлық халықтардың

сипаттамасы» (Георги, 1799) деп аталатын шығармасында да көрініс табады. Бұл Ресей империясының территориясынғы халықтарға арналған еңбекте түркі халықтарының (татарлар, ноғайлар, башқұрттар, сахалар және т.б.) мәдени дәстүрлері аталмыш туындының екінші бөлігі сипатталады. Бұл ретте ерекше ескерер жайт - автор «киргизцы» этнонимін бірнеше халыққа қатысты, яғни қазақтар мен қырғыздарды, сондай-ақ Оңтүстік Сібірдегі түркі халықтарын атау үшін қолданады. Атап айтқанда, И.Г. Георгидің айтуынша, «қырғыздар («киргизцы») Енисей өзенінің жоғарғы ағысының бойын, Июс пен Абаканның төңірегіндегі жерді және бұдан әрі оңтүстік пен шығысқа қарай орналасқан территорияны мекендеді» (Георги, 1799: 119). Екіншіден, И.Г. Георгидің еңбегінде қырғыздардың («киргизцы») тағы бір тобы «Алтай қырғыздары» («Алтайские киргизцы») немесе «буруттар» деп аталады (Георги, 1799: 120). Үшіншіден, аталмыш жұмыста «Киргизские орды» туралы қысқаша мәліметтер де берілген. Бұл ретте автордың айтуы бойынша, «Киргизские орды» деп аталатын [жүздер] «Казачья орда» атымен де белгілі...» (Георги, 1799: 119). Осылайша қазақ халқын атау үшін қолданылған «казак» термині ресей тарихнамасында XVIII ғасырдың аяғына дейін сақталып тұрды.

XIX ғ. бірінші жартысында қазақ халқының этнонимі мәселесіне С.Б. Броневскийдің «Орта жүз қазақтары туралы» деп аталатын еңбегінде де көңіл бөлгендігін айтуымыз керек. Өзінің «Орта жүз қазақтары туралы» атты шығармасында ол орыс тілінде қазақ халқын атау үшін «киргиз-кайсак» экзоэтнонимінің қолданылатындығын айтып, автор төмендегідей жайтқа назар аударады: «...оларға (қазақтарға. – Г.С.) бұл атауды («киргиз-кайсак» экзоэтнонимін. – Г.С.) кім бергені туралы сенімді мәліметтер жоқ... Қалай болса да, олар өздерін «қазақ» («казак») деп айтады» (Броневский, 1830: 401–402). Қазақ даласының тарихын, географиясын және этнографиясын сипаттауымен танылған белгілі зерттеуші А.И. Левшин Қазақстанның тарихы мен географиясына, сондай-ақ этнографиясына арналған «Қазақ жүздері мен даласының сипаттамасы» атты үш томдық туындысында төмендегідей жайтқа ерекше назар аударады: «Қазақтардың тарихын сипаттар алдында ең алдымен Еуропада оларға бөтен атау бергендігін айтуға тиіспіз; сол атауды ресейліктерден басқа, олардың [қазақтардың] өздері және олармен көршілес халықтар қолданбайды. Бұл атау «киргиз» бен «кайсак» сияқты екі сөзден тұрады. «Киргиз» ұғымы бүгінге дейін «кара (черные) киргиз», «закаменные киргизы» және «буруты» атауларымен белгілі халықты білдіреді. «Казак» немесе «кайсак» сөзі, кейбір Шығыс елдерінің қаламгерлері айтқандай, Иса пайғамбардың туғанынан бұрын пайда болған ежелгі «қазақ» («казак») атауының бұрмаланған нұсқасы болып табылады. Осы ой-пікір дұрыс па, дұрыс емес пе, соны біз зерттемейміз. Бірақ орта ғасыр кезеңінде орыстардың көптеген топтарына өткен «казак» сөзін қазақтар қалыптасқаннан бері қолданған. Және қазірде де олар өздерін «қазақтар» («казак») деп атайды. Осы атаумен олар [қазақтар] парсылар мен бұхаралықтарға және хиуалықтарға, сондай-ақ Азияның басқа да халықтарына белгілі. Қытайлықтар алғашқы К әрпін жұмсартып «хасаки» дейді. XVIII ғасырға дейін Ресейде «киргиз-кайсаки» сөзін естімеген, соның орнына «казак», «Казачья орда» дейтін» (Левшин, 1832: 1 – 2.).

XIX ғасырдың орта шенінде қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихы мәселелеріне белгілі зерттеуші Ш.Ш. Уәлихановтың да көңіл бөлгендігін айта кету жөн. Атап айтқанда, өзінің «Қазақ шежіресі» (Валиханов, 1985) атты еңбегінде, қазақтардың құрамына кірген негізгі рулардың шығу тегі мәселесінің кейбір аспектілерін сипаттай отырып, Ш.Ш. Уәлиханов төмендегідей жайтқа ерекше назар аударады: «Қазақ халқы («киргиздер» («киргизы») өздерін де, Азияда шектесетін көршілері де оларды «казак» деп атайды) Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүз деп аталатын үш жүзге бөлінеді; орыстар оларды «орда» деп атайды» (Валиханов, 1985: 151).

Қарастылып отырған тақырыптың этнонимдік аспектілеріне XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезеңіндегі белгілі ресей ғалымы, қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне байланысты көптеген еңбектердің авторы болған А.Н. Харузин де көңіл бөлген. Харузин келтірген материалдар оның практикалық бағдарлылығымен құнды. Атап айтқанда, ол өзінің 1888 жылы жарияланған «Далалық очерктер (Қазақтың Бөкей ордасы). Жол естелігінің

беттері» (1888) деп аталатын еңбегінде қазақ халқының этнонимі жөнінде өте қызықты мәліметтер келтіреді. Бұл ретте А.Н. Харузин жергілікті Өтешғали есімді қазақпен қазақ халқының этнонимдері туралы сөйлескендігін келтіреді.

– Мысалы, сіз, Өтешғали, «киргиз» дейсіз. Сіздер өздеріңізді солай атайсыздар ма?

– Жоқ. Орыстар бізді солай атайды. Мұның себебін біз білмейміз. Бірақ өзімізді біз «қазақ» («кхазак») дейміз.

– Казак па?

– Иә, қазақ.

– Сонда айырмашылық қандай? Сіз казаксыз, станицадағы Астраханнан келген адам да казак – Мен Астрахан казактарын айтып отырдым.

– Жоқ. Ол казак, ал мен қазақпын.

Мен қайтадан айтыңызшы, деп өтіндім.

– Станицада тұратын ол казак, ал мен қазақпын, – қайтадан айтты ол. Сонда мен «к»-дан кейін айтылатын «х»-ның не екендігін ұқтым. Кейінірек мен соны көп рет басқа қазақтардың («киргиз») мысалында тексердім. Басқа адамдарды да қазақ тіліндегі әңгімелерге құлақ коюды өтіндім. Ақыры Бөкей қазақтары («киргизы-букеевцы») өздерін казак емес, қазақ дейді деген қорытынды шығардым» (Харузин, 1888: 86–87).

А.Н. Харузин өзінің «Бөкей ордасының қазақтары (Антропологиялық-этнологиялық очерк)» (1889) атты тағы бір еңбегінде осы мәселеге ерекше назар аударғандығын көруге болады: «Бұдан бұрын көптеген авторлар қазақтар («киргизы») өздерін «киргиз» деп атамайтындықтарын жазған болатын. Яғни, бұл олардың атауы емес, қарақырғыздардың («каракиргизы») атауы болып табылады. Біз «киргизы» дейтіндер өздерін «қазақ» («казаки») деп атайды. Бөкей қазақтары («букеевские киргизы») туралы айтатын болсақ, олар «казак» сөзін біз сияқты емес, қырылдап айтады – қазақ («кхазак»). Мен талай рет қазақтардан бұл сөзді қайтадан айтыңызшы деп өтіндім. Нәтижесінде олардың расында «қазақ» дейтіндеріне көзім жетті. Бұған қосарым да бар: олар өздерін «қазақ» («кхазак») десе, Астрахан және Жайық казактарын «казак» деп атайды. Соған қарамастан мен осы сөзді қолданбаймын, өйткені халықтың өзін қалай атайтынын білу өте маңызды болса да, өз тілімізге сіңіп кеткен сөздің орнына олардың сөзін қолдануға аса қажет жоқ деп ойлаймын» (Харузин, 1889: 23–24).

XX ғасырдың бас кезеңінде де этнонимдер мәселесі ресей зерттеушілерінің зерттеу нысаны болып қала берді. Осы кезеңде қазақ халқының этнониміне байланысты мәселеге орыс мемлекеттік қайраткері, 1906–1908 жылдары Түркістан генерал-губернаторы болған Н.И. Гродеков қысқа болса да көңіл бөлді. Мысалы, өзінің «Сырдария облысының қазақтары және қырғыздары» атты еңбегінде (Гродеков, 1889) қазақ және қырғыз халықтарының дәстүрлі құқық жүйесін сипаттай отырып, ол төмендегідей ескертпе жасауды жөн деп көрді: «Біз «киргиз» дейтін халық өзін «қазақ» («казак») деп атайды» (Гродеков, 1889: 1). Аталған кезеңде қазақ этнонимі мәселесін зерттеген А.Е. Алекторов та төмендегідей ескертпе жасайды: «Еуропалық Ресейден оңтүстік-шығысқа қарай орналасқан батыс және ортаазиялық дала аймағын түгел дерлік мекендейтін «киргиз-кайсақ» немесе дұрысырақ айтқанда, «киргиз-казак» деп аталатын көшпелі түркі халқы бізде XVIII ғасырдан бері белгілі... Бұл халық өзін «қазақ» («казак»), яғни «еркін адамдар» («вольница», «люди вольные») деп атайды; ал «киргиз» атауы бауырлас болса да Ыстықкөлдің жанындағы басқа аймақты, сондай-ақ Әндіжан мен Қашғардың арасындағы таулы жерді мекендейтін халыққа жатады...» (Алекторов, 1900: 3).

Қарастырылып отырған мәселенің XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бас кезеңінде Ресей империясында жарық көрген жалпылама басылымдарда да көрініс тапқандығын айта кетуіміз керек. Мысалы, 1879 жылы жарияланған «Ресей халықтары. Қазақтар» атты ұжымдық еңбекте (Народы России..., 1879) келесі жайтқа назар аударылады: «Өздерін қазақтар («киргизы») ғана емес, олармен көршілес қытайлықтар, бұхаралықтар және басқа халықтар да оларды «хасак», «кайсақ» және т.б. деп атайды. Содан олардың дұрысырақ «киргиз-кайсақ» деген атауы шыққан. Бұл атау («киргизы» – Г.С.) Аспан таулары мен Шу өзенінің бойын мекендейтін «бурут» немесе «дикокаменные киргизы» деген шағын қырғыз тайпасына жатады» (Народы

России..., 1879: 2–3). Қазақ халқының этнониміне байланысты мәселе 1880 жылғы «Ресей халықтары. Этнографиялық очерктер» (Ресей халықтары..., 1880) басылымында да баяндалған: «Қазақтар («киргизы») бірталай руға бөлінеді. Негізінен олар үш жүзге («орда») (Ұлы, Орта және Кіші) бөлінеді. Бұлардың ортақ атауы қазақтар («казаки») болып табылатын үш топ рулардан басқа, Тяньшанда көшіп жүрген «қарақырғыз» (кара-киргизы), «буруттар» («буруты») немесе «таулы аймақта тұратын қырғыздар» («ди́кокаменные киргизы») деп аталатын қырғыздар бар» (Народы России..., 1880: 148). 1885 жылы шыққан «Масатыдай құлпырған Ресей» (Живописная Россия..., 1885) атты ұжымдық еңбекте төмендегідей жайтқа назар аударылады: «Қазақ халқының («киргизский народ») тарихы түсініксіз әрі күрделі. Қазақтар («киргиз-кайсаки»), дұрысырақ айтқанда «казаки» алғаш рет XV ғасырда тарих сахнасына шыққан, ал біздің жылнамаларымызда оларға қатысты мәліметтер XVI ғ. дейінгі кезеңге жатады» (Живописная Россия..., 1885: 185). XX ғасырдың бас кезеңінде жарияланған «Ресей: Отанымыздың география тұрғысынан толық сипаттамасы» деп аталатын іргелі энциклопедиялық еңбекте былай айтылған: «Далалық облыстардың тұрғындары өздерін «қазақтар» («казак») деп атайды. «Қазақтарды («казаки») білдіретін қолданыстағы «киргиз» сөзін қазақтар бұрын ешқашан естімеген. Осы сөзді олар көбінесе орыстардан ести бастаған» (Россия ..., 1903: 142).

Осы тұста ескерер жайт, XX ғасырдың бас кезеңінде қазақ ұлттық элитасының кейбір өкілдері де орыс тіліндегі қазақ халқының этноэтнониміне ерекше көңіл бөлді. Мысал ретінде Жақып мырза Ақбайұлының қазақтың дәстүрлі құқығына арналған еңбегін келтіруге болады. Атап айтқанда, оның 1907 жылы орыс тілінде жарияланған мақаласының тақырыбында қазақ халқының этнонимі «khasakh» деп берілген (Акпаев, 1907: 1). Яғни, қазақ халқының эндоэтнонимін қазақ тіліндегі айтылуына барынша жақындатып беруге тырысқандығын айқын көрсетеді.

Қазақ халқының этнонимі мәселесіне көңіл бөлген авторлар ұлттық бірегейлік мәселесіне де ерекше назар аударғандығын айтуымыз да керек. Мысалы, жоғарыда аталған еңбектердің бірінде төмендегідей жолдар келтірілген: «Қазақтарда («киргизы») ана тіліне, жалпы өздерінің ұлты мен тарихына деген сезім едәуір жоғары деңгейде тұрады. Орыс тілін жақсы білетін қазақ («киргиз») сотта орысша сөйлемейді, ол сотпен міндетті түрде аудармашы арқылы сөйлеседі» (Народы России..., 1880: 149). Осы мәселеге байланысты ой-пікірін белгілі ғалым В.В. Радлов та білдірген: «...рулардың атаулары қазақтардың («казак-киргизы») моңғол, соның ішінде самоед элементтері де бар негізінен әртүрлі түркі тайпаларынан қалыптасқандықтарын айқын көрсетсе де, әлеуметтік және тілдік тұрғыдан қарайтын болсақ, ұлаңғайыр аймақтағы барлық қазақтар («киргизы») бір-бірімен әбден сіңісіп кетті. Сондықтан да біз оларды біртұтас халық деп айтуға құқылымыз. Өйткені оларға жалпы өз халқының бірлігі мен ажырамастығы деген сезім тән» (Радлов, 1989: 111).

Қорытынды

Жоғарыда жазылғандарды ескере отырып, төмендегідей қорытындалар шығаруға болады. Біріншіден, қазақ халқының эндоэтнонимі ретінде «қазақ» сөзі қолданылады. Бұл ұғымды қазақтар шамамен XV ғасырдан бастап қолдана бастаған. XVIII ғасырға дейін орыс тілінде қазақ халқын атау үшін «казаки» сөзінің қолданылғандығын көруге болады. Тиістісінше аталмыш кезеңде ресей деректері мен ресми құжаттарында Қазақ хандығы «Казачья орда» деп аталды. Екіншіден, шамамен XVIII ғасырдың орта шенінен бастап ресей зерттеушілерінің қаламынан шыққан іргелі еңбектері мен жол естеліктерінде қазақ халқын атау үшін орыс тілінде «киргиз», «киргиз-казак», «киргиз-кайсак» сияқты этнонимдердің қолданыла бастағандықтарын атап өткендігін айта кетуіміз керек. Алайда, егер XVIII ғасырдың соңына дейін «киргиз» этнонимімен қатар кейбір ресей зерттеушілерінің, соның ішінде И.Г. Георгидің еңбегінде, «Казачья орда» ұғымы кездессе, XIX ғасырдың бас кезеңінен бері ресей тарихнамасында аталмыш термин қолданыстан шықты. XIX ғасырдың екінші жартысында, орыс авторлары атап өткендей, қазақтар өздерін «қазақ» деп атады. Үшіншіден, қазақ және қырғыз халықтарының тілдерінің, сондай-ақ, дәстүрлі мәдениетінің

бір-біріне ұқсас болғандығына қарамастан, ресей тарихнамасында қазақтар мен қырғыздарды бір-бірінен нақты бөлу байқалады. Сондықтан да, ресей зерттеушілері еңбектерінде қазақтарды атау үшін «киргизы», «казак-киргизы», «киргиз-кайсаки» сияқты этнонимдерді қолданса, қырғыз халқының өкілдерін «черные киргизы», «кара-киргизы», «ди́кокаменные киргизы» деп атаған. Төртіншіден, ресей зерттеушілері қазақ халқының мықты ұлттық бірегейлігі мен нақты ұлттық санасы туралы жазды.

References

- Alektorov, 1900 — *Alektorov A.E.* Ukazatel knig, zhurnalnykh i gazetnykh statey i zametok o kirgizakh [Index of books, magazines, newspapers and notes about the Kyrgyz people]. Kazan: Tipolitografiya, 1900. 991 p. (In Russ.).
- Bromley, 1983 — *Bromley Yu.V.* Ocherki teorii etnosa [Essays on the Theory of Ethnosis]. Moscow: Nauka, 1983. 416 s. (In Russ.).
- Brezhneva, 2017 — *Brezhneva S.N.* Narody Turkestana v sostave Rossyskoy imperii // Rossyskiye regiony: vzglyad v budushcheye [The Peoples of Turkestan as Part of the Russian Empire // Russian Regions: A Look into the Future]. 2017. № 1. T. 1. P. 1–23. (In Russ.).
- Bronevsky, 1830 — *Bronevsky S.B.* O Kirgiz-Kaysakh Sredney Ordy (O granitsakh kirgiztsev. Proiskhozhdeniye kirgiz. Narodnye predaniya. Nechto iz Sibirskoy istorii i kirgiztsakh. Pereseleniye Kirgiztsov na step Zyungortsami zanimayemuyu. O khanakh Kirgizskikh. Poryadok vozvedeniya khanov) [About the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde (About the borders of the Kirghiz. The origin of the Kirghiz. Folk legends. Something from Siberian history and the Kirghiz. The migration of the Kirghiz to the steppe occupied by the Zyungorts. About the Kirghiz khans. The order of the raising of khans)] // Otechestvennye zapiski. SPb., 1830. Ch. XLI. Kn. CXIX. Avgust. P. 400–420. (In Russ.).
- Akpayev, 1907 — *Akpayev Yakub-murza.* Nabroski po obychnomu, v chastnosti brachnomu pravu, kirgizov-khazahov [Sketches of the customary law, in particular the marriage law, of the Khazaks] // Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo geograficheskogo obshchestva. Semipalatinsk, 1907. Vyp. III. C. 1–11. (In Kaz.).
- Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch.Ch.* Kirgizskoye rodosloviye [Kirghiz ancestry] // Sobraniye sochineniy v pyati tomakh. Alma-Ata: Kaz. sov. entsikl., 1985. T. II. S. 148–166. (In Russ.).
- Georgi, 1799 — *Georgi I.G.* Opisanie vsekh obitayushchikh v Rossyskom gosudarstve narodov. Ikh zhiteyskikh obryadov, obyknoveny, odezh, zhilishch, uprazhneny, zabav, veroispovedanii i drugikh dostopamyatnostey. V chetyrekh chastyakh [Description of all the peoples living in the Russian state. Their daily customs, habits, clothing, housing, exercises, amusements, religion and other attractions. In four parts]. Sankt-Peterburg: Imperator. akad. nauk, 1799. Ch. 2. O narodakh tatarskogo plemeni i drugikh ne reshennogo eshche proiskhozhdeniya severnykh sibirskikh. 178 s. (In Russ.).
- Grodekov, 1889 — *Grodekov N.I.* Kirgizy i kara-kirgizy Syrdaryinskoy oblasti [Kirghiz and Kara-Kirghiz of the Syrdarya region]. Tashkent: Tipo-Litografiya S. I. Lakhtina, 1889. T. 1 Yuridichesky byt. 503 p. (In Russ.).
- Zhanuzaq, 2015 — *Zhanuzaq T.* «Qazaq» aty qaydan shyqqan [Where did the word "Kazakh" come from?] // 2015. № 3. P. 27–33. (In Kaz.).
- Zhivopisnaya Rossiya..., 1885 — *Zhivopisnaya Rossiya.* Otechestvo nashe v zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii [Picturesque Russia. Our Fatherland in land, historical, tribal, economic and everyday meaning] / Pod obshchey red. P.P. Semenova. T. Kh. Russkaya Srednyaya Aziya. SPb., M.: Izd. Tovarishchestva M.O. Volf, 1885. 452 p. (In Russ.).
- Komekov, Sultanov, 2017 — *Komekov B., Sultanov T.* «Qazaq» termini zhane etnonimi [The term and ethnonym "Cossack"] // QazUU Khabarshysy. 2017. № 1 (84). 31–35-b. (In Kaz.).
- Levshin, 1832 — *Levshin A.* Opisanie kirgiz-kazachykh ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepy [Description of the Kirghiz-Kazak or Kirghiz-Kaisat hordes and steps]. SPb.: Tipografiya Karla Krayya, 1832. Ch. 2. Istoricheskiye izvestiya. 333 p. (In Russ.).
- Narody Rossii, 1879 — *Narody Rossii.* Kirgizy [Peoples of Russia. The Kazaks]. Sankt-Peterburg: Tip. Tov. «Obshchestvennaya polza», 1879. 58 s. (In Russ.).
- Narody Rossii..., 1880 — *Narody Rossii.* Etnograficheskiye ocherki [Peoples of Russia. Ethnographic Sketches]. SPb.: Tipografiya Tovarishchestva «Obshchestvennaya polza», 1880. 648 p. (In Russ.).
- Pallas, 1786 — *Pallas P.S.* Puteshestviye po raznym mestam Rossyskogo gosudarstva po povelenu Sankt-Peterburgskoy Imperatorskoy Akademii Nauk [Travels to various places in the Russian state by order of the St. Petersburg Imperial Academy of Sciences]. Kn. 2, Ch. 2. 1770 goda. Sankt-Peterburg: Imperator. Akad. nauk, 1786. 571 s. (In Russ.).
- Radlov, 1989 — *Radlov V.V.* Iz Sibiri [From Siberia]. M.: Nauka, 1989. 749 p. (In Russ.).
- Rossiia..., 1903 — *Rossiia: polnoye geograficheskoye opisanie nashego Otechestva. Nastolnaya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudey* [Russia: A Complete Geographical Description of Our Homeland. A Handbook and Travel Guide for Russians] / pod red. V. P. Semenova. SPb.: Izd-vo A. F. Devriyena, 1903. T. 18. Kirgizsky kray. 488 p. (In Russ.).
- Rychkov, 1762 — *Rychkov P.I.* Topografiya Orenburgskaya, to est obstoyatelnoye opisanie Orenburgskoy gubernii [Orenburg topography, that is, a detailed description of the Orenburg province]. SPb.: Imperatorskaya akademiya nauk, 1762. Ch. 1. 331 p. (In Russ.).
- Samoylovich, 1927 — *Samoylovich A.N.* O slove «kazak» [About the word "Kazakh"] // Kazaki: Antropologicheskiye ocherki. Leningrad, 1927. S. 12–18. (In Russ.).

Uskenbay, 2016 — *Uskenbay K.* O terminakh «kazakhi» i «Kazakhskoye gosudarstvo» v istochnikakh [On the terms “Kazakhs” and “Kazakh state” in sources] // *edu e-history*. 2016. № 4 (8). P. 396–401. (In Russ.).

Kharuzin, 1888 — *Kharuzin A.N.* Stepnye ocherki (Kirgizskaya Bukeyevskaya orda). Stranitsy iz zapisnoy knigi [Steppe Notes (Kirghiz Bukeyev Horde). Pages from a Notebook]. M.: Tipografiya A. A. Levenson, 1888. 110 p. (In Russ.).

Kharuzin, 1889 — *Kharuzin A.N.* Kirgizy Bukeyevskoy Ordy (Antropologo-etnologichesky ocherk) [Kirghiz of the Bukeyev Horde (Anthropological and ethnological essay)]. M.: Tipografiya A.A. Levenson, 1889. Vyp. 1. 550 p. (In Russ.).

Yarkov, 2021 — *Yarkov A.P.* Srednyaya Aziya i Zapadnaya Sibir vo vtoroy polovine XVI v.: politicheskiye i etnokulturnye svyazi [Central Asia and Western Siberia in the second half of the 16th century: political and ethnocultural relations] // *Narody i religii Yevrazii*. 2021. № 3 (26). P. 82–91. (In Russ.).

Әдебиеттер

Акпаев, 1907 — *Акпаев Якуб-мурза*. Наброски по обычному, в частности брачному праву, киргизов-казахов // *Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского географического общества*. Семипалатинск, 1907. Вып. III. С. 1–11.

Алекторов, 1900 — *Алекторов А.Е.* Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. Казань: Типолиитография, 1900. 991 с.

Брежнева, 2017 — *Брежнева С.Н.* Народы Туркестана в составе Российской империи // *Российские регионы: взгляд в будущее*. 2017. № 1. Т. 1. С. 1–23.

Бромлей, 1983 — *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. Москва: Наука, 1983. 416 с.

Броневский, 1830 — *Броневский С.Б.* О Киргиз-Кайсаках Средней Орды (О границах киргизцев. Происхождение киргиз. Народные предания. Нечто из Сибирской истории и киргизцах. Переселение Киргизцов на степь Зюнгорцами занимаемую. О ханах Киргизских. Порядок возведения ханов) // *Отечественные записки*. Санкт-Петербург, 1830. Ч. XLI. Кн. CXIX. Август. С. 400–420.

Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.Ч.* Киргизское родословие // *Собрание сочинений в пяти томах*. Алма-Ата: Каз. сов. энцикл., 1985. Т. II. С. 148–166.

Георги, 1799 — *Георги И.Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. В четырех частях. Санкт-Петербург: Император. акад. наук, 1799. Ч. 2. О народах татарского племени и других не решенного еще происхождения северных сибирских. 178 с.

Гродеков, 1889 — *Гродеков Н.И.* Киргизы и кара-киргизы Сырдарьинской области. Ташкент: Типо-Литография С. И. Лахтина, 1889. Т. 1 Юридический быт. 503 с.

Жақып..., 1907 — *Жақып мырза Акбайұлы* // *Қарқаралы*. 1991. № 1. 65–73-б.

Жанұзақ, 2015 — *Жанұзақ Т.* «Қазақ» аты қайдан шыққан // 2015. № 3. С. 27–33.

Живописная Россия..., 1885 — *Живописная Россия*. Отечество наше в земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общей ред. П.П. Семенова. Т. X. Русская Средняя Азия. Санкт-Петербург, Москва: Изд. Товарищества М.О. Вольф, 1885. 452 с.

Көмеков, Султанов, 2017 — *Көмеков Б., Султанов Т.* «Қазақ» термині және этнонимі // *ҚазҰУ Хабаршысы*. 2017. № 1 (84). 31–35-б.

Левшин, 1832 — *Левшин А.* Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд и степей. Санкт-Петербург: Типография Карла Крайя, 1832. Ч. 2. Исторические известия. 333 с.

Народы России, 1879 — *Народы России*. Киргизы. Санкт-Петербург: Тип. Тов. «Общественная польза», 1879. 58 с.

Народы России..., 1880 — *Народы России*. Этнографические очерки. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1880. 648 с.

Паллас, 1786 — *Паллас П.С.* Путешествие по разным местам Российского государства по повелению Санкт-Петербургской Императорской Академии Наук. Кн. 2, Ч. 2. 1770 года. Санкт-Петербург: Император. Акад. наук, 1786. 571 с.

Радлов, 1889 — *Радлов В.В.* Из Сибири. Москва: Наука, 1989. 749 с.

Россия..., 1903 — *Россия*: полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В. П. Семенова. Санкт-Петербург: Изд-во А. Ф. Девриена, 1903. Т. 18. Киргизский край. 488 с.

Рычков, 1762 — *Рычков П.И.* Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1762. Ч. 1. 331 с.

Самойлович, 1927 — *Самойлович А.Н.* О слове «казак» // *Казак: Антропологические очерки*. Ленинград, 1927. С. 12–18.

Ускенбай, 2016 — *Ускенбай К.* О терминах «казахи» и «Казахское государство» в источниках // *edu.e-history*. 2016. № 4 (8). С. 396–401.

Харузин, 1888 — *Харузин А.Н.* Степные очерки (Киргизская Букеевская орда). Страницы из записной книги. Москва: Типография А. А. Левенсон, 1888. 110 с.

Харузин, 1889 — *Харузин А.Н.* Киргизы Букеевской Орды (Антрополого-этнологический очерк). Москва: Типография А.А. Левенсон, 1889. Вып. 1. 550 с.

Ярков, 2021 — *Ярков А.П.* Средняя Азия и Западная Сибирь во второй половине XVI в.: политические и этнокультурные связи // *Народы и религии Евразии*. 2021. № 3 (26). С. 82–91.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1834-1854. 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.09731
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1834-1854

THE WAY OF LIFE OF KAZAKH PEOPLE IN THE MATERIALS OF RUSSIAN IMPERIAL EXPEDITIONS AND THE WORKS OF RUSSIAN TRAVELERS OF THE 18TH–19TH CENTURIES

B.T. Kaliyeva¹, G.B. Tleubekova^{2}*

¹Zhansugurov Zhetysu University
(Taldykorgan, Kazakhstan)
PhD, Lecturer
<https://orcid.org/0000-0002-3690-6555>. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

²I. Zhansugurov Zhetysu University
(Taldykorgan, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (docent)
<https://orcid.org/0000-0003-2367-3411>. E-mail: tleubekova@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kaliyeva B.T., Tleubekova G.B., 2025

Abstract. *Introduction.* In the XVIII–XX centuries, the Russian Empire began to show great interest in the Kazakh land. The main reasons and goals of the state policy were to annex the Kazakh lands to Russia. The tsarist government closely examined the natural riches, social and economic situation of the Kazakh land. For this purpose, travelers, exploration expeditions and scientists were sent to the Kazakh steppe. The first authors who described the image of the Kazakh people were officials of the Russian administration, lawyers, orientalist and researchers. From the 50s of the XVIII century in Russia the first thoughts and conclusions concerning the origin of the Kazakh people, meaning and sense of the word “Kazakh” began to be expressed. *Goals and objectives.* This research aims to examine the lifestyle of the Kazakh people during the 18th–19th centuries through a scientific analysis of materials from research expeditions organized by the Russian Empire, as well as the works of Russian travelers. *Materials and Methods.* The study employs both general scientific and specialized historical methods. Specifically, it utilizes historical-comparative analysis, systems analysis, and textual analysis techniques. For processing the collected data, archival research, historical-legal analysis, and economic evaluation methods were applied. *Results.* This is evidenced by the fact that in connection with the strengthening and deepening of the political and economic influence of the Russian Empire in the territory of Kazakhstan in the late XVIII - first half of the XIX centuries, the studies of Russian authors on the history of the Kazakh people begin to acquire a wide range. Until the middle of the XIX century the works of Russian researchers were mainly devoted to the following topics: geographical location of the Kazakh land, ethnography of the Kazakh people, ethnogenesis of the Kazakh people, explanation of the ethnonym ‘Kazakh’, tribal structure and composition of the Kazakh people, population, economy, migration problem, trade relations. Among Russian researchers, famous authors were P.I. Rychkov, I.V. Gaverdovsky, G.F. Miller, I.G. Georgi, I.P. Falk, P.S. Pallas, S.V. Bronevsky, E.K. Meyendorff, I.M. Muravyov, and others. *Conclusion.* The

materials of three expeditions organised by the Russian Empire were published in the works of Kirillov, Grigoriev, and Rummyantsev. The works, written for different purposes, contain a large amount of materials, but they require critical analysis.

Keywords: Russian Empire, reconnaissance expeditions, colonization, Kazakh steppe, ethno genesis, ethnonym «Kazakh», way of life, everyday life, traditions

For citation: Kaliyeva B.T., Tleubekova G.B. The way of life of kazakh people in the materials of Russian Imperial expeditions and the works of russian travelers of the 18th–19th centuries // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1834-1854. (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1834-1854

XVIII-XIX ҒҒ. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҰЙЫМДАСТЫРҒАН ЗЕРТТЕУ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ОРЫС САЯХАТШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҰРМЫС-ТІРШІЛІГІ

Б.Т. Калиева¹, Г.Б. Тлеубекова^{2*}

¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

(Талдықорған, Қазақстан)

PhD, оқытушы-дәріскер

<https://orcid.org/0000-0002-3690-6555>. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

²І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

(Талдықорған, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)

<https://orcid.org/0000-0003-2367-3411>. E-mail: tleubekova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАӘ, 2025

© Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* XVIII–XIX ғасырларда Ресей империясы қазақ жеріне ерекше қызығушылық таныта бастады. Мемлекеттің саясатының негізгі себептері мен мақсаттарының бірі — қазақ даласын Ресей құрамына қосу еді. Осыған байланысты патша үкіметі қазақ жерінің табиғи байлықтарын, әлеуметтік-экономикалық жағдайын мұқият зерттей бастады. Бұл мақсатта қазақ даласына саяхатшылар, барлау экспедициялары мен ғалымдар жіберілді. Қазақ халқының өмір салтын алғаш сипаттаған авторлар — Ресей әкімшілігінің шенеуніктері, заңгерлер, шығыстанушылар мен зерттеушілер болды. XVIII ғасырдың 50-жылдарынан бастап Ресейде қазақ халқының шығу тегі, «қазақ» сөзінің мәні мен мазмұны жөнінде алғашқы пікірлер мен тұжырымдар айтыла бастады. Бұл тұжырымдарды Ресей империясының Қазақстан аумағындағы саяси-экономикалық ықпалының күшеюі мен тереңдеуімен байланыстыра қарауға болады. *Мақсаты мен міндеттері.* XVIII-XIX ғғ. Ресей империясы ұйымдастырған зерттеу экспедиция материалдары мен орыс саяхатшыларының еңбектеріне ғылыми талдау жасай отырып, сол кезеңдегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін қарастыру. *Материалдар мен әдіс-тәсілдері.* Мақалада зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістер пайдаланылған. Атап айтқанда, тарихи-салыстырмалы, жүйелі және мәтіндік талдау тәсілдері. Ал алынған деректерді өңдеу барысында архивтік материалдарды зерттеу, тарихи-саралау және талдау әдістері қолданылған. *Нәтижелер.* XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың алғашқы жартысында ресейлік авторлардың қазақ тарихына қатысты зерттеулері кең ауқымда жүргізіле бастады. XIX ғасырдың ортасына дейінгі орыс зерттеушілерінің еңбектері негізінен келесі тақырыптарды қамтыды: қазақ жерінің географиялық орны, қазақ халқының этнографиясы, этногенезі, «қазақ» этнониміне түсініктеме, қазақ халқының рулық-тайпалық құрылымы мен құрамы, халық саны, шаруашылық түрлері, көші-қон мәселелері, сауда қатынастары. Орыс зерттеушілерінің арасында белгілі авторлар ретінде П.И. Рычков, И.В. Гавердовский, Г.Ф. Миллер, И.Г. Георги,

И.П. Фальк, П.С. Паллас, С.В. Броневский, Е.К. Мейендорф, И.М. Муравьев және басқаларды атауға болады. *Қорытынды.* Ресей империясы ұйымдастырған үш экспедицияның материалдары Кириллов, Григорьев және Румянцев еңбектерінде жарық көрді. Әртүрлі мақсатпен жазылған бұл еңбектер мол деректерді қамтығанымен, оларды сыни талдау қажет етеді.

Түйін сөздер: Ресей империясы, зерттеу экспедициялары, отарлау, қазақ даласы, этногенез, «қазақ» этнонимі, өмір салты, тұрмыс, дәстүрлер

Дәйексөз үшін: Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. XVIII-XIX ғғ. Ресей империясы ұйымдастырған зерттеу экспедиция материалдары мен орыс саяхатшыларының еңбектеріндегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1834-1854 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1834-1854

ОБРАЗ ЖИЗНИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В МАТЕРИАЛАХ ЭКСПЕДИЦИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ТРУДАХ РУССКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ XVIII–XIX ВЕКОВ

Б.Т. Калиева¹, Г.Б. Тлеубекова^{2*}

¹Жетысуский университет имени И. Жансугурова
(Талдықорган, Казахстан)

PhD, преподаватель-лектор

<https://orcid.org/0000-0002-3690-6555>. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

²Жетысуский университет имени И. Жансугурова
(город Талдықорган, Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)

<https://orcid.org/0000-0003-2367-3411>. E-mail: tleubekova@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б., 2025

Аннотация. *Введение.* В XVIII-XIX веках Российская империя начинает проявлять большой интерес к казахской земле. Основными причинами и целями политики государства было присоединение казахских земель к России. Царское правительство пристально обследует природные богатства, социально-экономическое положение казахской земли. С этой целью в казахскую степь отправляются путешественники, разведовательные экспедиции, ученые. Первыми авторами, описавшими образ казахского народа, были чиновники Российской администрации, юристы, востоковеды, исследователи. С 50-х годов XVIII века в России стали высказываться первые мысли и выводы относительно происхождения казахского народа, значения и смысла слова «казах». *Цель и задачи исследования.* Настоящее исследование направлено на изучение образа жизни казахского народа в XVIII–XIX веках посредством научного анализа материалов исследовательских экспедиций, организованных Российской империей, а также трудов русских путешественников. *Материалы и методы.* В ходе исследования применены как общенаучные, так и специальные исторические методы. В частности, использованы историко-сравнительный подход, системный анализ и методы текстологического анализа. Для обработки полученных данных задействованы архивные исследования, историко-правовой анализ и экономический подход. *Результаты.* Об этом свидетельствует тот факт, что в связи с усилением и углублением политико-экономического влияния Российской империи на территории Казахстана в конце XVIII – первой половине XIX вв. исследования российских авторов по истории казахского народа начинают приобретать широкий спектр. До середины XIX века труды русских исследователей были посвящены в основном следующим темам: географическое положение казахской земли, этнография казахского народа, этногенез казахского народа, объяснение этнонима «казах»,

родоплеменная структура и состав казахского народа, численность населения, хозяйство, проблема миграции, торговые отношения. Среди русских исследователей известные авторы П.И. Рычков, И.В. Гавердовский, Г.Ф. Миллер, И.Г. Георги, И.П. Фальк, П.С. Паллас, С.В. Броневский, Е.К. Мейендорф, И.М. Муравьев и другие. *Заключение.* Материалы трех экспедиций, организованных Российской империей, опубликованы в трудах Кириллова, Григорьева, Румянцева. Труды, написанные в разных целях, содержат большое количество материалов, однако они требуют критического анализа.

Ключевые слова: Российская империя, разведовательные экспедиции, колонизация, казахская степь, этногенез, этноним «казах», образ жизни, быт, традиции

Для цитирования: Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. Образ жизни казахского народа в материалах экспедиций Российской империи и трудах русских путешественников XVIII–XIX веков // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1834-1854. (На каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1834-1854

Кіріспе

XVIII–XIX ғасырларда қазақ халқының тарихы мен дәстүрлі өмір салты Ресей империясының көптеген зерттеушілері мен саяхатшыларының назарын аударды. Бұл кезеңде қазақ даласы, оның халқы, шаруашылық жүргізу тәжірибесі мен мәдени ерекшеліктері белсенді түрде зерттелді. Қазақтардың көшпелі өмір салтына деген көзқарас экспедиция есептерінде, саяхатшылардың күнделіктерінде және орыс ғалымдарының еңбектерінде жазылған бақылаулар негізінде қалыптасты.

Бұл зерттеу еңбегі Ресей империясының саяхатшылары мен зерттеушілерінің еңбектерінде кездесетін қазақтардың өмір салтын сипаттауға арналған. Қарастырып отырған кезеңдегі авторларының еңбектерінде көрініс тапқан түрлі көзқарастарды салыстыруға ерекше көңіл бөлінеді. Бұл көзқарастарды қазіргі тарихи шындықтарды және этнографиялық зерттеулерді қайта түсінуде маңызы зор. XVIII–XIX ғасырларда Ресей империясының үкіметі қазақ даласына көптеген саяхатшыларды, тарихшыларды, санақ жүргізуші мамандар мен шенеуніктерді зерттеу жүргізу үшін жіберді. Олар атқарған жұмыстары жайында Орталық Басқармаға есеп беріп отырды. Орыс саяхатшылары мен зерттеушілері қазақ жеріне әртүрлі мақсатпен келді. XVIII ғасырдың бірінші ширегінен бастап қазақ даласын зерттеген әртүрлі бағыттағы экспедициялар ұйымдастырылды. Бұл экспедициялардың басшылары қазақ халқын әр қырынан сипаттап, өз жазбаларында байқауларын қалдырды.

Орыс зерттеушілері өз еңбектерінде қазақ халқы мен даласын түрлі аспектіде суреттеп, оларға тән атаулар берген. XVIII–XIX ғасырларда қазақ халқы туралы жазылған көптеген еңбектер, жазбалар, естеліктер мен күнделіктер ортақ стильде жазылған. Қазақ халқы туралы бұл сипаттамалардың шынайылығын анықтау үшін оларды жан-жақты талдау қажет. Қарастырып отырған еңбектердің авторлары — Ресей империясының шенеуніктері болғанын және үкіметтің арнайы тапсырмаларын орындағанын ескерген жөн.

Орыс зерттеушілері қазақ халқы және қазақ даласының бейнесін өз шығармаларында әр түрлі сипатта беріп, оларға тән өзіндік атауларды да жазып қалдырған. XVIII–XIX ғасырларда қазақ халқы туралы жазылған көптеген еңбектер, жазбалар, естеліктер, күнделіктер бір сарында жазылды десе де болады. Әрине аталған еңбектердің авторлары, яғни XVIII–XIX ғасырларда қазақ даласында болған генералдар, саяхатшылар, тарихшылар болсын патшалық Ресей өкіметінің қызметкерлері және сол басшылықтың арнайы тапсырмасын орындаушылар екенін айта кету қажет.

Ал олардың қазақ даласына келуінің бірден-бір мақсаты – қазақ жеріне бекіністер салу арқылы отарлау. Сол негізде әр түрлі экспедициялар жүргізіліп, қазақ еліне бақылау орнатылған еді. Қазақ даласына және халқына өз еркімен ешқандай алдына мақсат ұстанбай келген басқа да дәрігерлер, саяхатшылардың жазбаларында қарастыратын болсақ, олар қазақ халқы туралы, олардың қонақжайлығына тоқталған болатын.

Сондықтан, орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының күнделіктері мен естеліктеріндегі қазақ халқына, еліне қатысты жазбаларды талдау, XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ халқының бейнесін ашу өзекті мәселенің бірі деп атауға болады.

Материалдар және зерттеу әдістері

XVIII-XIX ғасырларда жазылып қалдырылған деректерді үшке бөліп қарастырсақ:

1. архив құжаттары; 2. экспедиция материалдары мен саяхатшылардың еңбектері.

Бірінші топтағы деректерге Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивынан (ҚР ОМА – ары қарай) алынған құжаттар. Оларды атап айтсақ: ҚР ОМА, 2300 қор – «Шетел архивтерінен алынған Қазақстан тарихына қатысты құжат көшірмелерінің жинағы» (Коллекция копий документов по истории Казахстана, поступивших из зарубежных архивов); 44 қор – «Жетісу облысының Верный қаласындағы ішкі істер министрлігінің Жетісу облыстық басқармасы» (Семиреченское Областное правление Министерств внутренних дел г. Верный Верненского уезда Семиреченской области); 4 қор – «Орынбор қаласындағы 1859–1868 жылдардағы Сыртқы істер Министрлігінің Орынбор шекаралық комиссиясы. Ішкі істер Министрлігінің Орынбор қаласындағы Орынбор қырғыздарына арналған Облыстық басқармасы» (Оренбургская пограничная комиссия Министерства иностранных дел г. Оренбург 1859-1868. Областное правление Оренбургскими киргизами Министерства внутренних дел г.Оренбург).

Бұл қорларда негізінен патшалық билік тарапынан жіберілген экспедиция мүшелері, шенеуніктердің, саяхатшылардың қазақ даласына қатысты мәліметтері кездеседі. Оның ішіндегі ең негізгісі болып, «Ресей билігі тарапынан қазақ даласына қатысты құжаттар» атты 2300 қорында поручик И.В.Гавердовскийдің қазақ даласында тұтқында болған кезіндегі жазбалары, доктор Савва Большойдың қазақ тұрмысына қатысты құжаттары, Ф.А.Бюлердің қазақ халқын сипаттауы және А.Л.Данзастың өңірдегі халықтың егін шаруашылығымен айналысқандығы туралы берілген мәлімдемелері аталып өтілген.

Екінші топ деректеріне қазақ өлкесіне келген экспедиция мүшелерінің жазбалары, саяхатшы, зерттеушілердің еңбектері жатады. Солардың ең алғашқысы ретінде П.И.Рычковтың «Дневные записки путешествия в киргиз-казацкой степи в 1771 г.» (Рычков, 1772: 85) атты еңбегі. Бұл еңбекте қазақ даласында болған ғалымның өлкеге қатысты әлеуметтік-экономикалық жағдайы қарастырылады.

XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында Г.Ф.Миллер (Миллер, 1937: 242), И.Г.Андреев (Андреев, 1796: 165), Х.Барданес (Барданес, 2006: 375) қазақ өлкесінде саяхатта болған. Бұл саяхатшылардың күнделіктерінде қазақ халқының күнделікті өмірі сипатталады. Сонымен қатар, орыс саяхатшылары С.В.Броневскийдің (Броневский, 1836: 628), Я.П.Гавердовскийдің ҚР ОМА. 846 қ. 16 т. 19208 - іс. 45-48 бб), Е.К.Мейендорфтың (Мейендорф, 1826: 102), И.М.Муравьевтың (Муравьев, 1822: 175) еңбектерінде қазақ аймағының географиясы, тарихының бұрынғы кезеңі туралы мәліметтер кездеседі. Бұл зерттеулерде Ресейдің жергілікті жерлердегі ең төменгі әкімшілік билігінің қызметі және тұрғылықты далалық өлкенің патшалық билігіне көзқарасын сипаттайтын жеке бақылаулары көрсетілген.

Осы кезеңде ғылыми экспедицияларды басқарған И.Г.Георгидің (Георги, 1777: 196), И.П.Фальк (Фальк, 1824: 280) пен П.С. Палластың (Паллас, 1773: 359) еңбектерінде қазақ даласы, тұрмыс-тынысы, демографиялық ахуалы туралы мәліметтер беріледі. Аталған еңбектердің ғылыми құндылығы бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Патша үкіметі кезеңінде қазақ даласына негізгі үш экспедиция ұйымдастырылған болатын. Атап айтсақ, Кирилловтың (Кириллов, 1900: 126), Григорьевтің, Румянцевтің (Румянцев, 1910, 347) арнайы экспедициялары жүргізілді. Экспедициялардың нәтижесінде көптомдық материалдар жинағы басылып шықты. Бұл топ деректерінде сол кезеңдегі өлкенің жағдай туралы статистикалық мәліметтер келтірілген.

XIX ғасырдың басында Ресей империясының офицері Н. Боголюбов қазақ даласында тұтқында болған. Нәтижесінде, оның «В плену у киргизов. Рассказ старушки. Истинное

происшествие» (Боголюбов, 1890) атты еңбегі шықты. Аталған еңбекте Н. Боголюбов өз көзімен көрген қазақ халқының тұрмысы мен әлеуметтік жағдайы туралы мәлімет береді.

Зерттеу жұмысында салыстырмалы-тарихи, тарихи таным, шынайы объективті әдістері қолданылған. Салыстырмалы-тарихи әдіс деректермен жұмыс барысында, тарихи таным әдісі еңбектерді методологиялық тұрғыда талдау кезінде қолданыс тапқан. Шынайы объективті әдіс қарастырылған материалдарды шынайы зерттеу барысында объективті көзқарасын көрсетеді.

Талқылау

Қазақ халқы және тұрмысы туралы зерттеу жүргізу және далалық аймақта барлау жұмыстарын жүргізу сол тарихи кезеңде-ақ, яғни XVIII ғасырларда бастау алған болатын. Қазақ халқының бейнесін сипаттап алғашқы қалам тартқандар – Ресей әкімшілігінде қызмет еткен шенеуніктер, заңгерлер, шығыстанушылар, зертетеушілер болды. Әртүрлі мақсатты көздеп жазылған бұл еңбектерде мәліметтер мол болғанымен, оларға сын көзбен талдау жасау қажет.

XVIII ғасырдың 50-жылдарынан бастап Ресейде қазақ халқының шығуы, «қазақ» сөзінің мәні мен мағынасына қатысты алғашқы ой-пікірлер мен тұжырымдардың айтыла бастағаны белгілі. Оған дәлел XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресей империясының Қазақстан аумағында саяси-экономикалық ықпалының күшейіп, тереңдеуіне байланысты ресейлік авторлардың қазақ халқының тарихына қатысты зерттеулері кең ауқымға ие бола бастауы. XIX ғасырдың ортасына дейінгі ресейлік авторлардың еңбектері, негізінен, қазақ жерінің географиялық жағдайына, қазақ халқының этнографиясына, қазақ халқының шығу-тегіне, «қазақ» сөзінің мәні мен мағынасына, қазақ халқының ру-тайпалық құрамына, халықтың санына, шаруашылығына, көші-қон мәселесі мен сауда қарым-қатынастарына арналған.

XIX ғасырдың 60-шы жылдарының ортасында Қазақстанды Ресейдің жаулап алуының аяқталуымен қазақ елін зерттеу, оның ішінде тарихын қағаз бетіне түсіру ауқымы одан сайын ұлғайып, бұл мәселемен арнайы ғылыми мекемелер мен ұйымдар айналыса бастады. Сондай-ақ, Қазақстан тарихын зерттеу барысында жаңа тақырыптар күн тәртібіне қойылды.

1917 жылдардағы өзгерістерге дейінгі кезеңдегі еңбектерде негізінен қазақ халқының орналасу географиясы, этнографиясы және әлеуметтік тарихы қарастырылады. Осындай еңбектер қатарына П.И. Рычковтың «История Оренбургская (1630-1750)» атты шығармасын ерекше атап көрсетеді (Рычков, 1896: 186). Автор еңбегінде қазақ даласында өзі болған аймақтардың қоғамдық құрылысы мен экономикалық жағдайын сипаттап жазды. Сондай-ақ, П.И. Рычков сапар барысында көріп-білгендерін қағаз бетіне түсіріп отырған. Осындай еңбектер қатарына В.В. Радловтың «Из Сибири» атты жазбасын қосып болады (Радлов, 1989: 1989). Автор аталмыш еңбегінде қазақ халқын басқа ұлттармен салыстыра зерттеу жүргізген. Салыстыру нәтижесінде қазақ халқының мәдениетінде, тұрмысында артықшылықтарды анықтап, А.И. Левшиннің еңбегіне сыни пікір білдірген.

Осы кезеңге жататын негізгі еңбектердің бірі А.И. Левшиннің «Описание киргиз казачих или киргиз кайсацких орд и степей» атты туындысы (Левшин, 1996: 655). Бұл жазбада Левшиннің қазақ халқына, олардың тұрмысына қатысты барлық мәліметтерді жазып қалдырған.

1868 жылы жарық көрген М.Н. Галкиннің «Этнография и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю» атты еңбегінде Орталық Азия халқының тұрмысы, өлкеде орналасуына қатысты мәліметтер берілген (Галкин, 1868: 286). Бірақ аталмыш еңбекте қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы мәліметтер кездеспейді.

А.Чулошниковтың 1825 жылы жарық көрген «Кочевые народцы на работе в Поволжье и Зауралье в начале XIX в» атты зерттеу жұмысында қазақ еліне көрші жатқан халықтардың көшпелі өмір тұрпатын қарастырып, өлкеміздің тарихына да өзіндік баға беріп өткен (Чулошников, 1825: 235). Алайда еңбекте далалық өлкенің өмір сүру салты ашып қарастырылмаған.

1900 жылы А.И. Добросмысловтың «Материалы по истории России» атты еңбегінде Кирилловтың қазақ даласына жүргізген экспедициясына қатысты мағлұматтарды берген (Добросмыслов, 1900: 126). Бірақ жазылған жұмыста Кирилловтың өлкеге келген мақсатын нақты ашып көрсетілмеген.

Осы кезеңге қатысты келесі топ еңбектері кеңестік кезеңде 1960-1980 жарыққа шықты. В.С.Толочканың «Проблемы истории Казахстана XIX века в военной периодической печати» атты зерттеуінде XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы қарастырады. Сонымен қатар, қазақ халқының өмірі туралы мәліметтер, әскери басқарманың жоғарыға ұсынған есептері, арыздары келтірілген (Толочко, 1977: 28).

Сонымен қатар, И.В. Ерофеева өзінің 1979 жылы қорғаған «Казахстан второй половины XVIII века первой половины XIX века в трудах и записках русских ученых и путешественников» атты кандидаттық диссертациясында алғаш рет XVIII ғасырдағы қазақ халқының орналасу географиясы, тұрмысы жайында еңбек қалдырған өлкетанушы И. Андреев пен Х.Барданестің шығармаларын жан-жақты талдайды (Ерофеева, 1979: 32). Сондай-ақ, И.В. Ерофеева еңбегінде қазақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуы және тұрмысы жайында құнды мәліметтер береді.

Ж.Қ. Қасымбаевтың «Экспедиция И.Д. Бухгольца и создание прииртышских крепостей в начале XVIII в.» атты жұмысында қазақ даласына жүргізілген экспедицияларға тоқталған. Экспедиция материалдарында қазақ халқының сол кезеңдегі тұрмыс-тіршілігіне сипаттама жасалған (Қасымбаев, 1974: 405).

Кеңестік дәуірге дейінгі әскери мерзімді баспасөзде XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан халқының демографиялық ахуалы мәселесін Н.Е. Бекмаханованың еңбегінде талданған (Бекмаханова, 1980: 258). Сонымен қатар, тарихшы Д.И. Дулатовада аталған мәселені өз мақалаларында кешенді түрде зерттеген (Дулатова, 1984: 272). Бұл зерттеу жұмыстарынан XVIII ғасырдағы қазақ халқының даму динамикасы жайында мәліметтер келтірілген.

Ал, А. Сабырхановтың еңбегінде XVII-XVIII ғасырлардағы Қазақстанның географиялық орналасу тарихы, I Петрдың «Шығыс туралы идеясы» аталып өтілген (Сабырханов, 1982: 225). А.К. Абиловтің мақаласында И.Д. Бухгольцтың қазақ жеріне жасаған экспедициясының тарихы және қазақ халқының тарихы мен этнографиясын зерттеген екінші академиялық экспедиция мүшелерінің еңбектерінде талданады (Абилев, 1988: 165).

Тәуелсіздік кезеңінде отан тарихын зерттеуде еш бұрмалаусыз қазақ даласының тарихын жазу мүмкіндігі пайда болды. Мәселен, қазақтардың этногенезі мен этнологиясы мәселесін зерттеген Э.А. Масановтың (Масанов, 2007: 375) еңбегінде көшпелі халықтың өмір сүруі, олардың орналасуына қатысты өзіндік тұжырымдар жасаған.

Н.Э. Масановтың «Кочевая цивилизация казахов» (Масанов, 1995: 288) деген еңбегінде, көшпелі өркениеттің ерекшеліктеріне тоқталған. өткенін көреміз. С.Е. Толыбековтың «Кочевое общество казахов в XIX - начале XX вв» (Толыбеков, 1997: 633) атты еңбегі 1997 жылы жарық көрді. Еңбекте көшпелі халыққа баға беріліп олардың тұрмысына тоқталғанымен, алайда сол кезеңдегі қоғамның әлеуметтік жағдайы сипатталмаған.

XVIII ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы Орта Азия мен Қазақстан халықтарының шаруашылық тарихын зерттеу мәселелері және Қазақстандағы осы уақыттағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы О.М. Мұхатованың докторлық диссертациясының арнайы зерттеу объектісі болды.

Тәуелсіздік кезеңінде жарыққа шыққан қазақстандық тарихшылардың еңбектерімен қатар, осы тақырыпқа қатысты шетелдік ғалымдардың да жұмыстары жарыққа шықты.

XXI ғасырдың басындағы шығыс елінің тарихына баға беретін Э. Саидтың «Ориентализм» (Саид, 2006: 625) еңбегі. Себебі осы еңбек арқылы «біз» және «олар» деген екі негізгі ұғым айқындалып, қазақ даласының орыстардың көзімен өзгелер ретінде қарастырылуы туралы да тікелей болмаса да, жанама түрде өзіндік ойлары берілген жұмыстардың бірі. Э.Саидтың ойын жалғастырушылар бірі ретінде Х. Адип және Н. Найт болды. Х. Адиптің «Российское история и спор об ориентализме» (Адип, 2005: 332) атты

еңбегі және Н.Найттың «Григорьев в Оренбурге. Русский ориентализм на службе» (Найт, 2006: 356) ғылыми жұмысы жарық көрді.

Орыс жазушысы, этнограф және лексикограф В.И.Дальдың «Толковый словарь» сөздігінде қазақ халқына берген біршама атауларды талқылау, оларды ашып көрсетуге өз септігін тигізген еңбектердің бірі ретінде алуға болады (Даль, 2008: 388). Сондай-ақ О.Е. Сухихтың «Образ – казаха кочевника в русской общественно-политической мысли в конце XVIII - первой половине XIX века» (Сухих, 2006: 27) атты еңбегінде орыс әдебиетшілерінің, зерттеушілерінің еңбектеріндегі қазақ халқы туралы жазбалары қарастырылады. Дегенмен бұл жұмыста орыстардың қазақ даласын, халқын «өзгелер» ретінде қабылданып, оларға берілген атаулар туралы ашылып зерттелмеген.

Сонымен қатар, отандық тарихта XIX ғасырдағы қазақ даласындағы Ресей империясының барлау экспедицияларына бірқатар еңбектер жарыққа шықты. Ресейдің барлау қызметінің қазақ даласын зерттелмеген аймақтан басқарылатын кеңістікке айналдырудағы рөлі талданып, оның империялық стратегияларды жүзеге асыруға тигізген ықпалы жан-жақты көрсетіледі (Abdualy, 2025).

Қорыта келгенде, мәселенің зерттелу деңгейінде авторлардың көбі тек қазақ халқының, этнографиялық, географиялық, әлеуметтік-экономикалық жағдайына баса назар аударып сол туралы қарастырған.

Нәтижесі

Қазақстанды тарихи-этнографиялық және географиялық жағынан қарастыру орыс ғылымында XVIII-ғасырдың екінші жартысынан басталады. Ол өз жалғасын XIX ғасырдың ортасына дейін тапқан.

XIX ғасырдағы Орта Азияға жіберілген елшіліктердің бірі 1800 жылы болды. Оған қатысушылар кәсіби дипломаттар емес еді, олар тау ведомствосының инженерлері Михаил Поспелов және Тимей Бурнашев болды. 1800 жылы 1 мамырда Т. Бурнашев және М. Поспелов Ямышевск бекінісінен қазақ даласына Нұра өзені арқылы, аш дала Бетпақ-Даладан өтіп Ташкентке келді. Тапсырманы орындау барысында орыс саяхатшылары «Қырғыз-қайсақ даласы жолының ерекшеліктері» («Об особенностях дороги через киргиз-кайсацкую степь») атты жазбаларын қалдырған.

Қазақстан туралы бұдан да қызығырақ материалдарды Ресейге поручик Я.П.Гавердовский жеткізді. Сауда керуенімен бірге Бұхарға сапар барысында жазып қалдырған болатын. Я.П.Гавердовскийдің саяхатына Ресей үкіметі қызығушылықпен қарап біршама тапсырмалар берген болатын. Я.П.Гавердовскийдің қалдырып кеткен жазбаларын 1823 жылы Г.И.Спаский басып шығарды. Бұл кісінің жазбаларына тарихшылар да қызығушылықпен қараған. Ол кісі көбіне қазақтың тұрмыстық өмірі жайлы көп мәліметтер қалдырған.

Қазақ жерлерінің этнографиясы жайлы қызықты мәліметтерді орыс саяхатшысы Филипп Назаров қалдырған болатын. Ол кісінің «Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии» деген еңбегінде біршама тың материалдарды кездестіруге болады.

Қазақстанның Солтүстік аймақтарын 1815-1816 жж. Орынбордан келген екі экспедиция қамтыды. Біреуі екі ай, ал екіншісі И.П.Шангиннің басшылығымен төрт ай қазақ даласында болды. Осының негізінде «Дневные записки» деген жинағы жарық көреді. Ұлы жүз аймағына да әскери экспедиция 1825 жылы жіберілген болатын. Сонымен қатар, полковник Шубиннің экспедициясы да осы өңірге келген болатын.

Сонымен, XIX ғасырдың 20-жылдарындағы орыс саяхатшыларының қазақ даласы туралы сипаттауы әлемдік деңгейге көтерілді. Солардың бірі қазақ елі туралы өз еңбегінің I томында жазып кеткен Е.К.Мейендорфтың «Путешествие из Оренбурга в Бухару» деген жазбасы болды.

Қазақстан туралы көптеген өз еңбегін қосқан, соның ішінде тарихи-этнографиялық жағынан біршама еңбектер қалдырған батыс сібір әкімшілігінің генерал-майоры С.Б. Броневский болды (Кабдиев, 1978: 625-628). «Сібір қырғыздары» аймағында 1808 жылдан

1827 жылдары аралығында, 20 жылдай уақыт жұмыс атқарған болатын. С.Б. Броневский жоғары білімді адам болатын. Ол қазақ халқының жер шаруашылығына байланысты бірнеше материалдар жинаған болатын. Сонымен қатар, Қазақстанның ғылыми жағынан дамуында үлкен мән берген болатын. 1829-1830 жылдары ол өзінің зерттеулерін аяқтап «Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды» деген үлкен еңбегін басып шығарды. Бұл еңбекте көбінесе қазақтардың шаруашылығы, рухани және діни жағдайы, мәдениеті, өмір сүру дәстүрі туралы айтылған.

XIX ғасырдың 20-жылдарында қазақ даласында шығыстанушы Г.И. Спасский болды. Ол қазақтардың ру-тайпалық жүйесі туралы көптеген мәліметтер тапты. Сол таңда оның бастамасымен газет беттерінде жарық көрген негізгі басылымдарында төрт мәселе көтерілген: 1) Шығыс Қазақстанның археология және палеографиясы жайлы мақалалар; 2) аймақтың өндірісті және ауыл шаруашылығын меңгеруі жайлы очерк; 3) Қазақстандағы және Орта Азиядағы әскери-ғылыми және дипломатиялық экспедицияларының жазбалары; 4) қазақ халқы туралы тарихи-этнографиялық зерттеулері («Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды» және «Киргиз-кайсаки» атты очерктері). 1820 жылы Г.И. Спасский ең алғаш болып қазақ ертегісі «Едігені» басып шығарған болатын.

Қазақ еліне XVIII-XIX ғасырларда Ресей үкіметі тарабынан көптеген саяхатшылар, тарихшылар, есептеу бөлімдері және шенеуніктер зерттеу жұмыстарын жүргізіп, орталық басқармаға есептерін жіберіп отырған. Қазақ халқына, даласына келген орыс саяхатшылары, тарихшылары әр түрлі мақсатпен келген еді. XVIII ғасырдың I-ші ширегінен бастап қазақ даласына әр қилы бағытта экспедициялар жүргізіле бастады (Георги, 1777: 76-84).

Бұл экспедициялар басшылары қазақ халқын әр түрде сипаттап, жазып қалдыра бастады. Сол кездегі жүргізілген экспедициялардың алғашқысы – Кіші жүзге 1718 ж. 5 наурызда Б.Брянцев бастаған елшілік (Байболсынова, 2006: 24). Оның мақсаты: 1717 жылы Әбілхайыр хан ұстап алған тұтқындарды қайтару, оның жері арқылы өтетін керуендер мен елшілерге тиіспеу туралы келісімін алу және жергілікті Кіші жүз халқы жөнінде мәлімет жинау болған еді.

1734 жылы 18 мамырда 41 тармақтан тұратын нұсқау беріледі. Нұсқау бойынша өте құпия топ жасақталып, ол «белгісіз экспедиция» немесе «Орынбор экспедициясы» деп аталады. Оның басшысы болып И.К. Кириллов (бұрын сенатор хатшысы болып істеген), оның көмекшісі болып сыртқы істер коллегиясының тілмашы А.И. Тевкелев сайланды. Бұл тармақтарға сәйкес қазақ жеріне әскери барлау экспедицияларын аттандыру жоспарланып, оларға қазақ хандығының жерін, оның көлемін, тұрғындарын, әскери-саяси жағдайы мен әлеуметтік-экономикалық құрылымын зерттеу мәселелері қатаң тапсырылды.

Осындай мақсатта 1734-1737 жылдары алдымен Орынбор өлкесін игеру бағытының негізін қалаған И.К. Кирилловтың экспедициясы өз жұмысын бастайды.

Нәтижесінде экспедиция басшысының Орынбор өлкесінің халқы мен шаруашылығы туралы «Цветущее состояние Всероссийского государства» атты еңбегі жарық көреді (ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 250 іс, 17 б). Топ құрамында әр түрлі мамандағы 200-де астам адам болған. 15 маусым күні олар Петербургтен шығып, 15 тамызда белгіленген жерге жетеді.

Қазақ халқына жүргізілген экспедициялардың басшылары қазақ халқының көшпелі қоғам мәдениетімен таныс болмағандықтан, Ресей әкімшілігіне олардың түсінігіндегідей өлкедегі халықты «жабайы», «мәдениетсіз» деп көрсетті (Путинцев, 1819).

И.И. Лепехин, П.С. Паллас, В.Ф. Зуев, И.Г. Георги, П.Б. Иноходцев, И.П. Фальк, И.П. Рычков және т.б. көптеген зерттеушілер қатысқан XVIII ғасырдың 50-жылдары Екінші академиялық экспедиция жүргізілген болатын (Рычков, 1896: 15-22 бб). Жүргізілген экспедициялардың нәтижесінде 1759 жылы И.П. Рычковтың «История Оренбургская (1730-1750)» деп аталатын еңбегі жарық көрді. Бұл еңбекте үш жүздің ру-тайпалық құрылымы мен олардың жерге қоныстануы туралы этнографиялық мәліметтер, қазақ халқының шығуы туралы аңыздар және қазақтардың кәсібі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, діни нанымдары мен қарулары туралы қысқаша мәліметтер берілген. Сонымен қатар, Қазақстанның тарихына, қазақтардың Ресейдің қол астына қалай көшкеніне, орыс-қазақ қарым-қатынастарының

дамуына арналған тұңғыш ғылыми еңбек болды (Рычков, 1991: 75-78). Еңбекте ғалымның қазақ халқының өміріне қызығушылықпен қарап, оларды зерттегенде түрлі жағдайларға тап болғанын көруге болады.

Тарихта екі ғалым Рычков атты фамилиямен кездеседі. XVIII ғасырда өмір сүрген бұл екі ғалым да әкесі мен баласы болған, олар тарих және география мәселелерімен айналысқан. Әкелі-балалы Рычковтардың үлкені – Петр Иванович Петербург Ғылым академиясының тұңғыш корреспондент-мүшесі болған.

И.Г.Георги өз зерттеулерімен жазбаларын жинастырып, оған қоса өзіне дейінгі танымал саясатшылардың шығармаларын қолдана отырып, неміс тілінде «Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопомытностей» (5, 65-68 бб) атты еңбегін жазып қалдырды. Бұл еңбек 1776-1779 жылдары 4 бөлім болып жарыққа шықты. Аталған еңбекте қазақ халқының мәдениеті, дәстүрі, сол кездегі өмірі зерттеліп, қазіргі таңда тарихшыларымыздың көтеріп отырған микротарих, яғни күнделікті тарихқа қажетті мәліметтер көптеп кездеседі.

Қазақ даласы туралы үлкен Рычковтың ұлы – Николай Петрович Рычков «Қырғыз-қайсақ даласына сапар кезіндегі күнделігі» (Шәймерденов, 2002: 75-78 бб) атты еңбегі Санкт-Петербургтағы империялық Ғылым Академиясынан басылып шықты. Алғашқыда әскер қатарында қызмет атқарған кіші Рычковтың ғылымға келуіне әкесі өз әсерін тигізді. Бұл кезде ол небәрі 26 жаста болған. Әкесі Николай бұдан бес жыл бұрын капитан шенімен отставкаға шыққан болатын.

Кіші Рычков аталмыш еңбегінде қазақтардың әскери өнері мен қару-жарақтарына көп көңіл аударады. Сондай-ақ, оның күнделігінен қазақ жүздері, халық саны мен этнографиясы, әдет-ғұрып, шығу тегі жөнінде аңыз әңгімелерді де көптеп келтірілген. Әкесі секілді халқымыздың тарихына осылайша ден қойған кіші Рычков, өкінішке қарай, аз өмір сүрді. Ол 38 жасында дүниеден озды. Бұл туынды әкесі мен баласының Қазақстанға келгендегі іс-сапары барысында алғашында күнделік болып жазылып, кейін жинақ болып басылды.

Мемлекет тарапынан жүргізілген экспедициялар мемлекеттің мүддесі үшін қазақ елін жабайы тұрпатта сипаттаса, ал өз еркімен келген саяхатшылар қазақ халқының мәдениетіне, өмір сүруіне қызығушылықпен қараған.

Қазақстанды зерттеу шараларына 1725 ж. бастап І Петр Петерборда негізін салған Ғылым Академиясы басшылық етті. Бұл кезеңде Академияда, негізінен, шет елдік ғалымдар қызмет етті.

1747 ж. Ғылым Академиясында қоғамдық ғылымдар бөлімі қысқартылып, ол академиялық университетке ауыстырылды. Бұл университетте ректорлық қызметке тарихнамашы Г.Ф. Миллер тағайындалды. Г.Ф. Миллер (1705-1738 жж.) XVIII ғасырдағы Ресейдің ірі тарихшыларының қатарына жатады. Ол 1730 ж. бастап Академияның ординарлық мүшесі және профессоры болды, ал 1749 ж. бастап «Ресей тарихнамашысы» атағына ие болды.

Г.Ф.Миллердің 1725 ж. бакалавр дәрежесі бар жиырма жастағы жігіт кезінде Ресейге келіп, оның ғылыми қызметі Петербор Ғылым Академиясына жұмысқа қабылданған кезден басталған. 1733-1734 жж. екінші Камчатск немесе Витус Берингтің Бірінші Академиялық экспедициясына жіберілді. Ол Ресейдегі қызметінің алғашқы жылдарында шығыс халықтары туралы әртүрлі деректерді жинақтап, ең алдымен Петербор мен Мәскеуде сақталған архив құжаттарын зерттеумен белсенді айналысты. «Бұл халықтардың бір бөлігі орыстардың қол астында, Ресей үкіметі олармен хабарласып отырады және ең маңыздысы, олардың барлық тілдері үшін шебер аудармашылары бар. Бұл жағдай менің Ресей тарихымен айналысатын тұрақты қызмәтіме қоса, дәл осы шығыс халықтарының тарихымен айналысатын қосымша еңбекке кірісуімді мәжбүр етіп отыр» - деп жазды Г.Ф.Миллер.

Ресей Ғылым Академиясы ұйымдастырған алғашқы академиялық экспедицияның жұмыстарына Г.Ф. Миллер белсенді араласты. Халықтардың тарихи-этнографиялық тарихын мұқият зерттеу үшін, «Халықтар тарихы туралы» атты ерекше нұсқау жасады.

Экспедиция жұмысымен қатар Г.Ф. Миллер, Ертіс маңындағы қазақ жерлерінде орыс үкіметі салған көптеген бекіністерді аралады, атап айтқанда, Железинск, Ямышевск, Семей,

Өскемен, Омск және Тобольск. Мұнда ол жергілікті архивтерді тыңғылықты зерттеп, көптеген құжаттардың көшірмелерін түсіріп алды. Кейін бұл құжаттар «Миллер портфелдері» деп аталған құжаттар жинағына кірді. Бұл құжаттардың түпнұсқалары кейін біржолата жоғалып кеткен. Сондықтан, Г.Ф.Миллердің еңбектерін және ол жасаған архив құжаттарының көшірмелерін түпдерек ретінде қарастыруға болады.

Г.Ф.Миллер Ертіс жағалауындағы қазақ жерлерінде құрылған көптеген орыс бекіністерін аралап бұл ауданның бірінші жағрафиялық суреттемесін берді. 1732 ж. қаңтар айының бас кезінде Г.Ф.Миллер Сенатқа екі ландкарта жіберді: бірі Ертіс өзенінің, екіншісі Ертіс пен Обь арасындағы далалық кеңістіктің карталары еді.

1750 ж. Г.Ф.Миллердің «История Сибири» (Миллер, 2008) деген кітабы жарық көрді. Онда Сібір хандығының құрамындағы Солтүстік Қазақстанның тарихы алғашқы рет зерттелген. «История Сибири» деп аталатын еңбегінен басқа Г.Ф.Миллердің «Известия о песочном золоте в Бухарии», «Известия о торгах сибирских» деп аталатын мақалалары Қазақстанның өткен тарихын зерттеуде қызығушылық тудырады (Миллер, 1937: 242).

Орыс өлкетанушылардың бірі П.И.Рычков болды. Ол Орынбор экспедициясының құрылуынан бастап онда қызмет етіп, Петербург Ғылым Академиясының алғашқы корреспондент – мүшесі болды. Ол басында Орынбор губернаторы И.И.Неплюевтің кеңесінің басқарушысы болды, кейінірек Орынбор отарлық әкімшілігінде «бұратаналар» істерін басқарды. Оның ғалым ретінде қалыптасуы көрнекті орыс ғалымдары және қоғам қайраткерлері, Ресейдегі дворян тарихшылары Н.К. Кирилов, Г.Ф. Миллер, В.Н.Татищевтің тікелей ықпалымен жүрді. Орыстың белгілі ғалымдары және мемлекет қайраткерлері үнемі қолдау көрсетіп отырғандықтан, ол Ресейдің ғылым салаларында кең танымал болды және оның ғылыми мансабының өсуіне мүмкіндік туғызды. П.И.Рычковтың тарихи ізденістеріне зор ықпал еткен Г.Ф.Миллер болды.

Сонымен қатар, Миллер өз еңбектерінде Ресейдің Ертіс өңіріне ілгерілеуі туралы алғашқы деректер келтірген (Торайғыров, 2025). Ол алғашқы әскери экспедицияларды, бекіністердің салынуын және жергілікті халықпен өзара әрекеттестікті егжей-тегжейлі сипаттап жазған.

1740-1741 жж. П.И. Рычковқа Арал теңізіне баратын әскери-ғылыми экспедицияның жобасын жасау тапсырылды. Осыған қоса, ол қазақ даласы мен Орта Азияның экономикасы, географиясы, тарихы мен этнографиясы бойынша мәліметтер жинау үшін үнемі Астрахан губернаторы В.Н. Татищевтің әртүрлі тапсырмаларын орындап отырды, сонымен қатар, шығыс деректерін мұқият зерттеді. Ол өзінің қызмет бабы бойынша міндеттеріне байланысты қазақ халқын зерттеуге баса назар аударды (Рычков, 1991: 70-72).

XVIII ғ. екінші жартысында Қазақстанның тарихы арнайы Ресейден жіберілген экспедициялар мен өлкеанушылардың еңбектерінің негізінде зерттелді. Сонымен қатар, қазақ даласына дипломатиялық және сауда мақсаттарымен барған орыс шенеуніктерінің сапарлары үлкен роль атқарды.

Әдетте, орыс елшіліктері мен әртүрлі саяхаттар екі маңызды мемлекеттік мақсатты көздеді: олардың біріншісі, Ресейдің Шығыспен саудасын кеңейту; екіншісі, Қазақ даласы мен Орта Азиядағы Ресейдің саяси ықпалын нығайтудың мүмкіндіктерін қарастыру. Сондықтан олардың аймақ туралы негізгі құжаттарының мазмұны осы жағдайлармен анықталды.

1768-1774 жж. экспедицияның екінші бөлігін басқарған швед табиғат зерттеушісі И.П. Фальк (1727-1774) болды. Оны 1763 ж. Ресей Ғылым Академиясына қызметке шақырған. Атақты еуропалық ғалым К. Линнейдің ұсынысы бойынша, И.П. Фалькті Петербург ботаникалық бағының директоры етіп тағайындады.

Осы тұста И.П. Фальктың қазақ даласына қатысты берген сипаттамасын келтіруге болады: «Всех киргизов имеется три орды (по кирг. Dshius): Большая, Средняя и Малая. Большая орда совершенно отдельно от двух других, за ней обычай закрепил наименование буруты...

Орды Малая и Средняя кочуют обе в пределах одной и той же степной территории, бок о бок друг с другом. Чтобы избежать всяких повторений, я буду описывать обе эти орды

одновременно, так как у них совершенно одни и те же устоновления, один и тот же уклад существования, и обе уже связаны с Россией рядом политических отношений...

Издавна киргизы разделились на три отдельных орды, т.е. скопища (Horden или Orden), а каждая орда – на десять центурий, или тысяч. «Кергер», люди степи, - так называют киргизы Большую Орду (Koerger). Обе других орды присвоили себе наименование «кирказак от слова «кир» - пустыня и «казак» - смельчак (в нем, тексте «казак» переводится Wagehals)...» (Фальк, 1824: 280).

1768-1774 жж. Екінші Академиялық экспедицияның тағы бір мүшесі, Қазақстанның XVIII ғ. зерттеуіне зор үлес қосқан И.Г. Георги болды. И.Г. Георги (1729-1802 жж.) Швециядан шыққан ғалым, алдымен И.П. Фалькпен, одан кейін П.С. Палласпен бірге зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Орал, Еділ бойындағы қазақ ауылдарын аралады.

И.Г. Георги қазақтарға мынадай сипаттама береді: «У киргизцев вид точно такой же милый и свободный, как у казанских татар. Глаза у них, которые поменее, может быть и от того единственно, что они более сжимают веки по причине желтеющих степей и ослепляющего снегу, веселы, а не грозны. Они одарены от природы изрядным разумом, любят пустоши, пышны, прокладны, ласковы, любострастны и, следовательно, не кровожаждщи. Грабительства их, также жестокость и несправедливости можно почестъ паче следствиями сурового и необузданного их рода жизни, нелепого стремления к мщению и ложных понятий о чести и смелости, нежели природным к влечением, почему они совокупно с распространением торговли с Россиею нарочито и во нравах своих исправляются. Женщины их похваляются за домовитость, за добросердечие и за соболезнавание о невольниках, которым облегчают они часто побеги и не без собственной своей опасности» (Георги, 1777: 192). Осындай қазақ даласына қатысты сипаттамаларды басқа да орыс зерттеушілері мен саяхатшылары келтіріп отырған.

Қазақ даласына жергілікті байлықтарды зерттеу үшін басқа да экспедициялар жіберілген болатын. Мысалы, XVIII ғ. 80-жылдарында мұнда инженерлер С. Гулков, А. Литвинов, Б. Телятников, Е. Стрижков, К. Снегиров үкімет тарапынан жіберіліп, саяхат жасады. Сонымен қатар, қазақ жерінде тұтқында болған орыс офицерлері де қазақ халқы туралы маңызды мәліметтер өз жазбаларында қалдырды. Ондай тұтқындардың бірі унтер-офицер Ф.С. Ефремов (1750-1811 жж.) болды. Ефремовты 1774 ж. Орынбор маңайында алдымен Е. Пугачев адамдары тұтқынға алған. Олардан қашқан кезде, жергілікті қазақтарға тұтқынға түсіп, оны Бұхараға құлдыққа сатқан. 1782 ж. Ефремов Англия арқылы Ресейге келеді. Петерборда Ф.С. Ефремов жат елдегі өз өмірі туралы және 8 жылға жуық тұтқында болған елдердің халқы туралы да кітап жазды. 1786 ж. бірінші рет жарыққа шыққан кітаптың «Богатства киргизской земли, климат и обитатели» атты тарауы қазақ халқына арналған (Байболсынова, 2006: 24).

Орыс ғалымы, ботаник, дәрігер Иоган Сиверс XVIII ғ. аяғында қазақ даласына шөптердің емдік қасиетін зерттеуге келді. Ол қазақ халқының өмір сүруіне қызығушылықпен қарап, оларды қырғыздар деп атады. Иоган Сиверс 1793 жылы П.С. Палласқа хат жолдап, мұнда қазақ жеріне байланысты көптеген мәліметтер келтірген (Сиверс, 2006: 68-69). Хатта И. Сиверс Қазақстан территориясына Ресейдің Барнаул қаласы арқылы келгенін айтады. 1792 жылы ең алғаш рет Өскемен жеріне барған. Өзінің сапарында қазақтарда қонақта болып, олардың қонақжайлылығын ерекше атаған. Бұл дәрігердің жазбаларында сол кездегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі сипатталған.

Иоган Сиверстің қазақ үйінде болып, қазақ халқының қонақжайлығын атап өткенін мына жерден көруге болады: «... Мен тоқтаған үйдің иесі қырғыз (қазақ) қонақжай, кеңпейіл, шапшаң, тәрбиелі, құрметті кісі еді. Есімі оның Хайял. Бұл кісі менің керуеніме жұмысқа 12 сомға тұрады» (Сиверс, 2006: 70-72). Келесі бір жазбасынан қазақтардың шаруашылығы, табиғаты туралы мынадай деректер келтірілген: «...Өскеменде ұнағаны ол Көкпекті өзені болатын. Себебі бұл өзенде балық көп екен. Жолда келе жатқанда далада егулі тұрған бидайды көрдік. Егулі тұрған бидайды көріп керуендегі кісілер арасында келіспеушілік туындады. Ол кісілердің ойынша бидайды қазақтар емес, орыстар еккен дейді. Бұл жанжалды тек

жанымыздағы қазақ үйдегі қазақтар ғана шеше алды. Қазақтар бізге алда жүретін жолымыздан әлі де көп егін көретінімізді айтты. Бұл жақта жаңбыр сирек жауады, сондықтан да егінді олар қолымен суарады. Көбіне егінді суару үшін адамдарды жалдайтындарын айтты. Ал бай қазақтар мұндай ауыр жұмыспен айналыспайтындығын айтып өтті. Жол бойы көптеген қазақтармен кездесіп, танысып олардың басқа саяхатшылар сипаттағандай жабайы емес екендігіне көзім жетті. Қазақтар сондай жабайы, ұсқынсыз адамдар емес» деген (Сиверс, 2006: 70-72). Бұл жерде қазақтар басқа орыс ғалымдарының баяндағанындай өте төмен дәрежеде өмір сүрмейтінін көруге болады. Бірақ бұның өзі қазақтардың сол кездегі өмірін толық көрсетпейді.

Сонымен қатар, И.Сиверс қазақтардың шарапқа деген көзқарасын былай сипаттайды: «кешке қарай жатар алдында біз қазақтармен саудаластық, ал қырғыздармен саудаласу үшін біршама төзім керек екені белгілі. Мен көптеген қазақтармен таныса отырып, олардың басқа азиялық көшпенділер сияқты шарапты ұнатпайтындығын аңғардым. Үстел басында мен көптеген қазақтарға шарап ұсындым, бірақ олардың біреуі де оны қабыл алмады. Кейбір көшпенділер таза сүттен сусын жасайды, ал қазақтар бұл жағынан да ерекшелінеді. Тек кейбір жағдай да ғана олар келген қонаққа ашытылған жылқының сүтінен «қымыз» (кумыс) ұсынуы мүмкін» делінген (Сиверс, 2006: 70-72).

И. Сиверстің келтірген құнды мәліметінің бірі, ол қымыздың адам ауруларын емдеудегі үлесі зор екенін атап өткен: «қымыздың адам денсаулығына пайдалылығының екі түрін келтірсем: бірінші жағдайда адам организмі алты аптаның ішінде түзеледі. Екінші жағдайда екі жыл бойы қышыма аурумен ауырған адамның жазылуы. Бұл сусын арқылы қышыма ауруларынан, туберкулезден және т.б. аурулардан айығуға болатындығына сенімдімін» деп айтылған (Сиверс, 2006: 70-72).

И. Сиверс өз хатында қазақ әйелдерінің киім үлгісіне тоқталып, оны сипаттап көрсеткен: «ары қарай Нұр Зайсаннан төмен Базар көліне жылжыдық. Бұл жерде жайылып жүрген қой, жылқы, сиырларды көрдік. Сонымен қатар ән салып жүрген әйелдерді көрдік. Олардың үстіндегі киімдері еуропалық үлгідегі киімдерге ұқсамайды. Біз оларға қолымызда бардың бәрін бердік. Қазақтардың достық ниетпен қараған көздерінен ештеңе де аяғымыз келмеді. Ары қарай жолға шығып бара жатып оншақты қазақ қарақшыларына тап болдық. Бірақ олармен тату-тәтті айырылыстық. Себебі олармен тіл табысуды үйреніп алған едік. Егер қазақтарда дау туындап қалатын жағдайда оны ақсақалдар кеңесі шешеді. Қорқақтық қазақтардың мінездеріне тән қасиет екен» (Сиверс, 2006: 70-72). Бұл мәліметке қарсы пікірді Н.П. Рычковтың «Қазақтар әділ де кеңпейіл халық» деген жазбасынан мынадай үзінді келтіруге болады: «қырғыз-қайсақ халқы – ержүрек халық. Оның үстіне өздері өсіп-өнген халық» делінген (Рычков, 1991: 75-78).

И. Сиверс күнделік-хатында 7 шілдеде Тарбағатай бойындағы көшке жеткендігін атап өткен. «Бұл жердегі қазақтар бізге үлкен торсыққа (турсук) құйылған қымызды (кумус) алып келді. Ертеңгі күні мені Алжігіт деген қазақ үйіне шақырды. Мен оның әйеліне, қыздарына ине, сақиналарды сыйлық ретінде апардым. Бұл жақтың әйелдеріне мұндай сыйлық ең маңызды болып табылады. Бүкіл үйдегі жұмысты өздері жасайды. Ал ер адамдар мал бағып, тамақ ішіп, ұйықтағанды жақсы көреді. Ет жегенде ешқандай қасық, шанышқы пайдаланбай қазақ елінің дәстүріне сәйкес қолмен жейді. Әйел адамдар ерлермен отырып тамақтанбайды. Әйелдердің шаштары ұзын және оған әр түрлі шашбау тағады» (Сиверс, 2006: 70-72). Келтірілген мәліметтерден қазақ халқының бүгінгі күнге дейінгі салт-дәстүріне тән белгілер сипатталған.

И. Сиверс 9 шілдеде болған бір қырғыздың үйінде адамды жерлеу рәсіміне тоқталған. Ғалым бұл дәстүрді качин татарларына ұқсатқан. Енді качин татарлары дегеніміз кімдер, неге ғалым қазақтарды солармен салыстырған?

В.В. Радловтың «Из Сибири (страницы дневника)» деген еңбегінде качин татарларын тоқталады: «Абакан даласында мекен ететін татарларды жалпы «абакан татарлары» дейді. Олар төрт үлкен тайпалардан құралғандығын көрсетеді: качиндар, сагайлар, койбалдар және кызылдар. Алғашқы үш тайпа Абакан даласында тұрады. Качиндар өздерін көбінесе кас

(кач, каси) деп атайды. Качиндар көбінесе түркі тайпаларының негізінен құралған делінген. Олар сол кездері қазақтармен араласып тұрған (Радлов, 1989: 456-464). Екі халықтың адам жерлеу дәстүрінің ұқсастығын байқауға болады. XVIII ғасырдан бастап качин тайпаларын хакас деп аталып, қазіргі таңға дейін оларды хакастар дейді. Мұндай мәліметті XVIII ғасырдың ортасындағы орыс стат комитетінің басшысы Кеппеннің жазбаларынан кездестіруге болады.

11 шілдедегі жазбасында И.Сиверс: «Тарбағатайда мен қазақтармен жүздесіп, олардың жақсы халық екенін түсіндім. Олар бізді жақсы қарсы алды» (Сиверс, 2006: 70-72). Бұл жазбадан басқа да қазақ елін зерттеушілер сияқты өзіндік ой-пікірін айтып, халықтың дәстүрін, тұрмысын, әлеуметтік-экономикалық жағдайын жазғандығын көруге болады. Бірақ бір атап өтерлік жайт, бұл жерде қазақ халқының жабайы өмір сүрмейтінін, олардың қонақжайлылығын атап өтіп, қазақтар ең жақсы халық деп сипаттаған.

XVIII ғасырда Қазақстанның Шығыс бөлігіне жасалған академик И.П. Фальк бұл саяхатта өмірі бұл уақытқа дейін қызық оқиғаларға толы Молдавияның грекі, хирург, профессор Х.Барданесте бірге жүрген болатын. Х.Барданес бұған дейін де қазақ далаларына екі рет саяхат жасаған. Қазақ даласына академик Фальктің тапсырмасымен барған Х. Барданес, қазақ халқына қызығушылық танытып, олар туралы мәліметтер жинастырған. 20-сәуірден 13-қыркүйек аралығында болған Х.Барданестің күнделігінде қазақ даласы туралы өте қызықты мәліметтер көрсетілген.

Х.Барданестің қазақ даласына берген алғашқы сипаттамасы: «қурап жатқан сары дала...» деген болатын. Ол көбіне құрғақ, шөлсіз даланың кездескенін атайды. Ал маусым айларындағы жазбаларында батпақты далаға жеткені туралы баяндап жазған.

1771 жылы Қазақ даласын барлау үшін Сібірден үлкен керуен жіберілді. Х.Барданес осы отрядқа қосылды. Бұл оның қазақ даласына екінші рет жіберілуі еді. Х.Барданес 23-маусымда Есіл бойындағы Петропавл қамалында Рычковпен жолыққандығын айтады. Ол саяхатшы И.П. Рычковтың ұлы Н.П.Рычков еді. Х.Барданес оның әкесін «Оренбург топографиясын» жазған еңбегінен танитынын айтты. Оған саяхат барысында қазақтар туралы табиғи жағрафиялық және этнографиялық мәліметтерді жинау туралы ерекше тапсырма берілді. Ол қазақ даласында екі бағыт бойынша саяхат жасады. Ол қазақ халқының ішіне тереңірек сіңісіп, Зайсан өзеніне дейін жеткен.

1768-1774 жылдары Х.Барданес Ресей империясының ұйымдастырған академиялық экспедицияға қатысып, қазақ халқы туралы арнайы зерттеулер жүргізді. Қазақ жерлерінің тарихы мен этнографиясы бойынша өз зерттеулерінің нәтижесін ол «Киргизская или казахская хорография» деп аталатын арнайы монографиялық зерттеуінде баяндады. Бұл еңбекте Ресей ғылымында алғаш рет қазақ даласы туралы физикалық, географиялық және тарихи-этнографиялық мәліметтері жинаққа енгізілген (ҚОҚ, 1961: 273-275 бб).

XVIII-XIX ғасырларда қазақ даласына халықтардың қоныстануы туралы орыс саяхатшылары мен зерттеушілерінің еңбектерінде үлкен назарға ие болған. Ол туралы әсіресе П.И.Рычков, Х.Барданес, И.Г.Андреев, Я.П.Гавердовский, С.Б.Броневский, А.И.Левшин және де басқа да Қазақстан және Орта Азия елдерін зерттеушілердің еңбектерінде кездеседі. П.И.Рычковтың «Топография Оренбургского» атты еңбегінде: «Впрочем, хотя в «Примечаниях» 1734 года, под №29 («Примечание Импер. Академии наук») и означено, якобы Абулхаир-хан больше ста тысяч человек в поле поставить мог, но по нынешнему сведению их людства из обоих орд, ежели 6 их можно было соединить, от сорока до пятидесяти тысяч легко и скоро может собраться, а ста тысяч не чаемо. Может быть, по тогдашнему рассуждению, включены тут были и Большой орды киргизцы и каракалпаки, о которых Абулхаир-хан, чтоб им в подданстве российском быть, старание прилагал», - деп сипатталған (Рычков, 1762: 108-110).

Ғалымдар мен саяхатшылар негізінен қазақ халқының шығу тегіне аса назар аударған. Кейбір кездері тіпті қазақ халқының атауын да зерттеуге ынталарын білдірген еді. Бірақ орыс ресми құжаттары мен тарихи әдебиеттерінде барлығына белгілі «қырғыз» немесе «қырғыз-қайсақ» атауларын берген болатын. Кейбір авторлар (мысалы үшін, Г.Ф. Миллер,

Х. Барданес, И.Г. Андреев, А.И. Левшин және т.б.) «қырғыз» атауы – ол қазақтарға еуропалықтардың берген атауы, өйткені қазір де бұрындары да олар өздерін олай атамаған. Этимологиялық тұрғысында «қазақ» атауын олар «жауынгер (воин)» және «шабандоз (всадник)» сөздерімен байланыстырған (Галкин, 1868: 80-85 бб).

Орыс ғалымдары мен саяхатшыларының материалдарында қазақ халқының саны жайлы көптеген мәліметтер келтірілген. Ол кездері халықтан салық жинау барысында үй басы көрсеткіші, яғни отбасы саны ретінде беретін, ал отбасындағы әр адамға жеке тоқталмайтын. Көшпелі қоғамда нақты үй басының санын білу мүмкін емес болған. Орыс саяхатшылары мен ғалымдары халықтың санын бергенде нақты мәліметтер келтіре алмаған, олар «3», «3, 6», «5», «5, 6», «6», «6, 9» (бір үй басына шамалы отбасының мүшелерінің саны келтірілген). Кей кездері сол бір ғалымның өзі әр түрлі коэффициенттерді қолданған.

XIX ғасырдың басында орыс зерттеушілері Ресей империясының құрамына кірген қазақ даласының тұрғындарының жалпы санын шығаруға әрекет жасаған. Я.П.Гавердовскийдің «Обозрение киргиз-кайсацкой степи» деген қолжазбасында «қырғыз-қайсақтарының» жалпы саны (Бөкей қырғыздарын санамағанда) 3 млн. деп шамалаған, «екі жыныстан да», ұзындығы 1800 шақырымнан ені 1400 шақырым территорияда. Болжам бойынша, Ұлы жүзде 40 мың үй басы немесе отбасы, Орта жүзде – 169400 және Кіші жүзде – 169500. Көшпелі халықтың жалпы саны коэффициентпен санағанда «6, 9» шығып тұрған. Г.И. Спасскийдің берген мәліметтері: Ұлы жүзде 70000 отбасы немесе үй басы, Орта жүзде – 159 400, ал Кіші жүзде – 158200. Коэффициентін үшке теңетіп, Қазақстанның ортақ халық саны 1 млн. 162 мың адамнан аспаған болатын. Бұл сандар А.И. Левшиннің сандарынан мүлдем өзге. Ол қазақ халқының саны, 10 жылдан кейін 2,5-3 млн. адам деп берген (Георги, 1777: 95-106).

Қазақ халқының саны мен әлеуметтік құрамы туралы нақты мәліметтерді орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының еңбектерінен көруге болады. 1770 жылы академиялық экспедицияның мүшелері П.С.Паллас, И.П.Фальк, И.Г.Георги, Х.Барданес халықтың санын былай көрсеткен: Орынбордың шекара аймақтарында екі жыныстың саны да 23402-ге тең болған, Есілде – 34826, Ертісте – 7224 адам. Орал, Троицк, Петропавл, Семей және Өскеменде 4000, 1684, 911, 549 және 37773 адам (МжҚЖ, 2001: 260 с). Ресей империясының ресми бірінші санағы өткенге дейін, халық санына қатысты статистикалық мәліметтерді жоғарыда көрсетілген экспедиция материалдарында келтірілген. XVIII ғасырдың ортасынан бастап қазақ даласында орыс халқының ең тығыз орналасқан және шаруашылықты меңгерген аймағы – солтүстік-батыс және шығыс территориялары болған.

П.С. Палластың XVIII ғасырдың 60 жылдарында берген мәліметі бойынша, Өскемен жерінде 6 ескі салттағы («поляктық») ауылдар жасақталған (Паллас, 1773: 359). Қоныстандыру мәселесі туралы XVIII ғасырдың аяғымен XIX ғасырдың басында өте аз жазып қалдырылған.

А.И. Левшиннің берген материалдарына қарасақ Кіші жүз негізгі үш ру қауымдастығынан тұрған: Әлімұлы, Байұлы және Жеті ру. Біріншісінде 6 ру саналған: қарасақал, қаракесек, қита, төртқара, шөмекей және шекті; екіншісінде 12 ру саналған: адай, жаппас (немесе аппас), алаша, байбақты, масқар, беріш, тазлар, есентемір, серкеш, тана, қызыл-құрт, шықлар; үшіншісінде 7 ру саналған: табын, тама, кердері, жағалбайлы, керейт, телеу, рамадан. Әр бір рудың өзінің таңбасы мен ұраны бар.

Ұлы жүздің ең танымал руларының бірі деп орыс зерттеушілері дулат, үйсін, жалайыр, қаңлы-шанышқылы, суандарды атап өтті. Г.И. Спасский барлығы төртеу деп жазып қалдырған. Ал А.И. Левшин осындай сандық көрсеткіштерді көрсетеді, бірақ оның берген тізімі Спасскийдікінен өзгеше. Екі адамның деректерінің осындай өзгеше болуы, ол XVIII–XIX ғасырдың бас кезіндегі зерттеушілердің Ұлы жүзді дұрыс меңгермегендігінде болар деп атап өтуге болады. Орыс саяхатшылары мен зерттеушілерінің Орта жүз туралы берген мәліметтерінде олар 4 рудан құралған деген: арғын, найман, қыпшақ және уақ-керей. Х. Барданес, И.Г. Андреев, Г.И. Спасскийдің еңбектерінде орта жүзге қатысты бұданда ұсақ ру-тайпалардың тізімдерін берген (ҚӘҒ, 2006: 275 с). Сол кезеңде аталған орыс ғалымдары

қазақ ру-тайпаларын жеткілікті деңгейде зерттемегендіктен, өз еңбектерінде тек естіген рулар туралы мәлімет берген.

Зерттеушілер мен саяхатшылардың еңбектерінде қазақ халқының салт- дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары өте жақсы жазып қалдырылған: үйлену тойлары, мерекелер, жерлеу ғұрпы, бәйге, жастардың ұлттық ойындары және ақындардың додасы (айтыс). Х. Барданес қолөнер жайлы жазып, қазақтардың киім тігу үлгісі еуропалықтардан еш кем емес деп келтірген (Қт ҚмЖ, 2001: 296). Капитан И.Г. Андреев көбіне қазақ халқының әдет-ғұрпына мән берген, ол кісі XVIII-XIX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамындағы негізгі 11 ғұрыпты көрсеткен (Андреев, 1796: 165). Қазақ халқының музыкалық өнері Г.И. Спасский мен Е.К. Мейендорфтың еңбектерінде өз орындарын тапты.

Орыс зерттеушілерінің материалдарында қазақ халқының сауда дамығанын атап өткен және екі топқа бөлген. Біріншісі, Орта Азия және Қытай мемлекеттерімен сауда жолының дамуы, екіншісі, Қазақстандағы өзінің саудасының дамуы. Қазақстан нарығының меңгерілуі екі бағытта жүрді: жергілікті шикізат ретінде, олардың көлемі мен сапасының мүмкіндіктері, екіншісі отандық негізде шығарылуы. Зерттеушілер мен саяхатшылардың аса назар аударған мәліметі ол Қазақстандық қалаларда сауданың дамуы. И.П. Фальктың жазып қалдыруы бойынша, Орынбор кеденінің жыл сайынғы жинайтын кедендік қаражаты 40-тан 50 мың сомға дейін жеткен. П.С.Палластың жазбаларында Семейде бір қойдың бағасы орта есеппен 50-ден 80 тиынға дейін болды. XVIII ғасырдың II-ші жартысы мен XIX ғасырдың басындағы қазақ елінің экономикалық жағдайы туралы орыс саяхатшылары мен зерттеушілері көптеген еңбектерін жазып қалдырған. Оның себебі сол кездегі өлкедегі экономикалық жағдай өте қызығушылық тудыртқан болатын. Я.П.Гавердовский қазақтар мен орыстар арасындағы жүргізілген сауда туралы былай деп атап кетеді: «Ресейдің ішінен келген әр түрлі сауда адамдары малды үлкен қолма-қол ақшаға сатып алған» (ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 490-іс. 85-92 бб).

Қазақстан Ресей үшін тек шикізат көзі ғана емес, сонымен қатар Орта Азия, Шығыс Түркістан, Қытай және т.б. нақты елдермен сауда қатынастарын дамыту үшін қажет болды. 1755 жылдан 1819 жылдар аралығында «Ресейге он бір елші бірінен кейін бірі келе бастады. Олар өз мемлекеттері үшін жеңілдіктер сұраған болатын». Сонымен, орыс-қазақ сауда қатынастары жылдан-жылға нығайып, дамып отырды. Ресеймен Қазақстан хандықтары арасындағы саяси қатынастарымен аймақтағы экономикалық дамуды ғана жеделдетпей, сонымен қатар империяның өзінің экономикасына да өз әсерін тигізді.

XVIII ғасырдың II-ші жартысы мен XIX ғасырдың басындағы қазақ жеріне келген орыс саяхатшылары мен зерттеушілері Қазақстанның Орта Азиямен өзара сауда қатынастарының дамуының куәгерлері болды. «Барлық қырғыздардың негізгі кәсібі ол мал шаруашылығы болды», - деп XVIII ғасырда профессор И.П. Фальк жазып қалдырған. Сонымен қатар, И.П. Фальк: «Определение сил каждаго аймака, а также и каждой орды в целом выходит еще более шатким. Я попробовал все таки вывести среднюю из различных выкладок. Сила каждой отдельной орды получилась у меня примерно по 100 000 стрелецких луков. Кроме этих орд, имеются еще китайские киргизы. Это, главным образом, остатки в долине Джунгарии от Средней орды после ее общего отхода не запад, не увлеченные этим отходом или прямо задержанные китайцами. Число всех этих киргизов должно представлять большую величину. Китайцы держат их для земделия. Поэтому они живут оседло, в селениях. Их пища- главным образом, хлеб, а стада у них маленькие» - деп көрсеткен (Фальк, 1824: 280). И.П. Фальктің келтірілген мәліметтері сол кездегі қазақ халқы туралы құнды жазбалар қалдырған.

XVIII ғасырдың II-жартысы мен XIX ғасырдың басындағы қазақ елінің шаруашылығы туралы орыс саяхатшылары мен зерттеушілері былай атап өтеді: малды өсірудің жолдары мен тәсілдері, оның өнімділігі, оған күтім жасалуы, көшіп – қону арқылы кезеңге байланысты жерлердің қолданылуы. Олардың қыстық және жаздық көшіп-қону жерлері туралы жазылып, өзге жерлерге көшудің бағыттарын жазып қалдырған.

Қазақтардың мал шаруашылығының негізі ғалымдар мен саяхатшылардың зерттеуі бойынша: жылқы, түйе, сиыр, қой өсірумен қамтылған. Қазақтардың мал шаруашылығының негізгі бағыты ет және сүт өнімдері деп санады. И.Г. Георги қарақұлді өсірулерін айтқан.

Сонымен қатар, ол кісі қаракүлді тек малдары аз немесе байлар ғана өсіреді деп жазып қалдырған. Оның өсірілуі алдымен табиғи-климаттық жағдайға байланысты деп атап өткен. П.С.Паллас пен Х.Барданестің жазбаларында жылқының мықты және өте тығыз орналасқан аймағы ол оңтүстік-шығыс Қазақстан бөлігі деді. Оңтүстік аймақта көбіне қой өсірілді. Ұлы жүзде қазақтар көбіне түйе өсірді (ҚР ОМА. 2300 қ. 13 т. 26 іс. 15-22 б).

XVIII ғасырдың екінші жартысында малды сатумен айналысу орыс-қазақ қатынастарының экономикалық байланыстарын ұлғайтқан. XVIII ғасырдың аяғымен XIX ғасырдың басында орыс авторларының еңбектерінде көбінде қазақтардың мал шаруашылығы туралы аталып өткен. Мал өнімдері қазақ халқы үшін азық-түлік, киім-кешек рөлінде атқарды. Орыс-қазақ қатынастарының дамуы салдарынан экономикалық жағдайында қойлар ақшаның рөлін атқарды. XIX ғасырдың бірінші жартысында да ол өзінің құнын жоғалтпады: қойдың санымен тауардың құны есептелді. XVIII ғасырдың 40-жылдарындағы П.И.Рычковтың мәлімдемесінде Орынбор және Троицк жеріне 30 мыңнан 50 мыңға дейін қойлар алып кетілген. 1769 жылы И.П.Фальктың есептеулері бойынша Орынборға 140 мың қой, ал 1770 жылы – 132 мың. XIX ғасырдың 20-жылдары Орынбор жеріне тасымалданған қой саны 400 мың болды (Рычков, 1762: 80-82).

XVIII ғасырдың екінші жартысымен XIX ғасырдың басындағы қазақ қоғамына тек мал шаруашылығы емес, сонымен қатар егін шаруашылығы да тән болды. Архив құжаттарынан табылған Оңтүстік Қазақстан жеріндегі егін шаруашылығының дамуы туралы Л.А.Данзастың (ҚР ОМА. 2300 қ. 10 т., 86,87,88-іс. 75-88 бб.) қазақ даласына берген сипаттамасынан көре аламыз: «Қырғыздардың бидай егудегі мүмкіншіліктерінің жақсаруы мен таралуы...! Бірінші жайлысыздығы, ол бидай егудегі қырғыздың алғашқы жайлысыздығы оның бұл іспен бұрыннан айналыспағанынан көрінеді. Қырғыздар егін егумен тек өздерінің қажеттіліктері үшін ғана айналысады. Ал қыстай кезінде өздерінің жақсы дамыған шаруашылығы әрине де көшпелі мал шаруашылығымен айналысады. Екінші жайлысыздығы, ол жерді өңдеудегі кездесетін қиындықтар. Неге қырғыз үлкен алқапқа егін еге алмайды, ол тек кішкене жерге ғана егістік егеді. Ол жерге бірнеше пұт арпа егеді. Олар сонау Қарақалпақтардан келе жатқан каналдарлы тазалып, су құбырларын егістік алқаптарына жіберген. Әр суғару үшін жүргізген каналдың жанында өз қожайындары бірнеше күн қатарынан түнеп күзеткен. Тіпті бұлай олар сонау бидайдың өскен кезіне дейін жалғастыра беретін. Қырғыздар көбіне тары егетін, себебі жақсы егістік сол тарыдан жинайтын. Ал арпа мен бидайдан аса өнім алынбайды, сондықтан да оны жердің кішкене ғана бөлігіне егетін. Егер қырғыз өзінің егістік алқабының көбіне арпа егіп, ал бидай мен тарыны аз егілсе, ол өнімді өте аз алады, тіпті кішкене ғана деуге де болады. Қай жерлерде каналдар, су құбырлары тартылған сол жерлер егістіктің орталықтары болып есептелді. Себебі ол жерлерден өнім жақсы шығатын» - деп көрсеткен.

Қорыта келгенде, сол кезде жүргізілген экспедициялар және ресми іс-сапарлар белгілі бір мақсатта ұйымдастырылып, нәтижесінде зерттеулер жинақ түрінде басылып шыққан. Себебі, бұл жылдары қазақ өлкесін зерттеп, оның табиғи ресурстарымен танысу үшін де жіберілген экспедициялар болды. Ресей империясынан келген ғалымдарының біреуі арнайы жіберілген болса, ал басқа біреулері өзіндік қызығушылық танытып келген ғалымдар еді. Сондықтан да олардың жазып қалдырған еңбектеріне сыни көзбен қарау қажет.

Қорытынды

XVIII–XIX ғасырлардың бірінші жартысында қазақ даласы жайлы сол кезеңдегі саяхатшылардың, тарихшылардың, ғалымдардың және зерттеушілерінің естеліктерінде, күнделіктерінде, жазбаларында жазып қалдырылып, өз кезегінде қазіргі таңда зерттеуге қажетті құнды құжаттардың бірі болып табылады.

XVIII ғ. бірінші жартысы Ресей ғылымының Қазақстанды зерттеуінің елеулі кезеңі болды. Нәтижесінде басылып шыққан экспедиция материалдары бірқатар күрделі тарихи-этнографиялық мәселелердің жете зерттелмеуімен ерекшеленеді. Едәуір шамада бұл құбылыстар, орыс-қазақ және Орта Азиямен транзитті сауданы кеңейтуге және қазақ

даласының табиғи байлығын игеруге мүдделі Ресейдің шығыстағы саясатының белсенді жүргізіле бастауына байланысты болды.

XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырдың басында орыс саяхатшылары мен зерттеушілерін қазақ даласының экономикалық жағдайы барлық жағынан қызықтырған. Олар қоғамның дәстүрлі шаруашылығымен қатар, сауда, аңшылық өндірістік жақтарын да зерттеген. Ресей империясының отарлық саясатының XVIII ғ. екінші жартысында жандануы, қазақ жерлерінің бағындырылуының жалғасуы Ресей билеушілерінің Қазақстан мәселелеріне деген қызығушылығын арттырды, себебі қазақ даласындағы патша өкіметінің саясаты қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық қатынастарын, халқының дәстүрін, мәдениетін, тұрмысын, өмірге қатысты көзқарастары мен діни нанымдарын зерттеусіз жүзеге асырылмайтын еді.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер

Abdualy, 2025 — *Abdualy A., Dzhursunbaev B., Tokbolat S.* From uncharted frontier to imperial domain: reconnaissance expeditions in the Kazakh steppe // Отан тарихы. 2025, №28 (2). 272-289 бб. <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/834/531>

Абилев, 1988 *Абилев А.К.* Русская историография истории Казахстана XVIII начала XX веков. Караганда: «КарГУ», 1988. 165 с.

Адип, 2005 — *Адип Х.* Российское история и спор об ориентализме. Сборник Остроумова. Российская империя и онтология. М.: «Русский мир», 2005. 332 с.

Андреев, 1796 — *Андреев И.Г.* Описание Средней Орды киргиз-кайсаков, с касающимися до сего народа, также и прилежающих к Российской границе... Б.м.Спб.: 1796. 165 с.

Байболсынова, 2006 — *Байболсынова А.С.* Патшалық ресейдің XVIII–XIX ғ. Қазақстанды рухани-мәдени отарлау саясатының негізгі бағыттары мен көріністері: тар.ғылым.канд. ... автореф. Атырау, 2006. 24 б.

Бекмаханова, 1980 — *Бекмаханова Н.Е.* Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVIII в. 60-е годы XIX в. М.: «Наука», 1980. 258 с.

Бижанов, 1967 — *Бижанов М.К.* Казахстан второй четверти XVIII века в трудах и записках русских исследователей. автореферат дисс.. канд.ист.наук. Алма-Ата. 1967. 27 с.

Боголюбов, 1890 — *Боголюбов Н. В* плену у киргизцев. Рассказ старушки. Истинное происшествие. Детский отдых. Б.м., 1890. №7. 95 с.

Броневский, 1836 — *Броневский С.В.* О первой оседлости и хлебопашество киргизов во вновь образуемом Какбунтинском округе в киргизской степи // Земледельческий журнал. 1836, №8. 628 с.

Галкин, 1868 — *Галкин М.Н.* Этнография и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. Спб.: «Исаков», 1868. 286 с.

Георги, 1776 — *Георги И.Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновенный жилищу,тодежд и прочих достопамятностей. Спб.: 1776–1777. Ч.1. 196 с.

Даль, 2008 — *Даль В.И.* // Толковый словарь. М.: 2008. 388 с.

Добросмыслов, 1900 — *Добросмыслов А.И.* Материалы по истории России. Оренбург: 1900. Т. I. 126 с.

Дулатова, 1984 — *Дулатова Д.И.* Историография дореволюционного Казахстана (1861–1917). Алма-Ата: «Наука», 1984. 272 с.

Ерофеева, 1979 — *Ерофеева И.В.* Казахстан второй половины XVIII века первой половины XIX века в трудах и записках русских ученых и путешественников. автореферат дисс...канд.ист.наук. Алма-Ата, 1979. 32 с.

История Казахстана, 2001 — *История Казахстана* (XVIII-начало XXвв.): Сборник документов и материалов (Жақыпбек С.К.; Қадыртаева М.А.; Белбаева А.А.; Садвакасова З.Т.) Алматы: «Қазақ университеті», 2001. 296 с.

История Казахстана, 2006 — *История Казахстана* в русских источниках XVI–XX веков. Алматы: «Дайк Пресс», 2006. IV Т. 375 с.

История Казахстана, 2006 — *История Казахстана* в русских источниках XVI–XX веков. Алматы: Дайк Пресс, 2006. (Т.1-10).

Кабдиев, 1978 — *Кабдиев Д.* Прогрессивные русские исследователи о проблемах развития экономики дореволюционного Казахстана. автореферат. дисс... канд. ист. наук. Алматы, 1978. 25 с.

Казахско-русские отношения, 1961 — *Казахско-русские отношения* в XVI–XVIII вв. Сб. документов и материалов. Алма-Ата: 1961. 165 с.

- Кириллов, 1900 — *Кириллов И.К.* Изъяснения о киргиз-кайсацкой и каракалпакской ордах. Проект обер-секретаря Ивана Кириллова об удержании в русском подданстве киргиз и способах управления ими // Добросмыслов А.И. Материалы по истории России. Оренбург: 1900. Т. I. 126 с.
- Қазақтардың әдет-ғұрпы, 2006 — *Қазақтардың әдет-ғұрпы*. Алматы: «Арыс», 2006 ж. 275 б.
- Қасымбаев, 1974 — *Қасымбаев Ж.Қ.* Экспедиция И.Д. Бухглольца и создание прииртышских крепостей в начале XVIII в. // Исторические наук. Сб. научных трудов. Алма-Ата, 1974. Вып.1. 405 с.
- Қосанбаев, 2001 — *Қосанбаев С.К.* История изучения этнологии казахов (XVIII - 40-е годы XIX в.): автореф. ... канд.ист.наук. Алматы, 2001.25 с.
- Рычков, 1991 — *Рычков Н.П.* Қазақтар әділ де, кең пейіл халық // Қазақстан коммунисті. 1991. 75-78 бб.
- Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз казачьих или киргиз кайсацких орд и степей. Алматы: «Санат», 1996. 655 с.
- Масанов, 1995 — *Масанов Н.Э.* Кочевая цивилизация казахов. Алматы: «Санат», 1995. 288 с.
- Масанов, 2007 — *Масанов Э.А.* Очерк истории этнографического изучения казахского СССР. 2-й изд. Астана: «Алтын кітап», 2007. 375 с.
- Материалы, 1940 — *Материалы по истории КазССР (1785-1828 гг.)*. Москва-Ленинград: 1940. 172 с.
- Мейендорф, 1826 — *Мейендорф Е.К.* Нравы и обычаи киргизцев: Избрание начальников. Раздоры их. Приметы жестокости. Строгая политика китайцев в отношении к киргизцем. Северный архив, 1826, Ч.22. Из кн.: путешествие в Бухару.
- Миллер, 1937 — *Миллер Г.Ф.* История Сибири. 2 изд. М.-Л.: 1937. 242 с.
- Миллер, 2008 — *Миллер Г.Ф.* О киргиз-кайсаках или киргизцах // Алаш. 2008. № 1. 22-95 б.
- Муравьев, 1822 — *Муравьев И.М.* - Карский Н.Н. Путешествия в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. Ч. I. М.: 1822. 175 с.
- Найт, 2006 — *Найт Н.* Григорьев в Оренбурге. Русский ориентализм на службе. М.: «Русский мир», 2006. 356 с.
- Паллас, 1773 — *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российской империи. Спб., 1773. Ч. I. 359 с.
- Прошлое Казахстана, 1997 — *Прошлое Казахстана* в источниках и материалах Сб-2 (Под. ред. Асфендиярова С.Д., Кунте П.А.) 2-ое издание. Алматы: «Казахстан». 1997. 425 с.
- Радлов, 1898 — *Радлов В.В.* Из Сибири Страницы дневники. М.: «Наука», 1989. 525 с.
- Румянцев, 1910 — *Румянцев П.П.* Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб.: 1910. 347 с.
- Русанов — *Русанов*. Собрание актов, договоров, грамот, писем и прочих документов до киргизской степи относящихся. (Фотокопии). Оттиск из журналов: «Томские губернские ведомости», I, №28-31, 56 с.
- Рычков, 1896 — *Рычков П.И.* История Оренбургская (1730-1650) / Под. ред. и с примеч. Н.М. Гутьера секретаря Комитета Оренбургского губ. стат. комитет. Оренбург: 1896. 186 с.
- Рычков, 1772 — *Рычков П.И.* Дневные записки путешествия в киргиз-касацкой степи в 1771 г. СПб.: 1772. 107 с.
- Сабырханов, 1982 — *Сабырханов А.* Из истории географического изучения казахстана в России XVII в. первой трети XVIII в. М.: «Наука», 1982. 225 с.
- Саид, 2006 — *Саид Э.* Ориентализм. Пер. А. В. Говорунов. М.: «Русский мир», 2006. 625 с.
- Сиверс, 2006 — *Сиверс И.* Письма из Казахстана // World discovery журнал. 2006. 68-72 бб.
- Сухих, 2006 — *Сухих О.Е.* Образ – казаха кочевника в русской общественно-политической мысли в конце XVIII – первой половине XIX века: автореф. ... канд.ист.наук. Омск, 2006. 27 с.
- Толочко, 1977 — *Толочко В.С.* Проблемы истории Казахстана XIX века в военной периодической печати. автореферат. дисс... канд. ист. наук. Алма-Ата, 1977. 28 с.
- Толыбеков, 1997 — *Толыбеков С.Е.* Кочевое общество казахов в XIX - начале XX вв. Алма-Ата: «Наука», 1997. 633 с.
- Торайгыров, 2025 — *Торайгыров Е.М., Абенова Б.С., Абенов Д.К.* Стратегия расширения Российской империи на примере Иртышской военной линии // Былые годы, 2025. №20 (2) С. 548-566. https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1748766472.pdf
- Фальк, 1824 — *Фальк И.П.* Записки путешествия // Полное собрание ученых путешествий по России. Спб.: 1824.Т.7. с.
- Чулошников, 1825 — *Чулошников А.* Кочевые народцы на работе в Поволжье и Зауралье в начале XIX в. Архив истории труда в России: 1825. -235 с.

References

- Abdualy, 2025 — *Abdualy A., Dzhursunbaev B., Tokbolat S.* From uncharted frontier to imperial domain: reconnaissance expeditions in the Kazakh steppe // Otan tarihy. 2025, №28 (2). 272-289 bb. <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/834/531>
- Abilev, 1988 — *Abilev A.K.* Russkaja istoriografija istorii Kazahstana XVIII nachala XX vekov [Russian historiography of the history of Kazakhstan in the 18th and early 20th centuries]. Karaganda: «KarGU», 1988. 165 s. (In Russ.).

Adip, 2005 — *Adip H.* Rossijskoe istorija i spor ob orientalizme. Sbornik Ostroumova. Rossijskaja imperija i ontologija [Russian History and the Debate on Orientalism. Ostroumov's Collection. The Russian Empire and Ontology] M.: «Russkij mir», 2005. 332 s. (In Russ.).

Andreev, 1796 — *Andreev I.G.* Opisanie Srednej Ordy kirgiz-kajsakov, s kasajushhimsja do sego naroda, takzhe i priezhajushhih k Rossijskoj granice.. [Description of the Middle Horde of the Kirghiz-Kaisaks, with regard to this people, also those arriving at the Russian border]. B.m.Sp.: 1796. 165 s. (In Russ.).

Baybolsynova, 2006 — *Baybolsynova A.S.* Patshalyq reseidin XVIII-XIX gasyr. Qazaqstandy ruhani-madeni otarlau saiasatynyn negizgi bagyttary men korinisteri [The main directions and manifestations of the policy of spiritual and cultural colonization of Kazakhstan by Tsarist Russia in the 18th-19th centuries]: tar.gylym.kand. ... avtoref. Atyrau, 2006. 24 b. (In Kaz.).

Bekmahanova, 1980 — *Bekmahanova N.E.* Formirovanie mnogonacional'nogo naselenija Kazahstana i Severnoi Kirgizam. Posledniaia chetvert' XVIII v. 60-e gody XIX v. [Formation of the multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan. The last quarter of the XVIII century. 60s of the 19th century]. M.: «Nauka», 1980. 258 s. (In Russ.).

Bizhanov, 1967 — *Bizhanov M.K.* Kazahstan vtoroj chetverti XVIII veka v trudah i zapiskah russkikh issledovatelej [Kazakhstan of the second quarter of the 18th century in the works and notes of Russian researchers]. avtoreferat diss.. kand.ist.nauk. Alma-Ata, 1967. 27 s. (In Russ.).

Bogoliubov, 1890 — *Bogoliubov N.* V plenu u kirgizcev. Rasskaz starushki. Istinnoe proisshestvie [In captivity of Kyrgyz. An old story teller. True incident. - Children's vacation]. Detskij otdyh. B.m., 1890. №7. 95 s. (In Russ.).

Bronevskii, 1836 — *Bronevskii S.V.* O pervoj osedlosti i hlebovashestvo kirgizov vo vnov' obrazuemom Kakbutinskom okruge v kirgizskoj step' [About the first settlement and pastoralism of the Kyrgyz in the newly formed Kakbutin district in the Kyrgyz steppe] // *Zemledel'cheskij zhurnal*. 1836, №8. 628 s. (In Russ.).

Galkin, 1868 — *Galkin M.N.* Jetnografiia i istoricheskie materialy po Srednei Azii i Orenburgskomu kraiu [Ethnography and historical materials of Central Asia and the Orenburg region]. Spb.: «Isakov», 1868. 286 s. (In Russ.).

Georgi, 1776-1777 — *Georgi I.G.* Opisanie vseh obitajushhih v Rossijskom gosudarstve narodov, takzhe ih zhitejskikh obrjadov, ver, obyknovennyi zhilishhu, todezhd i prochih dostopamjatnostei [Description of all the peoples living in the Russian state, as well as their daily rituals, faith, ordinary housing, todejd and other monuments]. Spb.: 1776-1777. Ch.1. 196 s. (In Russ.).

Dal', 2008 - *Dal' V.I.* // *Tolkovyj slovar'* [Explanatory dictionary]. M.: 2008. 388 s. (In Russ.).

Dobrosmyslov, 1900 — *Dobrosmyslov A.I.* Materialy po istorii Rossii [Materials on the history of Russia]. Orenburg: 1900. T. I. 126 s. (In Russ.).

Dulatova, 1984 — *Dulatova D.I.* Istoriografiia dorevoljucionnogo Kazahstana (1861-1917) [Historiography of pre-revolutionary Kazakhstan (1861-1917)]. Alma-Ata: «Nauka», 1984. 272 s. (In Russ.).

Erofeeva, 1979 — *Erofeeva I.V.* Kazahstan vtoroj poloviny XVIII veka pervoj poloviny XIX veka v trudah i zapiskah russkikh uchenyh i puteshestvennikov [Kazakhstan, the second half of the 18th century, the first half of the 19th century in the works and notes of Russian scientists and travelers]. avtoreferat diss...kand.ist.nauk. Alma-Ata, 1979. 32 s. (In Russ.).

Istoriia Kazahstana, 2001 — *Istoriia Kazahstana* (XVIII-nachalo XX vv.): Sbornik dokumentov i materialov [Collection of documents and materials] (Zhaqypbek S.K.; Qadyrtaeva M.A.; Belbaeva A.A.; Sadvakasova Z.T.). Almaty: «Kazak universiteti», 2001. 296 s. (In Russ.).

Istoriia Kazahstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries]. Almaty: «Dajk Press», 2006. IV T. 375 s. (In Russ.).

Istoriia Kazahstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries]. Almaty: Dajk Press, 2006. (T.1-10). (In Russ.).

Kabdiev, 1978 — *Kabdiev D.* Progressivnye russkie issledovateli o problemah razvitija jekonomiki dorevoljucionnogo Kazahstana [Progressive Russian researchers on the problems of developing the economy of pre-revolutionary Kazakhstan]. avtoreferat. diss... kand. ist. nauk. Almaty, 1978. 25 s. (In Russ.).

Kazahsko-russkie otnoshenija v XVI-XVIII vv. Sb. dokumentov i materialov [Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries. Sat. documents and materials]. Alma-Ata: 1961. 165 s. (In Russ.).

Kirillov, 1900 — *Kirillov I.K.* Iziasnenija o kirgiz-kajsackoi i karakalpakskoi ordah. Proekt ober-sekretaria Ivana Kirillova ob uderzhanii v russkom poddanstve kirgiz i sposobah upravleniia imi // *Dobrosmyslov A.I.* Materialy po istorii Rossii [Explanations of the Kyrgyz-Kaysat and Karakalpak hordes. The draft of the Chief Secretary Ivana Kirillova on retention of Kyrgyz citizenship in Russia and methods of management]. Orenburg: 1900. T. I. 126 s. (In Russ.).

Qazaqtardyn adet-gurpy [Kazakh customs]. Almaty: «Arys», 2006 zh. 275 b. (In Kaz.).

Qasymbaev, 1974 — *Qasymbaev Zh.K.* Jekspedicija I.D. Buhglol'ca i sozdanie priirtyshskih krepostei v nachale XVIII v. [Expedition I.D. Bookkeepers and the creation of Priirtysh fortresses at the beginning of the 18th century] // *Istoricheskie nauk. Sb. nauchnyh trudov*. Alma-Ata, 1974. Vyp.1. 405 s. (In Russ.).

Qosanbaev, 2001 — *Qosanbaev S.K.* Istoriia izuchenija jetnologii kazahov (XVIII – 40-e gody XIX v.) [History of the study of Kazakh ethnology (18th-40s of the 19th century)]: avtoref. ... kand.ist.nauk. Almaty, 2001. 25 s. (In Russ.).

Rychkov, 1991 — *Rychkov N.P.* Qazaqtar adil de, ken peil halyq [Kazakhs are a fair and generous people] // *Qazaqstan kommunisti*. 1991. 75-78 bb. (In Kaz.).

Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz kazachykh ili kirgiz kajsackih ord i stepei [Description of the Kyrgyz Cossacks or Kyrgyz Kaisat hordes and steppes]. Almaty: «Sanat», 1996. 655 s. (In Russ.).

- Masanov, 1995 — *Masanov N.Je.* Kochevaia civilizacija kazahov. Almaty [Kazakh nomadic civilization]: «Sanat», 1995. 288 s. (In Russ.).
- Masanov, 2007 — *Masanov Je.A.* Ocherk istorii jetnograficheskogo izuchenija kazahskogo SSSR [Essay on the history of ethnographic studies of the Kazakh USSR]. 2-j izd. Astana: «Altyn kitap», 2007. 375 s. (In Russ.).
- Materialy po istorii KazSSR (1785-1828 gg.) [Material on the history of the Kazakh SSR (1785-1828)]. Moskva-Leningrad: 1940. 172 s. (In Russ.).
- Meiendorf, 1826 — *Meiendorf E.K.* Nravny i obychnye kirgizcev: Izbranie nachal'nikov. Razdory ih. Primety zhestokosti. Strogaja politika kitajcev v otnoshenii k kirgizcem [Morals and customs of Kyrgyz: Selection of chiefs. There are many differences. The sign of cruelty. Strict policy of the Chinese in relation to the Kyrgyz]. - Severnyj arhiv, 1826, Ch.22. Iz kn.: puteshestvie v Buharu. (In Russ.).
- Miller, 1937 — *Miller G.F.* Istorija Sibiri [History of Siberia]. 2 izd. M.-L.: 1937. 242 s. (In Russ.).
- Miller, 2008 — *Miller G.F.* O kirgiz-kajsakah ili kirgizchah [O Kyrgyz-kaisakah or Kyrgyz] // Alash. 2008. № 1. 22-95 b. (In Russ.).
- Murav'ev, 1822 — *Murav'ev I.M.* - Karskij N.N. Puteshestviia v Turkmeniiu i Hivu v 1819 i 1820 gg [Travels to Turkmenistan and Khiva in 1819 and 1820]. Ch.I. M.: 1822. 175 s. (In Russ.).
- Nait, 2006 — *Nait N.* Grigor'ev v Orenburge. Russkij orientalizm na sluzhbe [Grigoriev in Orenburg. Russian orientalism at the service]. M.: «Russkij mir», 2006. 356 s. (In Russ.).
- Pallas, 1773 — *Pallas P.S.* Puteshestvie po raznym provincijam Rossiiskoi imperii [Travel to different provinces of the Russian Empire]. Spb., 1773. Ch.I. 359 s. (In Russ.).
- Proshloe Kazakhstana v istochnikah i materialah Sb-2 [The past of Kazakhstan in sources and materials Sb-2] (Pod.red. Asfendijarova S.D., Kunte P.A.) 2-oe izdanie. Almaty: «Kazakhstan», 1997. 425 s. (In Russ.).
- Radlov, 1899 — *Radlov V.V.* Iz Sibiri Stranicy dnevniki [Iz Sibiri Stranitsy diary]. M.: «Nauka», 1989. 525 s. (In Russ.).
- Rumiancev, 1910 — *Rumiancev P.P.* Kirgizskii narod v proshlom i nastojashhem [The Kyrgyz people in the past and present]. SPb.: 1910. 347 s. (In Russ.).
- Rusanov - *Rusanov.* Sobranie aktov, dogovorov, gramot, pisem i prochih dokumentov do kirgizskoj stepi odnosjashihsj. (Fotokopii). Ottisk iz zhurnalov [A collection of acts, contracts, certificates, letters and other documents related to the Kyrgyz steppe. (photocopy)]: «Tomskie gubernskie vedomosti», I, №28-31. 56 s. (In Russ.).
- Rychkov, 1896 — *Rychkov P.I.* Istorija Orenburgskaja (1730-1650) / Pod. red. i s primech. N.M.Gut'era sekretarija Komiteta Orenburgskogo gub. stat. Komitet [History of Orenburg (1730-1650) / Pod. ed. and s primech. N.M. Gutierrez Secretariat Committee of Orenburg province. stat. committee]. Orenburg: 1896. 186 s. (In Russ.).
- Rychkov, 1772 — *Rychkov P.I.* Dnevnye zapiski puteshestvija v kirgiz-kasackoj stepi v 1771 g [Daily travel notes in the Kyrgyz-Kasat steppe in 1771]. SPb.: 1772g. 107 s. (In Russ.).
- Sabyrhanov, 1982 — *Sabyrhanov A.* Iz istorii geograficheskogo izuchenija kazakhstana v Rossii XVII v. pervoj treti XVIII v. [From the history of geographical studies of Kazakhstan in Russia in the XVII century. First third of the XVIII century]. M.: «Nauka», 1982. 225 s. (In Russ.).
- Said, 2006 — *Said Je.* Orientalizm [Orientalism]. Per. A.V. Govorunov. M.: «Russkij mir», 2006. 625 s. (In Russ.).
- Sivers, 2006 — *Sivers I.* Pis'ma iz Kazakhstana [Letter from Kazakhstan] // World discovery zhurnal. 2006. 68-72 bb. (In Russ.).
- Suhij, 2006 — *Suhij O.E.* Obraz – kazaha kochevnika v russkoj obshhestvenno-politicheskoj mysli v konce XVIII – pervoj polovine XIX veka [The image of the Kazakh nomad in Russian social and political thought at the end of the 18th - the first half of the 19th century]: avtoref. ... kand.ist.nauk. Omsk, 2006. 27 s. (In Russ.).
- Tolochko, 1977 — *Tolochko V.S.* Problemy istorii Kazakhstana XIX veka v voennoj periodicheskoj pečati [Problems of the history of Kazakhstan in the 19th century in the military periodical press]. avtoreferat. diss... kand. ist. nauk. Alma-Ata, 1977. 28 s. (In Russ.).
- Tolybekov, 1997 — *Tolybekov S.E.* Kochevoe obshhestvo kazahov v XIX - nachale XX vv. [Nomadic community of Kazakhs in the 19th — early 20th centuries]. Alma-Ata: «Nauka», 1997. - 633 s. (In Russ.).
- Torajgyrov, 2025 — *Torajgyrov E.M., Abenova B.S., Abenov D.K.* Strategiiia rasshireniia Rossiiskoi imperii na primere Irtyshskoi voennoj linii [The expansion strategy of the Russian Empire on the example of the Irtysh military line] // Bylye gody, 2025. №20 (2). S.548-566. https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1748766472.pdf (In Russ.).
- Fal'k, 1824 — *Fal'k I.P.* zapiski puteshestvija [Travel notes]. // Polnoe sobranie uchenyh puteshestvij po Rossii. Spb.: 1824, -T.7. - 280 s. (In Russ.).
- Chuloshnikov, 1825 — *Chuloshnikov A.* Kochevye narodcy na rabote v Povolzh'e i Zaural'e v nachale XIX v [Nomadic people at work in the Volga and Trans-Ural regions at the beginning of the 19th century. - Archive of the history of labor in Russia]. Arhiv istorii truda v Rossii: 1825. 235 s. (In Russ.).

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Kupenova G.Y., Smanova A.M. THE «SCHOOL QUESTION» IN THE HISTORY OF THE TURKIC-MUSLIM PEOPLES OF RUSSIA (BASED ON THE MATERIALS OF THE PRE-REVOLUTIONARY TATAR PRESS).....	1563
Kasymkhan K., Sauyrkan Y. RELIGIOUS AND SOURCE-STUDY ASPECTS OF MASHKHUR ZHUSIP KOPEULY'S MANUSCRIPT “DIN TAGYLYMY”.....	1575

HISTORY

Kabuldinov Z.E., Beisembayeva A.R., Mussabalina G.T. FOREIGN POLICY OF THE DZUNGAR KHANATE TOWARD THE KAZAKH KHANATE IN THE 1630S–1680S.....	1588
Abdikhanova A.E., Akhmetova Zh.K., Abdimanov S.A. PRINCIPLES OF THE STRUGGLE FOR NATIONAL STATEHOOD (USING THE EXAMPLE OF THE «USH ZHUZ» PARTY).....	1605
Abdullaeva A., Dinasheva L., Myrzaliyeva E. THE EVOLUTION OF TRADITIONAL URBAN CULTURE OF TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY.....	1619
Adilbaeva A.S., Bakitzhanova A.B., Gabdullina A.Zh. THE SIZE AND ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF SEMEY DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE.....	1636
Dadabayeva G., Gerald Pech. GERMANS IN KAZAKHSTAN: HISTORY OF RESETTLEMENT AND ADAPTATION IN THE TWENTIETH CENTURY.....	1649
Jursunbayev B.A., Zhubanyshov B.T., Danabekova D.I. THE CULT OF MOUNTAINS IS THE ORIGINAL SOURCE OF THE TENGRIAN WORLDVIEW.....	1662
Koja M.B., Sandybayeva A.D., Primkulova G.J. SOME RESEARCH RESULTS OF THE AL-KHOJA-ATA COMPLEX IN THE CITY OF TURKESTAN.....	1680
Legkiy D.M., Ibrayev Y.Y., Tabuldenov A.N. LEADERS OF THE KAZAKH NATIONAL MOVEMENT IN DOCUMENTS OF POLITICAL INVESTIGATION (ORENBURG, AUGUST 1916).....	1693
Oralova A.A. THE HISTORICAL ROLE OF KOZHABERGEN BATYR IN THE EASTERN FRONTIER POLICY OF THE KAZAKH KHANATE	1707
Saktaganova Z.G., Yelibayev T.A. THE TURGAY REGION BASED ON THE MATERIALS OF THE FIRST GENERAL CENSUS OF THE POPULATION OF THE RUSSIAN EMPIRE OF 1897.....	1720
Sydykov E.B., Sailaubay E.E., Düysen S.Zh. THE PRODUCTIVE WORK OF BALZHAN BOLTIRIKOVA DURING HER DIPLOMATIC SERVICE AT THE UNITED NATIONS.....	1735
Tassilova A.A., Zhappasov Z.E. WOMEN IN WARTIME SOVIET SOCIETY.....	1750
Turlybai B.S., Kenzhebaev G.K. THE ROLE OF THE NEWSPAPER "BIRLIK TUY" IN RAISING EDUCATIONAL ISSUES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY.....	1762
Tokishkadirov B., Dautova A., Issin A. HISTORICAL AND CULTURAL REPRESENTATION OF KAZAKH-DZHUNGAR RELATIONS IN FOLK LITERATURE (BASED ON THE SONG "AIKUNIM" COMPOSED BY SHAKARIM).....	1776
Shukeeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z. EVERYDAY LIFE OF THE RURAL POPULATION OF THE NORTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN IN THE 1950s–1960s THROUGH THE PRISM OF HISTORICAL MEMORY.....	1792

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Sakhi Zh., Aidymbayeva A. GENDER POLICY IN EARLY 20TH-CENTURY KAZAKH SOCIETY ON THE PAGES OF THE “AIQAP” JOURNAL: A MEDIA-ETHNOGRAPHIC ANALYSIS.....	1808
Syzdykova G.M. ENDO- AND EXO-ETHNONYMS OF THE KAZAKH PEOPLE IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF XVIII – EARLY XX CENTURIES.....	1824
Kaliyeva B.T., Tleubekova G.B. THE WAY OF LIFE OF KAZAKH PEOPLE IN THE MATERIALS OF RUSSIAN IMPERIAL EXPEDITIONS AND THE WORKS OF RUSSIAN TRAVELERS OF THE 18TH–19TH CENTURIES.....	1834

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Купенова Г.Ы., Сманова А.М. РЕСЕЙДЕГІ ТҮРКІ-МҰСЫЛМАН ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНДАҒЫ «МЕКТЕП МӘСЕЛЕСІ» (РЕВОЛЮЦИЯҒА дейінгі татар баспасөзінің деректері негізінде).....	1563
Қасымқан Қ., Сауырқан Е. МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ «ДІН ТАҒЫЛЫМЫ» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ДІНТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР.....	1575

ТАРИХ

Қабылдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мұсаубалина Г.Т. 1630–1680-ЖЫЛДАРЫ ЖОҢҒАР ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ.....	1588
Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.Қ., Абдиманов С.Ә. ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІК ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕРЛІК ҰСТАНЫМДАР («ҮШ ЖҮЗ» ПАРТИЯСЫ МЫСАЛЫНДА).....	1605
Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ.....	1619
Адилбаева А.С., Бақытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж. ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ХАЛҚЫНЫҢ САНЫ МЕН ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ.....	1636
Дадабаева Г., Пек Д. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НЕМІСТЕР: XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚОНЫС АУДАРУ МЕН БЕЙІМДЕЛУ ТАРИХЫ.....	1649
Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т., Данабекова Д.И. ТАУ КУЛЬТІ – ТӨНІРЛІК ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ АЛҒАШҚЫ БАСТАУЫ.....	1662
Қожа М., Сандыбаева А., Примкулова Г. ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛ-ҚОЖА-АТА КЕШЕНІ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ.....	1680
Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденев Ә.Н. ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ЖЕТЕКШІЛЕРІ САЯСИ ТЕРГЕУ ҚҰЖАТТАРЫНДА (ОРЫНБОР, 1916 Ж. ТАМЫЗ).....	1693
Оралова А.А. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ШЫҒЫС ШЕКАРАЛАРЫНДАҒЫ САЯСАТЫНДА ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫРДЫҢ ТАРИХИ РӨЛІ.....	1707
Сақтағанова З.Г., Елібаев Т.А. ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ 1897 ЖЫЛҒЫ БІРІНШІ ЖАЛПЫХАЛЫҚТЫҚ ХАЛЫҚ САНАҒЫ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША.....	1720
Сыдыков Е., Сайлаубай Е., Дүйсен С. БАЛЖАН БӨЛТІРКОВАНЫҢ БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫНА ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ИССАПАРЛАРЫ КЕЗІНДЕГІ ТИІМДІ ЖҰМЫСТАРЫ.....	1735
Тасилова А.А., Жаппасов Ж.Е. СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНДА ӘЙЕЛДЕРДІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРГЕ БЕЙІМДЕЛУІ.....	1750
Турлыбай Б.С. Кенжебаев Ғ.К. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ «БІРЛІК ТУЫ» ГАЗЕТІНІҢ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІН КӨТЕРУДЕГІ РӨЛІ.....	1762
Токишкандиров Б., Даутова А., Исин А. ФОЛЬКЛОР МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КӨРІНІСІ (ШӘКӘРІМНЕН ЖЕТКЕН «АЙКҮНІМ» ӘНІ МЫСАЛЫНДА).....	1776
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. XX ҒАСЫРДЫҢ 50–60-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ӨНІРЛЕРІНДЕГІ АУЫЛ ХАЛҚЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ ТАРИХИ ЖАДЫ АЯСЫНДА.....	1792

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Сахи Ж., Айдымбаева А. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ «АЙҚАП» ЖУРНАЛЫ БЕТТЕРІНДЕ: МЕДИА-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.....	1808
Сыздыкова Г.М. XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗЕҢІНДЕГІ РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭНДО ЖӘНЕ ЭКЗОЭТНИМДЕРІ.....	1824
Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. XVIII-XIX ҒҒ. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҰЙЫМДАСТЫРҒАН ЗЕРТТЕУ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ОРЫС САЯХАТШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҮРМЫС-ТІРШІЛІГІ.....	1834

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Купенова Г.Б., Сманова А.М. «ШКОЛЬНЫЙ ВОПРОС» В ИСТОРИИ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКИХ НАРОДОВ РОССИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ТАТАРСКОЙ ПЕЧАТИ).....	1563
Касымхан Қ., Сауыркан Е. РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РУКОПИСИ «ДІН ТАҒЫЛЫМЫ» МАШХУРА ЖУСУПА КОПЕЙУЛЫ.....	1575

ИСТОРИЯ

Қабылдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мұсаубалина Г.Т. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ДЖУНГАРСКОГО ХАНСТВА В ОТНОШЕНИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В 1630–1680-Е ГОДЫ.....	1588
Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.К., Абдиманов С.А. ПРИНЦИПЫ БОРЬБЫ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ (НА ПРИМЕРЕ ПАРТИИ «УШ ЖУЗ»).....	1605
Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. ЭВОЛЮЦИЯ ТРАДИЦИОННОЙ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.....	1619
Адилбаева А.С., Бакытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж. ЧИСЛЕННОСТЬ И ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА СЕМЕЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ.....	1636
Дадабаева Г., Пек Д. НЕМЦЫ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЯ ПЕРЕСЕЛЕНИЙ И АДАПТАЦИИ В XX ВЕКЕ.....	1649
Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т., Данабекова Д.И. КУЛЬТ ГОР – ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЙ ИСТОК ТЕНГРИАНСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ.....	1662
Кожан М., Сандыбаева А., Примкулова Г. НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ КОМПЛЕКСА АЛЬ-ХОДЖА-АТА В ГОРОДЕ ТУРКЕСТАНЕ.....	1680
Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденев А.Н. ЛИДЕРЫ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ДОКУМЕНТАХ ПОЛИТИЧЕСКОГО СЫСКА (ОРЕНБУРГ, АВГУСТ 1916 Г.).....	1693
Оралова А.А. ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ КОЖАБЕРГЕНА БАТЫРА В ПОЛИТИКЕ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА НА ВОСТОЧНЫХ РУБЕЖАХ.....	1707
Сактаганова З.Г., Елибаев Т.А. ТУРГАЙСКАЯ ОБЛАСТЬ ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРВОЙ ВСЕОБЩЕЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 1897 ГОДА.....	1720
Сыдыков Е., Сайлаубай Е., Дуйсен С. ПЛОДОТВОРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАЛЖАН БОЛТИРИКОВОЙ ВО ВРЕМЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ.....	1735
Тасилова А.А., Жаппасов Ж.Е. ЖЕНЩИНЫ В СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ В ГОДЫ ВОЙНЫ.....	1750
Турлыбай Б.С., Кенжебаев Г.К. РОЛЬ ГАЗЕТЫ «БІРЛІК ТУЫ» В ПОДНЯТИИ ПРОБЛЕМ ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	1762
Токишқадиров Б., Даутова А., Исин А. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ОТРАЖЕНИЕ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛАХ (НА ПРИМЕРЕ ПЕСНИ «АЙКҮНІМ», ДОШЕДШЕЙ ОТ ШАКАРИМА).....	1776
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНЫХ РАЙОНОВ КАЗАХСТАНА В 50-60-Х ГОДАХ XX В. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ.....	1792

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Сахи Ж., Айдымбаева А. ГЕНДЕРНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ НАЧАЛА XX ВЕКА НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «АЙКАП»: МЕДИА-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	1808
Сыздыкова Г.М. ЭНДО- И ЭКЗОЭТНОНИМЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА В РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – НАЧАЛА XX В.....	1824
Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. ОБРАЗ ЖИЗНИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В МАТЕРИАЛАХ ЭКСПЕДИЦИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ТРУДАХ РУССКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ XVIII–XIX ВЕКОВ.....	1834

ASIAN JOURNAL “STEPPE PANORAMA”

2025. 12 (6)

Бас редактор:

Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:

Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЖЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй